

Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С.,
Исаев М.С., Мырзабеков Е.Е.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

ОҚУЛЫҚ

Алматы 2025

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С., Исаев М.С., Мырзабеков Е.Е.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
оқулық

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5Қаз)
С20

ҚР ҒЖБМ РОӘК-нің М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті жанындағы «Кәсіптік білім, бастапқы әскери дайындық бойынша мұғалімдерді даярлау, химиялық инженерия мен процестер және мәдени тынығу жұмысы, мұражай ісі және ескерткіштерді қорғау» бағыттары бойынша «Оқу-әдістемелік бірлестігі баспаға ұсынған» белгісімен (грифімен) баспаға ұсынылды (Хаттама №2, 31.05.2024 ж.).

Пікір жазғандар:

Тұрсұн Х.М., тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

Альжанова Э.Е., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. Халықаралық туризм және меймандостық университеті.

Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С., Исаев М.С., Мырзабеков Е.Е.

Қазақстан тарихы: оқулық.

Жоғары оқу орындарының «Гуманитарлық пәндер (тарих) мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасы білім алушыларына арналған оқулық. – Алматы: «Асыл» баспасы - 2025. - 323 б.

ISBN 978-601-339-419-0

Оқулықта «Қазақстан тарихы» жалпы білім беретін пәнінің оқу бағдарламасындағы тақырыптар бойынша мәтіндер мен оқу-әдістемелік қосымшалар қамтылған. Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан территориясында орын алған тарихи оқиғаларды, құбылыстарды, фактілерді, үдерістерді, тарихи заңдылықтарды тығыз байланыста қарастырып, қайшылықтарға толы көптеген саяси-әлеуметтік бетбұрыстар мен ұлт-азаттық қозғалыстардың төңкерістердің, дүниежүзілік соғыстардың, экономикалық өзгерістердің тарихы жаңа қырынан көрсетілген.

Оқулық жоғары оқу орындары «Гуманитарлық пәндер (тарих) мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасы білім алушылары мен оқытушыларына, тарихшы мамандарға, мектептердің ұстаздарына, оқушыларға және қалың оқырман қауымға арналған. Оқулықты оқу-әдістемелік кешен ретінде пайдалануға болады.

Оқулық «Болашақ тарих мұғалімдеріне «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту әдістемесін ақпараттық және цифрлық технологияларды пайдалану арқылы дамыту» (ЖТН: АР19679946) тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

ISBN 978-601-339-419-0

© Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С., Исаев М.С., Мырзабеков Е.Е., 2025

Мазмұны

КІРІСПЕ	4
1. ЕЖЕЛГІ АДАМДАР ЖӘНЕ КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	
1.1. Адамның тарихқа дейінгі эволюциясы және ежелгі металлургия кезеңіндегі көшпелілер өркениеті.....	6
1.2. Атқа міну мәдениетінің генезисі.....	20
2. ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҰЛЫ ДАЛА	
2.1. Моңғол кезеңіне дейінгі Орталық Азиядағы түркі тілдес этностардың этномәдени интеграциясы кезеңдері.....	36
2.2. Ұлы Дала Алтын Орда кезеңінде (XIII-XV ғғ.).....	56
2.3. Қазақ халқының қалыптасуы және Қазақ хандығы (XV ғ. - XVIII ғ. басы).....	68
3. ЖАҢА ДӘУРДЕГІ ҚАЗАҚСТАН (XVIII ғ. - XX ғ. басы)	
3.1. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының саяси жағдайы. Қазақстандағы отарлық дәуірдің басталуы.....	82
3.2. Қазақстанда Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесінің енгізілуі (XVIII ғ. соңғы ширегі – XX ғ. басы).....	90
3.3. Қазақ халқының отаршылдыққа қарсы халық-азаттық күресі.....	100
3.4. «Алаш» қозғалысы және ұлттық мемлекет идеясы.....	113
4. КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН	
4.1. Қазақстан Қазан төңкерісі және Кеңес үкіметінің орнауы кезеңінде.....	124
4.2. Мемлекеттік құрылыстың кеңестік үлгісінің іске асырылуы.....	137
4.3. XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы кеңестік реформалардың қайшылықтары мен салдары.....	153
5. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН	
5.1. Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы және Қазақстан Республикасы мемлекеттік құрылысы.....	168
5.2. Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси және рухани дамуы.....	183
5.3. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты.....	190
ҚОРЫТЫНДЫ	201
ӘДЕБИЕТТЕР	202
ГЛОССАРИЙ	207
ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚОСЫМШАЛАР	
Қосымша А. Тест сұрақтары.....	215
Қосымша Б. Практикалық сабаққа арналған сұрақтар.....	249
Қосымша В. «Қазақстан тарихы» пәні бойынша білім алушылардың өзіндік жұмыс тақырыптары тізімі.....	317
Қосымша Г. «Қазақстан тарихы» пәнінен сабақта және сабақтан тыс уақытта көрсетуге ұсынылатын тарихи фильмдер тізімі.....	319
Қосымша Д. Тарихи фильм мазмұнын талдауға арналған жұмыс қағазы.....	321
Қосымша Е. Интернет сілтемелері және электронды қосымшалар.....	322

КІРІСПЕ

Тәуелсіз елімізде өткен тарихымызды түбегейлі зерделеп, тарихи сананы қалыптастыру мақсатында Отандық тарих ғылымының мазмұны бірнеше мемлекеттік бағдарламалар негізінде айтарлықтай толықты. Жинақталған тарихымызды болашақ ұрпаққа жеткізу міндеті әрдайым алдыңғы орынға қойылуда. Сондықтан, білімдік, тәрбиелік, дамытушылық маңызына байланысты «Қазақстан тарихын» оқытудың орны ерекше. Өйткені, кез-келген мемлекеттің азаматы өз халқының, мемлекетінің тарихын білуге міндетті. «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту өз елін, тарихын, мәдениетін сүйе білуге үйретеді.

Бүгінде «Қазақстан тарихы» пәні еліміздегі жоғары оқу орындарында міндетті пән ретінде оқытылады. Пәннің мақсаты: Қазақстан тарихының ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі негізгі даму кезеңдері туралы объективті тарихи білім беру. Пәнді оқытудың міндеттері: білім алушыларды фундаментальді деректанулық және тарихнамалық материалдармен, сондай-ақ қазіргі Қазақстан тарихы ғылымының жетістіктермен таныстыру; Қазақстан тарихының гуманитарлық білім беру жүйесіндегі орнын анықтау; дамудың заманауи кезеңіндегі өзекті мәселелерді талдау үшін Қазақстан тарихының нысаны мен пәнінің ерекшелігін анықтау; Ұлы Дала аумағындағы мемлекеттілік формалары мен өркениеттердің эволюциясын, қазақ халқы этногенезінің негізгі кезеңдерін толық және объективті көрсетуге негізделген Қазақстан тарихының ғылыми-негізделген тұжырымдамасын жасау; қазіргі тарихтың азаматтық ұстаным мен ғылыми дүниетаным қалыптастыратын негізгі оқиғалары туралы тарихи білімдерді жүйелеу болып табылады.

Сондықтан, студенттерден пәнді оқу негізінде Қазақстан тарихының негізгі даму кезеңдерін білуі, түсінуі, тарихи өткеннің құбылыстары мен оқиғаларын, адамзат қоғамының дүниежүзілік тарихи дамуының ортақ ұстанымдарымен ұштастыра алуы, қазіргі Қазақстандағы құбылыстар мен тарихи үдерістері зерттеу барысында аналитикалық және аксиологиялық талдау дағдыларын игеруі, заманауи қазақстандық даму үлгісінің ішкі ерекшеліктерін объективті және жан-жақты зерделеу, тарихи құбылыстар мен үдерістерді жүйелеу және оларға сыни баға беру дағдыларын меңгеруі күтіледі. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында ұлттық мәдени құндылықтарымызды сіңіруді, елімізде өмір сүретін ұлттардың мәдениеттеріне құрмет көрсетуді, жастарға тарихи сананы қалыптастыруды да мақсат етеді. Бұл тұрғыдан мемлекетіміздің болашағы саналатын жастарға тарихты оқытудың әдістері мен технологияларының маңыздылығы өте жоғары.

Қолдарыңыздағы оқулық Қазақстан тарихы бойынша білім алушыларға жүргізілетін дәрістер мен оларды бекітуге бағытталған сабақтарда пайдаланылатын оқу-әдістемелік әдебиеттер қатарын толықтырып, тәуелсіз еліміздің тарихы туралы жазылатын жаңа туындыларға мәліметтер береді

деген сенімдеміз. Сонымен қатар, еліміздің тарихын жастардың жадына тарих тағылымы ретінде сіңіріп, тарихи санасын заманауи талаптар тұрғысынан қалыптастыруға септігін тигізеді деген ойдамыз.

Ақпараттық және цифрлық технологияларды пайдалану арқылы «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту әдістемесін дамыту мақсатында ұсынылып отырған оқулықтың электронды нұсқасы да әзірленді. Оқулықтың мұқабасында көрсетілген QR код арқылы кіруге болатын интернет сайтындағы электронды нұсқасында Қазақстан тарихы бойынша әр тақырыпқа қажетті дәрістік мәтіндер, бақылау сұрақтары, практикалық сабаққа арналған сұрақтар, тестілер, өзіндік жұмыс тақырыптары, глоссарий, видеодәрістер мен тақырып бойынша карталар, схемалар, суреттер, құжаттарды қамтитын слайдтарға, сабақ барысында және сабақтан тыс уақытта пайдалануға ұсынылатын фильмдерге, интернет сілтемелері және электронды қосымшалар берілді. Мұның барлығы білім беруді оңтайландыруға бағытталған.

Оқулық кіріспеден, Ежелгі адамдар және көшпелі өркениеттің қалыптасуы, Түркі өркениеті және Ұлы дала, Жаңа дәуірдегі Қазақстан (XVIII-XXғ. басы), Қазақстан кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің құрамында, Қазақстан әлемдік қауымдастықта (1991-2022 жж.) деп аталатын 5 тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттерден, глоссарийден және оқу-әдістемелік қосымшалардан (Қосымша А, Б, В, Г, Д, Е) тұрады.

1 ЕЖЕЛГІ АДАМДАР ЖӘНЕ КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

1.1. Адамның тарихқа дейінгі эволюциясы және ежелгі металлургия кезеңіндегі көшпелілер өркениеті

1. Қазақстан тарихы курсының мақсаты мен міндеттері.
2. Адамның тарихқа дейінгі эволюциясы.
3. Қазақстан территориясындағы тас ғасыры.
4. Ұлы даладағы энеолит және қола дәуірі.

Қазақстан тарихы курсының мақсаты мен міндеттері. Тарих – жеке тұлғалардың, халықтардың, әр түрлі әлеуметтік топтардың, бүкіл адамзаттың нақты және алуан түрлі әрекеттері, оқиғалары мен үрдістерінің тұтас жиынтығы. Ғылым ретінде тарих үздіксіз үнемі даму үстінде. Қоғамның табысты дамуы тарих сабақтарын терең білмей мүмкін емес. Себебі, қазіргі күн мен болашақ өткенге негізделген.

«Тарих» – арабша «оқиғалар туралы әңгіме» дегенді білдіреді. Тарих ғылымы философия, саясаттану, әлеуметтану, құқықтану, мәдениеттану, тағы да басқа қоғамдық ғылымдар сияқты адамзат қоғамының дамуын зерттейтін қоғамдық ғылымдар қатарына енеді. Бірақ, бұл ғылымдардың ешқайсысы тарих сияқты жалпы адамзат қоғамының дамуын қамти алмайды. Гуманитарлық білімнің синтезі тек тарих ғылымы аясында мүмкін болады. Табиғат пен қоғамның уақыт пен кеңістіктегі өткен жолы ретінде тарих ғылымы адамзат қоғамының өткенін жан-жақты зерттейтін ғылым саласы [1] болып табылады.

Тарих әрқашан идеологиялық күрес пен азаматтардың саяси ойларына әсер ететін құрал болып қала береді. Осыған байланысты, үнемі нақты саяси бағытты қалыптастыру және қоғамның серпінді дамуына ықпал ету үшін барлық аспектілерді ескеру қажет.

Қазақстан тарихы бүкіл адамзат тарихының толық бір бөлімі, өйткені ол дүниежүзі тарихы, Еуразия тарихы, көшпенділер өркениеті, түркі халықтары тарихы, Орталық Азия елдері тарихымен ұштасып жатады. Қазақстан тарихы – Қазақстанның территориясында ежелгі уақыттан бүгінгі күнге дейін болған тарихи оқиғаларды, құбылыстарды, фактілерді, процестерді, тарихи заңдар мен заңдылықтарды аша отырып, тұтас қарастыратын ғылым.

Ұлтының тарихын білу арқылы өзіңнің орныңды, ортаңды біліп, өзіңді-өзің тани алатындай жағдайға келгенде ғана толыққанды азаматы бола аласың. Сондықтан, Қазақстан тарихын білу барлық азаматтарға – шарт.

Адамның тарихқа дейінгі эволюциясы. Тарихи процестерді сараптау құралы ретінде қызмет ететін тетіктің бірі – кезеңдеу. Ол ең алдымен тарихи дамудың дәуірлері мен кезеңдерінің шартты белгілеріне қарай жіктеумен айқындалады.

Тәуелсіздікке қол жеткізген кезден бастап Қазақстан тарихын жазуда жаңа өзгерістер пайда болды. Ұлттық тарих пайымдауда, зерттеуде, оқытуда

өркениеттік бағыттағы әдіснамаға негізделді. Көшпенділер өркениеті мәселесі еуроцентристік көзқарастан біршама арылып, тарихи дамудың дәуірлері мен кезеңдерін шартты белгілеріне қарай жіктеуге қол жеткізілді.

Кезеңдеу – тарихтағы ең маңызды және ең даулы мәселе. Негізделген кезеңдеу болмаса, тарих ғылым ретіндегі өзінің маңызды ерекшеліктерін жоғалтады. Осыған сай, әлемдік тарихнамада кезеңдеуге деген зерттеу ұстанымдары өзгергендігін, бір кезеңдеудің екіншісімен алмастырылғанын және оған саяси-әлеуметтік жағдайдың ықпалын аңғартатын жағдайлар аз емес. Кезеңдеусіз тарих ғылымы өмір сүре алмайды, себебі ол тарихшыға субъективизмнен алшақ болуға көмектеседі [2]. «Барлық кезеңдеулер, әлемдік тарихты болсын, не жекелеген мемлекеттердің кезеңдеулері болсын, үздіксіздік пен өзгеріс түсініктеріне негізделеді. Үлкен мәнділікке ие бола отырып, тарихи кезеңдер маңызды ұзақ мерзімді үздіксіздікпен ерекшелену керек. Кезеңдер арасындағы өтпелі уақыттар ескі жалғасушылықты жойып, жаңасын құрастырумен сипатталады» [3]. «Тарихымызды кезеңдеу мәселесі – тарих ғылымындағы ең маңызды мәселелердің бірі. Әрбір саяси-әлеуметтік өзгерістер тарихи кезеңдеуге өзіндік ықпал етеді, ондағы ұстанымдарды анықтайды» [4].

Қазақстан тарихын кезеңдеу мәселесі толық аяқталған жоқ. Бұрынғысынша ежелгі, орта, жаңа заман, қазіргі заман деп бөлінеді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан тарихын М. Қозыбаев:

«1. Адам баласы қазақ даласында пайда болып, өмір сүрген белес.

2. Сақ, үйсін, қаңлы, алшын, ғұндар заманасы.

3. Түрік тектес тайпалар дәурені.

4. Қыпшақ белесі.

5. Моңғол үстемдігі.

6. Қазақ халықтары: халықтың, ұлттың қалыптасуы.

7. Отаршының бұғауында.

8. Қазақ халқы кеңес империясының уысында.

9. Қазақ халқы егеменді тәуелсіз ел» [5] кезеңдерін жалпы Қазақстан территориясында өмір сүрген тайпалық бірлестіктер мен мемлекеттік құрылыстар тұрғысынан бөліп көрсетеді.

Қазіргі таңда ұсынылатын кезеңдеу:

Адамның тарихқа дейінгі кезеңі – 2,6 млн. – 1 мыңжыл. б.э.д.

Ұлы даланың ежелгі тарихы (1 мың жыл бұрын – б.з.5 ғ.).

Түркілік кезең (6-12 ғғ.).

Ұлттық мемлекеттің қалыптасуы (13-17 ғғ.).

Отарлау кезеңі (18-20 ғғ.).

Кеңестік кезең (1917-1991жж.).

Тәуелсіздік кезеңі (1991ж. – бүгінгі күнге дейін).

Адамның пайда болу мәселелерін зерттеу орасан көп теориялар туғызды, олардың ішінен екі негізгі концепцияны жеке қарастыруға болады. Философиялық-діни (адамды құдай жаратты) және материалистік, бұған

сәйкес адам табиғи эволюция мен еңбек қызметінің нәтижесінде жануарлардан (приматтардан) шықты [6].

Антропогенез – адамзаттың пайда болуы мен қалыптасуы теориясы бойынша:

I. Ең ежелгі адам – Елті адам «Homo habilis» - ерте палеолит - 2,6 млн жыл бұрын;

II. Тік жүретін адам – «Homo erectus» - питекантроп (1891, Ява), синантроп - 1927, Қытай, Чжоукоудян) - ерте палеолит;

III. Неандерталь адамы – Германия, 1938 – Өзбекстан, Тесік Тас - орта палеолит, мустье;

IV. Саналы адам – кроманьон - Франция - кейінгі палеолит (1 сурет).

1 сурет. Антропогенез (Иллюстративная история Казахстана с древнейших времен до наших дней (в 3-х томах). Т.1. От эпохи палеолита до монгольского нашествия. – Алматы: РОНД, 2001, - 240 с.)

Глоттогенез – тілдің пайда болуы теориясы. Қазіргі ғалымдардың көпшілігінің пікірінше, адамда биологиялық тұрғыдан тілдік қабілет бар, ол ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Ал, культурогенез – халық пен ұлт мәдениетінің пайда болуы мен қалыптасу процесі. Бұл категорияның өзіндік ерекшеліктері бар, сондықтан ол ұлт пен оның мәдениетінің дамуы нәтижесінде құрылған жалпы негізде дамиды табиғи, әлеуметтік анықталған процесс. Ол мыңдаған жылдар бұрын қалыптаса бастады және жалпы тарихи тағдырмен, геосаяси мүдделермен, аумақтың тұтастығымен, құндылық-семантикалық мәдени кеңістіктегі мәдениетаралық диалог дәстүрлерімен байланысты көптеген этностардың мәдениеттерінің алуан түрлілігін біріктіреді.

Культурогенез тұрақтылықпен сипатталады және мәдениеттің социодинамикасы негізінде дамиды. Бұл құрылыстың және қалыптасудың белгілі бір принциптерімен сипатталатын мәдени процес. Бұл –интегративті функцияны орындайтын философиялық тұжырымдамалық аппараттың бөлігі, мәдени генезис туралы зерттеу жүргізуге көмектесетін мәдениет теориясының категориясы.

XX–XXI ғасырлар тоғысында зерттеушілердің палеоантропологиялық жаңалықтары адам эволюциясының жаңа маңызды белгілерін енгізді. 1974

жылы ахеологиялық экспедиция барысында табылған ең қызық олжалардың бірі австралопитектер сүйек қалдықтарындағы әйел адамның қанқасы болды. Әйел сүйегі қанқасының 40 пайызы сақталған. 3,18-3,2 млн. жыл бұрын өмір сүрген әйелдің бас сүйегі, омыртқа, қабырға, жауырын сүйектерінің қалдықтары калий-аргон анализ негізінде, әйелдің 25 жастағы, бойы 105 см, салмағы 27 кг болғаны анықталып, ғылымдағы тұжырымдалған сенсациялық жаңалық болды. Табылған әйел сүйек қанқасы ғылымда «Люси» деп шартты түрде аталды [7].

Материалдардың жинақталуы нәтижесінде тарихтың дәстүрлі бір сызықты тізбегі адам эволюциясының көп сызықты моделімен алмастырылатыны айқын бола бастады. XX ғасыр 90-жылдарының соңында адамның ортақ атасы анықталмады және антропологиялық әдебиетте оның ежелгі дәуірі мен биологиялық портреті туралы бірыңғай көзқарас болмады.

2002 жылы Париж антропологтары М.Пикфорд және Б.Сеню Кениядағы Тужен төбелеріндегі екі аяқта жүретін, адам тістері бар және молекулалық биологияға сәйкес антропоидтар мен адамның эволюциялық тармақтары бөлінген кезеңде өмір сүрген оррорин деп аталатын адам қалдықтарын тапты.

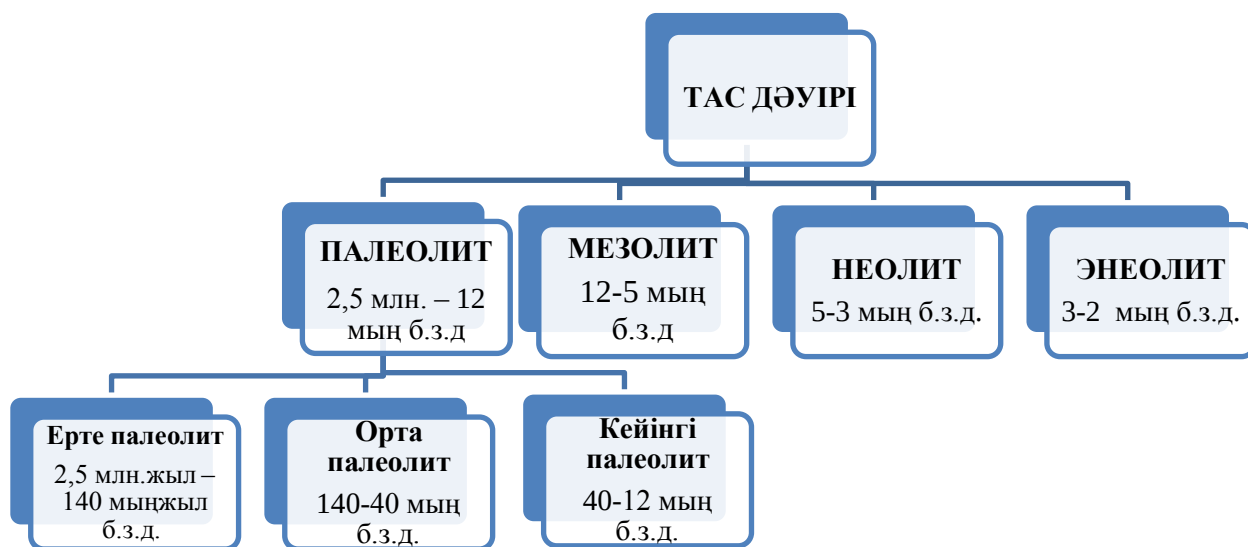
Әлемдік сенсация 2002 жылдың жазында Чадтан Л.Ликидің көне адамды табуы болды. Миының көлемі 750 г-нан асатын Тұмая деп аталатын адамның бас сүйектері, мойын омыртқаларының құрылымы тік жүруі 7 миллион жыл бұрын қалыптасқанын және бұл Австралопитектердің меншігі емес екенін дәлелдеді. Бұл – ең көне гоминид болды.

70 мың жыл бұрын белгісіз себептермен адамзат саны 2 мың адамға дейін азайып, содан кейін неандертальдықтар, қазіргі адамның атасы бола бастады. Кроманьондықтардың популяциясы артып, шамамен 25 мың жыл бұрын адамзат саны өсе бастады. Бүгінде қазіргі заманғы түрдегі Адамның пайда болу күнін көрсететін жаңа деректер пайда болуда. Мәселен, 2003 жылы американдық зерттеушілер анықтаған Эфиопиядағы Афар шөлінен табылған олжаларды (*Homo sapiens* (Канжера, Омо) айтуға болады. Олар бет ерекшеліктері қалыптасқан адам дамуының негізгі кезеңіне жатады және «*Homo sapiens idaltu*» деп белгіленеді [8]. Бұл жаңалық қазіргі адамның Африкада 160 мың жыл бұрын пайда болғанын растайды.

Қазақстан территориясындағы тас ғасыры. Адамзат тарихы археологиялық дәуірлеу бойынша маңызды үш дәуірге бөлінеді (*1 кесте*): тас дәуірі, қола дәуірі, темір дәуірі. Мұндай дәуірлеу адамның пайдаланған еңбек құралдарының материалы бойынша аталған. Оның ішінде ең ұзаққа созылғаны – тас дәуірі болды. Ғылыми таным тас дәуірін өз ішінде үш кезеңге бөліп қарайды.

1. Палеолит (б.з.д. 2,6 млн - 12-10 мың жыл);
2. Мезолит (б.з.д. 12 мың - 5 мың жыл);
3. Неолит (б.з.д. 5 мың - 3 мың жыл).

1 кесте. Тас дәуірі кезеңдері.

Бірінші кезең – *палеолит (көне тас ғасыры)*. Бұл – ең ежелгі кезең. Көне тас ғасыры ежелгі, орта және соңғы палеолит болып бөлінеді.

Палеолит дәуірінің еңбек құралдары Оңтүстік өңірде (Жамбыл облысындағы Қаратау қаласының солтүстік-шығысында), Талас ауданында орналасқан Бөріқазған және Тәңірқазған деген тұрақтардан және Оңтүстік Қазақстан облысының территориясындағы Қошқорған, Шоқтас, Қозыбай деген тұрақтардан табылған [9]. 1958 жылы Оңтүстік Қазақстандағы экспедиция кезінде палеолит дәуіріне жататын тұрақты Х.Алпысбаев ашты. Орталық Қазақстан жеріндегі ерте палеолит ескерткіштеріне Жаман Айбат, Құдайкөл, Обалысай жатады.

Ерте палеолитте адамдар тобыр болып қорғану және шабуыл жасау, аң аулау және жиын-терін үшін бірлесіп, қоғамдық қатынастары жетілмегендігімен ерекшеленді.

Мустье кезеңінде адам от пайдалануды үйренді. Ортаңғы палеолиттің мустье дәуірінде жаңа адамдар типі – неандертальдықтар қалыптасты.

Соңғы палеолит б.з.д. 35-30 мыңжылдықтардан б.з.д. 12-10 мыңжылдықтардың аралығын қамтиды. Адам ұжымының қоғамдық ұйымдасуының өзіне тән алғашқы нышаны ретінде рудың шығуымен тікелей байланысты болды. Алғашқы қауым өнері – мамонт сүйегі мен тастардан мүсін жасау, сүйек бетіне бедерлі ою-өрнек, үңгір қабырғаларына түрлі-түсті сурет салу ісі пайда болды [10]. Осы кезеңде рулық ұйым барлық жерлерде ана жағынан топтасып, әйелдер қауымда үстем жағдайда болды деп болжанады. Кейінгі палеолит ескерткіштерінен ең көрнектісінің бірі – Орталық Қазақстандағы Батпақ тұрағы. Бұл тұрақтан 300-ге жуық тас құралдар табылды.

Мезолит. Дүние жүзіндегі тас дәуірінің классификациясы бойынша көне тас дәуірімен жаңа тас дәуірінің арасында өтпелі дәуір – мезолит (мезо-орта, лит-тас) – орта тас дәуірі (2 сурет) деп аталады. Кезеңнің ерекшеліктері:

климат жылынып, мұз ери бастады (б.з.д. 13 мыңжылдық), ірі жануарлар азайып, ұсақ аң-құстар пайда болды, садақ пен жебе және бумеранг, микролитеттер, қайық, балық аулау құралдары пайда болды.

2 сурет. Мезолит дәуірі (б.з.д.12-5 мыңжыл.) (Sokmen M.A., Bakirci C.M., *Arkeolojide Artı Ürün ve Artı Değer Kavramları*.

<https://evrimagaci.org/arkeolojide-arti-urun-ve-arti-deger-kavramlari-1490?read-complete=true>)

Б.з.д. 12 мың жылдықтан 5 мыңжылдың аралығын қамтыған орта тас дәуірі болып саналатын мезолит кезеңіндегі жетістік - садақ пен жебенің кең қолданылуы болып табылады.

Мезолит дәуірінің басты ерекшеліктерінің бірі – садақ пен жебенің кеңінен қолданыла бастауы, еңбек құралдарын жасау барысында сына техникасының (микролиттерді жасау) таралуы және халықтың жиі қоныс ауыстыруы болды. Бұл кезеңде аңшылық негізгі кәсіптің бірі болып қала берді. Аң аулайтын жерлер азайған сайын, тұрғындар жаңа мекендер іздеуге мәжбүр болды. Осы себепті халықтың бір бөлігі қазіргі Қазақстанның солтүстік аймақтарына – Ертіс, Есіл, Тобыл, Торғай және Орал өзендерінің аңғарларына қарай көшіп-қонып отырды.

Жаңа тас дәуірі деп аталатын неолит кезеңі шамамен б.з.д. 5-3 мыңжылдықтар аралығын қамтиды. Бұл дәуірдің негізгі жетістігі болып жер және мал шаруашылығын игеру, өнімді еңбектің пайда болуы (неолиттік төңкеріс) болды. Сондай-ақ, неолит кезеңінде басқа да мәдени-тұрмыстық жаңалықтардың шығуы, атап айтқанда, қыш құмыра ісі, тоқыма ісі қоғамның дамуына өз ықпалын тигізбей қоймады. Ол тас өңдеу техникасының әбден жетілген кезі. Қыспа ретушь техникасының жетілуімен бірге, тасты өңдеудің

жаңа технологиялық әдістері: *тегістеу, бұрғылау, аралау* әдістері дамыды.

Бұл кезеңде еңбек құралдарының жаңа түрлері көбейе түсті. Адамдар тас балта, кетпен, дәнүккіш, келі мен келсап сияқты құралдарды жасауды меңгерді. Сонымен бірге нефрит пен яшма секілді әдемі тастардан түрлі әшекейлер – *білезіктер мен алқалар* дайындалды. Бұл – зергерлік бұйымдардың алғашқы үлгілері болатын.

Неолит дәуірінің аса маңызды белгісі табиғаттың дайын өнімдерін иемдену орнына терімшілік мен аң аулаудың орнына келген өндіруші шаруашылыққа негіз болған *мал шаруашылығы мен егіншіліктің* пайда болуы еді.

Неолит дәуірінде алғашқы адамдардың қолы жеткен өндіргіш күштер дамуының деңгейі басқа да мәдени-тұрмыстық жаңалықтардың шығуына себепші болды. Қазақстанның ежелгі тұрғындарында кен кәсібінің бастамалары пайда болды. Қыш құмыра ісі (керамика), тоқымашылық дамыды. Қазақстандағы неолиттік тұрақтарға: Шығыс Қазақстандағы *Усть-Нарын*, Солтүстік Қазақстандағы *Пеньки*, Орталық Қазақстандағы *Зеленая Балка* тұрақтары жатады.

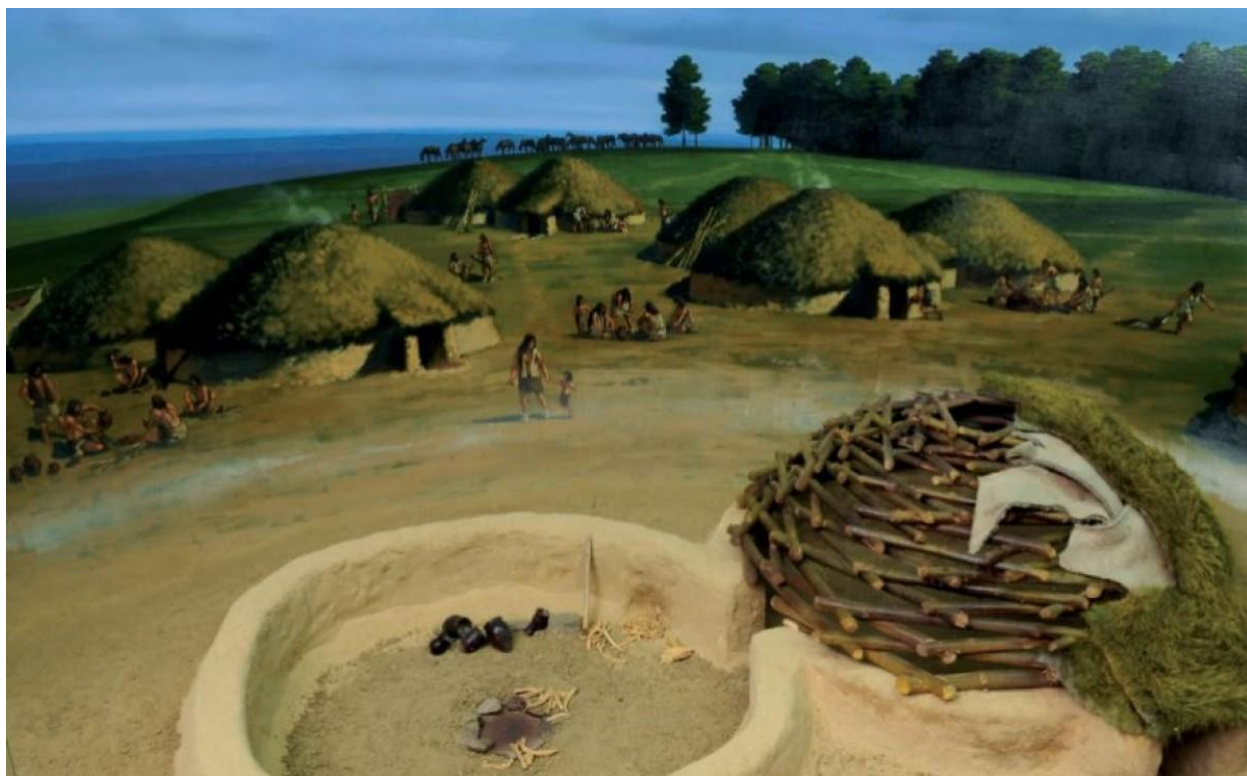
Ұлы даладағы энеолит және қола дәуірі. Энеолит. Археологиялық кезеңдерге бөлу өлшемдеріне сәйкес, адам өміріне мыс құралдар енген дәуірді энеолит деп атайды. Әдетте, бұл шақпақ тас индустриясының құлдырап, тас құралдар жиынтығының кемуіне алып келді.

Энеолит термині грек тіліндегі "lithos" – тас және латын тіліндегі "aeneus" – мыс сөздерінен шыққан. Тас ғасыры мен қола дәуірінің аралығындағы археологиялық өтпелі кезең, яғни мыс-тас кезеңі.

Бұл кезең тас дәуірінен металды қолдану дәуіріне өтпелі уақыт болып саналады. Энеолит дәуірінде адамдар алғашқы рет табиғи мысты өңдеп, тұрмыста пайдалана бастады.

Қазақстан жерінен табылған энеолит дәуірінің ескерткіштері әзірге көп емес. Оларға Иманбұрлық, Сексеуілді 1, 2 қоныстарының қабаттарын, Павлодарға жақын жерде Ертіс өзенінің жағасында орналасқан Железинка поселкесінің маңынан табылған обаны жатқызуға болады.

Қазақстан аумағында энеолит кезеңінің ерекше ескерткіші – Солтүстік Қазақстандағы Ботай тұрағы (б.з.д. 3-2 мыңжылдық) (*3.1 сурет, 3.2 сурет*) [11]. Ботай мәдениетінің қалыптасуына неолиттік Атбасар және Маханжар мәдениетін құрған тайпалар қатысты. Ботай мәдениетін археолог В.В. Зайберт ашты.

3.1 сурет. Ботай мәдениеті тұрағы (Ботай мәдениеті. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8598>)

Бұл тұрақ 15 гектар жерді алып жатыр. Тұрақты қазу барысында 158 тұрғын үй табылды. Үйлер кәдімгідей көше-көше болып салынған. Үйдің қабырғасының бір метрге жуығы – кәдімгі жер. Одан жоғары тұсы – топырақпен дуал етіп шенделген қабырға. Қабырғаларға бөрене мен сырғауылдар салынған. Үйлердің қабырғалары жануарлар терісімен жабылған, ал үйдің төбесінде түтін шығатын тесік қалдырылған, ортасына ошақ орнатылған. Қазба жұмыстары барысында тастан жасалған құралдар – садақтың ұштары, найзалар, пышақтар мен балталар табылды. Сүйектен жасалған ине, біздер және қыштан жасалған бұйымдар да ұшырасты. Жылқы сүйектері өте көп табылды. Ботайлықтар бүкіл Еуразия даласында алғашқы жылқы малын қолға үйреткендер болды.

3.2 сурет. Ежелгі адамдар тұрағы (Иллюстрациялық сурет Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті музей қорынан алынды).

Солтүстік Қазақстан территориясында бірегей ескерткіш болып табылатын Бестамақ қорымы энеолит пен орта ғасырлар дәуірі аралығында әрекетте болғаны белгілі.

Маңғыстау өңірінде табылған ескерткіштер энеолит дәуірі мәдениетінің екінші аймағына жатады [12]. Маңғыстау түбегіндегі белгілі энеолит тұрақтары – Шебір, Жыңғылды, Қошқарата. Энеолит мәдениеті бұл өңірге Еділ-Жайық бойындағы хвалын тайпалары арқылы және біздің заманымыздан бұрынғы 3-2 мыңжылдықтарда Орталық Азиядан қоныс аударған келтеминар мәдениетінің өкілдері арқылы келген деген болжам бар.

Қола дәуірі. Адамдардың металл қорыту ісін меңгеруі қоғам дамуының алға басуына жол ашты. Қола дәуірінде (б.з.д. 2-1 мыңжылдық) кен өндірушілер табиғи таза мыстың қоғам сұранысына жеткіліксіздігіне байланысты, металды өздері қорыта бастады. Алғаш қорытылған металл таза мыс емес, қола (мыс пен қалайының қосындысы) болып шықты. Кездейсоқ қорытылып алынған қоланың сапасы мыстан артық болды. Осы заманда мыс, мырыш, қорғасын, қалайы сияқты түсті металдарды қорытып сараптау басталды. Б.з.д. 2 мыңжылдықта Қазақстан территориясында зергерлік бұйымдар жасау өнері дами бастады. Алакөл жерінен табылған алтын білезік, Жетісудағы Мыңшұңқыр қорымынан табылған алтын сырға соған дәлел бола алады.

Қола дәуірі 3 кезеңге бөлінеді (2 кесте): ерте Федоров (б.з.д. XVIII-XVI ғғ.), орта немесе Алакөл (б.з.д. XV-XII ғғ.) және соңғы немесе Замараев (б.з.д. XII-VIII ғғ.) кезеңі.

Бұл дәуірде Қазақстан даласын, Оңтүстік Сібір мен Орал өңірін шығу тегі жағынан бір-біріне жақын, өзіндік материалдық және рухани мәдениеті қалыптасқан тайпалар мекендеген. Олардың мәдениеті 1914 жылы алғаш рет Оңтүстік Сібірдегі Ачинск қаласы маңындағы Андронов ауылынан табылған қоныс орнына байланысты Андронов мәдениеті деп аталды. 1927

жылы археолог М.П. Грязнов Андронов мәдениетіне жататын қоныстар мен қорымдарды Батыс Қазақстан аумағынан тапты. Қола дәуірі мәдениетті зерттеуші қазақстандық ғалымдар Ә.Х. Марғұлан, К. А.Акишев, А.Г. Максимова, С.С. Черников, А.М.Оразбаевты атап өтуге болады.

Андронов тайпалары Қазақстанның барлық жерін мекендеген. Андронов мәдениетіне жататын ежелгі қоныстардың бірі – Арқайым қаласы. Ол қазіргі Қазақстанның Қостанай облысы мен Ресейдің Челябин облысының шекарасына жақын маңда орналасқан. Арқайым — ежелгі адамдардың құрылыс салу, қоғамдық өмірді ұйымдастыру және металл өңдеу ісінің жоғары деңгейде болғанын дәлелдейтін ерекше археологиялық ескерткіш. Зерттеушілер бұл қонысты алғашқы қала типіндегі орталықтардың бірі ретінде бағалайды.

Андронов тайпаларының қоныстанған негізгі аудандарының бірі – Орталық Қазақстан [13]. Орталық Қазақстанның археологиялық ескерткіштері қазақ даласы арқылы өткен саяхатшылардың да назарын аудартады. Ф. Скибин, М. Трошин, швед ғалымы Ф. Стромберг, Г. Миллер XVIII ғасырдың екінші жартысында осы аймақтың археологиялық ескерткіштеріне қызығушылық танытып, бірнеше экспедициялар ұйымдастырды. Соның ішінде, құнды мәліметтер қалдырғандар И. Фальк, П. Паллас, П. Рычков, И. Георги. XIX ғасырда ежелгі қорымдардың біразы тонауға ұшырағанына байланысты жойылды, олар туралы С. Броневский, А. Базирев, т.б. жазбаларынан білуге болады.

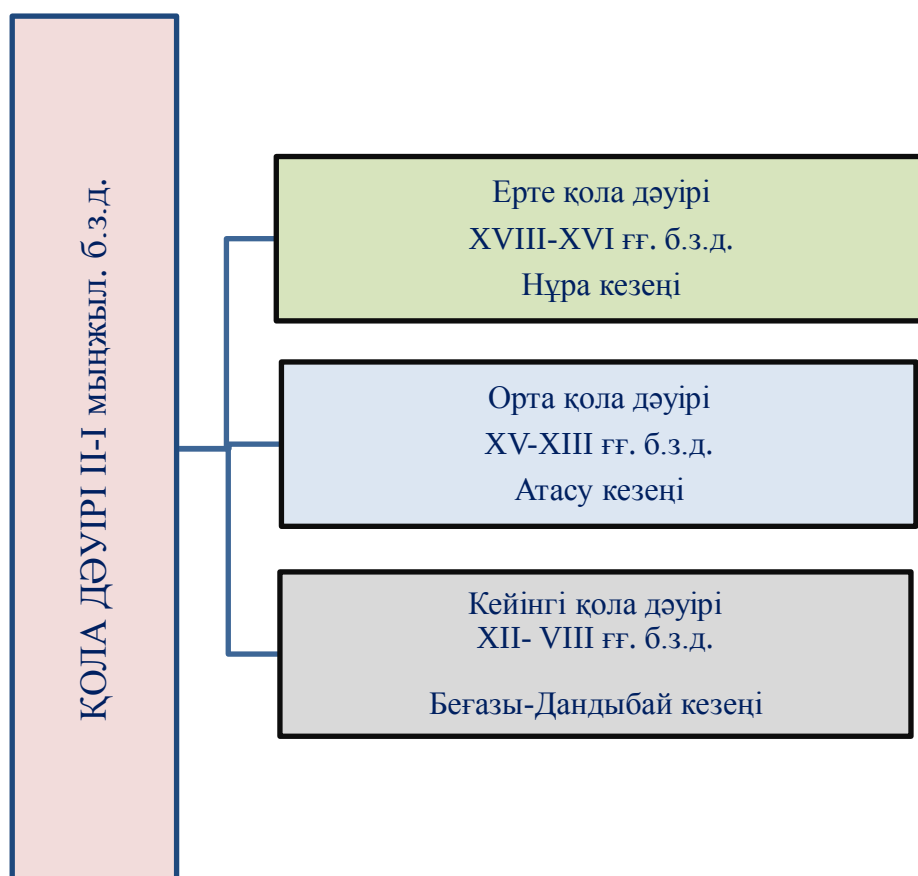
Орталық Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштері мен жәдігерлері туралы Н. Ядринцев, Г. Потанин, В. Радлов, Н. Коншин, И. Кастанье сынды ғалымдардың мәліметтері аса маңызды [14] болып табылады.

1933 жылы Нұра экспедициясының маңызды жаңалығы Дәндібай ескерткішінің табылуы болды.

Орталық Қазақстанның кешенді түрде зерттелуі 1946 жылдан бастап Ә.Марғұланның жетекшілігімен жүргізілді [15]. Қола мәдениетінің қалыптасуында мыс кеніштері маңызды рөл атқарды. Қазіргі таңда ежелгі металлургия орталықтарының қалдықтары сақталған.

Қола дәуірінің ерте кезеңі Солтүстік Қазақстанда Феодоров кезеңі деп аталады, ал Орталық Қазақстанда бұл кезеңді Нұра кезеңі деп атайды және ол б.з.д. XVIII-XVI ғғ. қамтыды. Қола дәуірінің орта кезеңі Солтүстік Қазақстанда Атасу кезеңі, ол б.з.д. XV-XII ғғ. қамтиды. Б.з.д. XII-VIII ғғ. – Беғазы-Дандыбай кезеңінде Андронов мәдениеті тайпаларының экономикасында, тұрмысы мен мәдениетінде өзгерістер болды. Бұл өзгерістер қоғамның жаңа шаруашылық негізіне байланысты болды.

2 кесте. Қола дәуірі кезеңдері.

Андроновтықтардың тілі – үндіиран. Антропологиялық тұрпаттары – еуропеоид нәсіліне тән болған. Қоғамдық құрылымда аналық (матриархаттық) жүйеден аталық (патриархаттық) құрылымға өту процесі жүрді. Андроновтықтарда бірнеше ірі патриархалды туыстық жанұялар бірігіп, рулық қауым құрған. Бірнеше туысқан ру тайпаға бірікті.

Кейінгі қола дәуірінде табиғат күштеріне табыну (Күн, Ай, жұлдыздар) кеңінен тарады. Сонымен қатар ата-баба рухына сыйыну мен о дүниеге сену нанымдары маңызды орын алды.

Адамзаттың сол кезеңдегі рухани мәдениеті мен дүниетанымын бейнелейтін басты дереккөздердің бірі – тасқа қашалып салынған суреттер (петроглифтер). Қазақстан аумағындағы Таңбалы, Ешкіөлмес, Қаратау, Маймақ, Тарбағатай, Бөкентау сияқты тарихи орындарда табылған суреттер дүниежүзілік мәдени мұраның құрамына енген. Бұл бейнелерде көбінесе жабайы бұқалар, қос өркешті бактриан түйелері, сондай-ақ екі доңғалақты арбалар, соқа мен жер жырту көріністері бейнеленген. Олар сол дәуірдегі адамдардың тұрмыс-салтын, еңбек әрекетін және діни нанымдарын көрсететін маңызды археологиялық деректер болып саналады.

Андроновтықтардың қоғамдық құрылысында мал шаруашылығы мен металлургия саласына ерлердің еңбегі көп қажет болғандықтан, ер адамдардың рөлі жоғарылап, әкелік отбасылық қатынас орнады.

Кейінгі қола дәуірінде, әсіресе Орталық Қазақстан аумағында, жаңа археологиялық мәдениет – Беғазы-Дәндібай мәдениеті қалыптасты. Бұл мәдениет б.з.д. XII–VIII ғасырлар аралығын қамтиды. Оған тән басты

ерекшеліктердің бірі – андрон мәдениетінің дәстүрлерін сақтай отырып, жаңа мәдени элементтердің пайда болуы. Солардың қатарына мазарлардың ерекше түрлері, жерлеу ғұрпының өзіндік өзгешеліктері мен қыш ыдыс-аяқтардың жаңа үлгілері жатады.

Қола дәуірі Қазақстан аумағында кеңінен таралып, ежелгі қоғамның әлеуметтік, шаруашылық және рухани дамуына зор ықпал етті.

Алматы өңірінен б.з.д. II–I мыңжылдықтың басына жататын Андронов мәдениетіне тән қоныс орындары мен қорған-обалар табылды. Бұл ескерткіштер ғылымда «Тянь-Шань» және «Көлсай мәдениеті» деген атаулармен белгілі.

Андроновтықтар ою-өрнекпен безендірілген керамика ыдыстарын, қола балталар мен орақтарды, сондай-ақ тастан өңделген еңбек құралдарын жасаған. Бұл олардың металл өңдеу мен қолөнер ісін жақсы меңгергенін дәлелдейді.

Сол кезеңге тән жартастарға қашалған суреттер (петроглифтер) – ежелгі адамдардың рухани өмірі мен дүниетанымының көрінісі. Күннің ыстығына күйген жазық тастарға салынған бейнелердің арасында екі доңғалақты күйме арбалар, күн басты құдайлар, ғұрыптық билер, аңшылық көріністер мен тұрмыстық сюжеттер жиі кездеседі.

Ешкіөлмес жартастарындағы суреттердің ең ежелгілері қола дәуіріне жатады (4 сурет). Олардың ішінде жануарлардың жекелеген суреттерімен қатар, аңшылық, құрбандық шалу, тайталас, қастерлеу, қасиетті неке сияқты көріністер берілген көп мәнерлі композициялар да кездеседі. Әсіресе, Ешкіөлмес жотасының петроглифтерінде ұрыс көріністері мен арбалары бар композициялар жүзден асады. Жартастарға граффити – қашау техникасымен ойылып салынған 1-2 см-ден аспайтын кіп-кішкентай бейнелер әсемділігімен ерекше көзге түседі.

4 сурет. Ешкіөлмес петроглифтері
(<https://old.archaeology.kz/mura?id=396> сайтынан алынды)

Ешкіөлмес петроглифтері ежелгі тұрғындардың діни-мифологиялық дүниетанымымен байланысты киелілік маңызы бар суреттер. Археологиялық ескерткіш Алматы облысы, Ескелді ауданы, Көксу аңғарында орналасқан. Ешкіөлмес жотасындағы жартасқа таңбаланған суреттерді алғашқы рет 1970 жылы Л.И.Скрынник ашты.

Таңбалы петроглиф тас кешені (5 сурет,) Жетісудағы жартасқа салынған өнердің бірегей көне ескерткіші болып табылады. Ескерткіш Тамғалы шатқалында, Қарабастау ауылынан 4 шақырым жерде, Аңырақай тауында, Алматыдан солтүстік-батысқа қарай 170 шақырым жерде орналасқан. «Таңбалы археологиялық ландшафтының петроглифтері» тарихи объектісі 2004 жылы ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне енгізілген Орталық Азиядағы жартас өнерінің алғашқы ескерткіші болып табылады [16].

5 сурет. Тамгалы тас кешені. Күнбасты бейне. («Таңбалы» қорық-музейі сайтынан алынды. <https://tanbaly.kz/kz/petroglyphs>)

Қазақ даласын ерте замандардан бастап мекендеген ежелгі тарихи-этникалық қауымдастықтар осы өлкенің табиғи жағдайына бейімделіп, соның негізінде ерекше археологиялық мәдениет қалыптастырды. Өңір тұрғындарының өнідіріс шаруашылығына ауысу нәтижесінде экономикалық шаруашылықтың жаңа түрі – көшпелі, жартылай көшпелі бақташылық қалыптасты.

Адамның тарихқа дейінгі эволюциясы мен ежелгі металлургия кезеңіндегі көшпелілер өркениеті туралы қорытынды ретінде бірнеше маңызды аспектілерді атап өту керек. Алдымен, адамның тарихқа дейінгі эволюциясы көптеген миллиондаған жылдар бойы жалғасып, түрлі физикалық және әлеуметтік өзгерістерді қамтыды. Адамның санасы мен қоғамның дамуы, оның алғашқы құрал-жабдықтарын қолдануы және топтық өмірге көшуі, табиғатқа бейімделу процесі эволюциялық үдерістің маңызды кезеңдерін құрады. Бұл даму кезеңінде адамзат өзіне қажетті дағдыларды меңгеріп, табиғи ортаға бейімделіп, тіршіліктің түрлі қырларын түсінуге ұмтылды.

Ежелгі металлургия кезеңіндегі көшпелілер өркениеті де ерекше маңызға ие. Осы кезеңде металлды өңдеу технологиялары мен оған негізделген өндіріс әдістері адамзат тарихында жаңа дәуірдің басталуын көрсетті. Көшпелілердің қоғамы табиғатқа тікелей тәуелді болғанымен, олардың қолөнері мен металлургиялық тәжірибелері тек шаруашылықтың емес, мәдениеттің де дамуына ықпал етті. Бұл өркениет алтын, күміс, мыс, темір сияқты металдарды пайдалану арқылы өндірістің жаңа деңгейіне көтерілді, нәтижесінде көшпелілер қоғамының әлеуметтік құрылымы да өзгерді.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақстан аумағы – Homo sapiens-тің қалыптасу ошақтарының бірі екендігін дәлелдеңіз.
2. Қазақстан аумағындағы тас ғасырына қатысты археологиялық ескерткіштердің ашылуы туралы баяндаңыз.
3. Солтүстік Қазақстандағы Ботай мәдениетін сипаттаңыз.
4. Палеолит, мезолит, неолит дәуірлеріндегі тілдің, рационалды білімнің дамуы, діни түсініктердің қайта құрылуын айқындаңыз.
5. Жетісу аумағында соңғы қола дәуіріндегі Көлсай археологиялық мәдениетінің ашылуын қарастырыңыз.
6. Ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы жағдайында ежелгі Қазақстан аумағындағы энеолит және қола дәуірін зерттеудегі жаңа көзқарастарды атаңыз.
7. Жетісу аумағында соңғы қола дәуіріне жататын Көлсай археологиялық мәдениетінің ашылуы туралы айтыңыз.

1.2 Атқа міну мәдениетінің генезисі

1. Ерте темір тайпаларының этносаяси және әлеуметтік тарихы.
2. Сармат-Алан тайпалық одағы.
3. Ғұн тайпаларының шығу тегі мен этникалық тарихы мәселесі.
4. Жетісу және Тянь-Шандағы үйсіндердің этносаяси бірлестіктері.
5. Қаңлылардың тарихи-мәдени мұрасы.

Ерте темір тайпаларының этносаяси және әлеуметтік тарихы. Ерте темір дәуірінде (б.з.д. I мыңжылдық) Еуразия далаларында ірі тайпалық бірлестіктер қалыптаса бастады. Бұл тайпалар арасындағы мүдделік қақтығыстар, сондай-ақ олардың отырықшы-егінші халықтармен орнатқан қарым-қатынастары қоғамның біртіндеп әскериленуіне алып келді. Тарихи деректерде бұл кезеңде сахнаға гректер, парсылар, скифтер, сақтар, сарматтар сияқты ірі этникалық бірлестіктер шыққаны айтылады. Этникалық жағынан туыс, өмір салты мен даму деңгейі ұқсас тайпалар арасында тығыз мәдени байланыстар орнады. Мұның нәтижесінде бір-біріне жақын, ортақ ерекшеліктерге ие далалық мәдениеттер қалыптасты.

Скиф-сақ заманында тайпалардың материалдық мәдениетінде қару-жарақтың, ат әбзелдерінің айрықша түрлері пайда болып, «скиф-сақ аң стилі» деген атау алған өзіндік өнер кең таралды. Археологтар бұл мәдениеттің негізгі үш белгісін «скифтік үштік» деп атайды. Олар: қару-жарақ, ат әбзелдері, аң стиліндегі өнер туындылары.

Ерте темір дәуірінде далалық тайпалардың қоғамы ерекше қарқынмен дамыды. Металл өңдеу ісі, қолөнер мен сауда айырбасы өркендеді. Тайпалық одақтар күшейіп, олардың ішінде патшалар мен әскери ақсүйектер билік жүргізе бастады. Қайтыс болған билеуші немесе беделді адамдарды жерлеген кезде олардың қымбат бағалы заттары – қару-жарағы, ат әбзелдері,

әшекейлері бірге қойылған. Мұндай үлкен жерлеу құрылыстары ғылымда «патша обалары» деп аталады.

Қазіргі замандағы ғылыми көзқарас бойынша, бұл қоғам ерте мемлекеттік құрылым деңгейіне көтерілген. Ғалымдар б.з.д. I мыңжылдықта Еуразия даласында қалыптасқан бұл дамыған қоғамды «Дала өркениеті» деп атауды ұсынған.

Біздің заманымызға дейінгі I мыңжылдықта сақ тайпалары Үндістанның солтүстігінен бастап, Ауғанстан, Орта Азия және Қазақстанның оңтүстігіне дейінгі кең аумақта мекендеген.

Ежелгі грек тарихшысы Геродот (б.з.д. V ғ.) сақтарды «азиялық скифтер» деп атаған. Сақтар туралы деректер ежелгі парсы дереккөздерінде де кездеседі. Мәселен, Ахеменидтік сына жазбаларында олар үш негізгі топқа бөлінеді:

- сақ-хаумаварга – «хаома сусынын дайындайтын сақтар»,
- сақ-тиграхауда – «шошақ бөрік киген сақтар»,
- сақ-парадарайа – «теңіздің арғы жағындағы сақтар».

Сақтар туралы алғашқы жазба деректердің бірі «Авеста» мәтіндерінде де ұшырасады.

Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, сақтардың негізгі антропологиялық типі еуропеоидтық болғанымен, олардың құрамында моңғолоидтық элементтер араласады. Антропологтардың деректеріне сәйкес, моңғолоидтық белгілер сақ тайпаларында шамамен 20%-ды құраған.

Сақ тайпаларының саяси тарихында олардың парсылармен соғысқандығы туралы деректер бар. Мысалы, Кир патша сақ патшайымы Томириспен соғысып, I Дарий сақтарды жеңуге тырысқан. Біздің заманымызға дейінгі IV ғасырдың 30-жылдарында сақтар Александр Македонский бастаған грек-македон әскерлеріне қарсы соғысқан. Сонымен қатар, сақтар Парфия мемлекетінің құрылуына, Грек-Бактрия патшалығының құлауына және Кушан империясының құрылуына қатысқан.

Сақтар мал шаруашылығы мен егіншілікті ұштастырып, көшпелі мал шаруашылығы біртіндеп үстем жағдайға ие болды. Экономиканың бұл түріне көшу дала тайпаларының өміріндегі экономикалық прогресті білдірді. Мал шаруашылығы шикізаты негізінде қолөнер дамыды. Сақтар доңғалақты көліктер, былғары және ағаш ыдыстар, қола және темір қару-жарақтар мен сауыт-саймандар, қылыштар, акинак қанжарлары және басқа да заттар жасады.

Сақ үстемдігі кезеңінде Еуразия даласында Батыс пен Шығыс елдерін, Жерорта теңізі мен Қытайды байланыстыратын транзиттік халықаралық сауда басталды.

Сақ қоғамында тайпалық қатынастардың ыдырау процесі жүрді, патриархалдық қатынастар дамып, жеке және отбасылық меншік пайда болды.

Сақ заманынан жеткен ескерткіштер:

1. Есік обасы – 1969-1970 жылдары К. Ақышев бастаған археологиялық экспедицияның қазба жұмыстары негізінде, б.з.д. V-IV ғ. жәдігері «Алтын адам» ескерткіші табылды. Бұл қорымда табылған алтын киімді сақ бекзадасы, оның қасында жерленген ат әбзелдері, ыдыстары әлем тарихында үлкен жаңалық болды. Жәдігерлер арасында аса құндыларының бірі – 26 таңбасы бар күміс табақша (6 сурет). Бұл археологиялық олжа сақтарда жазу болғанын дәлелдейді.

6 сурет. Есік обасы. Күміс табақша (Қайратұлы Б. Күміс тостаған. 2017 жыл 27 шілде. <https://egemen.kz/article/155666-kumis-tostaghan>)

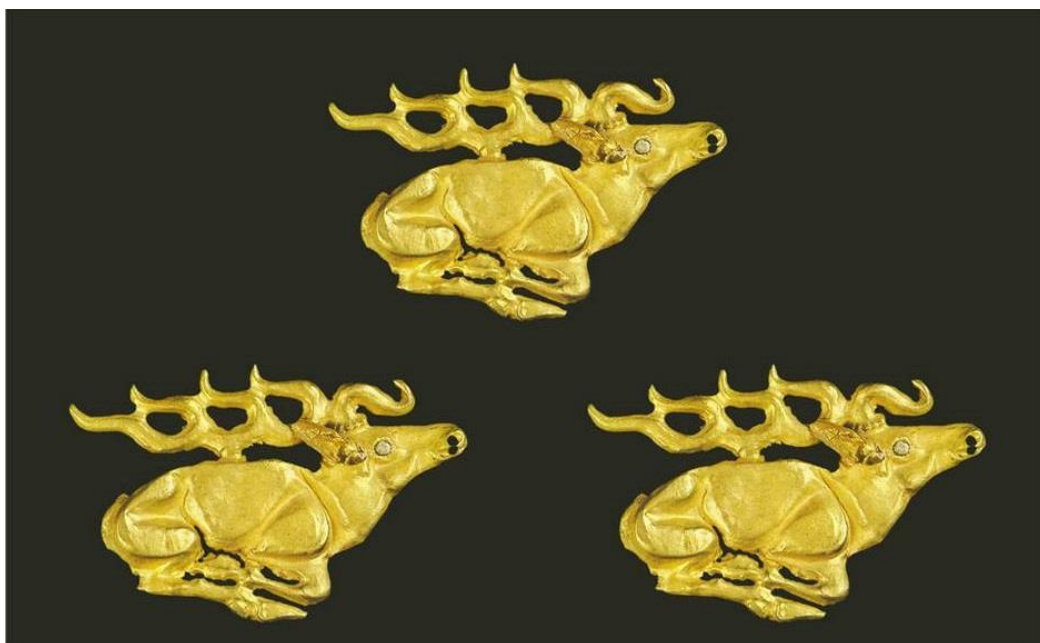
2. Бесшатыр қорымы (7 сурет)- Шылбыр шатқалы, Іле өзені бойындағы сақ мәдениеті мен сәулет өнерінің жарқын бейнесі. Бесшатыр – сақ тайпалараның сакралды орталықтарының бірі. 18 патшалық қорғандар табылған.

7 сурет. Бесшатыр қорғаны (Бесшатыр – тарихтың алтын көмбесі. <https://e-history.kz/kz/news/show/1932>)

3. Берел қорымы – Шығыс Қазақстан, Қатонқарағай жерінде сақ дәуірінен сақталған тарихи ескерткіш.

4. Шілікті обасы – Шығыс Қазақстан Зайсан ауданында орналасқан. 1960 ж. бастап Ресей ғалымы С. Черников зерттеді. Қазба жұмыстары кезінде 600-ге жуық алтын заттар табылды. 2003 жылы осы жерде үшінші Алтын адам табылды (археолог Ә.Т. Төлеубаев) (8 сурет).

8 сурет. Шілікті қорғаны және алтын бұйымдар. (Шілікті – шежірелі мекен. https://el.kz/shilikti_shezhireli_meken_24966/)

Сармат – алан тайпалық одағы. Сармат атауы біздің заманымыздан бұрын III ғасырдан бастап кездесе бастайды. Жазба деректерге сүйенсек, сарматтар б.з.д. II ғасырда қазіргі Батыс Қазақстан мен Қара теңіздің

солтүстік аймағын мекен еткен. Алайда, жазба деректерде сарматтар туралы дерек өте аз кездеседі.

Сарматтар алғашында, яғни б.з.д. VIII ғасырда «сауроматтар» деп аталды. Олар біздің заманымыздан бұрын екінші ғасырдан бастап Оңтүстік Орал мен Еділ бойын, Қазақстанның батыс аумағына қоныстанды. Бірақ, б.з. IV ғасырында ғұндардан жеңіліп, батысқа қарай қоныс аударып кетеді.

Сол заманда өмір сүрген барлық тайпалар сияқты сарматтар да ержүрек жауынгерлер болды. Сондай-ақ, сармат тайпасы дай (дах) – массагет, исседондармен туыстас болып келген және роксоландар мен алаңдар және аорстар, сирақтар т.б. тайпалар сарматтардың құрамында болды.

Сармат тайпалары туралы алғашқы мәліметтерді бізге ежелгі грек және рим тарихшылары жеткізген. Солардың қатарында Геродот, Диодор Сицилиялық, Үлкен Плиний және Полибий бар [17]. Бұл деректер сарматтардың шығу тегі, географиялық орналасуы, әскери-саяси байланыстары мен мәдени ерекшеліктері туралы құнды мәлімет береді.

Диодордың жазбасына қарағанда, сарматтар бір кезеңде сақтардың жеріне басып кіріп, олардың аймақтарын иемденіп, жергілікті халықты бағындырған. Оның айтуынша, сарматтар бұрын Мидия жерінде өмір сүрген, кейін Танаис (қазіргі Дон) өзенінің бойына қоныс аударған.

Геродот сарматтар туралы деректерінде бұл тайпаның ерекше бір қырын атап өтеді – оның пайымдауынша, сармат қоғамында әйелдердің рөлі жоғары болған. Тіпті, кейбір сармат тайпаларын әйелдер басқарған. Бұл мәліметті археологиялық қазбалар кезінде табылған әйел адам жерленген жауынгерлік қабірлер де растайды.

Геродот сондай-ақ сарматтардың шығу тегі жайлы қызықты аңыз келтіреді. Онда сарматтар – скиф жігіттері мен амазонкалар арасындағы некенің нәтижесінде пайда болған халық деп сипатталады. Аңыз бойынша, амазонкаларға үйленген скифтер Танаис өзені бойына қоныстанған.

Үлкен Плиний өз еңбектерінде сарматтарды мидиялықтармен туыс деп көрсетсе, Геродот сарматтар мен скифтердің тілі ортақ болғанын, яғни сармат тілі скиф тілімен бірдей екенін жазады.

Б.з.д. V–IV ғасырларда сарматтар мен скифтер қатар өмір сүріп, бейбіт қатынаста болған. Бұл кезеңде скиф саудагерлері шығыс елдеріне жолында сармат жерін еркін өте алған. Сонымен қатар, парсыларға қарсы соғыстарда сарматтар скифтердің сенімді одақтастары ретінде танылды.

Атей патша билік құрған тұста да бұл одақтастық жалғасты. Сармат жасақтары скиф патшасының сарай әскері құрамында қызмет еткен. Уақыт өте келе сарматтардың жекелеген топтары Еуропалық Скифия аумағына көшіп қоныстанды. Бірақ, III ғасырда бұл достық қарым-қатынастың соңы сарматтардың скифтерге қарсы басқыншылық шабуыл жасауымен аяқталды.

Сарматтар жауынгерлігімен ерекшеленеді. Олар көрші скифтерге қарағанда алдыңғы Азия, Солтүстік Кавказ бен Парфияға сәтті басқыншылық жорықтар жасап, үстемдік етті. Сарматтардың құрамында болған роксоландар Понтия патшасы Митридатпен соғысып, скифтерді жақтады.

Бірақ, кейін кезінде өздері соғысқан Митридатпен одақтасып, Римге қарсы басқыншылық жорық жүргізді. Алайда, соғыс барысында сармат тайпалар одағының бірі аорстар Рим әскеріне көмектесіп, сирактарды талқандауға қатысады. Ал, сирактар ол кезде Боспор патшалығының одақтасы болатын.

Алан тайпалары халықтардың ұлы қоныс аударуы кезінде ғұндарға қосылып, Испанияға дейін барды. Кейіннен ғұндар Батыс Қазақстанға қоныстана бастаған кезде сарматтар олармен етене араласып, біріге бастады.

Аландар б.з.д. I мыңжылдықтың соңы мен б.з. I мыңжылдығының басында Батыс Қазақстан мен Солтүстік Кавказ территориясында қоныстанды. Аландар этногенезінің алғашқы кезеңі Орта Азия мен Қазақстанның ішкі аудандарымен байланысты. Бірінші мыңжылдықтың басында алан тайпаларының бір бөлігі батысқа қоныс аударады да, басым бөлігі Арал мен Каспий теңіздері аралығындағы кеңістікте мекендейді. Мұны сол өңірдегі этнотопонимдерден көруге болады. Мысалы, Маңғыстау мен Үстірттегі қамалдар Қоңыралан, Сүмбетеміралан, Алаңқала т.б. деп аталады.

Аландар мәдениеті Арал-Каспий теңіздерінің солтүстігіндегі қорғандар бойынша зерттелген. Аландар да көшпелі мал шаруашылығы дамып, қой, жылқы өсірді.

Сарматтар иран тілді болды. Бірақ, сарматтар мекендеген жерге ғұндардың келуіне байланысты, олар түркі тілінің ықпалына көшеді. Сарматтар жайлы жазба деректерге қарағанда, жан-жақты, көлемді мәліметтерді, негізінен, археологиялық ескерткіштер береді.

Ғұн тайпаларының шығу тегі мен этникалық тарихы мәселесі. Ежелгі қазақ даласындағы этникалық, саяси, мәдени үдерістерде ғұн тайпаларының алатын орны ерекше. Осынау жоғалып кеткен халық аты жауынгерліктің, қаталдық пен батырлықтың бейнесіндей көрінеді. Атилла бастаған ғұндар Еуропа елдеріне жортуыл жорық жасап, оларды құлазытып кетеді. Олар халықтардың ұлы қоныс аударуын бастайды. Мұның бәрі Еуропа тарихынан мәлім. Тарихи әдебиетте олар «хунну» немесе «сюнну» деген атпен белгілі.

Ғұндар б.з.д. IV-III ғасырларда қазіргі Монғолия мемлекетінің территориясында, Қытайдың батысында және Оңтүстік Сібір жерлерінде көшпелі ғұн тайпаларының күшті саяси бірлестіктері қалыптасты.

Ғұндар жазба деректерде алғашқы рет б.з.д. 822 жылы аталады, ол кезде олар Қытайға үлкен жорық жасаған. Б.з.д. III ғ. Ғұндардың Қытайға шабуылы үдей түсті. Сондықтан да, Қытай императоры Ұлы Қорғандарын салдырды. Бұл кезде ғұндар туысқан рулардың одағы ретінде қалыптасып, оны сайланған көсем басқарды. Б.з.д. 209 жылы Туман атты көсемнің баласы Мөде өзін «сенгир» деп жариялап (сенгир-ұлы) Ғұн мемлекетін құруға әрекет ете бастады [18].

Алдымен Ғұндардың шығыстағы көршілері дунхулар талқандалды. Одан кейін ғұндар өздеріне батыстағы юечжи мен үйсіндерді, оңтүстіктегі лоуфень мен байян тайпаларын бағындырды. Ғұндардың күшеюі Қытайдың назарынан тыс қалған жоқ, ол кезде Қытайда жаңа Хань әулеті билікке келген болатын. Ғұндар мен Қытай арасындағы соғыс б.з.д. 188 жылы

Қытайдың жеңілуімен аяқталды. Қытай императоры Гао-ди өз әскерімен бірге Байден тауында қоршауға түсті. Императорды Мөденің мейрімділігі ғана құтқарып қалды. Көп ұзамай Қытай мен Ғұндардың арасында бітім орнады. Ол бітім бойынша Қытай ғұндарға жылсайын салық төлеуге тиіс еді. Мөде өлгеннен кейін бейбіт кезең бірнеше ондаған жылдарға созылды. Оны император Уди бұзды. Соғыс б.з.д. 129 жылы басталып, екі жақ алма-кезек жеңіске жетіп отырды. Қытайлар Ғұндарды Ордостан ығыстырса, б.з.д. 90 жылы Яньшань тауының жанында күйрей жеңілді. Сенгир Хулагу өз бітімінің шарттарын талап етті. Бірақ бейбітшілік ұзақ болмады. Б.з.д. 59 жылы Ғұн мемлекетінде өзара қырқысулар басталады. Сенгирлердің билікке таласын қытай дипломатиясы өршітіп отырды.

Деректерде ғұндар мен қаңлылардың өзара қарым-қатынасы туралы да мәліметтер сақталған. 55 жылы Ғұн мемлекеті – оңтүстік және солтүстік болып екіге бөлінді. Солтүстік батыс Монғолиядағы Қырғыз Нұр көліне таяу жерде теріскей ғұндардың билеушісі Шөже (Чжи Чжи) өз ордасын орнатады. Олар үйсіндерге шабуыл ұйымдастырып тұрды. Шөже мен Қытай елі арасындағы қақтығыс, әсіресе, Шөже қытай елшілерін өлтірткеннен кейін одан әрі ушығып кетті. Шөже мен оңтүстік ғұндар арасындағы бәсеке тартыс күшейе түсті. Осы кезде үйсіндер мен қаңлылар арасында да соғыс өршіген еді. Қаңлылар одақтас ретінде Шөжеге ұсыныстар жасап, Талас өңіріндегі жерлерді беріп, әскеріне қолбасшылық құқығын берді. Оған қоса қаңлы билеушісі қызын берді. Бірақ, оның үміті ақталмады. Шөже үйсіндерді күйрете алмады. Керісінше, шаньюй мен қаңлылардың арасында үлкен соғыс басталды. Шежірелерге сүйенсек Шөже қаңлылардың әдет ғұрыптарын мойындаудан бас тартты және ашумен қаңлылардың қызын (әйелін), оған қоса, бірнеше атақты ақсүйектерді өлтіріп, Талас өзеніне лақтырып тастады делінген деректер бар. Бұл үшін Шөже қаңлы билеушісінің қосынан қуылып, Таластың жоғарғы жағына кетіп, шаһар сала бастайды.

Шөженің күшейе түсуі және оның үйсіндерді дүрліктіріп, шапқыншылық жасай бергені, Қытайды қайта алаңдатып, соғыс басталады. Әскері екіге бөлініп, қалың қол Шу алқабы мен Таласқа жетіп, Шөже салдырған қаласының түбінде қосылады. Қытай әскері камалды бұзып, Шөженің 1518 адамы тұтқынға алынып, олардың түгелдей басы кесіледі.

Ғұндардың қоныс аударуының екінші толқыны 93 жылы басталды. Олар бірқатар тайпаларды бағындырып, екіншілерін соңынан ертіп, Сырдария бойы мен Арал өңіріне, Орталық және Батыс Қазақстан аймақтарына орналасады. IV ғасырда олар Европадан бой көрсетті.

Тарихшылардың басым көпшілігінің деректеріне сүйенетін болсақ, ғұндар түріктердің арғы ата бабалары, олардың Қазақстан жеріне келіп кіруіне байланысты, шығыс иранның қаңлы тайпаларының түріктенуі басталады. Б.з. I мыңжылдығының бірінші жартысынан бастап Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан тайпаларының антропологиялық тұрпаты өзгереді де, моңғол тұрпаттылар пайда бола бастайды.

Ғұн державасы аса үлкен қуатқа Атилланың басшылығымен жетті. Оның тұсында Ғұн державасының территориясы кеңейіп, 4 бөліктен тұрды: Солтүстік шекараларда ғұндар патшалығы батысқа қарай Германияға дейін созылды. Оңтүстікте Атилланың салық төлеушілері екі Рим империясы (Шығыс Рим және Батыс Рим) болды. Өз аумағы мен ықпалы бойынша Атилла империясы географиялық тұрғыдан әлемнің барлық 4 бөлігін қамтыды: шығыстан батысқа және солтүстіктен оңтүстікке (көне түркі: *tört bulun*, қазақ: «дүниенің төрт бұрышы»). Ғұн шекаралары шығыстан батысқа қарай – Алтайдан, Орта Азиядан және Кавказдан Дунай мен Рейнге дейін созылды. Орталық Азиядағы ғұн одағы кейіннен қазақ этносының және басқа да түркітілдес халықтардың құрылуына ықпал етті [19].

451 жылы 15 маусымда әлем тарихында атақты «халықтар шайқасы» деп аталып кеткен Қаталуан шайқасында Аэци бастаған рим әскерлері мен Атилла бастаған ғұн әскерлері арасында қантөгіс майдан болды. Көп кешікпей Атилла Рим империясының орталығы Италияға жаңа жорық ұйымдастырады [20].

Еуропаның халықтары Ғұн державасын Рим экспансиясынан құтқарушы ретінде қарастырады. Ғұн державасына байланысты бірқатар герман тайпалары Римге қарсы соғыстарға қатысты. Бір сөзбен айтқанда, Ғұндар империясы ежелгі дәуірден орта ғасырларға дейінгі өтпелі кезеңде Еуропа тарихында белгілі бір орынға ие болды.

Ғұндар негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Бұл – олардың күнкөрісінің негізгі көзі әрі көшпелі өмір салтының өзегіне айналды. Малдың ішінде жылқы мен қой ерекше маңызға ие болды. Олар жыл бойына табиғи жайылымда тебіндеп жайыла алатындықтан, ғұндар үшін өте тиімді болды.

Ғұндардың жылқылары жатаған денелі, тұрқы мықты, бұлшық еттері берік, басы жалпақ әрі қысқа келетін. Бұл жылқы тұқымы ауыр табиғи жағдайларға төзімділігімен ерекшеленді. Сонымен қатар, олар өгіз, түйе, қодас, сондай-ақ ірі отарлы қой мен ешкі өсірді.

Мал жеке отбасылардың меншігінде болған. Әрбір отбасы өз руының жерінен жайылым бөлігін пайдалануға құқылы еді және ол ру тарапынан қорғалып отырған. Бұл ру-тайпалық қауымдастықтың ішкі ынтымағын қамтамасыз етіп, ортақ жауапкершілік қағидасына негізделген. Мәселен, бір адамның қылмысы үшін бүкіл ру ұжымдық жауап беруге міндетті болған.

Ғұндардың шаруашылығында аңшылық та маңызды рөл атқарды. Олар көшіп жүргенде аң-құс атып, тұрмыстық қажетіне жаратқан. Бұл олардың табиғатпен тығыз байланыста өмір сүргенін көрсетеді.

Ғұндар қоғамында патриархалды (аталық) отбасы құрылымы қалыптасқан. Көп әйел алу дәстүрі кең тараған. Сонымен қатар, әменгерлік – яғни, қайтыс болған ағасының жесірін туысына үйлендіру салты да болған. Мұндай әлеуметтік қатынастар отбасының мүліктік және туыстық байланысын нығайтып отырған.

Ғұндардың қоғамы 24 руға бөлінген. Ағамандар (ақсақалдар) кеңесі мен халық жиналысы жұмыс істеді. Ғұн қоғамының билеуші тобы төрт рудан құралды. Бұл рулар арасындағы байланыстар некелік қатынастармен бекітіліп отырған. Яғни, бір рудың ер азаматтары басқа үш рудан ғана қыз алысатын болды. Мемлекет басшысы тәңірқұт (шаньюй) төрт рудың ең ықпалды руынан ғана сайланды, оған іле шала жалпы аты түмен басы деп аталатын бекзаттар жүрді. Жазба деректер бойынша, түменбасылар шаньюйдің ұлдары, аға інілері немесе жақын ағайын туыстары болды. Түменбасылар саны небәрі 24, оларда әрқайсысының меншігінде көшіп қонатын өз жерлері болды. Деректерде қара халықтан жиналатын алым салықтың да болғаны жөнінде мәліметтер бар.

Ғұндар арасында қолөнер кәсібінің дамығанын металдан, сүйек пен мүйізден, тас пен саздан, ағаштан жасалған бұйымдар дәлелдей түседі. Құмыра жасау өнері жоғарғы дәрежеде дамыды. Қазба жұмыстары кезінде ғұндар қорымдарынан табылған жібек маталар, қытайдың ағаштан жасалған қымбат мүліктері, айналар мен нефриттен жасалған бұйымдар олардың көрші мемлекеттермен болған сауда-саттық байланыстарын айғақтайды.

Жетісу және Тянь-Шандағы үйсіндердің этносоциалдық бірлестіктері. Үйсіндер Жетісу өлкесін мекендеді. Олар шамамен б.з.д.160 ж. сақ тайпаларының үстемдігін әлсіретіп, жоғарғы билеушілері - гуньмолар өздерінің үстемдігін орнатты. Тайпа көсемдері мен рубасылары – бектер болды. Үйсіндер негізінен Іле өңірінде қоныстанып өмір сүрген, ал батыс жағында Талас, Шу алқабында мекендеген қаңлылармен шекаралас қоныстанса, шығысында ғұндармен, оңтүстігінде Ферғанамен көршілес қоныстанып өмір сүрді. Үйсіндердің астанасы Чичуген (Қызыл Аңғар қаласы) Ыстықкөл мен Іле өзенінің оңтүстік жағалауы аралығында орналасты. Үйсін мемлекеті батыс, орталық және шығыс болып үш бөлікке бөлінді.

Үйсіндердің шаруашылығы кешенді мал шаруашылығы және жер шаруашылығы жағдайында дамыды. Жартылай көшпелі мал шаруашылығы үйсіндер шаруашылығының негізгі түрі болды. Бұл шаруашылық экономикасының дамуында жетекші роль атқарды. Жер шаруашылығын жүргізу және жайылымдық жерлерді пайдалану жүйесі үнемі жетілдіріліп отырды. Қытай мемлекетімен туыстық және кең дипломатиялық қатынас орнатты. Жоғары дәрежедегі ауқатты байлар, орта дәрежедегі және қарапайым адамдар өмір сүрген үкімет билігі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды.

Қазақстан жеріндегі ертеде құрылған (б.з.д. II ғ.) Кангюй, Яньцай, Үйсін мемлекеттері туралы қытай деректерінің «Шицзи» жылнамасында: «үйсіндерді мал жайылымдар үшін бір орыннан екінші орынға көшіп жүретін көшпенді халық. Олардың жаужүрек бірнеше мыңдаған әскері бар. Олар Іле өңіріне келіп қоныстанғаннан кейінгі уақытта, аса күшті тайпалық мемлекет ретінде тарих сахнасына шығып, едәуір ықпалды болғанын айтады» [21, 8 б.].

Қытай тарихшысы Сыма Цян мен Бан Гудың «Ханнамасы» мен «Жылнамасында» мынандай деректер бар: «Үйсін мемлекетінің жері... ұлан байтақ кең, әрі жазық, жауын шашыны көп, ауа райы суық, тауларда қалың қарағай өседі. Егіншілікпен шұғылданбайды. Әдет ғұрпы ғұндарға ұқсайды. Бұл елде жылқы көп, байларында 4-5 мың жылқы болады. Халқы қайсар батыр келеді. Бұрын ғұндарға бағынышты болған, кейін күшейді де, оларға бағынбайтын болған. Шығыс жағы ғұндармен, Солтүстігі қаңлымен, батыс жағы Ферғанамен, Оңтүстігі қалалық мемлекеттермен шектеседі.... » [21, 9 б.].

Үйсін мемлекетінде 120 мың отбасы, халқының саны 630 мың адам, 188 800 сайлаулы әскер ұстаған. Жоғары билеушісі Күнби (Гуньмо) деп аталған. Қытайлықтар қандас тайпалардың арасына іріткі салу үшін қыздарын үйсіндерге ұзатып, ондағы ел билеген атқамінерлер мен елеулі адамдарды тарту таралғымен өздеріне тартқан. Бұл жөнінде қытай жазбаларындағы «Хань хандығының тарихы» атты кітаптың «Үйсіндер» атты тарауында нақты жазылған [22].

Үйсіндердің негізгі орналасқан жері – Іле даласы. Территориясы Шу мен Талас өзендері, Қаратау мен Тянь Шань тауы, Балқаш көлі мен Ыстықкөл. Басты байлығы – мал мен жер.

Б.з.д. I ғасырда ежелгі үйсін қоғамында жерге жеке меншік иелену басталды. Жеке меншік болғанының тағы бір белгісі жеке адамдарға тиесілі мүліктің ерекше таңбалармен белгіленуі. Таңбалар үй мүліктерімен жануарларға салынды.

Әскер басылары мен лауазымды адамдардың алтыннан, мыстан жасалған мөрлері болды. Лауазымы төмен үйсіндер тас және қыш саздан жасалған мөр ұстаған.

Үйсіндердің археологиялық ескерткіштері обалары салынған уақытына қарай 3 топқа бөлінеді:

1. Ерте қорымдары: Қапшағай, Өтеген, Қызылеспе, Қызылауыз, Қызылқайнар. Ерекшелігі: солтүстіктен оңтүстікке қарай тізбектеліп салынған, әр тізбекте 5-6 оба бар.

2. Орта кезең қорымдары: Өтеген-Қарлақ, Қаратума, Тайғақ, Алтынемел, Талғар, Ақтас. Ерекшелігі: жүйесіз, 3 обадан тізбектеліп салынған.

3. Соңғы кезең қорымдары: Қапшағай, Шолақжиде, Үңгірқора, Қалқан. Ерекшелігі: тізбексіз және жүйесіз салынып, қабірлер лаққаталып қазылған.

Үйсіндердің негізгі кәсібі – көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болғанымен, олар егіншілікпен де айналысқан. Мал шаруашылығында жылқы өсіруге ерекше мән берген. Сонымен қатар, үйсіндер қой, сиыр және түйе де ұстаған.. Археологиялық деректерге сүйенсек, үйсіндер егіншілікпен айналысып, негізінен тары мен арпа еккен. Отырықшы үйсіндер металл өңдеумен де айналысқан. Олар мыс, қалайы, қорғасын және алтын кен орындарын игеріп, тұрмыстық және шаруашылық құралдар жасаған. Мұндай кәсібилік олардың қолөнер мен саудада да дамығанын көрсетеді. Тұрғын үйлеріне келсек, отырықшы үйсіндер кірпіш

пен тастан салынған тұрақты баспаналарда өмір сүрген. Ал көшпелі үйсіндер киіз үйлерде тұрған.

Үйсіндердің жерлеу рәсімі олардың дүниетанымы мен діни наным-сенімдерін бейнелейді. Мәйітті қолын қапталға созып, басын батысқа қаратып жерлеген. Үйсіндер өлген адам о дүниеде қайта өмір сүреді деп сенген. Сол себепті марқұммен бірге оның күнделікті тұтынған бұйымдарын (әшекей, қару-жарак, тұрмыстық заттар) бірге жерлеген. Бұл дәстүр кейінгі дәуірлердегі түркі халықтарының да жерлеу салтына негіз болған.

«Усун» терминінің мағынасы осы кезге дейін нақты анықталмай отыр. Ол қытайдың иероглифтік жазбаларынан ғана мәлім, оның қазіргі айтылуы қазақ этнонимдерінің бірі – Ұлы жүз қазақтарының басты этникалық компоненті болып табылатын тайпаның өзін атайтынындай «үйсін» сөзіне сәйкес келеді. Бірқатар зерттеушілер бұл транскрипцияны Орта Азия тарихынан мәлім «асиан» этнонимі деп білуге бейім [21, 47 б.].

Усун терминінің транскрипциясын түсіндірудің тағы бір нұсқасы бар. Қазір у-сун деп айтылатын екі иероглиф ертедегі қытай тілінде а-сман, яғни «асман», «аспан» деп айтылғаны жорамалданады.

Ежелгі усун қоғамында құлдық болғанымен, құл еңбегі өндірісі негізгі болған жоқ. Сол кездегі дүние жүзінің көптеген халықтарындағыдай, үйсіндерде де құлдықтың негізгі көздерінің бірі соғыс тұтқындары болды. Мысалы, жазбаша деректерде мынадай оқиға келтірілген: «б.з.д. I ғасырда усун гуньмосы Вэн Гуйми (Фейван) ғұндарға тұтқиылдан шабуыл жасап, 40 мың адамды тұтқынға алады да, қайтқанда өзімен бірге алып кетеді» [21, 47 б.].

Жазбаша деректер мен археологиялық материалдар үйсін қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік фактісін анықтауға ғана емес, сонымен қатар, оны ең басты әлеуметтік топтарға шартты түрде бөлуге де мүмкіндік береді. Бұл мәселенің археологиялық негіздемесін келтіре кетейік. Жетісу аумағындағы үйсін заманынан қалған обалар үш тұрпатқа бөлінеді. Олардың біріншісі – диаметрі 50-80 м және биіктігі 8-12 м үлкен жер обалар. Үйінді астында, әдетте еркектер мен әйелдер жерленген бір-екі мола шығады.

Теңлік обасында (Шығыс Жетісу) бір молаға атақты әйел жерленген. Оның киімі мәнерлі үлкенді-кішілі алтын қаптырмалармен сәнделген, құлақтарында – бедерленген алтын сырғалар бар, шашына немесе бас киімі алтынмен шебер қапталған ауыр түйреуіш түйрелген. Мұнда оның қасына сәндік заттар (қола айна және алтын жапырақша жолақтарымен өрнектелген ағаш қобдиша) қойылған.

Батыс Жетісуда үлкен обалардың (Қаракөл мен Бурагин обалары) астындағы қабірлер бай, олардан да мүсінді алтын қаптырмалар, Грек-Бактриядан шыққан, тігіп орнататын қаптырмалар, лак бұйымдарының қалдықтары, аң стиліндегі әшекей бұйымдары, қару, қыш және ағаш ыдыстар шықты.

Екінші үлгідегі обалардың мөлшері (Шарын өзеніндегі Қаратұма қорымы үлгісіндегі) диаметрі 15-20 м шамасында, биіктігі 1 метрге дейін болады.

Үйінді астында – бір-екі мола, кейде бір молада – екі қаңқа кездеседі. Құрал-жабдықтар: үш-төрт қыш және ағаш ыдыстар, ұсақ қола, кейде алтын әшекейлер (сырға, жүзік, түйреуіш, білезіктер), «скифтік» өнер стилінде жасалған қола аспалы белдіктер, қару – темір қанжарлар мен семсерлер, жебенің үш қырлы және қалақ бас ұштары. Мұндай обалар жүзге тарта үйінділері бар қорымдарда кездеседі. Диаметрі 5-10 м және биіктігі 30-50 см шағын үйінділер түріндегі обалардың үшінші түрі өте көп. Көмілген заттары біркелкі және аз: бір-екі ыдыс, темір пышақтар мен түйреуіштер, оқта-текте қола сырғалар мен моншақтар кездеседі, оларда қару болмайды.

Үлкен обаларда атақты адамдар – ірі меншік иелері мен олардың әйелдері қойылған деп айтуға әбден болады. Орташа обаларда өз алдына бөлек шаруашылық жүргізетін, халықтың көпшілігін құрайтын ерікті, қатардағы қауым адамдары, ал ұсақ обаларда – тәуелді ұсақ өндірушілер мен құлдар жерленген.

Ежелгі үйсіндердің қолөнерінің үздік үлгісі – Қарғалы шатқалынан табылған диадема – тәті (9 сурет). Алтынмен әрленген диадема – әйелдің әшекейлі бас киімі бақсы әйелдікі болуы мүмкін деп болжалайды археологтар. Диадема ұзындығы 35 см, ені – 5 см. Тор тәріздес диадеманың екі бедерлі алтын тіліктеріне аңдар, жанауарлар, адам бейнелері орнатылған, түрлі түсті тастармен әшекейленіп жапсырылған.

9 сурет. Қарғалы диадемасы («Археология Казахстана» (Алматы: Өнер баспасы, 2006.) кітабынан алынды.)

Үйсіндер мәдениеті мен тарихы біздің заманымызға дейінгі және кейінгі кезеңдерінде маңызды рөл атқарып, мемлекеттік құрылымы мен әлеуметтік ұйымдастырылуы қазақ халқының кейінгі тарихи дамуында айтарлықтай әсер етті.

Қаңлылардың тарихи-мәдени мұрасы. Б.з.д. II ғасырда «халықтардың ұлы қоныс аударуы» деп аталатын оқиға нәтижесінде Орталық Азияда бірнеше жаңа мемлекеттік бірлестіктер пайда болды. Соның бірі – Қаңлы мемлекеті. Оның Шығыс шекарасы Талас өзенінің бойымен өтті де, кейіннен б.з. III ғасырында Жетісудың оңтүстік-батысына дейін жетті. Мемлекеттің аумағы Ташкент жазирасын, сондай-ақ, Сырдарияның төменгі және орта ағысын, Жаңадария, Қуандария өзендерінің аңғарларын, Арыс өзенін, Қаратау бөктерлерін қоса, Оңтүстік Қазақстанның байтақ кеңістігін алып жатты.

Астанасы Битянь қаласы болды. Халқы шамамен 120 мың отбасы, 600 мың адамды, әскер саны 120 мың адамды құраған.

Қаңлылар туралы мәліметтерді Хань әулетінің билік ету кезеңіндегі түрлі оқиғалары мен жағдайлары баяндалатын «Цянь Ханьшу» еңбегінің «Жерге орналасуды суреттеу» деген бөлімінде айтылады. Қаңлылар туралы зерттеулерге ғалымдар А.Н. Бернштам, С.Г. Кляшторный, Л. Левина, Ю.Ф. Буряков елеулі үлесін қосты.

Қаңлы мемлекетінің халқы, негізінен, егін және мал шаруашылығы, қолөнер, сондай-ақ, сауда-саттықпен айналысты. Қаңлылар Қытаймен, Парфиямен, Риммен және Кушан империясымен саяси-экономикалық және мәдени байланыстар жасап отырды.

Тарихи аңыздар мен рауаяттарда «қаңлы» деген аттың шығу тегі Оғыз ханмен байланыстырылады. Қаңлы мемлекеті туралы алғаш рет біздің дәуірімізге дейінгі ғасырдағы жазба деректер бойынша мемлекеттің орталығы орта Сырдария өзенінің бойындағы Битянь қаласы болған. Жапон ғалымы Сиратори, ол қаланы қазіргі Түркістан қаласының маңы деп есептейді. Кейбір зерттеулер бойынша қаңлылардың мемлекетін «патша» басқарған. Олардың патшалары ябгу деп аталған. Сондай-ақ, мемлекеттік билік құрамында патшаның орынбасары және үш кеңесшісі болды.

Қаңлы мемлекетінде қоғамдық тәртіп пен меншік қатынастарын реттейтін дәстүрлі құқық нормалары қалыптасқан. Бұл заңдар жазбаша түрде болмаса да, рулық-тайпалық салт-дәстүрге, ауызша құқықтық тәжірибеге негізделген. Қаңлылардың заң жүйесінде ұрлық пен өзге де қылмыстарға қатысты қатаң жаза түрлері қолданылған. Мысалы, тарихи деректерге сүйенсек, ұрлық жасаған адамға қол кесу жазасы қолданылған. Бұл жаза қоғамда жеке меншікке қол сұғуға жол бермеу, тәртіп сақтау мақсатында жүзеге асқан. Қылмыс жасаған адам үшін тек өзі ғана емес, оның руы да жауапты болған. Бұл ұжымдық жауапкершілік жүйесі ежелгі көшпелі қоғамдарда кең тараған.

Қазақстан археологы Қ.Ақышев бастаған экспедицияның анықтауы бойынша қаңлылардың I ғасырдағы саяси орталығы Отырар (Фараб), яғни Орхон ескерткішіндегі Қаңғу Тарбан болып есептеледі. Отырар қаласы тарихи деректерде «Тұрар», «Тұрар банд», «Тарбан», «Тарбанд» деп те аталып кеткен [24].

Қаңлы халқының этникалық құрамы жайлы деректер әлі күнге дейін толық зерттеліп, шешімін таппаған мәселе. Қаңлылардың кең зерттелген ірі елді мекені – Көкмардан, ал, қорымдардың ішінде атап кететін – Мардан-күйік қорымы. Қаңлы мемлекетінің теңгелері шығарылған негізгі аймақ – Ташкент қаласы болды.

Қаңлылардан сақталып қалған археологиялық ескерткіштер: 1) Қауыншы, 2) Отырар-Қаратау, 3) Жетіасар археологиялық мәдениеттеріне жатқызылады. Олар Ташкент, Сырдарияның орта ағысындағы Қаратау беткейлерінен Таласқа дейінгі аудандарға, Қуандария мен Жаңадария аңғарына дейін таралған.

Қаңлы дәуіріндегі Орталық Азия аймақтарына салыстырмалы сипаттама берген кезде, Сырдария сағасынан Ферганаға дейінгі біртұтас мәдени шаруашылық өңір айқындалады. Ол өңірге отырықшы егіншілік-малшылық экономика, іргелі архитектурасы мен қорғаныс құбылыстары, қоныстанудың жетекші үлгісі ретінде аздап бекініс жасалған қоныстар, қолөнердің нашар дамуы, ақша айналысының шектеулілігі және басқа да белгілер тән болған.

1) Қауыншы мәдениеті Ташкент маңындағы кенттерінен алынған материалдарға байланысты, Қауыншы кентінің атымен аталған. Бұл мәдениеттің тарихи тұрғындарының өмір кешкен мерзімі б.з.д. III ғасыр мен б.з. I ғасыр арасы. Қазақстандық ғалымдар бұл мәдениетке Ташкент аймағына жақын жатқан Шардара су қоймасының аумағындағы ескерткіштерді де жатқызады.

Шардараға жақын жердегі Ақтөбе қонысы Қауыншы мәдениетінің ең жақсы зерттелген ескерткіші болып табылады. Ол Сырдария өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Қала орны үш жағынан дуалмен, ал Сырдария жағынан қазылған ормен қоршалған. Қала орнының орталығында орналасқан биіктігі 20 м жуық дөңгелек төбе (оба) ерекше көрінеді.

2) Отырар-Қаратау мәдениеті ескерткіштері шоғырланған орталықтардың бірі – Отырар алқабы болды. Мұнда, Арыстың сол жақ жағалауында, 100 шақырым шаршы болатын 20 шақты томпақ төбелердің қалдықтары жатыр: Пұшық-Мардан, Қостөбе, Шаштөбе, Шөлтөбе, т.б. Олардың ең ірісі: Көк-Мардан. Көлемі мен орналасуына қарағанда Көк-Мардан қала орталығы болған.

Үйлері, әдетте, екі бөлмелі болып келеді, екі бөлменің екінші бөлмесі қойма қызметін атқараған. Үйдің ортасына жақын жерде тікбұрышты жерошақ орналастырылған. Бөлменің қабырғаларын жағалай адам жататын аласа сәкілер орнатылған. Бұрыштарына су мен азық-түлікке арналған ыдыстар қойылған. Ыдыстар қабырғалардың жанында қойылған.

3) Б.з.д. I мыңжылдықтың орта шенінен б.з. I мыңжылдықтың ортасына дейін шығыс Арал өңірінде өзіндік ерекшелігі бар Жетіасар мәдениеті өркендеген. Жетіасар мәдениетінің өзіне тән бір ерекшелігі тұрақты мекен-жай салуда, Қауыншы мәдениетінің тұрғындарына қарағанда, құрылыс жүйелерінің күрделі әрі сапалы салынуы бірден байқалады. Бұл мәдениеттің жүз елуден (150) астам бекіністі қала орындарынан, жүздеген обалы қорымдардан тұратын ескерткіштері Сырдарияның солтүстігіндегі ежелгі тармағы Қуандария бойында шоғырланған. Барлық қалалар күшті және дамыған қорғаныс құрылыстарының жүйесімен бекітіліп, ішінде түгелдей секция-үйлер салынған.

Қаңлылар заманының қоныстары қасында үлкен зираттар орналасқан. Қаңлыларға тән зираттардың сипаты үңгіп, лақыт жасап және жай шұңқырларға жерлеп, үстіне оба үю, сағана салу болып табылады.

Қаңлылар мемлекеті алып жатқан жер табиғи-климаттық және ландшафтық-географиялық көрсеткіштері жөнінен мейлінше әр түрлі болды (10 сурет). Шағын аймақтардың әрқайсысындағы тұрғындардың

шаруашылық қызметінің негізгі бағытын географиялық орта анықтады. Көшпелі (жартылай көшпелі) мал шаруашылығы мен суармалы егіншілікпен айналысқан тұрғындар мемлекеттік құрылым шеңберінде жарасымды біріктірілді.

10 сурет. Қаңлылар территориясы (Меллат Е. Қағандық құрған қаңлылар мақаласынан. <https://e-history.kz/kz/news/show/1089>)

Тұрғын үйлер жанында малды қоршауда ұстауға арналған орындар кездеседі. Бұл малдың негізгі бөлігі қоныстан тыс жерде ұжымдық табында ұсталғандығын көрсетеді. Сонымен қатар, оларда үйрек, қаз сияқты суда жүзетін құстар және балық аулау дамығандығын, балық сүйектері мен қабыршақтарының табылуы дәлелдейді. Таутеке, арқар, киік, марал, қабан сияқты жабайы жануарлардың сүйектерінен бұйымдар жасаған.

Қаңлылардың қалалары мен қоныстары ірі қолөнер орталықтарына айналды. Археологиялық қазбалар нәтижесінде бұл қоныстар мен қорымдардан түрлі керамикалық және металл ыдыстар, тұрмыстық және шаруашылық құрал-саймандар табылған. Бұл деректер қаңлыларда темір ұсталығы, қола құю ісі, зергерлік өнері жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Сонымен қатар, сүйек өңдеу кең тараған кәсіптердің бірі болды. Сүйектен пышақ, қанжар, семсердің саптары мен тұрмыстық бұйымдар жасалды. Тұрмыс-тіршілікте жүн өңдеу ерекше орын алды. Қой жүнінен киіз басылып, одан жылы киім-кешек пен төсеніштер дайындалды. Сонымен қатар, ши тоқу өнері дамыған. Ол үйдің ішін безендіруде және тұрмыстық мақсатта қолданылған.

II-V ғ.ғ. қаңлылар шаруашылығының сипаты туралы жинақталған деректер тұрғындардың барлық қажетті өнімдермен, шикізатпен және қолөнер бұйымдармен өзін-өзі толық қамтамасыз еткендігін айғақтайды. Ең дамыған аймақтарда ертедегі қалалық орталық қалыптасып, қолөнер мен сауда орталықтарына айналды.

«Хань үйінің тарихы» кітабында, «Батыс өңірі туралы мәліметте» Қаңлылар туралы нақтырақ айтылады. Онда «Қаңлы билеушісі Лююени

елінде Битянь қаласында орныққан. Люеннен 7 күндік жерде оның жазғы ордасы болған. Халқының саны 120000 шаңырақ, 6000000 жан. 120000 әскері бар» [23] деген дерек кездеседі. Сонымен қатар,: «Қаңлылар... тәкаппар да асау, үлкендер алдында бас июге ешқашан келіспейді. Наместниктерден (Қытай империясының жоғары лауазымды тұлғалары) жіберген шенеуніктерді (қызметкерлерді) үйсін елшілерінен төмен отырғызады. Тамақты алдымен князьдар мен старшиналарға береді, тек содан соң, ғана наместниктің адамдарына береді» [23] деген мәліметтер бар.

Қаңлылар саясатының жалпы бағыты Ұлы жібек жолының Ферғанадан Аралға дейінгі Сырдариямен өтетін бөлігін өз бақылауында сақтап қалуға тырысу болды. Ұлы жібек жолының Сырдария арқылы солтүстік батысқа, Кавказға, Қара теңізге, сонымен қатар, Иранның оңтүстігі мен Таяу Шығыс пен Индияға қатынағаны туралы қаңлылардың және Яньцай-Аланья тұрғындарының қалалары мен некропольдарын, тұрақтарын қазған кезде табылған бұйымдар дәлелдейді, солардың ішінде: Қытай монеталарымен айналары, Индиядан келген коралл моншақтары, Европада келген қола қапсырмалары, Ираннан әртүрлі тастар бар.

Қаңлылар халқының этникалық сипаты әлі де болса толық зерттелмеген. Қаңлылардың қай тілде сөйлегені туралы әлі де тұтас пікір жоқ. А.М. Бернштамның пікірінше, Қаңлылар түркі тілдес болған [24]. Басқа зерттеушілер оларды солтүстік иран малшы тайпалары, б.з. І ғ. ортасында ғана Сыр өңіріне түркі тайпаларының келуіне байланысты ғана өзінің этникалық түрі мен тілін өзгерткен дейді. Б.А. Литвинскийдің пікірінше, қаңлылар иран тілдес сақтардың тұқымы. Оның ойынша, Қаңлы атауы сақ тайпалары бірінің атауы болуы мүмкін, оны аударғанда «былғары киімді адамдар» мағынасын береді [24].

Қаңлы елі өз ішінен бес иелікке бөлінген. Әр иеліктің кіші хандары болған. Қаңлылардың билеуші титулы хан болды. Бүкіл елді басқару ісін 3 уәзірі атқарған. Лауазымдық қызмет мұрагерлік жолмен берілді.

Қаңлы мемлекеті өз кезеңінде үлкен саяси және мәдени ықпалға ие болып, бірнеше көрші халықтармен байланыс жасап, үлкен империялардың құрамында болды. Қаңлылардың мәдениеті мен өркениеті басқа түркі халықтарының дамуында маңызды рөл атқарды.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақстандағы ерте темір дәуірінің зерттелуі туралы сипаттап жазыңыз.
2. Көшпеліліктің қалыптасуының алғышарттарын атап көрсетіңіз.
3. Ерте темір дәуірі хронологиясы мен археологиялық мәдениет ескерткіштерін атап көрсетіңіз.
4. Сақтардың Ахеменидтер державасымен қарым-қатынасын сипаттаңыз.
5. Сақтардың грек-парсы соғыстарына қатысуын түсіндіріңіз.
6. Сақтардың Александр Македонскийді жаулап алуына қарсы күресін баяндаңыз.
7. Ғұндар мен қаңлылардың қарым-қатынасын талдаңыз.
8. Тасмола мәдениеті: уақыты, ауқымы, қорғандар мен материалдық мәдениеттің ерекшеліктері тұрғысынан талдаңыз.

2 ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҰЛЫ ДАЛА

2.1. Монғол кезеңіне дейінгі Орталық Азиядағы түркі тілдес этностардың этномәдени интеграциясы кезеңдері.

1. Түркілердің шығу тегі мәселесі.
2. Көне түркі кезеңіндегі көшпелі мемлекеттік және мәдени дәстүрлердің дамуы.
3. IX-XII ғғ. Қазақстанның этносаяси тарихындағы түркі факторы.
4. Түркілер өркениеті және Ұлы жібек жолы.

Түркілердің шығу тегі мәселесі. Б.з. I мыңжылдығының орта шенінде Қазақстан даласында ірі этникалық өзгерістер басталды. Бұл дәуір шартты түрде ежелгі түрік (ерте түркі) немесе көне түрік дәуірі деп аталады.

Ерте түркілердің шығу тегі ежелгі Ұлы даланың тұрғындары – турлармен байланысты. «Авеста» бойынша, арийліктер Ардви құдайына турларды жеңу үшін (бұл Амудария бойында болды) 100 жылқы, 1000 сиыр және көп қойды құрбандыққа шалған. Ақырында турлар арийлерді жеңіп, негізгі топтармен көшіп қонып жүрген жерлерін тастап кетуге мәжбүрлесе керек. Арийліктер (ирандықтар мен үнді-арийліктер) мен турлар (тұран) арасындағы көптеген соғыстар жүздеген жылдар бойы жүріп жатты.

Көп үзілістен кейін ірі бірлестіктер ретінде түркі-ашиналар V ғ. аяғында белгілі болды. Түркілердің қайта өрлеуі көшпелілердің аңызға айналған ата бабасы Алаша есімімен байланысты болған идеологиялық символдардың жандануынан басталды. «Алаш» пен «Ашина» тікелей байланыста болуы, тіпті «ашина» «алаштың» бұрмаланған түрі болуы мүмкін.

Ұлы даладағы құдыретті, сансыз көп түріктердің ішінде Шығыс өңірін қоныстанғандар аса белсенді еді. Түріктердің өмірі көшпелілікпен байланысты, ал түрік кезеңі дүниежүзілік тарихтың күрделі бөлігі. Жауынгер түріктердің арғы тегі аңыздарда «көк бөрі» деп айтылады. Түріктердің қайсарлығына, батырлығына байланысты туған аңыз өте көне заманнан бері бар, ол қола дәуірінде өмір сүрген тур, қиян тайпаларының түсініктерімен байланысты.

Ежелгі қытай деректерінде «түрік» деген атау тарихта 542 жылдан бастап белгілі. «Түрік» сөзінің мағынасы дәл анық емес. Махмұд Қашқари Тәңірі оларды «Түрік» деп атады және оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың хандарын түріктерден шығарып, халықтың ақыл еркін солардың қолына ұстатты, оларды адамдарға бас қылды, хақ істерде соларды қолдады деп жазады. Ғалымның жазуына қарағанда «түрік» сөзі жалқы мәнде де, жалпы мәнде де қолданылады. Мәселен түрік адамы «сен кімсің?» деген сұраққа «Мен түрікпін, түрік менмін» деп жауап береді, ал «Түрік ордасы атанды» деген жалпылық, көпшілік мағынасын білдіреді. Қалай болған жағдайда да «түрік» сөзі – ең көне этникалық атаудың бірі.

Халықтардың бірінші құрылымы – 10 тайпа одағы (он оқ будун), Жуань-Жуань (Жужан) мемлекетінің әсерінен Алтай тауларының баурайына

көшірілген тайпалардың қалдықтарынан қалыптасты. Кейін мемлекет «Түркі елі» деп аталды. Түркі сөзі «төркін», яғни «әскери ақсүйек» деген сөзден шықты деген жорамал бар. Орталық Азия территориясында түркі тайпалары 10 шақты мемлекет құрды – Көк түркілердің қағанаты, Шығыс Түрік, Батыс Түрік, Түркеш, Қырғыз, Қарлұқ, Ұйғыр қағанаттары, Қарахан (Афрасияб түркілері) және Селжұқ оғыз мемлекеттері құрылды.

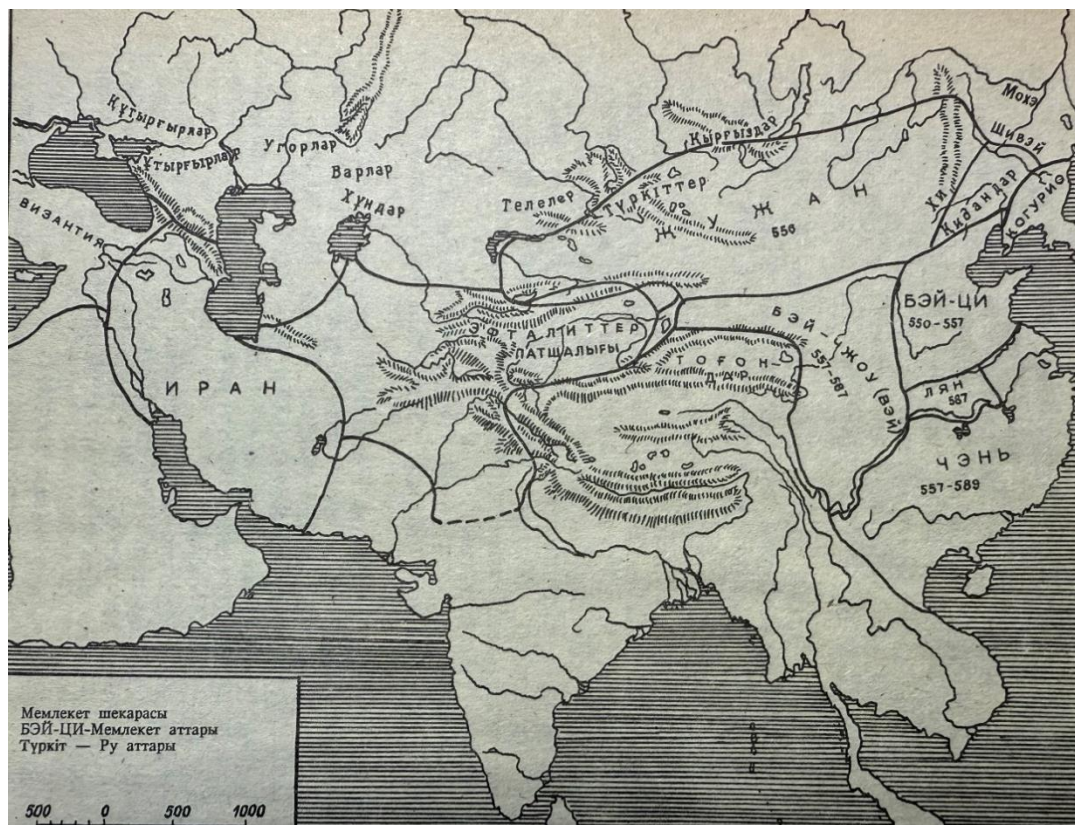
Тарихи сахнада түркі мемлекеттерінің атауын басқасымен ауысуы біріншісінің жойылғанын білдірген жоқ. Олар жеңілгенде жеңгендердің қатарына кірген немесе басқа атпен жаңа бірлестіктер құрған. Қағанаттың дамыған кезінде территориясы Маньжуриядан Керч бұғазына дейін, жоғарғы Енисейден жоғары Амударияға дейін созылып жатты. Бірінші Еуразиялық империяның құрушылары ретінде түркілер континент халықтарының қалыптасу тағдырына үлкен ықпал етті.

Көне түркі кезеңіндегі көшпелі мемлекеттік және мәдени дәстүрлердің дамуы. VI ғасырдан бастап тарихта өшпес із қалдырған орта ғасырдағы түркі халықтарының тарихы басталады. Ежелгі түріктер Еуразияның орасан зор аумақтарына жайылған мемлекеттер құрды, олардың тілінде ұлы туындылар жазылды.

Алтай-Сібір, Монғолия жерінде мекендеген тайпаларының үстем тап өкілдері бірігіп, әскер күшімен Түрік қағанаты атты мемлекет құрды (11 сурет). Мемлекет басшысы түрік тайпасының ашина руының ұрпақтарынан шықты.

Тарихи деректерге қарағанда, түріктердің біртұтас мемлекет болуы, Түрік қағанатының құрылған уақыты 552 жыл деп есептеледі [25]. Ескі қытай деректері бойынша түрік мемлекетінің билеуші әулеті Ашина деген рудан шыққан. Түрік халықтарының тегі туралы аңызда: «Ол – әуелі ғұндардың бөлек бір бұтағы. Кейін көрші мемлекеттер оны талқандайды да, тек бір бала ғана аман қалады. Оның аяқ қолын кесіп айдалаға тастап кетеді. Кейін осы баланы қасқыр асырап аман сақтайды. Өсе келе баланың тұқымы Ашина (қасқыр текті) атанады» дейді.

Алғашқы түрік мемлекеттері қағанат деп аталды. Мемлекетті қаған басқарды. Түрік қағанатының негізін салушы Бұмын қаған. Бұмын алдымен аварларға (жужан, жуанжуан) қарсы шықты. Себебі, түріктер ұзақ уақыт аварларға тәуелді болды. Тәуелсіздікке қол жеткізу үшін Бұмын бірқатар айла әдістерді қолданды.

11 сурет. Түрік қазанатын құру қарсаңында (Гумилев Л.Н. *Көне түріктер*. Алматы: Білім, 1994.)

Әуелі Бұмын көрші тайпаларды бағындыруға күш салды. Бұмын Жуанжуан мемлекетімен жаугершілікте теле тайпасын бағындарды. Оғыз бірлестігіндегі теле тайпалары ашина әулетінің билігін мойындайды. Күш жинап алғаннан кейін Бұмын аварларға қарсы күресті бастады.

Бұмын Батыс Вэй патшасына елшілік аттандырып қызына құда түседі. 551 жылы Чан лэ ханша түрік ордасына келін болып түседі. 552 жылы қыздың әкесі қайтыс болғанда Бұмын жерлеуге көмек ретінде көп жылқы жібереді.

Көрші патшалықпен одақтасып, Бұмын 552 жылы жужан ордасына шабуыл жасайды. Шайқаста жужандар ойсырата жеңіледі. Анағұй көсемдері жеңіліп, өзін-өзі өлтіреді. Міне, осы жеңістен кейін ашина әулетінің көсемі Бұмын «елхан» деген атаққа ие болды. Елханның ерлік заманы туралы аңыздар тек қытай жылнамаларында ғана емес, сонымен бірге түрік халықтарының өз шежіре деректерінде де кездеседі.

Қытай жылнамасында Бұмын қаған қайтыс болғаннан кейін оның орнына ұлы Коло отырады, ол «Егіс хан» деген атақ алды делінген. Бірақ ол билікте ұзақ болған жоқ. Қытайша «Коло» түріктің Қара қаған деген атауымен бір болуы мүмкін. Осыған байланысты зерттеушілер бұл қағанды Қара Еске деп те атайды. Қара Еске қағанатты бір жыл ғана басқарып, жужандарға қарсы шайқастан кейін қайтыс болады.

553 жылы таққа отырған Бұмын қағанның екінші ұлы Мұқан қаған тұсында (553-572 жж.) Түрік қағанаты бүкіл Орталық Азияда саяси үстемдікке қол жеткізеді. Мұқан қаған өте тік, ақылды билеуші болды. Ол жужандарды енді ешқашан бас көтере алмайтындай жеңіп, содан кейін көрші татар, қидан, қырғызды бағындырды. Мұқан қаған тұсында мемлекетке бұрынғы сақ-ғұн жұртынан қалған әр түрлі тайпалардың көпшілігі қарады. Осы кезеңде «түрік аты» әлемге тарады. Қытайдың және соғдының, Византия мен арабтың жазбаларында, тибет пен арабтың шежірелеріне, тіпті санскрит мәтіндеріне енді. Қағанат құрылғаннан кейін түрік атауы ірі мемлекеттің, алып этностың атына айналды.

Мұқан қаған басқарған жылдары Түркі қағанаты Манчжурияда қидандарды, енисей қырғыздарын бағындырды. Солтүстік Қытай алым салық төлеуші болды.

561-563 жж. түркілер Иранмен эфталиттерге қарсы одақтасады. 564 жылы Иран шахы Хосроу Ануширван (531-579 жж.) эфталиттерден стратегиялық маңызы бар Тоқарыстан аймағын алып қояды. Осыған дейін эфталиттерге вассалдық бағыныштылықта болған Иран түріктермен одақтасып 564 жылы Тоқарыстан үшін күреске кірді. Бірақ эфталиттерді жеңгеннен кейін түріктер Иранға қарсы шығып, оны Ұлы Жібек жолы өтетін өлкеден ығыстыра бастады. Түріктердің Ұлы Жібек жолын иемденуі Иран шахының наразылығын туғызды. Оның үстіне түріктер Византия мемлекетімен тікелей сауда байланысын орнатпақ болды. Ал, Иран мемлекеті бұған кедергі жасады. Сондықтан, 568 жылы соғды көпесі Маниах түрік елшілігін Иран арқылы емес, Кавказ тауы арқылы Константинопольге алып барады. Онда екі ел арасында сауда байланысы жайында келісім және Иранға қарсы шарт жасады. Осыдан соң, түрік елшілігіне Византия елшісі Земархты қосып аттандырды. Византия елшісі Земарх түрік қағанының астанасы Суяб қаласында қабылданды. Бұл елшілік туралы византиялық тарихшы Менандр Протектор мәлімет береді.

Иранмен соғыстың барысында түріктер Византия, яғни Шығыс Рим империясымен достық келісімге келді. Оған себеп болған мәселе түрік мемлекетінің сауда мүддесі еді. Түріктердің бүкіл эфталит өлкесін өзіне қаратпақ ниетіне қарсы болған Иран түрік саудасына барынша кедергі келтіреді. Ал, Византия болса түріктерге Еуропа нарығына шығуға мүмкіндік жасады және Иранға қарсы әскери одақ құрады.

Түрік қағандығы құрылған 552 жылдан бастап 567 жылға дейін Қара теңізден бастап Қытай қорғанына дейін, Үндістан жерінен Сібірге дейінгі ұлан-ғайыр алқапта ұлы империя еңсе көтерді. Бұмын қаған басын қосқан түрік тайпалары Еуразия құрлығының орталық бөлігін бағындырғанымен, оны билеп тұруға әлдері келмеді. Оның бір себебі қағанатта мұрагерлік мәселелерінің дұрыс шешілмеуі болса, екінші себебі бір мүддеге бағынған экономикалық жүйенің қалыптаспауы еді. 581 жылы басталған дағдарыс осылайша 603 жылы біртұтас мемлекеттің екіге бөлінуімен аяқталды.

«Күшінің шарықтау шегіне жеткендей көрінген Көктүрік қағанаты 581 жылы Тапар қаған қайтыс болғаннан кейін ыдырап, ұзақ жылдарға созылған азамат соғысы жағдайында болды. Ғалымдар Түрік қағанатының бөлінуі 581 жылы болғанын, Батыс Түрік қағанатының осы жылы Тарду қағанның негізін қалағанын, мемлекеттің негізін Истеми Ябғу қағанның құрғанын бірауыздан құптайды» [26].

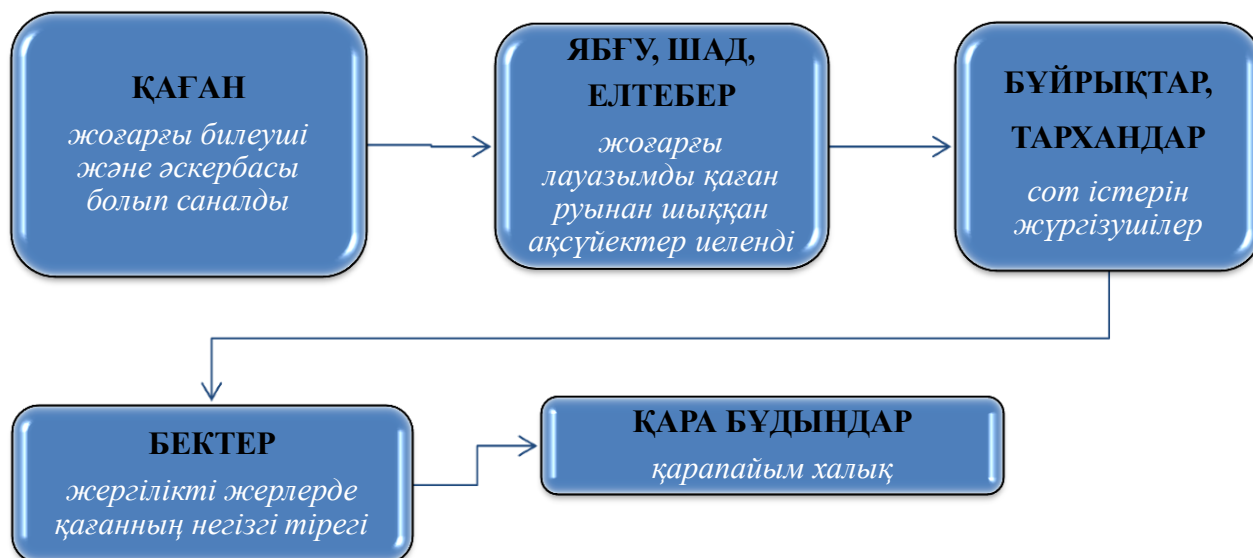
Батыс Түрік қағанаты (603-704 ж.ж.) (12 сурет) Қаратаудан Жоңғарияға дейінгі жерлерді алып жатты. Қағандық халқының этникалық құрамы «Он оқ бұдын» тайпалары болған [27]. Шу өзенінің шығыс жағын дулулардың 5 тайпасы, ал батыс жағында нушибилердің 5 тайпасы мекендеген. Батыс Түрік қағанатының ордасы Суяб қаласы болды. Қағанның жазғы ордасы – Мыңбұлақ қаласы.

12 сурет. Батыс Түрік қағанаты 603-704 жж. (Нұрахмет Е. «Түріктер туралы Қытай деректемелерінде не жазылған» мақаласынан алынды. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/33428>)

Батыс-Түрік қағандығында билік сатылы түрде жүргізілген (3 кесте). Жаңадан құрылған түріктердің алып мемлекетін қаған басқарды. Қағанның билігі шексіз мұрагерлік түрде болса, одан кейінгі билік қаған сайлаған ұлықтардың қолында болды. Қаған туыстары ябғу, шад, елтебер атақтарына ие болды. Сот істерін бұйрықтар мен тархандар атқарған жергілікті жерлерде қағанның негізгі тірек қызметін бектер атқарды. Қағанның өкілі, алым-салықтарды жинаушы – тудундар. Қара жұмыс істейтін халық түркі тілінде «қара бұдындар» деп аталды.

БАТЫС ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ (603-704 ЖЫЛДАР)

3 кесте. Батыс-Түрік қағандығындағы билік жүйесі.

Сонымен түріктер әлеуметтік тұрғыдан мынандай 3-топқа бөлінгендігін білеміз:

1. Бектер;
2. Қара будындар /бұқара халық/;
3. Тат-/құлдар/.

Түрік қағанатында қанмен төлейтін салықтың да түрі болды. Ол – әскери міндеткерлік қызмет атқару. Олар майдан шебінің алдында атқарылды. Мұндай қызметті көбінесе тәуелді тайпалардың адамдары атқарған.

Бұмынның мұрагерлері тұсында Түрік қағанаты Еуразиялық ұлы империяға айналды.

603 жылдан бастап өз бетінше билік жүргізген Батыс Түрік қағанатының аумағы Шығыс Түркістан өлкесінен бастап Еділ бойына дейінгі алқапты қамтыса, Шығыс Түркістан қағанаты негізінен қазіргі Монғолия жерінде орналасты.

610-630 жж. Жеғұй қаған және Тон жабғу қағандар тұсында мемлекет біршама күшейді. Тон жабғу қағанның баласы Тарду Шадтың Тоқарыстан мен Канису Ауған жерлеріне жүргізген жорықтарының нәтижелі аяқталуы, қағандықтың оңтүстіктегі шекарасын Индияға дейін кеңейтті.

Қағандық үшін дулу мен нушиби тайпаларының арасында талас басталды да 640-657 жж. ұзаққа созылған соғыс мемлекетті қатты әлсіретеді. Қағандық Іле өзеніне дейінгі аралықта екі үлкен тайпаның қол астында екіге бөлініп кетеді. Батыс-түрік қағанатының іштей әлсірегенін білген Таң империясы оның жеріне басып кіреді, түрік тайпалары, әсіресе, түргештердің саяси

белсенділігінің арқасында ұзаққа созылған соғыс нәтижесінде өз тәуелсіздігін жеңіп алады.

704 жылы Батыс-түрік қағандығы құлап, оның орнына Түргеш қағанаты пайда болды (704-756ж.ж). Түргештердің алғашқы қағаны Үш-Елік, өзінің негізгі тайпаларын екі ордаға бөліп, басты орталығын Суяб қаласын ұлы Орда деп атаса, Іле аңғарындағы Күңгірт қаласын өзінің кіші ордасы етті. Батыс түрік қағандығының құрамында болған басқа да түрік тілдес тайпалар да түргештердің қарамағына енді. Саяси әкімшілік билік қағандықтың ең жоғарғы атағы Бас қағанның қолында болды.

Қағанат 20 әкімшілік аймақтарға (түтік) бөлінді [28]. Әрбір аймақты тархандар басқарды. Аймақтар жалпы жеті жүз мыңнан әскерлер шығара алды. Үш-Елік қаған өлген соң, оның орнына баласы Сақал (706-711 жылдары) қаған болды. Осы кезде қаған билігі үшін сары және қара түргеш тайпаларының арасында талас-тартыс басталды. Мұны шығыс түрік қағандығының қағаны Қапаған пайдалануға тырысты. Екі тайпаның арасында тартыста Қара түргештер жеңіске жетіп, оның ішінде шапыш тайпасының тарханы Сулу қаған болады /715-738ж.ж./. Ол өзін 715 жылы Қаған деп жариялады. Ордасы Талас /Тараз/ қаласында болды. Сулу қаған болған кезде қағандықтың ішкі-сыртқы жағдайы шиеленісіп кетті. Біріншіден, Азиядан арабтар шапқыншылығы күшейіп тұрған болса, екіншіден Оңтүстік шығыс жағынан Қытайдың қаупі төніп тұрды. Сөйтіп, Сулу қаған екі жаумен күресуге тура келді.

Сулу қаған Орта Азиядағы халықтардың күресін пайдаланып, оларды қолдап арабтарға қарсы күресті. Бұл кезде мемлекет қара түргеш тайпаларының қолына көшіп, мемлекет орталығы Талас (Тараз) қаласына ауысты. Айлалы саясаткер және күшті әскери қолбасшы Сұлу екі майданда: батыста арабтарға қарсы, шығыста Батыс түрік қағандары мирасқорларын (Шығыс Түркістанда орныққан) қолдаған Таң империясымен күрес жүргізді. 723 жылы түргештер Ферғана қарлұқтарымен және Шаш тұрғындарымен бірігіп, арабтарға күйрете соққы берді. Дегенмен, арабтар 732 жылы өз әскерлерін біріктіріп, түргештерді қирата жеңіп, Бұхара қаласын басып алды. 737 жылы арабтарға қарсы жорық ұйымдастырып, Тоқарыстанға дейін жетті, бірақ кейін жеңіліп қалды. Қайтып келе жатқанда, оны өзінің әскери басшысы Баға тархан өлтірді. Сұлу қаған қайтыс болғаннан кейін билік үшін «сары» және «қара» түргештер арасында ұзаққа созылған күрес жүрді. Түргеш мемлекеті өз ішіндегі күрестің нәтижесінде едәуір әлсіреді, мұны қытайлықтар ұтымды пайдалана білді. Оның Шығыс Түркістан жеріндегі билеушісі 748 жылы түргештердің басты қаласы Суябқа әскер жіберіп, оны басып алды, Шаш қаласының билеушісі өлтірілді. Оның баласы арабтардан көмек сұрады. 751 жылы Тараздың қасындағы Атлах қаласы жанында Зияд ибн Салых бастаған араб әскерлері мен Гао Сянчжи басқарған Қытай әскерлерінің арасында 5 күнге созылған қырғын соғыс жүрді. Қытайлықтарға қарсы қарлұқтар да көтерілді. Қытайлықтар жеңілді. Олар ұйғырлар мен тибеттіктердің қысымымен Шығыс Түркістанды тастап кетуге мәжбүр болды.

Сондай-ақ, арабтар да Талас жерін қалдырып, Шаш қаласына шегінді. Бірақ, өз ішінен әбден әлсіреген Түргеш мемлекеті де 756 жылы құлады.

Қарлұқтар Алтай, Тарбағатай тауларының баурайларында өмір сүрді. V ғ. ерте кезеңінде қарлұқтар конфедерациясына енген негізгі бұлақ тайпалары атымен белгілі болды. VII ғасырдың орта кезінде қарлұқ бірлестігінің құрамына ірі ірі үш тайпа – бұлақ, шігіл, ташлық кірген. Қарұқ қағанатының алып жатқан жері Батыс-түрік қағанатының орны немесе қара және сары түргештердің жері. Қағандық халқының этникалық құрамы түрік тілдес тайпалар. Қарлұқтардың ақ сүйектері саяси әкімшілік жағынан басты роль атқарды. VII ғасырда қарлұқтар Жетісуға қоныс аударды. Ал, онда саяси жағдай тым күрделі болатын. Өзара қырқысқан күресте түргеш қағандары өздерінің бұрынғы күш-құдіретінен айырылды. Соның салдарынан бытырап кеткен түргеш тайпалары қарлұқтарға айтарлықтай қарсылық көрсете алмады. 766 жылы түргештердің екі қағанының ордалары Тараз және Суябпен қоса бүкіл Жетісу жерлері қарлұқтар жабығуының қолына көшті. Саяси және әлеуметтік бөліктердің қарлұқ көсемдерінің қолына көшуі Жетісуда Қарлұқ мемлекетінің біржолата қалыптасуына жеткізді. Қарлұқтар өздеріне бағынышты жерлердің шекарасын одан әрі кеңейте берді. 766-775 жылдары қарлұқтардың бір тармағы Қашғарияны басып алды, ал VIII ғасырдың соңында олардың басқа бір тобы Ферғанаға өз ықпалын таратты [29].

Жетісудағы қарлұқтардың бір бөлігі 766 жылы түргештерді және яғмаларды талқандап, ірі жеңіске жеткен қарлұқтардың жабығуы Тон Білге Жетісу өңіріне кіріп, Шу өзені бойындағы Суяб қаласына өзінің ордасын көшірді. Көп ұзамай қарлұқтар «он оқ» халқының жерін түгел өзіне қаратып, Тараздан бастап бірнеше қаланы иемденді. Олардың көшінің алды Сырдарияға дейін жетті. Содан кейін қарлұқтар ұйғырлармен бәсекелесіп, Шығыс Түркістан үшін күрес бастады. Қарлұқтарды қала тұрғындары қолдады.

VIII-X ғасырларда қарлұқтар құрамында көптеген ру тайпалардың болғанын араб, парсы тарихшылары мен саяхатшыларының еңбегінен анық көруге болады [30]. Атап айтқанда, шігіл, яғма, тухси, аргу, лабан (албан) тайпалары осы қарлұқтардың құрамына енген. Қарлұқ қағандығына шығыста Жоңғар Алатауынан, батыста Сырдарияға дейінгі, солтүстікте Балқаш көлінен, Оңтүстікте Ыстық көлдің түстік жағалауына дейінгі жерлер қарады. Жоңғария мен Жетісу жерін мекендеген түркі тайпалары осы қарлұқ қағандығының қоластына қарады.

Қарлұқ қағандығында мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы, қолөнер кәсібі өркендеді. Қалалар гүлденді. Жергілікті халықтың басым көпшілігі түсті және асыл металл өндірумен айналысты, қағандықтың шаруашылық негізі көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшы егіншілік болды. Қарлұқтарда 25 қала болғандығы туралы айтылады, олар Ыстықкөлден Испиджабқа дейін созылды. Тараз қаласының Оңтүстігінде

Атлах, Жамукент қалалары Құлан, Меркі қалалары орналасты. Шу өзенінің алқабында Баласағұн, Іле өзені алқабында орталығы Қойлық қаласы болды.

Ру басшыларының өзара билікке таласып, қырқысуы қарлұқтардың тұтастығын сақтауға үлкен кедергілер келтіре бастады. Осындай қырқыстардың нәтижесінде 940 жылы Қарлұқ қағандығы құлады. Сонымен қатар, осы кезде араб басқыншылары оңтүстіктен еніп келе жатқан болатын. Құлаған Қарлұқ мемлекетінің орнына Қарахан мемлекеті құрылды.

840 жылы ұйғырлардың қырғыздардан жеңілуінен кейін қарлұқтар ұйғырлар үстемдігінен азат етілді. Қарлұқтардың көсемі Білге Күл-Қадырхан Испиджаб билеушісі қаған атағына ие болады. Алайда, бұл кезде Саманилер әулеті де, өз билігін нығайтуға, мемлекет пен ислам шекарасын кеңейтуге ұмтылды. 840 жылы саманилердің Самарқандтағы билеушісі «қасиетті соғыс» жариялап Испиджабты басып алды. Сөйтіп, Саманидтер мен Қарлұқ қағанының арасында, әсіресе, Оңтүстік Қазақстан жері үшін ұзақ жылдарға созылған соғыстар басталды. Алайда, қарлұқтар саманидтер мен арабтардың біріккен күштерінен жеңіліс тауып кері қайтады. Олар Оңтүстік Қазақстанға өздерінің ықпалын күшейтіп, мұсылман дінін енгізе бастады. 893 жылы саманилық Исмаил ибн Ахмад Тараз қаласына жорық жасап, басты шіркеуін мешітке айналдырды.

940 жылы олар Баласағұнды басып алды да, Қарлұқ мемлекетін құлатып Қараханидтер әулетінің үстемдігін орнатады.

IX-XII ғғ. Қазақстанның этносаяси тарихындағы түркі факторы. Оғыз мемлекеті Сырдарияның орта және төменгі ағысында IX-X ғасырда өмір сүрді. Араб және қытай деректерінде Сырдария өзені Қанғар деп аталады [31]. Оғыздардың құрамында Сырдарияның түрік тұқымдас тайпалары, сол сияқты Жетісу, Сібірдің көшпелі, жартылай көшпелі тайпалары болды. IX ғасырдағы ұзаққа созылған қақтығыстан соң, оғыз көсемдері Арал маңына, Батыс Қазақстан территориясына үстемдік жүргізді. Осы жерге орналасқан түрік тайпасы печенегтерге соққы берді.

Оғыздар мемлекеті туралы ең ертедегі жазбалардың бірі Әл-Якубидің (IX ғ.) шығармаларында кездеседі. IX-X ғ. оғыз тайпалары туралы мәлімет Ибн әл-Факихтің (Xғ.) географиялық еңбегінде кездеседі, онда оғыздар кимектермен және тоғыз оғыздармен бірге «патшалар (мәлік) болып табылады және түріктер арасында өзгелерден гөрі көбірек құрметтеледі» деп баяндалады.

Мемлекет басында жоғарғы әкім – ябгу (жабғу). Жабғудың билігі ресми түрде патшалыққа сайланғанымен, іс жүзінде мемлекет билігі атадан балаға мұраға қалып отырды. Олардың орынбасары күл еркіндер деп аталды. Оғыздардың бас хандары әскери демократия кезінде халық жиналыстарының қайталанған түрі іспеттес кеңестерге сайланды. Алайда, халық жиналыстары өте сирек шақырылды, ал күнделікті өмірде басты рөлді шонжарлар кеңесі (қанқаш) атқарды. «Оғыз билеушілері» хан тұқымдарынан сайланған (інілеріне қарағанда ағасына артықшылық жасалынды).

Жабғудың «инал» деген атағы бар өз мұрагерлері болған, бала кезінде оларды тәрбиелеу үшін арнайы қамқоршылар (атабектер) тағайындалған. Сарайда әскери кеңеске сүйенетін оғыз әскерінің бастығы (сюбашы) маңызды орын атқарды.

965 жылы оғыз жабғуы Киев князі Святославпен Хазар қағанатын бағындырды. X ғасырдың соңында 985 ж. бұл екі мемлекет бірлесе отырып, Еділ бұлғарларын талқандады. Алайда, ұзақ жылдарға созылған соғыс, алым-салықтар Оғыз тайпаларының наразылығын тудырады. Осындай ішкі қайшылықтардың салдарынан Әли ханның басқаруы кезінде Оғыз мемлекеті әлсірейді. Осындай жағдайды пайдаланып салжұқтар Жент қаласын басып алады. Бірақ, қала халқы салжұқтарды көп ұзатпай қаладан қуып шығады. Оғыз мемлекеті Әлиханның мұрагері Шахмәліктің тұсында қайта көтеріле бастайды. Ол 1041 жылы Хорезмді жаулап алған болатын, бірақ Шахмәлік көп ұзамай оғыздарға қарсы қайта көтерілген салжұқтардың қолынан Хорезм түбінде 1043 жылы қаза болды. Оғыз мемлекеті өз ішіндегі талас тартыстардан әлсірей бастады. Көрші жатқан қыпшақтарда оларға жиі-жиі шабуыл жасап отырды. Салжұқтармен болған көп жылғы қақтығыстар оғыз бірлестігін әлсіретті. Оғыз мемлекеті Қыпшақ тайпаларының соққысынан соң күйреді.

XI ғасырдың II жартысында күшейе бастаған қыпшақтар оғыздарды Сырдария, Арал бойынан біржолата ығыстырды. Оғыздардың бір бөлігі Европаның шығысына, Кіші Азияға қарай жылжыса, кейбір бөліктері Қарахан әулетінің қарамағында қалды, біраз бөлігі Хорасан салжүктерінің қол астына кірсе, қалғандары қыпшақтардың қарамағында қалып, олармен сіңісіп кетеді де, Оғыз мемлекетінің құлауына әкеп соғады. Оғыздардың этнонимі қазақ руларының, Кіші және Орта жүз тайпаларының аттарында сақталып қалды.

Қимақтардың мекені – Орталық, Солтүстік, Шығыс Қазақстан. Қимақтар тарихының ертедегі кезеңі қытай деректемелерінде VII ғасырда Батыс түрік қағанатында болған оқиғаларға қатысты яньмо тайпасымен байланысты айтылған.

Қимақтар IX ғасырдан бастап өз алдына жеке мемлекет болып өмір сүрді. Кейбір мәліметтер бойынша Қимақ мемлекетінің орталығы Имакия қаласы. Қимақтардың екінші орталығы Алакөлдің шығыс жағындағы Карантия қаласы болған. Қимақ сөзі туралы ғылымда белгілі пікір қалыптаспаған. Бірақ, оның түрік сөзі екендігіне ешбір күмән жоқ. Сөздің түпнұсқасы түрікше «Құм» деген ұғымды білдіретін сияқты. Деректерде қимақ, имақ /имек/ болып әр қалай кездеседі.

Қимақ билеушісі едәуір құдіретті болды. IX ғасырдың аяғы – X ғасырдың басында Қимақ қағанаты қалыптасқан уақыттан бастап, олардың патшасы түріктердің ең жоғарғы атағымен «қаған» деп атала бастады. Қаған атағы ябғу атағынан екі саты жоғары тұрды.

Қимақтар қағанының қолында нақты билік болды, ол өз мемлекеті шегінде билеушілерді тағайындады, ал олар тайпа шонжарларының өкілдері

болды. Қағанның билігі ғана емес, сонымен қатар, оның айналасындағы тайпа ақсүйектерінің билігі де мұрагерлік бойынша өтіліп отырды.

Тайпалық бірлестіктер құрылған кездегі сияқты Қимақ қағанатының құрылу үрдісінде де әскери институттар зор рөл атқарды. Басқарушылар, сонымен қатар, әскери жетекшілер де болып, олар қағаннан қызмет үшін үлестер алып отырды. Үлестік иеліктер әскер жасақтап отырды.

Деректемелерде қимақтардың этникалық және тілі жағынан түріктерге жататынын жазады. Қимақ этнонимінің уақыты жағынан алғаш рет айтылуы VIII ғасырға жатады. Қимақ федерациясының алғашқы құрамы Гардизи еңбегінде келтірілген. Атақты түрік тілінің маманы М.Қашғаридің еңбектерінде де имақтар деп жазылған [32, 55 б.].

Қимақтар көк тәңірге, жер, су иелеріне, отқа, әруақтарға, Ертіс өзеніне сыйынды. Тас мүсіндер жасап, оған да табынды. Оларда манихей діні де болды. Кейін қимақ билеушілерінің ішінде ислам діні тарады. Бірақ бұқара халық арасында діни нанымның басым түрі шаманизм болды. Оларда жазу мәдениеті болды. Қимақтар мекендеген аймақтарда IX-X ғасырларда ежелгі түркі жазуы бар қола айналар табылған. XI ғасырда қимақтардан шыққан Жанах Ибн Хақан әл Қимақ деген ғалым қимақтар туралы кітап жазды. XI ғасырдың соңында Қимақ мемлекеті ыдырап, билігі Қыпшақ тайпасының қолына көшті. Сөйтіп, тарихта қыпшақтар қимақтар мемлекетінің орнын басты.

Қарахан мемлекеті. 942 жылы Жетісу мен Қашғардың (Шығыс Түркістан) бір бөлігін қамтыған Қарахан мемлекеті пайда болды.

Қарахан мемлекеті туралы жазбаларды араб және парсы авторларының еңбектерінен білеміз. Қарахандық тарихшы Абул Футухал «Тарихи Қашқар» кітабында қарахандықтардың шығуы тегі туралы азды көпті мәлімет береді. В.В. Бартольд қарахандықтардың тегі түсінікті туралы үш тайпаны қарлұқ, яғма, шігіл (чигиль) атаумен шектеді [33, 578 с.]. Осылардан белгілі болғаны – шігілдер мен яғмалар, түркештер тайпаларының біреуі, тухсиляр, орхон түркілерінің қалдықтары қарлұқ тайпалар одағының құрамына кірді және бұл тайпалардың одағы тарихта IX ғасырдан бері бірге деп есептеледі. Сонымен, Қарахан мемлекеті қарлұқ, шігіл мен яғма тайпаларынан құрылды.

Қарахан әулетінің бірінші билеушісі Білге Құл Қадыр қаған болды. Қарахан мемлекетіндегі билік екі тайпаның ақсүйектері арасында бөлінді. IX ғасырда Қарахан тайпалық одағының негізін құраған шігілдер мен яғмалар тайпасы болатын. Шығыс бөлігінің қағаны шігіл тайпасынан шықты. Ол Арслан Қара қаған деп аталды. Оның астанасы Баласағұн мен Қашқарда болды. Батыс бөлігінің қағаны, яғни, кіші қаған Таразда, кейініректе Самарқанда болды.

Қарахан қағаны Оғылшақ тұсында Самани әмірі – Исмаил Ибн Ахмад 893 жылы Таразға жорық жасады. Парсылар 893 жылы Тараз қаласын басып алып, оған қоса түркілердің қимақ тайпасының жерін, кейіннен ұлан байтақ жерге иелік еткен қыпшақ халқы шыққан аймақты, Ертіске барар жолды жаулап алды.

Қарахандықтар мен Саманилер арасында ұзаққа созылған ауыр соғыс басталды. Ақыр соңында түркілер жеңіп шықты. Саманилер мемлекетін түркілердің жаулап алуы X ғасырдың соңында Қашқарда емес, Баласағұнда іске асты. 922 жылы Боғра ханның Самарқан және Бұхараға алғашқы сәтті жорығы жасалды. Содан соң, ол Баласағұнға қайтып оралды да, сол жерде сол жылы (923 ж.) қайтыс болды.

Бірінші болып ислам дінін қабылдаған (960 ж.) Сатук Боғра ханның немересі Боғра хан Харунның түркі мирастығының қол астындағы аздаған түркі иелігі орналасқан Испиджаб немесе Сайрамды меншіктенуі, оның алғашқы қадамы болды.

Мауренахрды жаулап алғаннан кейін қарахандықтар бұл маңның негізгі қалалары болып табылатын Бұхарада, не Самарқандта тұрмады. Олардың орталығы алғашында Шығыс Өзгенттегі бұрын үлкен маңызы болмаған шекаралық Ферғана қаласы болды. Өзкент бұрыннан бар қала болса да, түркілер оны «Узкент» деп атап алды. Шаш маңайының негізгі қаласы Бинкентте түркі атауын алды. Бируни шығармаларынан білетініміздей, XI ғасырда Бинкент атауының орнына түрікше Ташкент «тас қала» атауы өмір сүрді.

Қарахандықтар ғазнауилермен болған соғыста көптеген шығынға ұшырады. Кейін батыстық Боғра Қара қаған, шығыстық Арслан Қара қағанның жері – Шығыс Түркістан болды. Шекарасы Махмұд Қашқаридың айтуымен ғана мәлім.

Кейін келе, Қарахан мемлекетінде Батыс, Шығыс басқару жүйесі жойылып, бір орталықтан басқарылды. Қарахан мемлекетінің астанасы Баласағұн қаласы болды. Қарахан мемлекеті Шығыс Түркістан, Жетісу, Талас және Сырдария алқаптарын биледі. Қарахан мемлекеті тұсында орталық өкімет билігі әлсіз болды. Орта Азия жерінде көптеген қарахан иеліктері пайда болды, олар Баласағұндағы үлкен қағанға шартты түрде ғана бағынды және ол иеліктер тату да болмады. Арслан бастаған әкімдер Қарахан мемлекетінің жерін бірнеше үлеске бөліп, ол үлес жерлерді Қарахан әулиетінен шыққан ілек хандар басқарды.

Қарахан билеушілері исламды мемлекеттік дін деп жариялады. Мұсылман діні, түрік халықтарды біріктіруде едәуір роль атқарды. Қараханның астанасы – Қашқар. Қарахан ханы Тараз бен Баласағұн қалаларының да билеушісі деп есептелді. XI ғасырдың басында Қарахан мемлекеті Саманидтер қарамағындағы Орталық Азияның Испиджаб, Бұқара, Самарқанд сияқты қалаларын басып алып, едәуір күшейе түсті. Сөйтіп, бүкіл Сырдария өңірі Қарахандардың қолына өтті.

Қарахандар тұсында түріктердің шаруашылығының негізгі түрі Оңтүстік аудандарда егіндік, Батыс, Солтүстік, Шығыс аудандарда мал шаруашылығы болды. Аң аулау көшпелі және жартылай көшпелі халықтың тіршілік ету негізіне айналды. Өзендерден балық аулау кәсібі халық өмірінде елеулі орын алды. Егіншілік аудандарының халқы отырықшы болды. Қарахан мемлекеті жер иелену саласындағы феодалдық қатынастарды дамыта отырып, саяси-

әлеуметтік жаңа жүйе енгізді. Хандар өздерінің туыстарына халықтан мемлекеттің пайдасына алынатын сияқты тарту етті. Бұл «икта» деп аталды. Иктаның бірнеше түрі болды. Икта арқылы оны иеленуші жер иеленуге ерікті болды. Әскери икта салықтың ең көп тараған түрінің бірі. Икта иегері тек салыққа ғана емес, салық төлейтін адамға, оның жеріне де ие бола бастады. Мемлекеттің немесе феодалдың меншігіндегі жерлер шаруаларға жалға берілді. Ол жердің түсімінің көпшілігін үлескер жер иесіне беруге міндетті болды. Үлескерлер өз меншігінде жері жоқтар немесе отырықшылыққа айналған көшпелілер еді. Жерлерді қамқорлыққа беру (коммендация) деген жер иеленудің түрі болды. Ұсақ жер иелері өз жерін бай немесе ықпалды жер иесінің қамқорлығына берді. Ол ұсақ жер иеленушінің мүддесін қорғауға міндетті болды. Бұл аухатты феодалдардың қолына жер меншігінің топтасуына әкеп соқты. Малшыларға өздерінің баласын барымтадан т.б. зорлық-зомбылықтардан қорғау үшін, бай-феодалдардың қамқорлығына тапсырды.

Қарақытай мемлекеті (1128-1213 жж.). XII ғасырдың 30 жылдары Солтүстік Қытайдан қуылған көшпелі қидандар (қарақытайлар) Жетісу мен Шығыс Түркістанды басып алды.

Қарақытайлардың құрылуы Орталық Азияның қидан тайпаларымен тығыз байланысты. Қидандар (цидань, кита, хита) б.з. IV ғасырындағы жазба деректерде моңғол тілді тайпалар ретінде аталады. Олар Қытайдың солтүстік жағында Маньчжурия мен Уссури өлкесінің территориясын мекендеген. 924 жылы Алтайдан бастап, Тынық Мұхитқа дейінгі аса кең жер Қидан мемлекетінің (Ляо империясы) қоластына өтеді. 1125 жылы Сунь Қытайы мен Чжурчжень мемлекетінің біріккен күші Ляо империясын құлатады. Қидандардың бір бөлігі чжур-чжендерді бағындырады да, қалған бөлегі енисей қырғыздарының жерін басып өтіп, Еміл өзенінің бойына жетеді, сөйтіп, сол арадан аттас қала салады. Қидандардың батыс тармағы қоластына Жетісудың бір бөлегі қарап, жергілікті түріктілдес халықтармен араласып кетуі нәтижесінде, келімсектер қара қытай аталып кете береді.

Қытайда үстемдік құрған кезде қарақытайлар өз әулетіне Ляо есімін берген. Олар қытай тарихында осы атаумен белгілі болса, мұсылман тарихшылары оларды «қара қытай» деп те атайды. 1125 жылы чжурчжен халқы Ляо әулетін бағындырып, солтүстік Қытайды өзіне қаратты.

1137 жылы қарақытайлар Қарахан мемлекетін басып алуды көздей бастады. 1141 жылы екі хандықты (батыс және шығыс) да өзіне бағындырды. Қарақытайлар императоры ғұрхан деп аталды. Әдеттегі көшпенді мемлекеттерден қарақытайлар мемлекетінің айырмашылығы – онда аймақтарға бөлінушілік болған жоқ. Оның есесіне бағынышты мемлекеттердің ішкі автономия принципі кеңінен қолданылған. Қарақытайлар Баласағұндағы қарахандықтар иелігін ғана жойып жіберді, мұнда қала тұрғындарының көпшілігі мұсылмандар болғанына қарамастан, бар істі ғұрхан өзі басқаратын. Ал, басқа барлық басып алған аймақтарда Қашқар мен Мауреннаһрда бұрынғысынша Қарахандықтар әулеттері де өз

орнында қалды. Бұдан басқа бірқатар жекелеген билеушілердің сарайында гурханның өкілі болатын. Шыңғысханнан жеңілген наймандар ханы Күшлік қараақытайлар мемлекетінің тағдырын шешті. Ертістің жоғары ағысын мекендеген Наймандардың келуі, қарақытай мемлекетінің түбіне жетті.

Найман мен кереит ұлыстары. Наймандардың, керейіттердің, жалайырлардың ертеректегі мемлекеттері Орталық Азияның шығысында – Қазақстанға шектесіп жатқан Монғолия аумағында пайда болса да, олардың тарихының Қазақстан тарихымен тікелей байланысы бар. Көшпелі мемлекеттіліктің бастаулары Орталық Азияның шығысында жатыр, ежелден Қазақстанның өз жерінде мекендеген халықтар мен тайпалардан басталатын дәстүрлермен қатар, олар кейіннен қазақ мемлекеттілігіне де тән болды.

Найман тайпалары одағы VIII ғасырдың орта шенінде Жоғарғы Ертіс пен Орхон аралығында «сегіз-оғыз» деген атаумен пайда болған. Жері: Хангайдан-Тарбағатайға дейін. Түрікше мағынасында «сегіз тайпаның одағы» деген, баламасы бар, яғни, найман деген монғол атауын да оларға Ляо әулеті кезінде монғол тілдес қидандардың бергені күмәнсіз. Найман тайпалар одағы XII ғасырдың бірінші жартысында Елюй Даши бастаған қидандардың Жетісу жеріне кетуіне байланысты аталады.

Деректемелердің көрсеткеніндей, XI ғасырда найман тайпалары Селенга мен Орхон өзендерінің сағасынан Алтай тауларының шығыс сілемдеріне дейінгі аумақты алып жатқан.

Керейіттер туралы алғашқы мәліметтер XI ғасырдың соңғы ширегіне жатады. Бұл мәліметтер олардың христиан дінін қабылдауына байланысты айтылады. Жері – Тола өзенінің аңғары, Орхон өзенінің орта ағысы және Онгын өзенінің аңғары. Шыңғысхан шапқыншылығы қарсаңында керейіттер бүкіл қазіргі Монғолия мен Алтай аумағында үстемдік еткен, монғолдар да солардың қоластында болған.

Жалайырлар Шыңғысхан империясының өрлеу кезіне қарай Хилок және Селенга өзендерінің бойында мекендеген.

Наймандар, керейіттер, жалайырлар негізінен мал шаруашылығымен айналысқан. Бірақ, наймандар, керейіттер, жалайырлар бір ғана мал шаруашылығымен тіршілік еткен жоқ, олар алуан түрлі жабайы аңдар мен ішінара балық аулаумен толықтырылып отырды. Рубруктің жазуынша, олар өз тамағының едәуір бөлігін аң аулау арқылы табады.

Орталық Азия көшпелі тайпаларының XII ғасыр бойында күш-қуатының артуы, олардың ең ірілері наймандарда, керейіттерде, жалайырларда алдыңғы мемлекеттік құрылымдық ұлыстардың пайда болуына жеткізді. «Ұлыс» ұғымы ол кезде «халық» дегенді білдірді. Ұлыстың құрамында қандас туысқандардың болуы міндетті емес еді, оған хан руының өкілдері ғана емес, сонымен бірге, бөгде адамдар да енді. Әрбір ұлыс белгілі бір аумақты иеленді, наймандар мен керейіттердің ең үлкен күшті ұлыстарының өз шекаралары болып, олар ара-тұра болса да қорғалып отырды.

Ұлыстарды «хандар» басқарды. Хан ұлыс билеушісі басқару аппаратын, бірінші кезекте хан ордасын, оның күзетін басқару және әскерге, жасаққа

Қыпшақтардың құрамына Қазақстан территориясын өздерінен бұрын мекендеген халықтар кірді. Бұлардың барлығы дерлік түрік тілдес тайпалар. Қазақ халқының қалыптасуына Шығыс қыпшақтар үлкен роль атқарды.

XI ғасырдың басында Ертістен Еділге дейінгі ұлан ғайыр далалық аймақта қимақтардың орнына келген қыпшақтар үстемдік етті. Қыпшақтар туралы алғашқы деректерді қытай жазбаларынан көруге болады. Қыпшақтар, ең әуелі, Алтай, Саян тауларының баурайларын мекендеген. XII ғасырда олар Қазақстан жеріне Алтайдағы теле тайпаларының құрамынан қоныс аударып келген. Тарихи деректерде оларды «тоқсан екі баулы қыпшақ» деп те атайды [34]. Бұл олардың түркі тілді тайпалардың ішіндегі сан жағынан көп болғандығынан осылай атаған.

XII ғасырда Қыпшақ хандығы бүкіл Еуразия кеңістігінде үстемдік етті. Сол себепті, қыпшақ тайпалары орналасу аймағына қарай алтай-сібірлік қыпшақтар, далалық қыпшақтар, Орал аймағы қыпшақтары, Дон қыпшақтары, Днепрлік қыпшақтар болып бірнеше топқа бөлінген. Орыс жылнамаларында олар половецтер, Еуропа деректерінде коман немесе куман, Шығыста қыпшақ деген атаумен кездеседі.

XII ғасырда қыпшақ тайпалары Алтайда, Ертістің жоғарғы жағында наймандармен, қаңлылармен, керейттермен шектесті, солтүстікте қырғыздар және хакастармен көрші болды. Қыпшақ тайпаларының басында қаған, одан төмен қарайхан, тархан, басқақ, бек, байлар тұрды. Қыпшақ қоғамы әлеуметтік және құрылымдық жағынан әртүрлі болды. Жылқы басты байлық болып саналды. Бай адамдар бірнеше мың жылқы ұстаған. Төменгі тапқа малы аз шаруалар, кедейлер жатса, ал, қолға түскен тұтқындар құл ретінде пайдаланылды.

Қыпшақ хандары Орта Азия мемлекеттерімен, әсіресе, Хорезм шахтары және салжұқтармен табанды күрес жүргізді. 1065 жылы салжұқтардың билеушісі Алып Арслан қыпшақтарға қарсы Маңғыстауға шабуыл жасайды. Қыпшақтарды жеңіп бағындырғаннан кейін, ол Жент пен Сауранға жорыққа шығады. Соғыстан жеңіліс тапқан қыпшақ тайпаларының бір бөлігі Хорасан салжұқтарына тәуелділікке түсті. Алайда, осыған қарамастан XI ғасырдың соңғы ширегінде қыпшақтар Маңғыстау мен Каспий теңізінің шығыс жағалауында бұрынғыша өз билігін жүргізіп тұрды. 1096 жылы «Құдыретті» хан бастаған қыпшақ бірлестігінің әскерлері Хорезмге қарсы жорық жасады, бірақ ол сәтсіздікпен аяқталды.

XI ғасырдың соңы – XII ғасырдың бас кезінде Жент, Янгикент, төменгі Сырдарияның тағы басқа қалалары қыпшақ көсемдерінің қолына қарады. Хорезмшахы Атсыз (1127-1156 жж.) Жентті жаулап алады, сонан соң солтүстікке қарай бет алып, өз қарауына Маңғыстауды да қосады. 1133 жылы Жент қаласынан Дешті Қыпшақ қаласына тереңдеп жорық жасаған Атсыз қыпшақтарды ойсырата жеңеді. Дәл осы кезден бастап қыпшақ хандығының әлсіреуі басталады.

Хорезм шахы Мұхаммед (1200-1220 жж.) өз мемлекетінің құрамына Сығанақ жерін қосып алады. Сығанақ иелігінен айырылып қалғанына

қарамастан қыпшақтар Хорезмге қарсы күрестерін жалғастыра береді. Мұхаммед 1216 жылы қыпшақ билеушісі Қайырханға қарсы аттанған әскери жорықтарының бірінде ол Ырғызға дейін жетеді. Осы кезде ол Торғай даласында қыпшақтар еліне қашып кірген меркіттерді қуалап келе жатқан Шыңғысхан қолымен соқтығысады, сөйтіп монғол басқыншыларының дәуірі басталады.

Қыпшақтардың басты шаруашылығы мал өсіру болды. Олар жылқы, қой, сиыр, өгіз, түйе өсірді. Түйе құмды, топырағы ащы, тұзды және шөпсіз жерлерде ең пайдалы да қолайлы үй жануары болды.

Қыпшақтар аңшылықпен де айналысқан, олар садақ пен жебеден басқа лашын, бүркіт сияқты құстарды, жүйрік тазыларды пайдаланған.

Қыпшақ қоғамында малсыз кедейлер егіншілікпен, соның ішінде өзен бойларында суармалы егіншілікпен айналысқан. Қыпшақтарда үй кәсібі, қолөнер жақсы дамыған. Олардың ағаш шеберлері, темір ұсталары, зергерлік өнермен айналысатындары өздерінің қажетті жақсы бұйымдарын жасаумен көзге түсіп дараланған. Оны қыпшақтардың артына қалдырған заттарынан көруге болады.

Қыпшақтар жартылай көшпелі отырықшы болып егін шаруашылығымен шұғылданды. Егістік жерлер Сырдария, Сарысу, Есіл өзендерінің бойында болды. Олардың бір бөлігі суармалы егіншілікпен де айналысты.

Қыпшақ мемлекеті Русь, Кама болгарларымен, Орталық Азия халықтарымен экономикалық қарым-қатынас жасап отырды. Олар мал мен малшаруашылығы өнімдерін Еуропа, Орталық Азия елдерінің қолөнер бұйымдарына айырбастап отырды.

Мемлекетті хан басқарды. Хан үкіметі мұрагерлік арқылы жалғасып отырды. Шыңғысхан шапқыншылығы төніп келген кезде Хорезм шах пен қыпшақ арасындағы алауыздық олардың шапқыншылығына жем болуына әкеп соқты.

Қыпшақтар түрік тілдес халық, қазақтың ата бабасы. Қазақ халқы қалыптасуының алдында ғана Қазақстан жерін мекендеген қыпшақтар қазақ халқының қалыптасуында ұйытқысы болды.

Түркілер өркениеті және Ұлы жібек жолы. Ұлы Жібек жолы елдер мен халықтардың қатынасын нығайтқан, түрлі мәдениеттерді бір-бірімен жақындатқан, Қазақстан жеріндегі қала мәдениетіне ықпалын тигізген байланыс жолы болды.

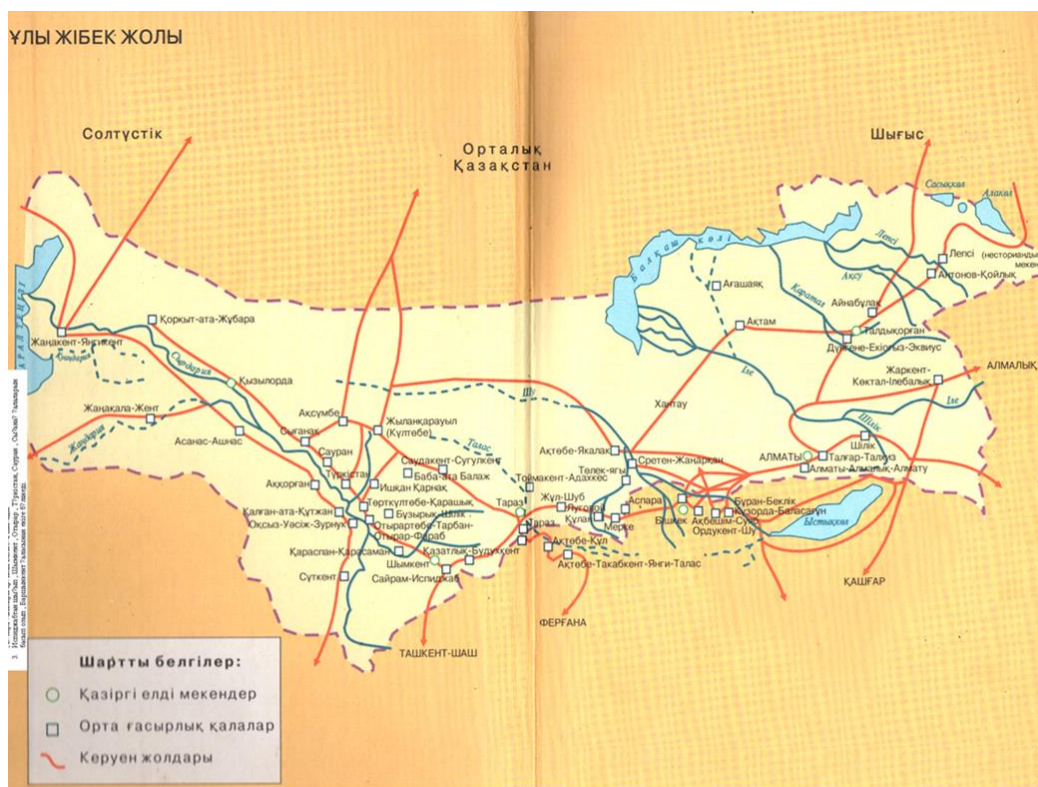
Шығыс пен Батысты, Қытай, Корея, Жапония, Жерорта теңізі мемлекеттері, Греция, Италия мен Византия арасында сауда жол бағыты ретінде бекіту үшін «Жібек жолы» атауын 1877 жылы неміс ғалымы-географ Ф. Рихтгофен ұсынған болатын. Жолдың маңыздылығы мен мыңдаған шақырымды құрайтын қашықтығына байланысты «Ұлы» сөзі қосылды.

Бұл түрлі бағыттағы керуен жолы болды. Б.з.д. II ғасырда Қытай жерінен басталып, Жерорта теңізіне қарай шыққан. Ұлы Жібек жолының негізгі торабы Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу жерін басып өтті. Шығыс пен Батысты ұштастырған бұл жолда Қазақстан байланыстырушы буынына

айналды (14 сурет). Бүкіл Еуразияға осы бағытпен екіжақты қозғалыста ой мен ілімдер, білім мен технологиялар, мәдениет пен дін, тауар мен көрсетілетін қызметтер туралы ақпарат алмасып тарады.

Сасанидтердің Қытай мен Византия саудасына кедергі жасау әрекеті біздің дала арқылы Хазария мен Еділ Бұлғарияға беттелген Ұлы Жібек жолының басқа да бағыттардың ашылуына себеп болды. Басты тауарлары жібек, араб арғымақтары, нефрит, жадеит болды. Сауда дамыған сайын өнім өндіру тәсілдері артып, елдер арасында басқа да тауарлар: шарап, жоңышқа, кептірілген жемістер, кілемдер, тұрмыстық бұйымдар ағыла бастады. Мысалы, б.з.д.117 жылы үйсіндер жері арқылы ақша мен жібек артылған қытайлықтардың ірі керуені өткен.

Жібек сауданың басты тауары болды. Ғалымдардың пайымдауынша жібек өндіру технологиясы осыдан 6000 жыл бұрын ашылған. Жібек маталарды адамдар ерте замандарда-ақ жоғары бағалаған. Жібек мата – жұқа, өте жеңіл, жұмсақ болып келеді. Таза табиғи болғандықтан зарарсыздандыру қасиеттері де бар. Жібек өндіруші елдер мен оны тұтынушылар жібектен тігілген киімге бит, кене сияқты өрмекші тәрізділер жоламайтынын байқаған. Жібек киімдері әдемі және ыңғайлы болған. Сондықтан, жібек жасаудың құпиясы ғасырлар бойы қатаң сақталып келді. Қытайдан шығарылған жібек маталар Ұлы Жібек жолы арқылы дүниежүзінің басқа аймақтарына таралып, мемлекеттік қазынаға мол табыс әкелген. Қытайдан кейін жібек құртын Шығыс Түркістан, Орталық Азия, Үндістан, Иран, Византия елдерінде өндіру басталды.

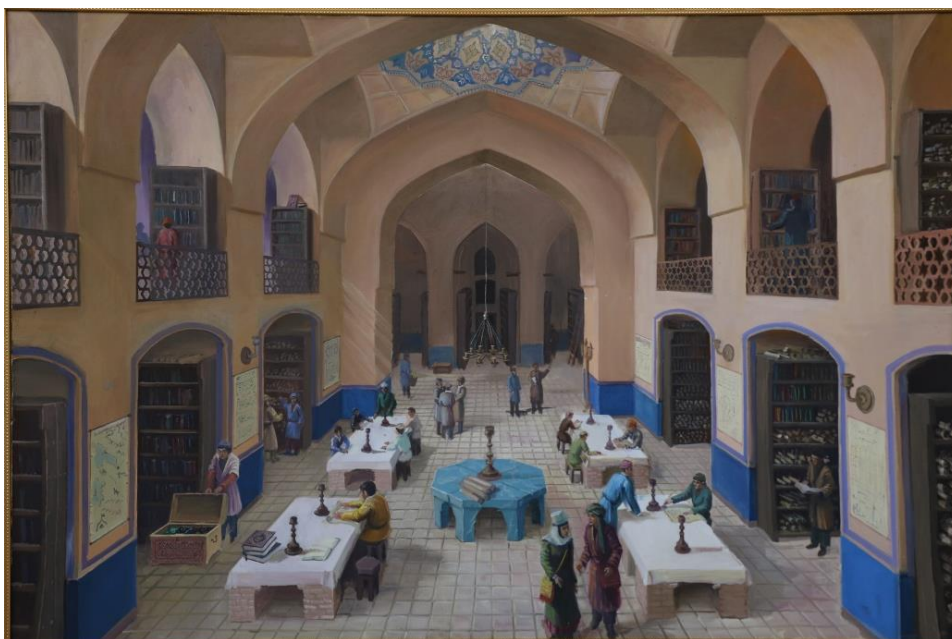
14 сурет. Ұлы Жібек жолы(Нұрышов Н. Ұлы Жібек жолы: өркениет диалогы. <https://e-history.kz/kz/news/show/340014>)

Түрік ақсүйектері тек жібек матадан тігілген киімдер киді. Мысалы, Тон Жабғу қаған (VIIғ.) жасыл жібек шапан кигені белгілі. Араб географы Әл-Идриси мәліметтері бойынша бай, дәулетті қимақтар түрлі түсті жібек киімдер киген. XVIII ғасырдың Ресей ғалымы И. Георги далалықтар жібек матадан тігілген киімдер кигені туралы жазады.

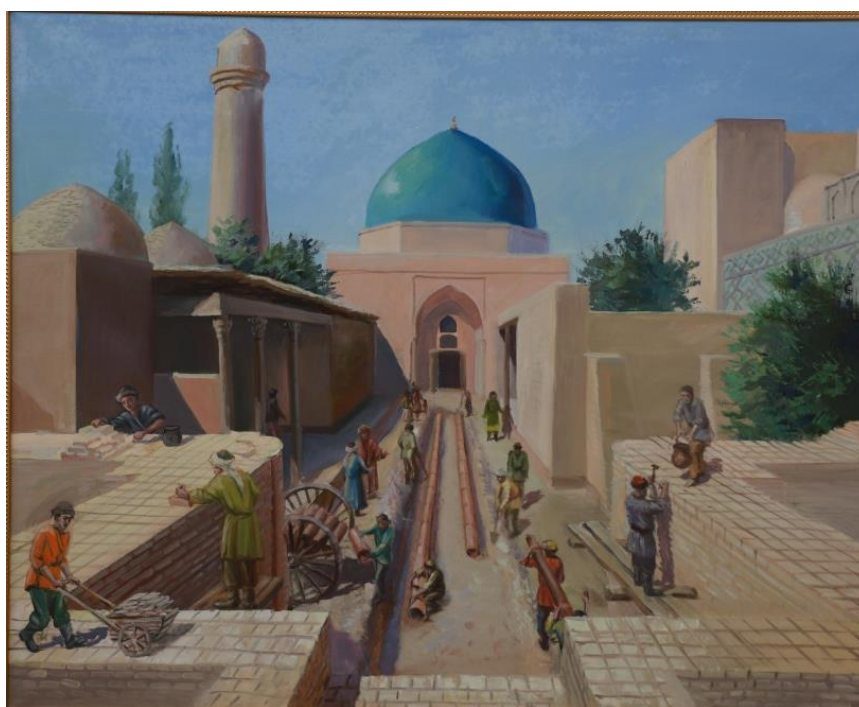
Алтынмен бірге жібек халықаралық валютаға айналды, айырбас өлшемі ретінде бекітілді. Жібек сыйға тартылды, жалдамалы әскерлерге және қызметкерлерге ақы ретінде төленді. Ортағасырлық түріктер аттарын жібекке айырбастап отырғаны белгілі. Мысалы, 1 түрік жылқысының бағасы қытай жібегінің 130-180 метріне теңелді.

Жібек жолының бойымен Еуропадан Қазақстан жеріне әйнек және теңгелер, айна және шыны ыдыстар, түймелер мен қапсырмалар жеткізілді. Қазақстаннан тері және жүн, жылқы мен қой тасылған.

Соғыс уақытында жол тораптарында сауда бәсеңдеп, бейбіт күндері қайта жандана түсті. VI ғасырда қуатты Түрік қағанаты құрылған кезде Қытайдан Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жері арқылы өтетін Жібек жолы тармағы барынша өркендеді. Түрік қағандары өз ордаларында Жетісу аумағынан өтетін сауда керуендерін уысынан шығармай толық бақылауларына алды. Түрік билеушілері мен ауқатты түріктер ағылып келіп жатқан тауарлардың ірі тұтынушысы болды. XIII ғасырда түркілерден Ұлы Жібек жолын Монғол империясы тиімді пайдаланып өздерінің қарамағына алады. Бұл кезеңде керуен жолы біршама гүлденіп, халықаралық сауда мен мәдени байланыстарда өз үлесін қосып тұрды. Монғолдар сауданың дамуын қолдап, дінге қысым көрсетпеді. Ірі сауда қалаларында монғол билеушілерінің ордалары орналасты. Ұлы Жібек жолының кедендері мен транзиттік бекеттерінде жолаушылар азық-түлік алып, аттарды алмастырып, қажет жағдайда жолсерік қызметі көрсетілді. Жаңа қалалар мен керуен-сарайлар бой көтерді. Керуеншілерге қызмет етіп отырған керуен-сарайлар жолаушылар үшін маңызы зор болған. Сонымен қатар, көпестер үшін керуен-сарайлар тауар өткізетін және тауар сатып алатын сауда орталығы ретінде қайнап жатты. Қалалар, керуен-сарайлар ауыр және алыс жолдағы керуеншілер үшін біртіндеп мәдени орталықтарға айнала бастады (15, 16 сурет).

15 сурет. Отырар кітапханасы. (Иллюстрациялық сурет Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті музей қорынан алынды).

16 сурет. Қала құрылысы. (Иллюстрациялық сурет Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті музей қорынан алынды).

Жібек жолын бақылауға алған империялар сауданың қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетінде керуендерге, діни миссияларға арнайы өкілеттік құқық беретін пайцзелер беріп отырған, олардың тоналуына жол берілмеді.

Жолды қорғау үшін күзет қойып, байланысшы атты адамдар хабарды жеткізіп отырған.

Қытай империясы даламен сауданы тоқтаусыз жүргізуді қажет етті. Мемлекет әскері үшін дала бөлігінің сансыз жылқылары үнемі сұранысқа ие болды. Қытайлықтардың түркілермен саудасы іс жүзінде азаматтық адамдар арқылы жүргізілді, алайда олар әскери шенділер еді. Жеке саудаға рұқсат етілмеді. Шекаралық сауда Үрімші аймағында, кейін басқа қалаларда да жүргізіліп тұрды. Айырбас сауда сипаты көбінесе баламасыз болды. Цин мемлекетінің өкілдері жылқы бағаларын жерге ұрып, жібекке төмен бағамен айырбастады. Жібектен басқа қазақтар шәй, шыны ыдыстар, бөз, қолөнер бұйымдарын сатып алды. Қытай елімен қазақтардың сауда монополиясы ХІХ ғасырдың ортасына дейін сақталды.

Ұлы Жібек жолының қазақстандық бағытындағы сауданың дамуы ақша жүйесінің қалыптасуына алып келді. Жол бойында әр елдердің теңгелерін айырбастау орындары болды. Оны ақша айырбастаушылар жасады. ХІ ғасырда Исфақан базарында 200 «сарафф» ақша айырбастаушылары болған екен. Отырар, Испиджаб, Тараз, Жент, Қойлық қалаларында теңге сарайлары жұмыс істеді. Қыпшақтардың теңгелері пұл – мыс ақшалары, дирхем немесе теңге - күміс ақшалары, динар - алтын теңгелері соғылды. Жошы ұлысында теңгелер Сарайшық, Сығанақ, Баршыкент қалаларында шығарылды.

Қорыта айтқанда, Ұлы Жібек жолының қазақстандық бағыты Еуразия мәдениеттерінің бірігуіне ықпал еткен маңызды сауда және мәдениет алмасу жолы болды.

Бақылау сұрақтары:

1. Түркі-соғды мәдени синтезі туралы тұжырым жасаңыз.
2. Көшпелілер («қала-дала» жүйесі) және отырықшылар: екі шаруашылық-мәдени типтерінің өзара қарым-қатынасын дәйектеп көрсетіңіз.
3. Исламды қабылдау және Қараханид мемлекетінің мұсылман әлеміндегі орны туралы баяндаңыз.
4. Талас өзені бойындағы тарихи шайқастың (751 ж.) маңыздылығын түсіндіріңіз.
5. Түркілер арасында қожалардың этностық топтарының пайда болуына талдау жасаңыз.
6. Қыпшақтардың тілі мен әдеби ескерткіштері туралы баяндаңыз.
7. Түркі-ислам синтезінің қалыптасуындағы Қожа Ахмет Ясауи сопылық мектебінің рөлін түсіндіріңіз.
8. Түркі мәдениетіндегі ауызша дәстүр туралы баяндаңыз.
9. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашқари, Ахмет Ясауи шығармаларының әлемдік маңызын талдаңыз.

2.2 Ұлы Дала Алтын Орда кезеңінде (XIII-XV ғғ.)

1. Шыңғысхан империясының құрылуы.
2. Алтын Орданың Еуразия империясы ретінде құрылуы: территориясы, этникалық процестер, мәдени симбиоз.
3. XIV-XV ғғ. ортағасырлық мемлекеттер.

Шыңғысхан империясының құрылуы – тарихтағы ең маңызды оқиғалардың бірі. Шыңғысхан, немесе Темужин (Темучин) (1155/1162/1167-1227), XII-XIII ғасырларда Монғолияның кең даласында ұлан-ғайыр империяны, яғни әлемнің ең үлкен мемлекеттерінің бірін құрды. Шыңғыс хан билігі кезінде империя Еуразияның көптеген бөліктерін қамтып, Қытайдан Еуропаға дейінгі аймақтарды біріктірді.

Шыңғыс ханның шыққан тегі – түркілердің мұғұл тармағынан [35]. Ол Онон өзенінің жағасындағы Делюн-Болдак шатқалында дүниеге келді. Туған кезіндегі есімі Темучин [36]. Ата-бабалары, туылған кезі және өмірінің алғашқы жылдары туралы қолымызда бар мәліметтер, негізінен аңыздармен астасып жатқан халық ауыз әдебиетінен алынған.

Жаңа туған нәрестенің алақанында ұйыған қанның болуы туралы аңыз әлем билеушісінің жарқын болашағын болжаған. Шыңғысханның әкесі Есугей баһадүр бала туған күні тұтқынға түскен татар көсемінің атымен баласына Темучин деген ат қойған. Ол кезде Есугей баһадүр бірқатар тайпаларын біріктірген ұлыстың басшысы болатын.

Темучин тоғыз жасқа толғанда әкесі дәстүр бойынша жергілікті көшпелі қауымнан тыс жерде келін таңдауды іздестіреді. Жол бойында Дай-сечен деген қоңырат тайпасының көсемімен кездескен Есугей Темучинді он жасар қызы Бөртеге құда түсіп, ежелгі дәстүр бойынша ұлын болашақ қайын атасының үйіне қалдырды. Үйіне қайтып келе жатқан Есугей бір топ татарларды кездестіріп, олармен бірге ас ішуге қалады. Ескі жауды таныған татарлар оның асына у араластырып жібереді. Есугей өз қосынына әрең жетіп, сонда қайтыс болады. Өлер алдында өз хабарын айтып бір адамын Темучинге жіберіп үлгереді [37].

Есугей өлген соң, оның жесірі мен балаларын күйеуінің туыстары тастап кетеді. Бүкіл отбасының ауыртпалығы жасөспірім баланың мойнына түседі. Өкеден ерте айырылған Темучин жастайынан көп қиыншылықты басынан кешіреді. Ержеткен соң сенімді жігіттерден қол жинап, ержүрек жауынгер деген атқа ие болады. XII ғасырдың соңында ол Орта Азия далаларының ықпалды көсемі дәрежесіне көтерілді.

Темучиннің абыройының артып, мәртебесінің көтерілуінде оның керейттер ұлысының билеушісі Тоғұрыл Ван ханмен жақсы қарым-қатынас орнатуы маңызды рөл атқарды. Керейттердің наймандармен, монғол тілдес татарлармен, меркіттермен соғысында ол оның вассалы ретінде шайқасты.

Бір топ билеушілері Темучинді хан деп мойындап, оған «Шыңғысхан» атағын бере бастайды (қабылданған нұсқа бойынша «Шыңғыс» мұхит немесе

теңіз дегенді білдіреді; Шыңғысхан мұхит хан, бейнелі мағынада Әлемнің билеушісі дегенді білдіреді).

1185 жылы Ван ханмен Темучин бірігіп Селенга өзенін сағалаған меркіт тайпасын талқандайды. Осы жеңістен кейін Темучинге барлас, жалайыр т.б. рулар келіп қосылады.

1198 жылы екеуі бірге татарларды талқандайды. Темучин жол жөнекей татарларға қарсы соғысқа қатыспағаны үшін Керулен өзені бойында отырған монғол тайпасын талқандап, оның басшысын өлтіреді.

1199 жылы Темучин мен Ван хан найман хандарының бірі Бұйрыққа шабуыл жасайды. Әскерін жинап үлгермеген Бұйрық хан жеңіледі. Ендігі жерде Темучинге қарсы Бұйрық ханның бауыры Даян хан әскерін жинайды. Бұл соғыста да Темучин жеңіске жетеді.

1200 жылы Темучин мен Ван хан меркіттерге екінші рет соққы береді. 1201 жылы Жамуха наймандардан, меркіттерден т.б. тайпалардан қол жинап Темучин мен Ван ханға қарсы шығады. Алайда, біріккен күш жеңіліс табады.

1202 жылы Темучин татар ұлысын түпкілікті талқандайды. Осы жылы Бұйрық хан басқарған наймандар мен меркіттерден тұратын коолиция құрылады. Темучинмен соғысуға бас тартады. Осы кезде Темучин мен Ван ханның да арасы жақсы болмайды. Дегенмен, үш күндік шайқаста Ван хан жеңіліс тауып наймандардан қашады. Даян ханның әскерлеріне ұсталып өлтіріледі.

1203-1204 жылы қыста Даян хан Темучинге қарсы қол жинайды. Бұны естіген Темучин 45 мың атты әскерімен шабуылды өзі бастайды. Нағу тауының етігінде соғыс болып, Даян мен Бұйрық өлтіріледі, Даянның баласы Күшлік құтылып кетеді.

Осы соғыстардың нәтижесінде Темучин Орта Азияда жалғыз билеуші болып шыға келді. 1206 жылы Онон өзенінің бастауында Темучинді қолдаушы көшпелі билеушілер бас қосып, қасиетті ақ туды көтеріп, құрылтай шақырады да Темучинді ұлы хан Шыңғысхан деп жариялайды.

Кейбір ғалымдар монғолдардың билеуші атағы хан емес, қонтайшы болған, сондықтан да Темучинді түркітілдес тайпадан шыққан және оны құрылтайда түріктер сияқты империяның билеушісі етіп сайлады деп есептейді [38].

XIII ғасырдың басындағы мемлекеттің қалыптасуы елді басқарудың жалпы, жазбаша құқықтық нормалары мен заңнамалық кодекстерін әзірлеуді қажет етті. Осы мақсатта әдет-ғұрып құқығы жаңа шарттарға сай кодификацияға және 6 рет өзгертуге ұшырап, әзірленді. Дайындалған заңдар мен ережелер жиынтығы Шыңғысханның «Ұлы Ясасы» деп аталды. Яса «ереже», «заң» деген мағынаны білдіреді. Зерттеуші Джувеинидің айтуынша, Шыңғысханның заңдары мен жарлықтары шиыршықтарға («тұмар») жазылған және ең беделді ақсүйектердің – Яса бойынша мамандардың қолында болған. Яса түпнұсқада сақталмаған және үзінділер мен қысқартылған нұсқаларда ғана белгілі.

Моңғол империясының құрылуы мен нығаюында Темучиннің рөлі айрықша болды. Моңғол империясы өте қабілетті және өміршеңдігімен ерекшеленді. Шыңғысхан барлық моңғолдарды, кейбір көрші тайпаларды күшпен біріктіре және рулық белгіге сүйене отырып, XII-XIII ғасырлардың тоғысында Орталық Азия мемлекеттерінде, Ресейде және Еуропада теңдесі жоқ әскер құрды. Кейінгі жылдары моңғол әскерлері айналасындағы халықтарды бағындырып, барлық бүлікшілерді аяусыз жойды. Моңғол мемлекетінің құрамына Солтүстік Қытай, Орта Азия, Солтүстік Үндістан территориясы кірді.

Моңғол әскерінің қатардағы бөлімшесі ондық – отбасы, бір үй, бір ауылдың ең жақын туыстарынан біріктірілді. Содан кейін бір рудан тұратын жүздіктер, бірнеше ауыл тұрғындарын біріктірген мыңдықтардан, онмыңдық құрылым – түмендерден тұрды. Шыңғысханның әскері Яса негізінде басқарылды: егер соғыс майданынан ондықтың біреуі қашып кетсе, онда ондықтың бәрі жазаланды, өлтірілді. Егер жүздіктен бір он адам қашса, онда жүздің бәрі өлім жазасына кесілді, егер жүз адам қашып, жаудың саңылауын ашса, онда мың адам түгелімен жазаланды.

Моңғолдардың соққы жасайтын негізгі күші атты әскер болды. Әр жауынгердің екі-үш садағы, арқаны, балтасы болды және қылыштасуды жақсы меңгерді. Жауынгердің басын, мойнын және кеудесін темір немесе мыс дулыға, былғарыдан жасалған сауыт қорғады. Аласа бойлы, өте төзімді моңғол жылқысы тәулігіне 80 шақырымға дейін, ал ауыр жүктермен, қабырға бұзатын және от шашатын арнайы ауыр құрылғылармен, 10 шақырымға дейін жүре алатын.

Шыңғысханның 1209-1227 жылдарда жүргізген кең ауқымды сыртқы соғыстары орта ғасырлардағы ең мықты мемлекеттердің бірі – Ұлы Моңғол империясының құрылуына әкелді. Әскери-әкімшілік бөлініске негіздеген империядағы мемлекеттік басқару жүйесі өміршең болды және кейінгі кезеңдерде де империяның негізін қалаушының ұлдары мен немерелерінің ұлыстарында өмірін жалғастырды.

Мемлекеттің әкімшілік-аумақтық бөлінісінде көрініс тапқан ең ірі әскери бөлініс қанаттарға бөлінуі болды. Оң қанат – барунгар, әскерде оң қапталда, ал, аумақтық бөліністе батыс бөлігін алып жатты; сол қанат – жоңғар, әскерде сол қаптал, аумақта шығыс бөлігін құрады.

1207-1211 жж. Шыңғысхан буряттарды, якуттарды, қырғыздарды, ұйғырларды бағындырды.

Шыңғысханның Моңғол даласынан тыс алғашқы ұлы жеңісі 1209-1210 жж. таңғұттарға қарсы жорығы болды. Оңтүстік-батыс қанатты қамтамасыз еткен Шыңғысхан Шығыстағы басты жауы Цзинь мемлекетімен соғысуға дайындықты бастады. Соғыс қимылдары 1211 жылдың көктемінде басталып, жылдың аяғында моңғолдар Ұлы Қытай қорғанының солтүстігіндегі барлық кеңістікті басып алды. 1214 жылдың басына қарай олардың қолында Хуанхэ өзенінің солтүстігіндегі бүкіл аумақ болды және олар Юрченнің негізгі астанасы Яньцзинді (Пекин) қоршауға алды.

Хорезмшах Мұхаммед пен Шыңғысхан арасындағы соғыстың басталауына түрткі болған 1218 жылы «Отырар апаты» оқиғасы. Шыңғысханның Сыр бойындағы Отырарға сауда керуені құрамында келген елшілері хорезмшахтың иелігінде Қайыр хан бұйрығымен өлтіріледі. 1219 жылы Моңғолиядан шыққан Шыңғысхан жазын Ертісте өткізіп, күзге қарай Отырардың қамалына жақындады, оны 5 ай ала алмай, жауынгерлерінің бір бөлігін қоршауға қалдырды. Ол өзі негізгі күштерімен Бұхараға бет алды. Қала 1220 жылдың ақпанында бірнеше күндік қоршаудан кейін алынды [39, 466, 467 б.].

Содан кейін моңғолдар Самарқанға барды, ол да айтарлықтай қарсылық көрсете алмай, 1220 жылы наурызда берілді. Шыңғысханның бұйрығын орындаған әскер басшылары батысқа қарай ілгері жылжып, Кавказ тауын еңсеріп, кері бұрылмай тұрып, 1223 жылы Қалқа өзенінде орыстар мен қыпшақ түріктерінің біріккен әскерін жеңеді.

Самарқан құлағаннан кейін көп ұзамай Шыңғысхан үлкен ұлдарын Үргенішті қоршауға кірісу үшін Хорезмге солтүстікке жіберді. Ал, кіші ұлын Мерв және Нишапур қалаларын бағындыру үшін шығыс Парсыға аттандырды. Шыңғысхан 1219-1224 жылдары Орта Азия мен Қазақстан территориясын өзіне бағындырды.

Моңғолдардың жетістікке жетуінің негізгі себептері келесідей болды: бірінші себеп – Қытай, Орта Азия және Иран сол кезде феодалдық бытыраңқылық кезеңін бастан өткерді және моңғолдарға ұжымдық тойтарыс ұйымдастыра алмады. Екінші себеп – жорықшылардың керемет әскери және саяси дайындығы. Барлау жүргізгеннен кейін моңғолдар халықтар арасында қақтығыстар туғызып, жанжалдарды өршітті. Жаулап алу тактикасы жетілдірілді. Мүмкіндігінше, майдандық шайқастарды болдырмай, көшпенділер жауды алдын-ала үздіксіз қажытып, бөлшектеп жеңіп отырды.

Шыңғысханның әйелдері мен күндері көп болған, бәйбішесі Бөртеден атақты төрт ұлы бар. Үлкен ұлы Жошы, оның мұрагері Бату (Бату) Алтын Орданы құрды; Орта Азияның бірқатар аймақтарында үстемдік құрған әулетке атау берген Шағатай болды; Шыңғысхан мұрагер етіп тағайындағаны Үгедей болса, Төле (Тулуй) – біртұтас Моңғол империясын 1251-1259 жылдары билеген Мөңкенің әкесі болды.

Шыңғысхан өзі көзі тірісінде-ақ ұлдары арасында алып империяны ұлыстарға бөліп берді (17 сурет). Қазіргі Қазақстан территориясы ұлыс жүйесіне сәйкес Шыңғысханның ұлдары арасында бөлінді. Негізінде, бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақ үлкен ұлы Жошының ұлысына қарады; оның орталығы Ертіс бойында орналасты. Тек кейбір шекаралас аймақтары ғана Жошының інілері Шағатай мен Үгедей ұлыстарының құрамына кірді.

17 сурет. Шыңғысхан ұлдарына бөлінген ұлыстар. (Сабитов Ж. Государственный строй империи Чингиз-хана. <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9144>)

Шыңғысханның екінші ұлы Шағатайға берілген аумақ Ұйғырлар жерінен (Шығыс Түркістан) Оңтүстік Балқаш маңы (Жетісу) арқылы Самарқанд пен Бұхараға және оңтүстік Алтайдан Амударияның бастауына дейін созылды.

Шыңғысханның мұрагері, үшінші ұлы Үгедейдің отауы Тарбағатайда, орталығы мен Үгедей ұлдарының қорымы Жоғарғы Ертісте орналасты.

Шыңғысханның төртінші, кенже ұлы Төле әкесінің кара шаңырағына – Монғол жеріне ие болып қалды.

Осылайша, Жошы ұлысы – Ертіс өзені, Шығыс Дешті Қыпшақ, Арал, Сырдарияның төменгі ағысы, солтүстік шығыс Жетісу жерлерін иеленді;

Шағатай ұлысына – Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістан жерлері берілді;

Үгедей ұлысы – Батыс Монғолия, Алтай, Тарбағатай, Ертістің жоғарғы ағысына ие болды;

Төле ұлысы – Монғолия жері болды.

1226-1227 жылдары Шыңғысхан танғұттармен тағы да соғыс жүргізді, бірақ осы соңғы жорығының сәтті аяқталуын көре алмай 1227 жылдың 25 тамызында Лупаньшань тауларының оңтүстігіндегі Си өзенінің Тяньшуй ауданында өзінің жазғы ордасында қайтыс болды.

Шыңғысхан енгізген Яса немесе Ұлы Яса заңдарының жиынтығы моңғолдардың әдеттегі құқығына негізделді; оның жеңістерінің сенімді құралы жоғары жауынгерлік қабілетті жергілікті армия болды, оны Азия мен Шығыс Еуропа елдеріне жорыққа шығар алдында жергілікті тайпааралық ұрыстарда жинады.

Шыңғысхан тарихқа әскери данышпан ретінде енді. Шыңғысханның ұлдары Киевтен Кореяға дейінгі империяны мұра етіп алды, оның немерелері Қытайда, Парсы мен Шығыс Еуропадағы билеуші әулеттерді құрды, ұрпақтары Орталық Азияны көптеген ғасырлар бойына биледі.

Шыңғысханның үлкен ұлы Жошы өз ұлысын дербес мемлекет етуге ұмтылды, алайда ол 1227 жылы қайтыс болды. Жошының орнына оның ұлы Бату отырды. Шыңғысхан оны басқа немерелерінен ерекше жақсы көрді. Бату Жошының мұрагері ретінде 1228 немесе 1229 жылы Үгедей Ұлы хан болып жарияланған Бүкілмоңғол құрылтайына қатысты. 1235 жылғы Бүкілмоңғол құрылтайында Батыс елдеріне жаңа жорық жасау туралы шешім қабылданғанда Бату біртұтас моңғол әскерінің басшысы болып тағайындалды.

1236-1243 жж. жорық барысында Еділ Болғарияны, орыс князьдіктерін жеңіп, Польша, Венгрия, Чехия, Валахия және басқа да еуропалық аймақтарды талқандап, Бату Еділ бойына қайта оралып жаңа мемлекет құрады. Тарихи жазбаларда бұл мемлекетке ортағасырлық мұсылман авторлары мынадай атауларды қолданған: Жошы ұлысы, Дешті-Қыпшақ, Берке елі, Солтүстік патшалық және т.б., ал зерттеу әдебиеттерде бұл мемлекет Алтын Орда деп аталады. Дегенмен, бірқатар ғалымдар «Алтын Орда» атауы жасанды деп есептейді. Ш.Уәлихановтың айтуынша, Алтын Орда Ұлық Ұлыс деп аталады, ал түркі тарихшылары мен халық аңыздарында ешқашан орда деп аталмайды. Ұлық Ұлыс – алғашқы орталықтандырылған ежелгі қазақ мемлекеті және Қазақстан тарихында ерекше орын алады.

Алтын Орданың тарихы бірнеше ғасырлар бойы зерттелді. Басты мәселе – деректердің аздығы, олардың көбі араб, парсы, қытай тілдерінде жазылған. Бұл тақырып әлі де зерттеуді қажет етеді.

Жошы – Шыңғысханның тұңғыш ұлы. Ол Шыңғысхан империясының құрылуына үлкен үлес қосты. Қытайға, батыс Дешті-Қыпшақ даласына, Хорезмшах мемлекетіне жорықтарға қатысып, өзін көрнекті қолбасшы, мықты стратег ретінде көрсетті. Сондықтан, Шыңғысхан оны өзінің мұрагері ретінде қарастырып, Жошыға билік ету үшін үлкен аумақ берді деген пікір бар. Жошы ұлысы кейінгі дереккөздерде Алтын Орда, Жошы Ұлысы Ертіс пен Дунай арасындағы халықтарды біріктірді (18 сурет). Дәл осы Алтын Ордада этникалық топтар бірігіп, Орда аумағында бүгінгі ұлттардың қалыптасуына алып келді. Алтын Орданың бөлінуі кезінде Қазақ хандығы құрылды. Сондықтан, біз Жошы ұлысының мұрагерлерінің біріміз. Алтын Орда тарихта өте ауқымды және маңызды орын алады.

18 сурет. Алтын Орда мемлекеті (Меллат Е. Жошы хан және Алтын Орда мемлекеті. <https://e-history.kz/kz/news/show/23898>)

Алтын Орданың негізін Бату хан (1227-1255) қалады. Бату тұсында Алтын Орданың орталығы Сарай-Бату қаласы болды, XIV ғасырдың бірінші жартысында астана Сарай-Беркеге көшірілді. Алайда Бату да, оның Алтын Орда тағындағы мұрагерлері де біртұтас мемлекеттің билеушілері бола алған жоқ. Жошы ұлысы оның көптеген ұлдарының арасында ұсақ бөліктерге бөлінді. Алтын Ордада өз кезегінде ұлыс жүйесі қалыптасты.

Берке (1257-1266 жж.) және оның мұрагерлері тұсында Әзербайжанға және Оңтүстік Каспий маңының басқа да жерлеріне деген құқығын даулауға тырысты. Менгу-Темірдің (1266-1280 жж.) тұсында Алтын Орда моңғол империясының орталығынан оқшаулана түсті және өзін тәуелсіз деп жариялап, алғаш рет өз атынан тенге соғуды бастады, Хайдудың Орталық Азия мен Жетісудағы Шағатай билігін нығайту үшін ұлы ханмен жүргізген соғысын қолдады. Өзбек хан (1312-1342 жж.) және оның ұлы Жәнібек (1342-1357 жж.) тұсында Алтын Орда өзінің ең үлкен қуатына қол жеткізді. Өзбек хан Орда-Еженнің ұрпақтарын бұрынғы вассалдық тәуелділікке қайтаруға ұмтылды, ал Сығнақта ол өзінің ұлы Тыныбекті хан етіп отырғызды, алайда ол көп ұзамай өлтіріліп, билік Орда-Еженнің ұрпақтарына қайта ауысты.

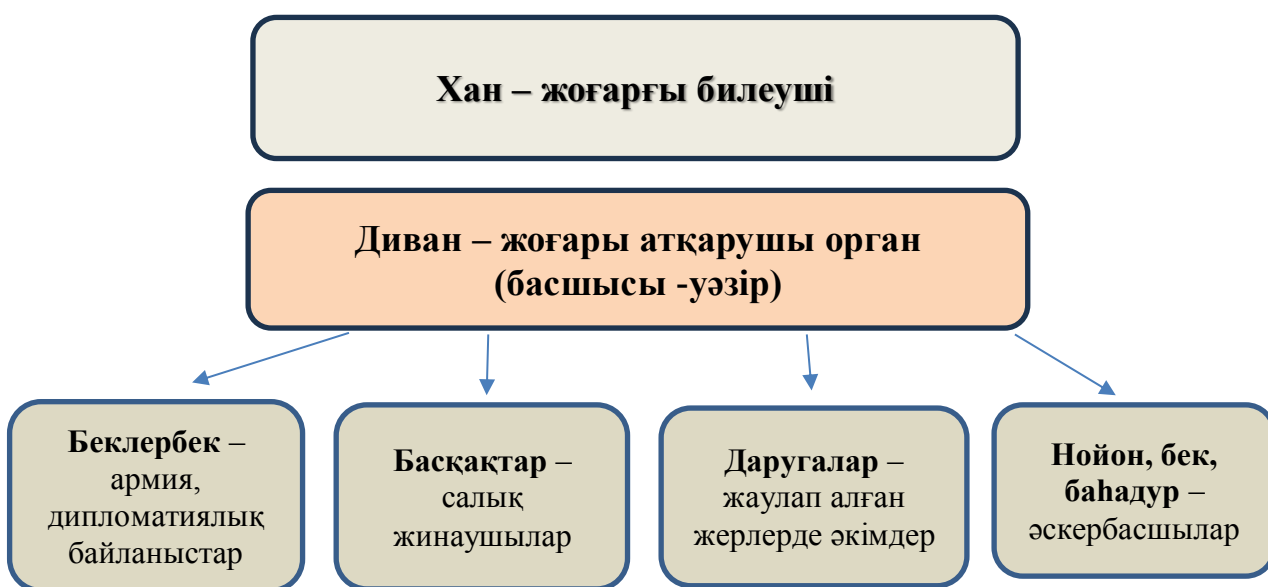
Алтын орда Еуразияның бүкіл орталығын иемденгендіктен, ол батыс пен шығыс арасындағы экономикалық және саяси байланыстарды сақтады [40]. Бұл Шығыс Еуропада кейбір мемлекеттердің құрылуына тікелей әсер етті.

Алтын Орда көпұлтты мемлекет болды. Оған өзіндік мәдениеті мен әдет-ғұрпы бар әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен ерекшеленетін көптеген тайпалар мен ұлттар кірді. Дешті-Қыпшақ даласындағы көшпенділердің басым бөлігі түркі тайпалары: қыпшақтар, қаңлылар, қарлұқтар, наймандар және т. б. құрады.

Мемлекетте жоғарғы билеуші ұлы хан болды. Ұлы ханның Мемлекет басшысы ретіндегі құқықтары әскери, заң шығарушы және әкімшілік билікті қамтыды (4 кесте).

Империяның саяси өмірінде құрылтай – Шыңғысхан ұрпағы мен көшпелі ақсүйектерінің жалпы империялық жиналысы үлкен рөл атқарды. Ресми түрде құрылтай биліктің жоғарғы органы болды, құрылтайда ірі әскери кәсіпорындармен байланысты мәселелер, ішкі саясат, иеліктерді Шыңғысхан ұрпағы арасында бөлу мәселелері шешілді. Құрылтайда ханды жариялау және оның салтанатты түрде таққа отыруы туралы шешім қабылданды. Құрылтайды империяның басшысы, ұлыс немесе билеуші рудың аға мүшесі шақырды. Оны шақыру уақыты алдын-ала анықталып, хабаршылар арқылы хабарланды.

4 кесте. Алтын Орданың қоғамдық құрылымы

Хан атынан барлық әскери істерді беклербек басқарды, ал азаматтық биліктің басшысы уәзір болды. Беклербек әскери биліктің өкілі ретінде кеңесші-уәзірден жоғары дәрежеде тұрды; ол басқа мемлекеттермен дипломатиялық қатынастарды да жүргізді.

Даругтар мен баскактар Алтын Орда мемлекетін басқару жүйесінде маңызды орын алды. Даругтар негізінен алымдарды жинаумен айналысты, баскактар басқару функцияларын орындай отырып, жергілікті халықты әскери бақылауды жүзеге асырды. Кейбір жерлерде олар салық жинаушы ретінде де әрекет етті. Елді тікелей басқару атқарушы орган – диуан арқылы жүзеге асырылды.

Ұлық Ұлыстың пайда болуы орталықтандырылған рөл атқарды. Шыңғысхан Шығыс пен Батыс арасындағы байланыс жолындағы шекараларды жойып, экономикалық және мәдени қарым-қатынастарға

кедергі келтірген бекіністерді жермен жексен етті, содан кейін Шығыс пен Батыс арасындағы өзара байланыстар дами бастады.

Жалпы Шыңғысхан империясының, атап айтқанда, Алтын Орданың мұрасы XVI-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығында, сондай-ақ, Орталық Азия, Сібір, Еділ бойы, Солтүстік Кавказ және Қырымдағы түркі мемлекеттерінде көрініс тапты. Оның ішінде қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси құрылымында ерекше орын алды, мұнда хан тағының монополиясына Шыңғысхан ұрпағы ие болды.

Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы Моңғол империясының ұлыс жүйесінің қалыптасу және даму тарихы Ақ-Орда және Көк-Орда терминдері мәселесімен, Жошы өлгеннен кейін құрылған Жошы мемлекеті құрамындағы негізгі екі ұлыс атауларымен тығыз байланысты [41].

Ақ-Орда және Көк-Орда терминдерінің қолданылуы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына ғана тән құбылыс болды. Қазақстандық ғалымдардың бір бөлігі Ақ-Орда Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің иелігіне берілген атау болса, Көк-Орда Жошының бесінші ұлы Шибанның иелігі болды деп есептейді. Алайда, қазіргі кейбір зерттеушілер басқаша тұжырым жасайды. Олар «Ақ Орда (Ұлыс Орда Ежен) Қазақ хандығының прототипі» деген ескі тезистің қателігіне баса назар аударып, Алтын Орданы Еуразиядағы көптеген түркі халықтарының, оның ішінде қазақтардың да, ортақ түпкі мемлекеті ретінде алға тартады [42]. Сонымен бірге, Ақ Орда Алтын Орданың құрамдас бөлігі (оның орталығы), сол қанаты Көк Орда, оң қанаты Боз Орда болды.

Ақ Орда аумағы Алтын Ордаға тәуелділігі әлсіреген сайын біртіндеп қалыптасты. Ақорданың құрамына қазіргі Қазақстанның Жетісудан бастап, Орал өзенінің шығысында және Арал теңізі мен Сырдария өзенінің солтүстігінде кең алаңды қамтыған Жошы ұлысының шығыс бөлігі (сол қанаты) кірді. Ақ Ордада Бату хан және оның мұрагерлері билік құрды. Батудың ағасы Орда-Ежен Ертістің жоғарғы жағында Алакөл көлінің маңында орналасқан, әкесі Жошының Көк Ордасының резиденциясына ие болды. XIV ғасырда Ақ Орданың астанасы қызметін Сығанақ қаласы атқарды.

Ақ Ордада түркітілдес тайпалар мекендеді. Қыпшақтармен бірге бұл аумақта наймандар, үйсіндер, қарлұқтар, керейттер, күнгүлдер, маңғыттар, арғындар және т.б. өмір сүрген.

XIV ғасырдың 60-70 жж. Орысхан тұсында мемлекет күшейе түсті. Соңғы билеушісі – Барақ хан (1423-1428). Орыс ханның немересі болған Барақ хан өз заманының ықпалды хандарының бірі еді. Ол – Ақ Орданың астанасы Сығанақ қаласының құрылыс жетекшілерінің бірі болған.

XV ғасырдың 20-жылдарында Ақ Орданың ыдырауы және Жошы ұрпақтарының өзара жанжалдары нәтижесінде Әбілқайыр хандығы немесе Өзбек хандығы құрылды. Бұл хандық өзбек деп аталды. «Өзбек» термині хан әскері деп аталатын саяси мағынаға ие болды. Мемлекеттің құрылуы Әмір Темірдің ұрпағы Ұлықбектің Моғолстанға жасаған жорықтарымен тұспа-тұс келді. Бұл кезде тимуридтер күштерін шығысқа қарай бұрғандықтан,

олардың Сырдарияның төменгі ағысындағы билігі әлсірей түскен болатын. 1425 жылы Ақ Орда ханы Орыстың немересі Барақ Ұлықбекпен вассалдық қарым-қатынасты үзіп, өзін хан деп жариялады. 1427 жылы Ұлықбек Сығанаққа аттанды, бірақ жеңіліске ұшырады.

Мауреннахрдың аудандарын Барақ әскерлері қиратты, бірақ ол өз билігін мұнда нығайта алмады. 1428 жылы ол бүлікшілер қолынан қаза тауып, таққа Шайбанның ұрпағы, Әбілқайыр хан отырды. Ол өз билігіне XIII ғасырда Шайбан меншігіне кіретін Қазақстанның облыстарын ғана емес, Ақ орданың иелігін де біріктірді.

Әбілқайыр хандығы бір орталыққа бағынған біртұтас мемлекет бола алмады және бірнеше этносаяси топтарға, иеліктерге бөлінді. Бүкіл билік кезеңі жанжалдар мен соғыстарға толы болды. Ол жаулап алу жорықтарын жүргізіп, қысқа уақыт ішінде Хорезмді басып алды, Үргеншті тонады, Сығанақ, Созақ, Ақ Қорған, Үзгенд, Аркук қалаларын жаулап алды. Сығанақ хандықтың астанасы болды.

50-ші жылдары Әбілқайыр Самарқан мен Бұхараға қарақшылық шабуыл жасады. 1457 жылы Әбілқайыр хан Сығанақ түбінде ойраттардан жеңіледі. Әбілқайыр хан Исламды қабылдап, көшпелі ақсүйектер арасында ислам және шариғатты тарата бастады.

XV ғасырдың 50-ші жылдарының соңы - 60-шы жылдарының басында Әбілқайырдан Моғолстанның батыс бөлігіне сұлтандар Керей мен Жәнібек сұлтандар бастаған тайпалардың бір бөлігі қоныс аударды. Оларға қарсы 1468 жылы Әбілқайыр хан жорық жасады, бірақ жолда қайтыс болады. Әбілқайыр қайтыс болғаннан кейін мемлекет ыдырады.

Моғолстан мемлекеті қазақтар мен Қазақ хандығының ерте тарихында үлкен маңызға ие. Моғол этнонимі зерттеушілердің ортақ пікіріне сәйкес «моңғол» сөзімен байланысты [43, 59 с.]. Тарихи әдебиетте Шағатай Ұлысының шығыс бөлігінде XIII–XVII ғасырларда өмір сүрген түркітілдес тайпалар моғолдар деп аталды. XIV ғасырдың ортасында Шағатай Ұлысының шығыс бөлігінде моғол тайпалары Моғолстан мемлекетін құрды, оның құрамына қазіргі Оңтүстік-Шығыс Қазақстан (Жетісу), Қырғызстан және кейде Шығыс Түркістан, Ташкент және Сайрам аумақтары кірді.

XIV ғасырдың 50 жылдары соңында Шағатай ұлысы тәуелсіз мемлекеттерге айналған батыс және шығыс бөліктерге бөлінді. Шығыс бөлігі Моғолстан деп аталды. Моғолстанның құрамына Шығыс Түркістанның бір бөлігі кірді. Айта кету керек, Моғолстанның шекаралары тұрақты болған жоқ. Моғолстан экономикасының негізі және халқының басты кәсібі жартылай отырықшы егіншілікпен үйлескен көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болды.

Мемлекеттің негізін қалаушы дулат тайпасынан шыққан түрік әмірі Полатшы болды. Сұлтан Тоғлық Темір хан тағына отырды. Моғолстанның саяси тарихы феодалдық соғыстарға, жанжалдарға, Әмір Темірдің шабуылдарына тойтарыс берген ұрыстарға толы болды. Мемлекетте саяси бірлік болмады. Моғолстан аумағының өзі үш бөлікке бөлінді: Шығыс

Түркістан, Ыстықкөл қырғыздары, Жетісудың көшпелі тайпалары. Ақсақ Темірдің агрессиясымен ауыр күрестің нәтижесінде Моғолстан бөлшектенді. Қызыр Қожа хан билік жүргізген кезеңде өзін Әмір Темірдің вассалы ретінде мойындауға мәжбүр болды.

Қызыр Қожа ханның ұлы Мұхаммед ханның тұсында (1408-1416 жж.) жағдай біршама нығайды. Оның тұсында Моғолстан Тимуридтерден тәуелсіз болды, ол Шу мен Талас өзендерінің аңғарларындағы жерлерді жау билігінен азат ете алды. Біршама уақытқа өзара қақтығыстар мен жанжалдар азайды. Мемлекетті орталықтандыру мақсатында Мұхаммед хан елде ислам дінін табандылықпен таратты. Осы кезде Моғолстанның Шығыс шекараларына ойраттар жиі шабуыл жасай бастады. Ұлысбегі Мір Мұхаммед Шах бастаған ақсүйектер тобы ішкі тартыста Уайс ханның ұлы Есен-бұғаны (1433-1462) қолдады. Есенбұға ханның тұсында, Жетісуға Шығыс Дешті Қыпшақтан сұлтандар Жәнібек пен Керей бастаған қазақтардың бір бөлігі көшіп келді. Жетісудың түркі және түркіленген тайпаларынан қазақтың ұлы жүзінің қалыптасуының аяқталу процесі, сондай-ақ, Тянь Шань маңындағы тайпаларының Қырғыз ұлтына бірігуі Оңтүстік Шығыс Қазақстан мен Қырғызстанның біртіндеп оқшаулануының және Моғолстанның ыдырауының маңызды факторы болды. Мемлекеттің ыдырауының басқа да себептері болды: елдің жеке биліктерге ыдырауы, Шағатайлықтардың әулеттік жанжалдары және тайпа ақсүйектерінің өзара қақтығыстары, тұрақсыздыққа бұқараның наразылығы, алымдар мен салықтардың ауырлауынан қашқан тұрғындардың жаппай көшуі. Жүніс хан мемлекетті біршама нығайтты (1462-1487), алайда, 1472 жылы ойраттардан жеңіліп, Сырдарияға қашып кетуге мәжбүр болды. Моғолстан билеушілерінің соңғысы Жүніс ханның немересі Сұлтан Саид 1514 жылы Қашқарияны вассал билеушісінен тартып алып, Шығыс Түркістанда жаңа Моғол мемлекетін құрды. Ал, қазақ рулары мен тайпалары Қазақ хандығының құрамына кірді.

Моғолстан жергілікті халықпен бірігіп, «Моғолдар» деп аталатын этносаяси қауымдастықты құрған жергілікті түркі және түркіленген моңғол тайпаларының мемлекеттік саяси бірлестігі болды.

Алтын Орданың ыдырауынан және Ақ Орданың әлсіреуінен кейін көтерілген XV ғасырдағы тағы бір мемлекеттік құрылым Ноғай ордасы болды. Ноғай Ордасы – көшпенділердің мемлекеттік бірлестігі. Каспий және Арал теңіздерінің солтүстігінде, Еділ өзенінен Ертіске дейінгі аумақты алып жатты. Ноғай ордасының негізгі халқы маңғыт, қоңырат, найман, арғын, қаңлы, алшын, тама және т.б. тайпалар болды. Дереккөздерде «Маңғыт жұрты» деген атауда кездеседі. Орданың астанасы – Жайық өзенінің төменгі жағында орналасқан Сарайшық қаласы. Қара теңізден Орта Азияға дейінгі жолдағы ірі транзиттік сауда орны болды.

Халықтың негізгі шаруашылығы – көшпелі мал шаруашылығы болды. Сондай ақ, мұнда қолөнер және сәулет өнері дамыды.

Мемлекет басшысы Едіге (1396-1511) өз саясатын Алтын Ордан оқшаулауға бағыттады. Нұраддин ханның тұсында Ноғай Ордасы Алтын Ордан біржола бөлініп шықты.

Ноғай Ордасы мырзалар басқарған ұлыстарға бөлінді. Жоғарғы билікті Әмір жүзеге асырды. Ұлыстар, тайпалар мен рулар арасында жайылымдық жерлерге таласып, Ордадағы саяси билік үшін күрес үздіксіз жүрді.

Ноғай Ордасын мекендеген тайпалар мен рулардың қазақ халқының қалыптасуына тікелей қатысы болды. Алайда, XVI ғасырдың ортасында Мәскеу мемлекетінің агрессиясына байланысты Ноғай ордасының сыртқы саясатын өзгерту үшін әртүрлі кландардың ішкі күресі пайда болды және ол бүкіл Ноғай мемлекетінің дағдарысын күшейтті. 1556 жылғы күрес барысында Ноғай Ордасы 3 бөлікке бөлінді.

Сібір хандығы XV ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап XVI ғасырдың соңына дейін Батыс Сібір территориясымен бірге, Обь, Тобыл, Есіл бойындағы жерлермен бірге қазіргі Солтүстік-Шығыс Қазақстан аумағының бір бөлігін, Ертістің оң жағалауын қамтыды. Негізгі халқы түркітілдес тайпалар болды. Бірлестіктің және жергілікті әулеттің негізін қалаушы Тайбұға болды. Моңғол шапқыншылығынан кейін Батыс Сібірдің территориясы Жошы ұлысының құрамына кірді, ол номиналды түрде шайбанидтердің батыс тармағына тиесілі еді, дегенмен, басқару жергілікті ақсүйектердің қолында болды.

Алтын Ордада болған жағдайдың бәрі Батыс Сібірге де әсер етті. 1398 жылы Едігеден жеңіліп, Тоқтамыс Батыс Сібірге қашып кетті, онда ол бір иелік жерге ие бола алды. Тоқтамыс қайтыс болғаннан кейін Тайбұғалықтар Едіге билігін қайта мойындады. Едіге ханнан кейін билік үшін күрес басталды.

Шайбанид Махмут Қожа XV ғасырдың басында хан болып жарияланды. Хандықтың астанасы Қызыл Тұра қаласы болды. 1428 жылы Әбілқайыр хан Қызыл Тұраға жорыққа шығып, оны жаулап алады. 1430 жылы Әбілқайыр хан Махмуд Қожа ханға қарсы аттанып, соғыста Махмуд Қожа хан тұтқынға түсіп, өлтіріледі. 1468 жылы Әбілқайыр қайтыс болғаннан кейін Батыс Сібір аумағының көп бөлігі Шайбанид Ибақ ханға өтті. Ибақ хан Әбілқайыр ханның мұрагерлерімен бірнеше рет соғысқан еді. Жәнібек пен Керей билігінің бекітілуімен Ибақ хан Дешті Қыпшақтан кетуге мәжбүр болады. Көп ұзамай ол тайбұғылықтарды биліктен аластатып, хандықты өзі басқара бастады.

Сібір хандығының негізгі өзегі Ертіс, Тара, Тобыл және Тура өзенінің орта ағысындағы жерлер болды. Ибақ кезінде Ресеймен байланыс орнатылды. 1481, 1483 жылдары ол екі рет Ресей патшасы III Иванға одақтасу, сауда қатынастарын орнату туралы ұсыныспен елшілік жіберіп, келісімін алды. Алайда, жергілікті дворяндар бұған келіспеді және Ибақты өлтіреді. Кейіннен Сібір хандығын Ресей жаулап алды.

Бақылау сұрақтары:

1. Алтын Орданың империялық кезеңіндегі Дешті Қыпшақтың мәдени даму деңгейі, жаңа археологиялық ашылымдар туралы сипаттап жазыңыз.
2. Алтын Орданың әлсіреуіне және ыдырауына әкелген сыртқы және ішкі факторларды көрсетіңіз.
3. Египеттегі Мамлүк сұлтанатымен дипломатиялық байланыстар орнату туралы баяндаңыз.
4. Монғолдардың Орта Азия мен Қазақстанды басып алуы туралы ортағасырлық деректер мен зерттеулер.
5. Алтын Орда дәуірінің мәдени-өркениеттік мұрасы.

2.3 Қазақ халқының қалыптасуы және Қазақ хандығы (XV ғ. - XVIII ғ. басы)

1. Қазақ жұрты қалыптасуының тарихи алғышарттары.
2. Қазақ хандығының құрылуы, дамуы және негізгі оқиғалары.
3. Қазақ хандығының XVI ғасырдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы.
4. *Қазақ хандығы XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында.*

Қазақ жұрты қалыптасуының тарихи алғышарттары. Қазақ жұртының қалыптасуы өте күрделі және ұзақ үдеріс болып табылады. Ғалымдар қазақ этносы өзінің рассалық-генетикалық бастауын қола дәуірінен алады деп есептейді.

Қазақстан жерін мекендеген үйсін, сақ, ғұн, қаңлы және сармат тайпалары қазақтардың арғы тегі болып табылады [44].

Қазақ елінің қалыптасуы кездейсоқ немесе бір жолғы акт емес. Бұл Қазақстан территориясында мемлекеттіліктің пайда болуы кезіндегі ежелгі дәуір мен орта ғасырларға дейінгі этникалық процестердің нәтижесі.

Ежелден келе жатқан қазақ халқы б.з. 2 мыңжылдығының ортасынан бастап дербес этникалық бірлік ретінде өмір сүргенін көптеген зерттеушілер мойындап отыр. Дәл осы кезден бастап жергілікті тұрғындар бүкіл Қазақстан аумағында генетикалық қоры мен фенотиптік келбетінің барлық спецификалық белгілері, өзіндік мәдени ерекшеліктері мен қазіргі тілінің негіздері бар біртұтас этникалық қоғам құрады.

Этнос – тарихи қалыптасқан, жалпы сыртқы физикалық ерекшеліктерге ғана емес, сонымен бірге, мәдениет пен психиканың салыстырмалы түрде тұрақты ерекшеліктеріне, олардың бірлігі туралы санаға, сондай-ақ басқа этникалық топтардан оқшаулануға ие адамдар жиынтығы.

Қазақстан территориясындағы этногенетикалық процестер дамуының бірнеше кезеңдері бар. Антропологиялық деректерге қарағанда, этникалық даму процесінде халықтың кавказдық типі ұзақ уақыт сақталды, бірақ уақыт өте ол монголоидтыққа қарай өзгеріске ұшырады. Тілдік жағдай да өзгеріссіз

қалмады, ежелгі тайпалардың иран тілділігі біртіндеп осы аумақтың кейінгі тұрғындарының түркітілділігіне жол берді. Қола дәуірінде мал шаруашылығымен және егіншілікпен айналысқан Үнді-ирандықтардың Андронов тайпаларына оңтүстік және шығыс облыстарда скифтерге, Солтүстік және батыста савроматтарға ұқсас көшпелі сақ тайпалары мәдениеті ерте темір кезеңінде мұра болып қалды. Қазақстанның этникалық процестеріндегі және тұтастай алғанда Еуразияның далалы аймағындағы шешуші кезең біздің заманымыздың 1 - мыңжылдығының ортасынан бастап батыс бағытта түріктердің жаппай орналасуымен байланысты. Қазақстан жерінде түркілер дерек көздерінде бұғы, ғыбыр, түргеш, қарлұқ, т.б. тайпалары оның ежелгі тұрғындары сақтардың, сарматтардың, үйсіндердің, қаңлылардың ұрпақтарымен араласып кеткен делінеді. Қазақ ұлтының этникалық негізін қыпшақтар, қарлұқ конфедерациясы, арғындар, наймандар және т.б. сынды көптеген тайпалар құрады. Халықтың этникалық топтасуының одан әрі үдемелі дамуын моңғол шапқыншылығы үдете түсті. Моңғолдардың жаулап алуы жергілікті түркі халықтардың антропологиялық типіндегі моңғолоидтық белгілердің күшеюіне алып келді, бірақ моңғол этникалық топтарының өздері де түрік ортасына біртіндеп сіңіп, ассимиляцияланды. Моңғолдардың жаулап алуы тұтастай алғанда Қазақстан аумағындағы этникалық процестердің барысына үлкен әсер етті. Бұл өңірдегі этностардың даму барысын сапалы өзгерткен, жаңа этноәлеуметтік қауымдастықтардың құрылуына жол ашқан аса маңызды саяси фактор болды. Қазақстан жерінде моңғол билігінің орнауымен, әлеуметтік-экономикалық зардаптарға байланысты жергілікті халықтың этносаяси дамуы үшін ерекше қиын жағдайлар туындады. Бірақ экономикалық өмір бірте-бірте қалпына келтірілді. Алтын Орда ыдырағаннан кейін құрылған мемлекеттер тайпалардың этникалық аумақтарын саяси жағынан біріктіре отырып, неғұрлым берік, этникалық жағынан басқа мемлекеттік ұйымды құрды.

«Қазақ» сөзінің мағынасы зерттеушілер арасында көптеген пікірталас тудыруда. Ш.Құдайбердіұлы қазақ сөзінің мағынасы «өз алдына ел болып, еркін жүрген халық» дегенді білдіреді деп тұжырымдайды [45].

«Қазақ» термині бастапқыда таза әлеуметтік мағынаға ие болды және әскери кәсіппен айналысатын немесе мемлекеттің негізгі бөлігінен бөлініп, орталық билікті мойындамайтын көшпелілер тобын білдірді.

Сондықтан, Жәнібек пен Кереймен бірге Моғолстанға қоныс аударған көшпенділер тобы «қазақ» атауын алды. Олар құрған хандық «Қазақ» деп аталды. Осы сәттен бастап «қазақ» сөзінің мағынасы өзгере бастайды. Әлеуметтік терминнен ол Қазақ хандығының субъектілерін білдіретін саяси терминге айналады. Қазақ хандығы аясындағы барлық ноғай тайпаларының бірігуімен ғана «қазақ» термині барлық қыпшақ-ноғай тайпалары мен руларының өзін-өзі атауына айнала отырып, саяси-этникалық термин ретінде қолданылады. Алайда, ресми ортада XX ғасырға дейінгі қазақ этносына сілтеме жасаған кезде ноғайлар мен қазақтарға ортақ «Алты алаш» термині

қолданылды [45, 32 б.]. Сонымен қатар, қазақ тарихына қатысты карталарды зерттеуші М. Сыдықназаров «қазақ» сөзі саяси-этникалық тұрғыда одан да бұрын қолданылғандығын алға тартады.

«Қазақ» термині тағы бір нұсқада нағыз сақ дегенді білдіреді. Қазақ хандығының құрамындағы барлық тайпалардың бірігуімен шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісудың даласын жайлаған тайпалар мен рулардың атауына айналып, этникалық мәнге ие болады. Қазақ тілі тарихи түрде печенегтер (X ғ.) және половцы (XI-XIV ғғ.) тілдерімен, яғни батыс қыпшақ тобымен байланысты. Қыпшақ даласының батыс бөлігіне арналған половец тілінің ескерткіштеріне – «Половец кодексі» (1303 ж.) және ішінара XIII-XV ғасырлардағы араб тіліндегі қыпшақ тілінің грамматикасы жатады. Сондай-ақ, М. Қашқаридің сөздігі (XI ғ.) X ғасырда қыпшақ тобының жазбаша бекітілген тілі бар болғандығын көрсетеді. Қыпшақ тілі сөздік бойынша да, грамматикалық нысаны бойынша да қазақ тілі қалыптасқан негіз болып табылады. Қазақ тілін ерекше ұлт тілі ретінде қалыптасуы қыпшақ тілі негізінде жүзеге асырылды және негізінен XV-XVI ғасырларда аяқталды.

XIV-XV ғасырларда халықтың жекелеген мемлекеттер жүйесіне ұзақ уақыт кіруі үш жүзге жекелеген тайпалардың этникалық шоғырлануының алғышарттарын жасады. Жүзге бөлінудің негізінде табиғи-географиялық фактор, шаруашылық, қалыптасқан мемлекеттіліктің дәстүрлі нысандары, әдет-ғұрыптар, тайпалық байланыстар, қатынастар жатыр. Географиялық фактор да үлкен рөл атқарды. Қазақстан Еуразияның орталығында орналасқандықтан өз жерін, малын, тәуелсіздігін үнемі қорғауға мәжбүр болды. Этнотерриториялық одақтар қауіпсіздік, тәуелсіздік және аумақтық тұтастықты сақтау мүдделеріне сәйкес жасалды.

Ұлы жүздің қазақтары Жетісу аумағын, Жоңғар, Іле және Қырғыз Алатауы, Қаратау баурайларын, Шу мен Талас өзендерінің арасын, сондай-ақ, Сырдария өзенінің жоғарғы және ішінара орта ағысының аудандарын қамтыды. XIX-XX ғғ. тоғысында ұлы жүз қазақтарының шамамен саны 700 мың адамды құрады және оған жалайыр, ошақты, қаңлы, дулат, албан, суан, үйсін, шапырашты, сыргелі, ысты тайпалары кірді.

Орта жүздегі қазақтар Орталық, Солтүстік, Шығыс және жартылай Оңтүстік Қазақстанның аумағын иеленді. XIX-XX ғғ. тоғысында 1200-1300 мың адам болды.

Кіші жүздің қазақтары Батыс Қазақстан аумағын, оның ішінде Орал маңының оңтүстік бөлігін, Мұғалжар, Тұран жазығының солтүстік бөлігін және Арал теңізінің солтүстік жағалауын алып жатты. XIX-XX ғғ. тоғысында олардың жалпы саны 1 млн астам адамды құрады.

Әрбір жүздің өзіне тән тарихи қалыптасуы, мәдениеті мен ерекшеліктері болғанымен, олар біртұтас қазақ ұлтын құрайтын негізгі бөліктер болып табылады. Жүздердің бірлігі мен өзара байланысы қазақ мемлекеттілігінің дамуына ықпал етіп, қазақ халқының ұлттық біртұтастығын сақтауда маңызды рөл атқарды.

Қазақ хандығының құрылуы, дамуы және негізгі оқиғалары. Орта Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет, оны құрған этникалық топ – қазақтар атауын алған Қазақ хандығының пайда болу уақыты туралы мәселе отандық тарих ғылымындағы ең даулы мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстанның ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиетінде осы тақырыпқа арналған көптеген еңбектер бар [46, 47, 48].

Қазақ хандығының пайда болу мерзімін анықтау үшін, ең алдымен, хандықтың құрылуының маңызды буынына айналған оқиға Керей мен Жәнібектің Жетісуға қоныс аудару уақыты туралы мәселені қарастыру керек. Белгілі болғандай, түркі дулат әулетінен шыққан Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінде бұл оқиғаның мерзімі, басқалары сияқты, нақты көрсетілмеген. Мәселенің тарихнамасын және деректерін талдау Керей мен Жәнібектің Жетісуға қоныс аударуы 1458-1459 жылдары ғана орын алуы мүмкін екенін көрсетеді. Керей мен Жәнібектің өз мемлекетін құруы үшін қолайлы жағдайлар 1462 жылы Есен-Бұға хан қайтыс болғаннан кейін пайда болды. Тарихи деректерде кездесетін Қазақ хандығының пайда болған уақытын Мырза Хайдар көрсеткен хижраның 870 жылын 1465 жылдың тамызынан 1466 жылдың тамызына дейін деп айтуға болады [49].

Қазақ хандығының пайда болуы XIV-XV ғасырларда Қазақстан аумағында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және этносаяси процестердің заңды нәтижесі болды. Қазақ халқының түрлі мемлекеттік бірлестіктерге бөлшектенуі мен саяси бытыраңқылығын жеңу Жәнібек пен Керей есімдерімен байланысты. Қазақ хандығы құрылуының нақты барысы екі мемлекеттің: XV ғасырдың екінші жартысында тарихи тағдыры құлдыраумен аяқталған Әбілқайыр және Моғолстан хандықтарының ішкі саяси жағдайымен байланысты. Шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісудың ең ықпалды тайпа көсемдері саяси тәуелсіздікке ұмтылды. Оның едәуір бөлігі XV ғасырдың 40-50 жылдары Керей мен Жәнібектің (Жошы ұрпағы) айналасына жиналды. Жәнібек пен Керейдің қолында қалалық орталықтар мен бекіністер – Созақ, Сығанақ, Сауран және т.б. болды. 1446 жылы Әбілқайыр хан Созақ, Сығанақ, Арғұқ, Өзген, Ақ Қорған қалаларын басып алды. Жәнібек пен Керейдің қол астындағылары Сырдарияның төменгі ағысында, Қаратау бөктерінің шығыс бөлігінде шоғырланғанды.

1457 жылы Әбілқайыр хан ойраттардан жеңілді. Ол ойраттармен ауыр бейбітшілік шарт жасасып, өз ұлыстарында, оның ішінде оңтүстігінде де тәртіп орнату үшін қатыгез шараларын Жошы тұқымына да жүргізеді. Ханның тұрғындарын ойраттардан қорғай алмауы, оның қатаң шаралары халықтың үлкен наразылығына алып келді. Халық бұқарасының наразылығы ортағасырлық қоғамға тән қарсылық формуласын тудырды, ол өз билеушісінің билігінен көшу еді.

Жаппай қоныс аудару XV ғасырдың 50-ші жылдары басталды. Жетісудың батыс бөлігіне Моғолстан аумағына Жәнібек пен Керей бастаған рулар мен тайпалар көшіп кетті. Айта кету керек, Қазақ хандығының құрылуы Керей

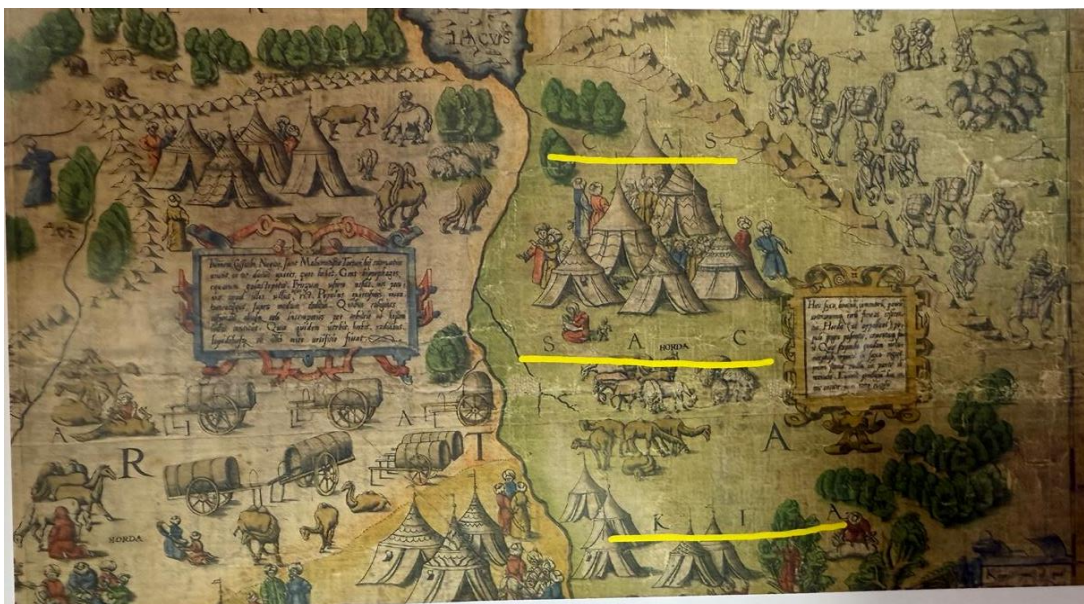
мен Жәнібектің көшкенімен ғана байланысты емес, ортағасырлық Қазақстанның барлық шаруашылық, әлеуметтік, саяси дамуына және қазақтардың этникалық тарихының ерекшеліктеріне байланысты болды. Бұл қоныс аудару осы процестердің маңызды оқиғалық көрінісі болды.

XV ғасырдың соңғы онжылдығында Қазақ хандығы экономикалық тұрғыдан нығайып, аумақтық жағынан кеңейді. Осы кезеңде ойраттармен, моғолдармен, Тимуридтермен соғыстардан әлсіреген Әбілқайыр хандығы тарихи сахнадан түсіп қалды. Тимуридтер мемлекетінің әскери және саяси күші, көшпелі өзбектермен күресте Мауренахрда билігін жоғалтқан Мұхамед Шайбани билігі өткеннің еншісінде қалды. Моғолстан іс-жүзінде бірнеше феодалдық иеліктерге ыдырады. Қазақ хандарының басты қарсыластары Әбілқайыр мұрагерлері оның ұлы Шайх хайдар хан мен Мұхаммед Шайбанидің немерелері және Махмұт сұлтан болды. Шығыс Дешті Қыпшақта үстемдік үшін күрес тек дала аудандарында ғана емес, Түркістан аумағында да өрбіді. Бұл қалалар қазақ хандары үшін қысқы жайылым ретінде, ұзақ қоршауға төтеп бере алатын әскери-стратегиялық пункттер ретінде қажет болды.

Қазақ хандығының құрылуы Жетісу тайпаларының қазақ билеушілерінің билігіне бейбіт жолмен өтуін қамтамасыз етті. Қазақтардың біртұтас мемлекеттілігінің пайда болуы қазақ жүздерінің, жалпы ұлттың қалыптасуының аяқталу факторларының бірі болды.

Бұрындық хан (Керей ханның ұлы, Жәнібек хан 1480 жылы қайтыс болды) екі қызын шайбани сұлтандарына ұзатып, Қазақ хандары мен Мұхамед Шайбани арасындағы әскери іс-қимылдар уақытша бітіммен аяқталды. Оңтүстік Қазақстанның аумағынан Қазақ хандығының құрамына Созақ, Сығанақ, Сауран қалалары енгізілді.

Қазақ хандығының XVI ғасырдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы. Мұрындық тірі кездің өзінде-ақ сұлтан Қасым (Жәнібек ұлы 1511-1518-23 жж.) көш бастады. Оның ықпалының күшті болғандығы сонша, замандастарының айтуынша, «Бұрындық туралы ешкім де ойламаған» [50]. Қасым Қазақ хандығының тұтастығы мен тәуелсіздігін қамтамасыз етуге ұмтылды (17 сурет). Оған Шайбанидтермен ұзақ және табанды күреске төтеп беруге тура келді. 1510 жылы қаңтарда шайбанидтер Ұлытау аймағындағы Қасым иелігіне шабуыл жасап, қазақтардың қыстақтарын қиратты. Қасым күзет қоймаған өзбектердің бейқамдығын пайдаланып, олардың әскерлерін жеңді. Сол жылы Шайбани хан Иранмен күресте қаза тапты. Оның мұрагерлеріне Иранмен, сондай-ақ, Иранның қолдауымен қысқа мерзімге Орталық Азиядағы билігін қалпына келтіруге қол жеткізген Тимуридтермен ауыр күрес жүргізуге тура келді. Қасым қарсыластарының әлсіреуін пайдаланды [46, 128 б.]. Қазақ пен өзбек арасындағы әскери қақтығыстарға қарамастан, экономикалық байланыстар үзілген жоқ. Сауран қаласы сауда орталығына айналды.

19 сурет. 1562 жылы түсірілген ағылшын картасындағы «Cassackia» Қазақ хандығы. (Сыдықназаров М. Қазақстанның үзіліссіз мемлекеттілігі тарих толқынында. XVI-XIX ғасырлардағы еуропалық және америкалық карталарындағы Қазақ мемлекеті. Атлас. – Брюссель, 2021. 532 б.)

Қасым хан шайбанидтермен, бұл кезеңде саяси бытыраңқы болған Ноғай ұлысымен күресте Моғолстанмен жақсы қарым-қатынасты сақтап қалуға тырысты. Қасым ханның басқару кезеңі жерді кеңейту кезеңі ретінде сипатталады. Оның тұсында хандықтың шекаралары Жайық өзенінің бассейніне дейін кеңейіп, оңтүстігінде Сырдарияға, оның ішінде Сайрам уәлаятына дейін, солтүстігі мен солтүстік-шығысында Ұлытау мен Балқаш көліне дейін созылды. Қасым ханның қол астындағылардың саны 1 миллион адамға жетті, оның тұсында батыс елдері қазақ мемлекеті туралы біліп, Мәскеу мемлекетімен елшілік байланыстар басталды. Қырым ханы түрік сұлтандарымен жазысқан хаттарында қазақтардың батыс бағытындағы иелігін кеңейтуіне алаңдаушылығын білдіреді.

Дереккөздердегі мәліметтерге қарағанда, «қазақ хандары мен сұлтандары арасында Қасым хан сияқты қуатты ешкім болған жоқ». Мұрындық хан билеген кездің өзінде Қазақ хандығындағы билік толығымен Қасымның қолында болатын [51, 222 с.]. Мұхаммед Шайбани 1510 жылы қазақ даласына кірген жылы Қасым басқаруында 200 мың жауынгер болған. «Тарихи Рашиди» еңбегінде осы оқиғалар туралы өте қызықты мәліметтер бар: «Қасым хан әмірінің бірі болған Мойын Мір Хасан Шайбанидің өз адамдарын жинап, шапқыншылық жасағанын естіп, Қасым хан келе жатыр деген қауесетті таратады да, осы қауесетті растау үшін өзі әскерімен алыстан көрінеді. Шахибек хан әскері (Шайбани) Қасым ханның өзі олардың алдында тұрғанына толық сенімді болды және өздерімен бірге алып келгеннің бәрін тастап, дүрбелең салып Шахибек ханға оралып, Қасым ханның жақындағаны туралы хабарды жеткізді. Бір сәтте Шахибек хан кетуден хабар беретін дауылпаздарды соғуға бұйрық беріп, ешкімді күтпей жолға шығады, артта

қалғаны қалып, үлгергені кетіп қалады. Әбден шаршап шалдыққан әскер қыстың соңына қарай Самарқанға жетті» [50].

Мұрындық пен Қасым арасында билік үшін өткір күрес жүріп, ол XVI ғасырдың екінші онжылдығының басында Қасымның жеңісімен аяқталды. 1511 жылдан бастап жоғарғы билік ұзақ уақытқа Жәнібек ханның ұрпағына өтті.

XVI ғасырдың алғашқы онжылдығы Мауренахрдың билеушісі Мұхаммед Шайбаниге қарсы қаһарлы күрестің кезеңі болды. Ол қазақ жерлеріне бірнеше рет жорықтар жасады (1503-1504, 1505-1506, 1509-1510 жж.). Бірақ әр жолы оңтүстікке шегінуге тура келді.

1513 жылы қазақ әскерлері Сайрамға жақындады. Қала билеушісі Каттабек Қасымның жағына өтіп, қаланы ұрыссыз тапсырды. Қасым Ташкентті де жаулап алуға тырысты, бірақ өзбектермен соғыста жараланып, артқа қайтты. Осылайша, қазақтарға Сырдария маңындағы қалалар түбегейлі бекітілді.

Қасым ханның моғол билеушілерімен қарым-қатынасы сәтті қалыптасты. Моғолстанның негізгі аудандары – Жетісу мен Тяньшань маңы Қазақ хандығының құрамына кірді. Моғол хандары іс-жүзінде тек Оңтүстік-Батыс Моғолстанда ғана билікке ие болды және үнемі қазақ ханымен одақ құруға талпынды.

Батыста Қасым ханның территориялық иеліктері кеңейді. Маңғыт жұрты сол кезде ауыр дағдарысты бастан өткерді. Мырзалар, ру басшылары бір-бірімен билікке таласты. Маңғыт жұртының рулары мен тайпаларының бір бөлігі қазақ хандары мен сұлтандарының билігіне көшті. Осылайша, XVI ғасырдың екінші онжылдығында Қасым хан қазақ аумағының кең далалық кеңістігіне өзінің үстемдігін тарата отырып, түпкілікті орнығады. Оңтүстікте хандықтың шекарасы Түркістан қалаларының бір бөлігін қоса алғанда, Сырдария өзенінің оң жағалауына жетті, оңтүстік-шығыста тау маңайы мен Жетісудың едәуір бөлігін қамтыды. Солтүстік-шығыста Ұлытау таулары мен Балқаш көлінің маңынан өтіп, Қарқаралы тоғайына дейін жетті, солтүстік-батыста Жайық өзенінің бассейніне жетті.

Қазақ хандығы Қасым тұсында халықаралық қатынастарға біртіндеп тартыла бастады. Қасым ханның кезінде қазақтар дербес этнос ретінде Батыс Еуропада да белгілі болды. XVI ғасырдың бірінші ширегінде хандықтың дамуын, әрине, Қасым ханның жеке қасиеттерімен ғана түсіндіруге болмайды, ол ең алдымен ішкі әлеуметтік-экономикалық және этникалық процестердің нәтижесінде болды, бұған жалпы өңірдегі саяси жағдай да ықпал етті [52, 168 б.] .

XVI ғасырдың басында Қасым ханның тұсында «Қасым ханның қасқа жолы» (Қасым ханның жарқын жолы) деп аталатын заңдар кодексі әзірленіп, қабылданды. Ол бес негізгі бөлімді қамтыды:

1. Мүліктік Заң. Оған жер, мал және мүлік туралы дауларды шешу туралы ережелер кірді.

2. Қылмыстық Заң. Мұнда әртүрлі қылмыстық құқық бұзушылықтар мен олар үшін жазалар қарастырылды.

3. Әскери Заң. Онда халықтың соғыс уақытында армияны қамтамасыз ету жөніндегі міндеттері, әскерге шақыру, бөлімшелерді құру принциптері, әскери олжаны бөлу туралы айтылды.

4. Елшілік әдет-ғұрып. Бұл бөлімде халықаралық құқық, елшілік әдеп мәселелері талқыланды.

5. Жұртшылық Заңы. Бұл бөлім қоғамдық және қоғам аралық көмек міндеттемелеріне, сондай-ақ, мерекелерді ұйымдастыру ережелеріне және сарай әдебіне арналды.

Қасым хан қайтыс болғаннан кейін қазақ сұлтандары арасында ішкі күрес басталды. 1521 жылы хандық билікке Қасым ұлы Мамаш келді. 1522 жылы Мамаш қаза болғаннан кейін хан билігі Қасымның інісі – Тахирға бұйырды. Ол ноғайлармен де, Моғолстанмен де бейбіт қарым-қатынасты сақтай алмады. 1525 жылы ноғайлардан жеңіліп, Жайық өзенінің бойындағы жерлерінен айырылып, Моғолстанға қоныс аударды, мұнда ол Моғолстанға бағынышты қырғыздарды өзіне бағындыруға тырысты, содан кейін Қырғыздармен бірге Моғолстанға шабуыл жасады, бұл Моғолстанмен қарым-қатынастың күрт нашарлауына алып келді. Сондай-ақ, ол хандық ішінде бейбітшілікті сақтап қала алмады. Ол қатыгез саясатымен ерекшеленді, халыққа езгісін күшейтті, сұлтандарға немқұрайлы қарады. 1525-1526 жылдары Тахирге қарсы көтеріліс басталып, қазақ руларының көпшілігі Тахирді тастап кетіп қалды. Ол 1533 жылы қырғыздар арасында «ең қайғылы жағдайда» қайтыс болды. Оның мұрагері інісі Бұйдаш хан болды, бірақ ол да хандықты нығайта алмады. 1533 жылы өзбектер мен Моғолстанның біріккен күштері Қазақ хандығын талқандады, көп ұзамай Бұйдаш пен оның туыстары өлтірілді. Шығыс аудандардың қазақ сұлтандары Моғолстан ханына тәуелді бола бастады. Дербес иеліктері батыста, ноғайлармен көршілес жерлері сақталды, бірақ мұнда да бірқатар сұлтандар ноғай мырзаларына бағынышты болды.

Қазақ хандығының нығаюы Хақназар ханның есімімен байланысты (1538-1580 жж.). Хақназар хан әкесі Қасым ханның тұсындағы хандықтың шекарасын қалпына келтіру мақсатын қойды.

Билікке келген Хақназар қазақ руларын біріктіру үшін белсенді қызмет етті. XVI ғасырдың 50-ші жылдары Маңғыт мырзалары арасында қақтығыстар басталды. Олардың бір бөлігі орыстарға, бір бөлігі қазақтарға бодан болғысы келді. Нәтижесінде ноғай руларының үлкен тобы жұрттан бөлініп, қазақ хандығы құрамына кірді. Мырза Смайыл орыс патшасына былай деп жазды: «Менің жиендерім бізден артта қалып, қазақ патшасына қосылды». 1568 жылы Хақназар айтарлықтай күшейіп, Маңғыт жұртына қарсы жорық жасап, Солтүстік Арал маңындағы жерлерді өзіне қаратты.

1577 жылдың көктемінде Хақназар маңғыттармен жаңа соғыс бастады және Шығыс Жайықтағы барлық жерлерге ие болды. Дәл осы уақытта ол Сібір ханы Көшіммен де кескілескен күрес жүргізді. Бірқатар жорықтардан

кейін Хақназар Тобыл мен Жайықтың жоғарғы ағысындағы жерлерді біріктіре алды. Сонымен қатар, оның билігіне бұрын Сібір мен Қазан хандықтарына енген башқұрт руларының көп бөлігі өтті.

Моғол хандарымен күрес жалғасты. 1560 жылы Әбд-ар-Рашид Хақназарға Жетісуда соққы бере алды, бірақ көп ұзамай біріккен қазақ-қырғыз әскері моғолдарды жеңді, шайқаста Әбд-ар-Рашидтің ұлы да қаза тапты. 1560 жылы ол Моғолстан әскерлерін жеңді, бірақ жеңісті бекіте алмады және хандықтың орталығы өздері қоныс аударған орталық аймақтарға көшірілді. Шығыс аудандармен байланыс үзілді. Келесі шайқас Емілде өтті, қазақтар жеңіліп, Жетісудан шегінді. Қазақтардың жағдайы ойраттардың шабуылымен қиындай түсті. Сұлтан Тәуекел бастаған қазақ әскері жорыққа шықты, бірақ ойраттардан жеңіліп, Ташкентке шегінуге мәжбүр болды. XVI ғасырдың 70-жылдарының соңында Хақназардың билігінде Жетісудың батыс бөлігі ғана қалды.

Шығыс аудандар үшін күрес сөзсіз Моғолстанмен соғысқа алып келді. Көшім ханның дұшпандық әрекеттеріне қарсы тұру үшін Хақназар өзбек ханы Абдаллах ханмен одақтастық қатынас орнатты. Оның кезінде Қазан, Астрахан, Сібір хандықтарын жаулап алғаннан кейін орыс мемлекеті қазақ даласының шекарасына жақындады. Шарт бойынша екі тарап бір-бірімен бейбіт қарым-қатынасты сақтауға міндеттенді. Хақназар шарт талаптарын орындай отырып, Абдаллах ханның Ташкент қаласының билеушісі Баба сұлтанға қарсы күресіне кіріседі. 1579 жылдың сәуірінде Ташкентке жақын жерде Баба Сұлтан жеңіліс табады. Абдаллах пен Хақ-Назардың Одағын бұзу үшін Баба сұлтан қазақ ханына Түркістан және Сауран қалаларын сыйлайды. Олардың Одағының ыдырауын пайдаланған Баба сұлтан Абдаллахқа қарсы күресті қайта бастады. Ол келіссөздерге жіберілген өкілдерді өлтіреді. Олардың арасында Хақназардың ұлдары болды және көп ұзамай өз әскерлерін Хақназарға жіберіп, оны да өлтіреді. Хақназар Жайық көшпенділерін қайтарып алуға үлгереді. Ноғайлық мырзалардың бір бөлігі оның билігін мойындап, Сырдария маңындағы бірнеше қалаларды қосып алды.

Халық аңыздарында Хақназардың есімі даңққа толы. Ол Қасым қайтыс болғаннан кейін ыдыраған Қазақ хандығын біріктіре алды. Оның билігінің соңына қарай хандықтың шекаралары батыста - Жайық, солтүстікте - Есіл және Нұра, шығыста - Шыңғыстау, Балқаш және Шу өзендері арқылы өтті. Оңтүстікте қазақ иеліктері Ташкентке жақындады. Хақназарға қазақтан басқа башқұрттар мен қырғыздардың бір бөлігі бағынды.

Қазақтың ханы болып таққа Жәнібек ханның ұрпағы қарт Шығай (1580-1582) отырды. 1581 жылы ол үлкен ұлы Тәуекелмен бірге Абдаллах ханның лагеріне келіп, өзін ресми түрде оның қамқорлығына алуын қалайды. Бірақ қазақ жерлері Бұхара хандығының құрамына кірмеді. Тәуекелдің ұлы Абдаллах лагерінде қалды. 1582 жылдың басында Тәуекел жорыққа шығып, Баба сұлтанның басын Абдаллах ханға жеткізді [52, 201 с.]. Баба сұлтанмен күрестің аяқталуы қазақтар мен Бұхара арасындағы қарым-қатынасты

өзгертті. Тәуекел 1583 жылы Абдаллахтан кетіп, Дешті Қыпшаққа оралады. Ол өз Отанында қарудың күшімен таққа қол жеткізді (1586-1598). Оның тұсында халықаралық жағдай күрделене түсті. Абдаллах өзін барлық шайбанидтердің басшысымын деп жариялады. Ол ірі әскери күштерге иелік етті. Мұндай жағдайда Ташкент үшін күрес ханның басты мақсаты болып көрінді. 1597-1598 жылдары қазақтар үшін қолайлы жағдай қалыптасты. 1598 жылдың күзінде Тәуекел үлкен жорық жасап, қысқа мерзімде Түркістанды, Ташкентті, Самарқанды басып алады. Самарқан билеушісі ретінде ол ағасы сұлтан Есімді тағайындап, ал өзі Бұхараға барды. Алайда, жорық сәтсіз болды. Қазақтар Самарқанға шегінді. Тәуекел жараланып, 1598 жылы қайтыс болды, оның мұрагері Есім хан (1598-1628) Бұхарамен бейбіт қатынас орнатты. Қазақтар Самарқаннан айырылды. Аштарханидтер өкілдерімен жасасқан шарт бойынша Қазақ хандығының құрамына Түркістан қалалары, уалаяттарымен бірге, екі жүз жыл Ташкент және біраз уақытқа Ферғана кірді. Осылайша, Сырдария қалалары үшін қазақ және өзбек хандары арасындағы ұзақ уақытқа созылған күрес аяқталды.

Қазақ хандығы XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында. Әртүрлі саяси жүйесі бар аймақтардың бір мемлекетке қосылуы аймақаралық экономикалық байланыстардың жалпы әлсіздігімен бірге сепаратистік көңіл-күйдің күшеюіне алып келді. Бұл 1582 жылы Шығай хан қайтыс болғаннан кейін батыстағы Едіге билері мен Шыңғыс сұлтандары арасындағы аласапыран мен жоғарғы билікке ие болу құқығы үшін тартыстар төрт жыл бойы жалғасқанда айқын көрінді. Ішкі саяси күресте Тәуекел бастаған сұлтандар жеңіске жетті, бірақ ол қауымдық ақсүйектерге бірқатар жеңілдіктер жасауға мәжбүр болды.

Тәуекелдің мұрагері Есім бұдан да күрделі ішкі саяси күреске төтеп беруге мәжбүр болды, оның нәтижесі қазақ мемлекетінің саяси жүйесін түбегейлі реформалау болды. Оның мәні жабық элита - төрелердің үстемдігі ашық элита - билер мен старшындардың үстемдігімен ауыстырылды. Яғни, Шыңғыс ұрпағының саяси құқықтарын шектеп, қауымдар мен олардың басшыларының құқықтарын кеңейтті.

Заңды түрде бұл өзгерістер Қасым хан кодексіне қосымша ретінде қабылданған «Есім ханының ескі жолы» өзіндік конституциясы ретінде бекітілді. Бұл құқықтық актіде хан, билер мен батырлардың өкілеттіктері, сондай-ақ, олардың өзара міндеттері мен құқықтары анықталды.

Бұрынғыдай Мәслихат ең жоғарғы заң шығарушы орган болып қала берді. Оның құрамына қазақ қауымдарының барлық өкілдері және ең беделді сұлтандар ғана кірді. Мәслихаттың әрбір отырысы қалың халықтың алдында өтті. Мәслихат жылына бір рет, негізінен күзде Ұлытауда, Түркістанда немесе Ташкент маңында жиналатын.

Мәслихат соғыс пен бейбітшілік, жайылымдар мен суару жерлерін бөлу, хан сайлау туралы аса маңызды шешімдер қабылдауға құзырлы болды.

XVII ғасырдың басындағы реформалар нәтижесінде хандардың өкілеттігі айтарлықтай қысқартылды. Хан жоғарғы бас қолбасшы және бас судья

қызметін жалғастырды, бірақ бірқатар құқықтардан айырылды. Сөйтіп, ол Мәслихаттың келісімімен ғана бітімге келіп, соғыс жариялап, елшілік жібере алатын. Хан өлім жазасын тағайындау құқығынан да айырылды.

Саяси жүйедегі хан рөлінің әлсіреуі хан сайлау принципінің өзгеруіне алып келді. Ресми түрде меритократия принципі күшінде болғанымен, шын мәнінде қазақтар XVIII ғасырдың басына дейін хан титулын сақтады.

Әкімшілік құрылымның өзгеруіне байланысты хан билерге өткен хандықтың бүкіл аумағына билік ету құқығын жоғалтты.

Ұлыс жүйесінің орнына XVII ғасырдың басында барлық қазақ жерлері үш шаруашылық-аумақтық бірлестік - жүздерге бөлінді. Жүздердің басында билер, ең мықты қауымдық топтарының басшылары тұрды. Шын мәнісінде бүкіл билік жүз билерінің қолында болатын. Олар хан билігін шектейтін Билер кеңесін де құрды. Билердің билігі тек олардың өздерінің жеке беделіне сүйенді және оларға тәуелді хан қалауы бойынша билерді ұсына алмады.

Мемлекетті басқарудан толығымен дерлік шеттетілген және тіпті хан орны үшін сайлауалды күреске қатысу мүмкіндігінен айырылған сұлтандар тек таптық артықшылықтарға - билер сотына бағынбауға және әскери қызметтен басқа барлық міндеттерден босатылуымен қанағаттануы керек болды.

XVII ғасырда Қазақ хандығының тұрақты астанасы – ханның қыстағы қосыны орналасатын Түркістан қаласы болды.

Ташкентте өзін Тұрсын-Мұхаммед тәуелсіз хан деп жариялады. Бірте-бірте үш жүздің әрқайсысында тәуелсіз хандар пайда болды. Қазақ хандығының барлық шекараларында, әсіресе, оңтүстік пен шығыста сыртқы жағдай күрделене түсті. Бұхара ханы Ташкентті басып алуға бірнеше рет әрекет жасады, бірақ жеңіліске ұшырады. Қазақ жерлерін біріктіруге ұмтыла отырып, ол сөзсіз Моғолстанмен бетпе-бет келуі керек еді. Қырғыздармен бірге Моғолстандағы ішкі қиыншылықтарды қолдады. Ол билеушіге қарсы шыққан Моғолстан ханы Абдул Рашидтің ұлына қолдау көрсетті. Оған қазақтардың шығыс облыстарына жасаған шабуылдарды қайта бастаған ойрат қалмақтарымен күресуге тура келді. 1627 жылы Есім мен Тұрсын арасында қақтығыс болып, Тұрсын өлтірілді. Есім хан Хақназар ханнан кейін қазақтардың жерлерін біріктіре алды.

XVII ғасырдың басында Қазақ мемлекетінің ішкі саяси жағдайында өзгерістер орын алды, өзара жан-жалдар күшейе түсті. Есім билік құрған жылдары қазақтар арасындағы қақтығыстарды пайдаланып, Бұхара ханы шартты бұзып, қазақтарды Сырдариядан қуып, Ташкент қаласын қайтарып алу мақсатында жаңа жорықтар бастады. Есім ханның тұсында өткен қазақ Бұхара соғысы 20 жылдан астам уақытқа созылды және Бұхара ханы өзінің жеңілгенін мойындаумен аяқталды. Ташкент қаласы Есім ханның табысты сыртқы саясатының нәтижесінде Қазақ хандығының құрамына енді. Қазақтар мен өзбектер арасындағы бір жарым ғасырлық соғыс Сырдария өңірі мен Ташкент қаласының Қазақ хандығына қосылуымен аяқталды.

1603 жылы Ташкенттің қазақ билеушісі Келді-Мұхаммед хан Бұхаралық Бақи-Мұхаммед ханның шабуылына тойтарыс беріп, тіпті Самарқанды қоршауға алды, алайда, 1607 жылы бұхар әскерлері Ташкентті басып алды, бірақ көп ұзамай Есім ханның қолбасшылығындағы қазақтар қаланы қайта жаулап алды.

1611 жылы қазақ билеушілері Абылай, Күшік және Есім ханның ұлы Жәнібек Бұхара тағына Имамқұлдың келуіне көмектесті, осының нәтижесінде Есім хан Ташкент, Түркістан, Созақ және Сығанақты билей бастады.

Бірақ көп ұзамай Имамқұл хан абыройлы қазақ билеушісі Тұрсын сұлтанға арқа сүйеп, оның қолдауымен Ташкентті қайтадан басып алып, тіпті Есім ханды бірнеше жыл бойы осы мемлекеттің өзара қарым-қатынастарына қатысқан Моғолстанға қашуға мәжбүрледі.

Көп ұзамай хан болып жарияланған сұлтан Тұрсын Ташкенттің билеушісі болды. Бастапқыда Тұрсын Бұхара ханының жоғарғы билігін мойындады, бірақ көп ұзамай Бұхара қазынасының пайдасына салық жинаудан бас тартты, тіпті өз монетасын шығара бастады. Имамқұл хан қазақтарға қарсы әскер шығарды, бірақ жеңіліп, шегінді. Нәтижесінде ол Тұрсұнды тыныштандыруға және Ташкентті иемденуге бірнеше рет тырысты, бірақ шайқастардың көп бөлігінде Тұрсұнды жеңді [52, 209 с.] .

Біраз уақыттан кейін Тұрсұн мен Есім татуласып, Тұрсұн ортаазиялық мәселелерді шешуге тырысты, ал Есім жоңғарлармен күресемін деп ант берді. 1627 жылы Есім жорыққа шығып, жоңғарларды жеңді. Сол кезде Тұрсұн Есімнің ордасына сатқындықпен шабуыл жасап, оның отбасын тұтқынға алды. Жорықтан қайтып келген Есімге Тұрсұн хан шабуыл жасады. Бірақ, Есім хан жеңіске жетіп, Тұрсын хан қайтыс болғаннан кейін, Есім қайтадан хан атағын алды [52, 219 с.]. Алайда, ол қарсыласынан кейін көп ұзамай, 1628 жылы қайтыс болды. Есім хан Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанында жерленген (20 сурет).

20 сурет. Есім хан кесенесі (XVII ғ.)

XVII ғасырға қарай жоңғарлар Моғолстанның жерлерін басып алды, 1635 жылы қазақ көшпенділерінің Шығыс шекараларында Жоңғар мемлекеті құрылды. Қазақтар оңтүстік және батыс бағытта ығыстырылып, өзбектермен, қарақалпақтармен, ноғайлықтармен, башқұрттармен қақтығысқа түсті. Қазақтардың жоңғарлармен күресі XVII және XVIII ғасырдың бірінші жартысын қамтыды. XVII ғасырдың ортасында Есімнің ұлы Жәңгір қазақтардың арасында аты батырлығымен, қолбасшылығымен кеңінен тарала бастады. Жоңғар шапқыншылығы қаупіне байланысты ол Бұхарамен араздықты тоқтатуға шешім қабылдады. Жәңгір хан Бұхара билеушісін жоңғарлармен бірлесіп күресу қажеттілігіне сендіре алды. 1643 жылы жоңғарлардың 50 мың әскері қазақтардың шегіне басып кірді. 600 адамнан тұратын Жәңгір ұрысқа кіруге бел буып, таулы жерде жауды ұстап тұрды. Бұхар әскерлері жақындаған кезде жоңғарлар шегінді [53, 223 б.] Батылдығы мен жеңісі үшін Жәңгір «Салқам» (әсерлі) деген лақап атқа ие болды. XVII ғасырдың 80-жылдарында Қалденнің басшылығымен жоңғар әскері Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанға басып кірді. Бірнеше қазақ ұлыстары талқандалып, 9 қала басып алынды.

Жәңгір хан қайтыс болғаннан кейін, оның ұлы Тәуке (1680-1718 жж.) хан болды. Ол билерге сүйене отырып, өз билігін нығайтуға тырысты және хан билігіне қарсы шыққан ескі атақты рубасыларымен күресті. Тәуке хан тұсындағы билер хан кеңесінде маңызды рөл атқара бастады, сонымен қатар, сот функцияларын орындады. Билер күшті хан билігіне және қақтығыстарды тоқтатуға мүдделі болды. Тәуке хан Бұхарамен бейбітшілік қатынасты сақтауға тырысты.

Тәуке хан қазақ жерлерін біріктіріп, соның негізінде жоңғарлардың шабуылдарын сәтті тойтарып отырды. Ол хан билігінің беделін көтеру үшін бірқатар шаралар қабылдады.

Тәуке хан тұсында Әйтеке, Қазыбек, Төле бидің қатысуымен әзірленген «Жеті жарғы» заңдар жинағы жасалды. Ол мынадай негізгі бөлімдерден тұрды:

1. Жер туралы заң.
2. Отбасылық (неке заңы).
3. Әскери заң (әскери қызметке шақыруды реттеді).
4. Сот процесі туралы ереже.
5. Қылмыстық заң.
6. Құн туралы заң.
7. Жесір туралы заң.

Сот ісін жүргізу әдеп пен шариғатқа негізделді. Күрделі істерді билер кеңесі қарады. Жайылымдар мен егістіктер руларға, қауымға тиесілі болды, мал отбасылық меншікте болды. Қанды кек, құн, айыппұлдар, ұжымдық жауапкершілік қағидаты сақталды [54, 166-168 б.].

1680-1684 жж. Жоңғар хандығы мен қазақтардың бесінші («Сайрам») соғысының басты себебі қазақтардың жоңғар ханы ұсынған ойрат дінінен

(буддизмнен) бас тартуы болды. Соғыс кезінде Қалден Бошокты хан Жетісу және Оңтүстік Қазақстанға басып кіріп, Сайрам, Ташкент, Шымкент, Таразды басып алды.

Сайрамда жоңғар гарнизоны орналасып, сауда-қолөнер қызметі тоқтаған жоқ, тек тұрғындар Қалден Бошоктыға салық төлей бастады. Мұсылман дінбасылары үнемі отандастарын «кәпірлермен күресуге» шақырды, ал 1683 жылы Сайрам тұрғындары бүлік шығарды. Оларға қазақ жасақтары көмекке келіп, жоңғар гарнизонын бірге қиратты. Қаланы қазақтар қайтадан өз бақылауына алып, ендігі жерде, Тәуке ханға салық төлей бастады. Содан кейін, 1684 жылы Қалденнің жиені Цеван Рабдан қазақтарды жазалау үшін үлкен әскер (шамамен 20 мың) алып келді. Сайрамнан басқа көрші қалалар: Манкент, Шымкент, Қараспан, Текес, Бабаөлген, Қарамұрт, Шиназ алынып, қиратылды. Сонымен бірге, қазақ хандарының саяси базасын жоюға бел буған Цеван Рабдан Түркістанды жаулап алғысы келді, бірақ ала-алмады. Қайтар жолда ол Отырарды алып, қиратты, ал Сайрам мен оның айналасындағы қалалардан көптеген фермерлер мен қолөнершілерді өзімен бірге Жоңғарияға айдап алып кетті.

Алайда, Тәуке хан билігі территориялық жағынан қазақ жүздерінің үшеуіне де тараған қазақ хандарының соңғысы және мықты билеушісі болған деген қорытынды жасауға болады. Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін (1718 ж.) үш жүздің бәрінде өз хандары пайда болды.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақ хандығы дәуірінің кезеңделуі туралы тұжырымдаңыз.
2. Қазақ хандығының XVI ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайына тарихи баға беріңіз.
3. «Қазақ» терминінің әлеуметтік, этникалық мәні мен мазмұны туралы баяндаңыз.
4. Билер институтын талдаңыз.
5. XVII ғасыр мен XVIII ғасырлар арасындағы Қазақ мемлекетінің сыртқы саясаты мен дипломатиясы туралы баяндаңыз.
6. Қазақ хандығының рухани өмірі мен идеологиясындағы Ахмет Ясауи кесенесі мен қасиетті Түркістан қаласының рөлін ашып көрсетіңіз.

3. ЖАҢА ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚСТАН (XVIII ғ. - XX ғ.басы)

3.1. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының саяси жағдайы. Қазақстандағы отарлық дәуірдің басталуы.

1. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының саяси жағдайы.

2. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт-азаттық күресі.

3. Қазақстандағы отарлық дәуірдің басталуы.

4. Абылайдың Жоңғар, Қытай және Ресей мемлекеттерімен қарым-қатынасы.

5. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіруі.

XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайы айтарлықтай күрделі болды. Хандардың барлық қазақ жүздерін біріктіре отырып, біртұтас, орталықтандырылған мемлекет құру әрекеттері нәтиже бермеді. Қазақ жері саяси бытыранқы күйінде қалды, жүздер арасында тұрақты саяси байланыстар болған жоқ. Қазақ хандығының халықаралық аренадағы жағдайы да ауыр болды: солтүстігінде жас, қарқынды дамып келе жатқан Ресей империясы, шығысында Цин империясы тұрды. Олардың билеушілері жаңа территорияларды игеруді аса қажет деп есептеді. Еділ қалмақтары, башқұрттар мен Орта Азия хандарының шабуылдары іс-жүзінде тұрақты болды. Солтүстіктегі қазақ жүздері Орал, Сібір және Еділ казактарының үздіксіз шабуылдарына ұшырап отырды. Хандықтың ішіндегі қазақтардың руаралық қақтығыстары да жағдайды күрделендірді, алайда, жоңғар билеушілерінің әскери жорықтары қазақтарға аса ауыр тиді.

XVIII ғасырдың басы қазақтар үшін күрделі сыртқы саяси жағдаймен анықталды. Қазақ хандығының саяси таңдауына солтүстік пен батыстан-Ресей мемлекеті, шығыстан-жоңғарлар, оңтүстіктен - Орталық Азия хандықтары ықпал етті. 1697 жылы қонтайшы Цэван Рабдан (1663-1727 жж.) Жоңғар хандығында билікке келгеннен кейін қазақ-жоңғар қатынастары ерекше шиеленісе түсті.

Ресей империясы Қазақстанның шекаралас аймақтарында дипломатиялық және әскери-барлау шараларын жүргізе бастады.

I Петрдің жеке ұйғарымы бойынша Ямышевская (1716 ж.), Железинск (1717 ж.), Семей (1718 ж.), Өскемен, Коряков (1720 ж.) және Жоғары Ертіс желісін құрайтын бірқатар басқа да әскери-қорғаныс пункттері құрылды. Олардың арасына шағын бекіністер (редуттар мен форпосттар) салынды. 1714-1720 жж. патша өкіметінің Ертіс бойына әскери бекіністер салудағы басты мақсаты – қазақ өлкесін біртіндеп жаулап алу болды. Ішкі қайшылықтардан зардап шеккен қазақ қоғамы дағдарысты бастан өткерді. Қазақ хандығының сыртқы саясатындағы негізгі мәселелердің бірі – қазақ-орыс және қазақ-жоңғар қатынастары мәселесі еді. XVIII ғасырдың басында

Орта Шығыста Ресей, Жоңғария, Қытай, Осман империясы, Орталық Азия хандықтары (Хиуа, Бұхара, Қоқан) және Англия мүдделері қақтығысты.

Қазақ хандығы халықаралық қатынастардағы күрделі өзгерістердің нәтижесінде өзінің саяси тәуелсіздігі мен мемлекеттік егемендігін жоғалту қаупіне тап болды.

Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт-азаттық күресі. Жоңғар хандығы құрылуының салдары ойраттардың қазақ жүздеріне қысымының күшеюі болды. Жергілікті, анда-санда болып жатқан қақтығыстардың түбінде қазақ жерлерін Жоңғар мемлекетіне енгізу мақсаты жатты. XVIII ғасырдың басында қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының күрт шиеленісуі бірінші отызжылдықта жалғасқан бірқатар соғыстарға алып келді. XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басындағы ойрат-қазақ соғыстары себептерінің бірі – жаңа аумақтарды, әсіресе, Сырдария өзені бойындағы қалаларды жаулап алуға деген ұмтылысы болды. Бұл көшпелі мал шаруашылығымен өмір сүретін ойраттар үшін ерекше маңызды болған нарықтарға жол ашты. Сондай-ақ, жайылымдық аумақтар үшін күрес одан да маңызды себеп болды.

Қазақ-жоңғар соғыстарының басталуы 1635 жылға тура келеді. Шабуылға сол кезде Батур контайшы басқарған Жоңғар хандығы бастамашы болды. Бұл жай ғана кезекті шабуыл емес, экономикалық және саяси мақсаттарды көздейтін жақсы ұйымдастырылған әскери операция еді. Қазақ хандығы жоңғар әскерінің үш жақты қоршауында қалды. Оның үстіне хандықтың өзінде де бірлік болған жоқ, ал билеуші элитаның арасында, оның ішінде қалыптасқан жағдайды бағалауда да келіспеушіліктер болды. Қазақ халқы елді біріктіріп, күресті басқара алатын көсемге мұқтаж болды.

Жоңғарлар қазақ ұлыстарына жақындай түсті. 1643 жылы Жәңгір хан Жоңғар Алатауында небәрі 600 қарулы жасағымен жеңіске жетті. Жәңгір жауынгерлері ерлікпен ерекшеленіп, жақсы қаруланған болатын. Қазақтарға көмекке жиырма мың жауынгерімен Жалаңтөс батыр жасағы келіп, соңында қалмақтар шегінуге мәжбүр болды. Бұл шайқас тарихта «Орбұлақ шайқасы» (21 сурет) деген атпен қалды. Алайда, көп ұзамай Жәңгір хан 1652 жылы Батур контайшы әскерімен шайқаста қаза болды.

21 сурет. Орбұлақ шайқасы. (Сурет Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті музей қорынан алынды).

Соғыс қимылдары 1709-1712 жылдары жалғасты. Қазақ жеріне, халқына нағыз қауіп төнді. 1710 жылы Қарақұмда қазақ билеушілері мен батырларының жиыны шақырылды. Оның басты нәтижесі Бөгенбай батыр қазақ жасақтарының қолбасшысы ретінде бекітіліп, жоңғарларға қарсы жауынгерлік күрес жоспарын әзірлеу болды. Бөгенбай барлық үш жүздің әскери жасақтарының әрекеттерін түзетіп, жоңғар күштеріне ойсырата соққылар бере алды. Нәтижесінде, 1714 жылға қарай жоңғарлар басып алған қазақ территориялары босатылды.

Жоңғарлар мен қазақ жүздері арасындағы ірі әскери қақтығыстар 1709, 1711-1712, 1714, 1716-1718 жылдары жалғасты. 1716-1718 жылғы әскери қақтығыстар елеулі адам және материалдық шығындар алып келді. Бұдан соң, 1722 жылға дейін салыстырмалы тыныштық орнады. Алайда, 1723 жылы Қытайдың жаңа императоры Юнчжэнь Цэван-Рабданмен одақ құрды. Ендігі жерде жоңғарларға Қытай тарапынан қауіп төнбейтінін білген қонтайшы қазақ жерлеріне әскери шабуыл жасау жоспарларына қайта оралды.

1723 жылдың ақпан-наурызына қарай Шу және Талас өзендері ауданында 30000-ға жуық жоңғар жауынгерлері шоғырландырылды. Олар қазақ руларына кенеттен шабуыл жасады.

XVIII ғасырдың басында жоңғар мемлекеттілігі дамуының ең жоғары деңгейіне жетті. Территориясының жалпы ауданы жеті миллион шаршы шақырымға жетіп, жоңғарлардың саны миллионға жуық, ал оларға тәуелді халықтың саны 25 миллион шамасында болды. Бұл мемлекеттік бірлестіктерді көшпенділердің соңғы империясы деп бекер айтылмағандығын ескеру қажет.

Жоңғар мемлекеті әскери жетістіктерінің құпиясы, ең алдымен, алдыңғы қатарлы әскери өндірістің болуы еді. Атап айтқанда, олар зеңбіректерді құйып жасады, бұл кезеңде оған аз ғана ел қол жеткізе алатын. Бұл әскериленген мемлекет болып, барлық ер адамдар мылтық асына алды.

Жоңғарлар түйелерге зеңбірек орнатты, ол – «түйе» артиллериясы деп аталды.

1723-1724 жылдары жоңғарлар Түркістан, Ташкент және Сайрамды басып алды. 1723-1727 жылдар тарихта «Ұлы қасірет жылдары», «Ақтабан шұбырынды» деп аталады. Қазақтар мал, мүлік, үйлерін тастап шегінді.

1718 жылы Аягөз маңындағы үш күндік шайқас қазақтар іс-қимылының өзара келісілмегендігінен жоңғарлардың жеңісімен аяқталды.

1726-1727 жылдар жоңғарларға қарсы күресте қазақтардың бірігу уақыты деп есептеледі. 1726 жылдың соңы мен 1727 жылдың басында Шымкенттің батысындағы Ордабасы тауында жалпы қазақ құрылтайы шақырылып, Кіші жүздің ханы Әбілқайыр хан (1693-1748) басшылығымен екінші жалпықазақ жасағы құрылды. Біріккен күштер бірте-бірте жоңғарды ығыстыра бастады.

1728 жылы Қазақстанның оңтүстік-батысында, Бұланты өзенінің маңында қазақ-жоңғар әскери қақтығысы – тарихтағы ірі ұрыстардың бірі. Бұланты шайқасында жоңғарлар жеңіліске ұшырады, сондықтан бұл жерді халық «Қалмақ қырылған» деп атап кеткен [55, 79 с.].

1729 (1730) жылдың көктемінде Балқаш көлінен оңтүстік-батысқа қарай 120 шақырым жерде Аңырақай шайқасы болды. Бұл қазақ жүздерінің біріккен әскерлері мен жоңғарлар арасындағы соңғы ірі шайқас болды. Жоңғарлар тағы да жеңіліске ұшырап, бұл шайқас орны халық жадында «Ит-ішпес» деген атпен сақталды [55, 23 с.].

Жоңғарларға қарсы шайқастарды ұйымдастыруда Қабанбай, Жәнібек, Наурызбай, Бөгенбай, Есет, Райымбек және т.б. батырлар маңызды рөл атқарды. Сол кезде қазақ халқының бірігуінде үш жүздің ықпалды билері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің де ықпалы ерекше болды. Олар біртұтас орталықтандырылған мемлекет құрудың, оның егемендігі мен территориялық тұтастығын қорғаудың жақтаушылары болды.

Алайда, қазақтар өз жеңістерін толық бекіте алмады. Ішкі қақтығыстар мен келіспеушіліктер біріккен әскерден Кіші және Орта жүздер жасақтарының шығып кетуіне алып келді. Қазақ халқы өздерінің саяси тәуелсіздігін қорғап, территориясын сақтап қалды. Дегенмен, Батур қонтайшы басып алған бірқатар жерді, соның ішінде, Жетісу жерін де өздеріне қайтара алмады.

Қазақ әскерінің әлсіреуін жоңғарлар шеберлікпен пайдаланды және 1741 жылы қазақтың жеңілуімен және Абылайдың тұтқындалуымен аяқталған жаңа басқыншылыққа ұшырады. Әбілмамбет хан өзінің жоңғарларға тәуелділігін мойындауға тура келді. 1758 жылы Жоңғария Цин әулетінің маньчжур әскерлерінің шабуылына ұшырады.

Қазақ-жоңғар соғыстарының экономикалық жағынан да салдары ауыр болды. Қуылған жоңғарлар босаған және талан-таражға ұшыраған қалаларды артта қалдырды. Сауда тоқтап қалды, дәстүрлі көшпенді шараушылықты жүргізу циклы, көшпенділердің Орта Азияның егіншілік аудандарымен экономикалық байланыстары бұзылды. Бұдан басқа, ұлы жүз халқының бір

бөлігі жоңғар билеушілеріне тәуелді болды. Жоңғарлардың жаулап алу мүдделерін тежеген факт – Қазақстанның Ресейге қосылуы болды.

Қазақ-жоңғар соғыстары – бұл халқымыздың ең қиын тарихи кезеңде бірігіп, саяси тәуелсіздікті қорғап, жерді сақтап, оны өз ұрпақтарына берудің теңдессіз мысалы. Бүгінгі күні біз қазақ тарихының осы маңызды парағын ұмытпауымыз керек. Сол кезде қалыптасқан дәстүрлерді құрметтеуіміз және бізді халық, қоғам, мемлекет ретінде сақтап қалған батырлардың есімдерін ардақтауымыз парыз.

XVIII ғасырдың 30-жылдары Қазақ мемлекетінің сыртқы саясатын жүргізуді Әбілқайыр, Әбілмәмбет хандар және Төле би қолға алды. Билеушілер маңызды сыртқы саяси мәселелер бойынша бір-бірімен тұрақты байланыста болды, өз мүдделері арасында туындаған қайшылықтарды барынша шешуге тырысты. Бірақ олар әр түрлі этноәлеуметтік, экономикалық және саяси басымдықтарға байланысты түпкілікті шеше алмады. Кіші және Орта жүз хандары мен сұлтандарына бағынатын Қазақстанның орталық және шығыс бөлігіндегі рулардың көштері Ресейге жақын орналасты. Ұлы жүздің кейбір рулары Жоңғар хандығына тәуелді болды. Хандардың сыртқы саясаты мықты одақтастарды іздеуге бағытталды. Сыртқы саясат мәселелері хан кеңестерінде шешіліп, оған барлық билеушілер – хандардан бастап, рубасылары мен атақты батырларына дейін жиналуға тырысты [56, 9 с.]

Қазақ хандығы жағдайының күрделілігі қалыптасқан жағдайдан шығудың жолын іздеуге итермеледі. 1726 жылы Кіші жүздің ханы Әбілқайыр мен басқа да ақсүйектері Ресейге Кіші жүз қазақтарына «қамқорлық сұрап», елші етіп Қойбағарды жіберді. Бұл елшілік нәтижесіз болды. Жоңғар-қазақ соғыстары, талқандалу қаупі қазақ билеушілерін Ресеймен одақтасуға итермеледі. Ал, қазақтардың Кіші жүзді Ресей қоластына қабылдау процесін Әбілқайыр хан ұйымдастырған елшілік бастады. Хан 1730 жылғы қыркүйекте батыр Сейіткүл Қойдағұлұлы мен би Құтлымбет Қоштайұлы басқарған елшілікті Петербургке жіберген болатын. Сол жылдың қазан айында олар Санкт-Петербургке келіп, императрица Анна Иоановнаға ханның хатын жеткізеді.

1731 жылғы 19 ақпанда императрица Кіші жүзді Ресей «қамқорлығына» қабылдағаны туралы Әбілқайыр ханның грамотасына қол қойды. Қазақстанға антты қабылдау үшін аудармашы Тевкелев бастаған елшілер жіберілді. Петербургте Кіші жүздің барлық қазақтары бодандықты қабылдауға тілек білдіреді деп шешілді. Алайда, Тевкелев 1731 жылы 5 қазанда Ырғыз өзеніндегі Майтөбе шатқалына келгенде, Әбілқайыр ордасында белгілі бір топ арасында ресейлік азаматтықты қабылдау мәселесі бойынша елеулі келіспеушіліктер барын біледі. Қарсы топты сұлтан Барақ басқарды, бірақ бұған қарамастан 1731 жылғы 10 қазанда жиналғандардың едәуір бөлігі оны қабылдауды жақтады. Орта және Ұлы жүздердің кіруі кейінірек орын алса да, Әбілқайыр хан бүкіл қазақ халқының атынан патша үкіметіне үндеу жасады және бұл жағдай жоңғарларды алаңдатты. Бұл әрекетте Әбілқайыр

ханның да өз мүдделері болды: Ресейге сүйене отырып, жоңғарларға ғана емес, Орта Азия бектеріне де қарсы күрес жүргізіп, күшейіп алғаннан соң Ресейден алыстау, Ресейдің көмегімен үш жүздің де ханы болу, бекініс қаласын салып, саяси қарсыластарын әлсірету.

Әбілқайыр хан ұлы қолбасшы және көрнекті мемлекет қайраткері болды. Ол қазақ тайпаларын біріктіруде, жоңғарлармен соғыста қазақтың қарсылығын және түбегейлі өзгерісті ұйымдастыруда үлкен рөл атқарды. Бұл оның саяси қайраткер ретіндегі ұлылығы еді. Әбілқайыр хан Ресейге ант беру арқылы алып батыс көрші мемлекетімен тату өмір сүріп, башқұрттар мен Еділ қалмақтарының қазақ жеріне шабуылын тоқтатып, Ресейдің көмегімен жоңғарлар басып алған жерлер мен қалаларды қайтаруды көздеді.

Тарихшы Вяткиннің жазуынша, Әбілқайыр бодандық сөзін патша үкіметінен өзгеше түсінді. Ол мұны вассалдық қарым-қатынас – үшінші тарапқа қарсы әскери көмек ретінде түсініп, қабылдады. Алайда, Кіші жүздің азаматтығын қабылдағаннан кейін де Қазақстандағы жағдай күрделі болып қала берді.

Жаңадан қосылған қазақ жерлеріндегі позицияларды бекіту үшін 1734 жылы мамырда И.К. Кирилов экспедициясы жіберілді, оған көмекші болып А.И. Тевкелев бекітілді. Комиссияның мақсаты: жерлерді жан-жақты зерттеу, табиғи ресурстарды барлау, Ор бекінісін салу және жаңа шекараны белгілеу болды. Осылайша, 1735 жылы Орынбор қаласы құрылды.

Ресей қонтайшы Қалдан Церенге қазақтардың бір бөлігі Ресейдің субъектісі екенін хабарлады. 1738-1741 жылдары Қалдан Цереннің жасақтары қазақ жерлеріне бірқатар жойқын шабуылдар жасады. 1740 жылы Орынборда Кіші және Орта жүз старшындары мен сұлтандары өкілдерінің құрылтайын шақырып, қалыптасқан жағдайды ескере отырып, Ресей азаматтығын қабылдауды жақтады. Сұлтандар мен ақсүйектер тобының анты Ресейге Орта жүздің бір бөлігінің ғана қосылуына себеп болды. Орталық Қазақстанның негізгі өңірлері XIX ғасырдың 20-40 жылдарында ғана Ресей құрамына енді.

XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар хандығы қонтайшы Қалден Церен қайтыс болғаннан кейін әлсіреді. 1748 жылы сұлтан Барақ Әбілқайыр ханды өлтірді, бұл патша үкіметін алаңдатты. 1749 жылы Нұралы ханның ұлы Кіші жүздің ханы болып бекітілді. Ол патшалық Ресей бекіткен алғашқы хан болды. Егер Әбілқайыр хан тұсында қазақтардың бодандығы тек Қазақстанның үстіндегі империяның протекторатығымен шектелсе, Нұралы хан тұсында қазақ иеліктерінің империяға нақты тәуелділігі артты. 1756 жылғы патша жарлығы бойынша қыста қазақтарға Оралдың оң жағалауына мал айдауға тыйым салынды. Жайық казактарының мүддесін қорғаған патша үкіметтің шешімі ел ішінде билікке қарсы көңіл-күйді күшейтті.

Абылай ханның Жоңғариямен, Қытаймен және Ресеймен қарым-қатынасы. Қазақ мемлекеттілігінің жаңа деңгейге көтеріліп жандануы хан Абылайдың есімімен байланысты болды. XVIII ғасырдың 70-жылдарының басында Қазақстанда жаңа жалпықазақтық хан сайлауына барлық алғы

шарттар жасалған еді. Жалғыз лайықты үміткер сол кездегі ықпалды сұлтан Абылай болды (1711-1781). Абылай хан туралы зерттеулер жүргізген М.Қожа, Абылай хан 1710 -1780 жж. өмір сүрді деп қортындылайды [57, 64-72 б.].

Ш.Ш. Уәлихановтың пікірінше, Абылай барлық жорықтарға қатысып, алдыңғы қатардағы жауынгер ретінде айрықша батылдығымен және айлакерлігімен ерекшеленді [58, 11 б.]. Оның пайдалы кеңестері мен стратегиялық ойлары оны дана адам ретінде танытты. Абылай, шынында да, қазақтар оны «әруақ» деп санайтын дәрежеге жеткенге дейін көптеген сынақтар мен күрестерді басынан өткерді.

1740 жылы 28 ақпанда Абылай Орта жүз ханы Әбілмәмбетпен (1739-1771) бірге Орск бекінісінде ресми түрде Ресей протекторатын қабылдады [54, 78 б.]. Ал, 1757 жылы Абылай қытайлық боғдыханның қамқорлығына өтті. Кейіннен ол Қазақ хандығында өз саясатын табысты жүргізу үшін екі қуатты мемлекетпен де өзара қарым-қатынаста өзінің Ресей және Цин империяларының қос субъектісі мәртебесін ұқыпты және дипломатиялық түрде пайдаланды.

Кеңестік тарихнамадағы Абылайдың сыртқы саяси бағытына баға бергенде, оның Ресей империясымен және Циндік Қытаймен қарым-қатынаста «маневрлік» саясатты ұстанды деген ұғым кең тарады. Мұндай пікірмен толық келісуге болмайды. Абылай өзінің сыртқы саяси бағытын қалыптасқан нақты тарихи жағдайларға қарай құрды. Қазақ қоғамында мемлекеттіліктің даму деңгейі әліде төмен, тұрақты армиясы жоқ жағдайда аталған кез-келген алып елдермен жанжалдасуға, қақтығысуға болмайтын еді. Жоңғарияның шабуылына байланысты 1740-1741 жылдардағы оқиғалар қазақтардың патша үкіметінің көмегіне сенуі қиын екенін көрсетті. Цин әскерлерінің Қазақстанның шекара маңындағы аудандарына басып кіруі мұны тағы да растады. Мұндай жағдайда екі тараптың да қалыпты мемлекетаралық қатынастарды қолдау саясаты жалғыз мүмкін саясат болды. Осы ақылға қонымды, әрі көреген саясаттың арқасында Абылай Сібір қалаларының нарықтарына шығып, Синьцзянмен сауда-саттықты тоқтатып, жоңғарлар басып алған жерлерді қайтарып алды.

Демек, Абылай хан жаулап алушыларға қарсы табанды күресте өткен ұлы мемлекет қайраткері болды. Осы күресте ол өзін парасатты, көреген саясаткер ретінде көрсетті. Ол қазақ қоғамы үшін біртұтас мемлекеттік биліктің ерекше маңыздылығын түсініп қана қоймай, нақты іс-әрекеттер жасады.

Алайда, үш жүздің ханы ретінде бүкілхалықтық мойындалуына қарамастан, Абылай билігі абсолютті болған жоқ. Сұлтандардың едәуір бөлігі оны хан тағына заңсыз иелік еткен деп санады. Әдет-ғұрып құқығымен шектелген Абылай хан сұлтандар мен ру басыларының қарсылығын тежеуге тырысты. Ол өзгерген сыртқы саяси жағдайда аман қалу үшін Қазақ хандығының саяси жүйені орталықтандыру жағына қарай өзгерту қажеттігін жақсы түсінді. Осы мақсатқа жету үшін хан бірнеше бағытта әрекет етті:

Біріншіден, Абылай хан билікті орталықтандыруды нығайтуға, яғни жүздер мен үлкен бірлестіктер басқармасына дәстүрлі қазақ менталитеті негізінде федерализм элементтерін енгізуге ұмтылды. Мұндай билеушілердің рөлін ханның көптеген ұлдары атқарды.

Екіншіден, Абылай ханның орталық билікті күшейту үшін қабылдаған іс-шаралар кешені – бұл бір тұлғаның қызметі мен оның жеке қасиеттеріне сүйену. Мысалы, Абылай хан әдеттегі құқықтың дәстүрлі ұғымына қарамастан, қылмыскерлерді өлім жазасына кесу құқығын өзі иемденді. Бұл өкілеттілік бұрын тек билер сотында ғана болған еді. Билер кеңесі мен ру басылары съезінің құқықтары айтарлықтай шектелді. Алайда, құқықтың дәстүрлілігі мен нақты басқару тетіктерінің жетіспеушілігі Абылайға хандықтың саяси жүйесіне соңына дейін реформа жүргізуге мүмкіндік бермеді.

Абылай ханның оңтүстік көршілерімен қарым-қатынасы өзгеше болып, күш-жігерінің арқасында тағы да қазақ иелігіне қайтарды. Жетісуда қырғыздармен қақтығыстар жалғасып, Абылай хан оларға қарсы дүркін-дүркін жорықтар жасады. Ташкент және Ходжентпен болған соғыс нәтижесінде Сайрам, Шымкент, Созақ және Ташкент қайтадан қазақ өңіріне айналды.

Абылай хан өзінің билігінде Қазақ хандығының территориялық тұтастығын қалпына келтіріп, оны қуатты, гүлденген мемлекетке айналдырып, экономикасын нығайтты. Оның арқасында қазақ халқы өзінің ұлттық сана-сезімін, әдет-ғұрпын, менталитетін, ұлттық рухын, тарихын, мәдениетін сақтап қалды. Нәтижесінде, кейін Тәуелсіз Қазақстанның құрылуына алып келді. Абылай хан Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленген [59].

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіруі. XVIII-XIX ғасырдың басында Ресей империясының құрамына Кіші және Орта жүз территорияларының негізгі бөлігі, ал XIX ғасырдың 20-шы жылдарының ортасында Жетісу аумағы енгізілді. Осылайша, Оңтүстік Қазақстан территориясы ғана қалды, оның бір бөлігі Қоқан хандығының билігінде болды. Осы кезеңде Шу өзенінен Сырдарияға дейінгі алқаптағы қазақтар Хиуа мен Қоқан билеушілеріне қарсы күреске бірнеше рет көтерілді.

XIX ғасырдың бірінші жартысының соңында Орта және Ұлы жүздердің аумағында Сібір шебінен бастап Ақтау (1835 ж.), Ұлытау (1835 ж.), Қапал (1846 ж.), Сергиополь (Аягөз, 1831 ж.) және т.б. бекіністер салынды. Олар Ресейдің Іле бойындағы тірек пункттеріне айналды. 1848 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторына бағынатын Үлкен Орда приставы лауазымы құрылды. Ол ұлы жүздің басып алынған аудандарын басқаратын болды. 1854 жылы Алматы шатқалындағы Верный бекінісінің, ал 1859 жылы Қастек бекінісінің құрылысы аяқталды. Ол жерден Ресейдің Шу алқабы арқылы Қазақстанның оңтүстігіндегі Қоқан бекіністерін: Әулие-Ата, Шымкент және т.б. жаулап алу мақсатындағы әскери қимылдары басталды. 1856 жылы

Семей облысының құрамында орталығы алдымен Қапал болған, ал 1862 жылдан Верный қаласына ауысқан Алатау округі құрылды.

Орыс әскерлерінің оңтүстікке сәтті шабуылы ХІХ ғасырдың 60-шы жылдарының басында, көптеген Қоқан және қазақ бекіністері: Әулие Ата, Түркістан, Ташкент және т.б. шабуылға ұшыраған кезде басталды.

Қазақ хандығының Ресей империясына қосылу процесі ұзақ, қайшылықты, құлдырау мен түрлі қайғылы жағдайларға толы болды және жалпы алғанда жүз жылдан астам уақытты алды. Кезінде Орта Азия хандықтарына тәуелді болған Қазақстан территориялары ендігі жерде Ресей империясының құрамына енді [60]. Нәтижесінде Қазақстанның Ресейге қосылуы отарлық жаулап алумен аяқталды.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақтар мен жоңғарлардың әскери өнері: салыстырмалы талдау жасаңыз.

2. 1740 жылдардың аяғында патша үкіметінің Әбілқайырмен келіссөздерін түсіндіріңіз.

3. Қазақстанның Ресей империясына қосылуының алғышарттарын көрсетіңіз.

4. Қазақтардың 1858 жылғы Қоқан үстемдігіне қарсы көтерілісі туралы баяндаңыз.

5. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіруін салыстырыңыз.

6. 1739-1741 жж. жоңғар-қазақ соғысын талдаңыз.

7. Қазақ халқының ұлт-азаттық күресіндегі қазақ батырларының рөлін ашып көрсетіңіз.

3.2. Қазақстанда Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесінің енгізілуі (ХҮІІІ ғасырдың соңғы ширегі – ХХ ғ. басы)

1. Кіші және Орта жүздер аумағында барлық билік институттарын реформалау және аумақтық-әкімшілік басқару жүйесін енгізу.

2. Дала комиссиясының қызметі. «Уақытша Ережелер».

3. Түркістан өлкесін басқару туралы ереже (1886 ж.). Дала облыстарын басқару туралы ереже (1891 ж.).

4. Бөкей ордасының (Ішкі Орда) құрылуы: басқару жүйесінің ерекшеліктері, аумақтары.

Кіші және Орта жүздер аумағында барлық билік институттарын реформалау және аумақтық-әкімшілік басқару жүйесін енгізу. ХVІІІ ғасырдың 40-жылдарынан бастап патша үкіметі хандардың сыртқы саяси саладағы дәстүрлі құзыреттілігін шектеуге бағыт алды, 90-шы жылдардан

бастап патшалық үшін қолайлы шыңғыстықтардан хан тағына тағайындау тәжірибесі енгізілді. Осы бағытта XIX ғасырдың бірінші ширегінде Қазақстанның оңтүстік бөлігінде аға және кіші жүздердегі саяси процестердің дамуына ықпал етуге тырысқан Цин империясының, Хиуа және Қоқан хандықтарының билеушілері әрекет етті. Осындай стратегияны жүргізу нәтижесінде XVIII ғасырдың ортасынан бастап қазақ қоғамында сепаратистік күштер қарқынды дамыды, ал, ғасырдың аяғында қазақ қоғамындағы хан билігі жүйесі функционалды түрде толығымен сал болып қалды. Биліктің мұндай саяси құрылымы Ресейдің Қазақстан аумағының көп бөлігінде отарлық саясатты күшейтуі және патша үкіметінің орта және кіші жүздердегі хан билігі институтын жоюы үшін жағдай жасауға ықпал етті. 1781 жылы Абылай хан қайтыс болғаннан кейін, оның үлкен ұлы Сұлтан Уали хан болып жарияланды. Бөкей (1817 ж.) және Уәли (1819 ж.) қайтыс болғаннан кейін Орта жүзде хандар бекітілмеді.

1822 жылы М.Сперанский әзірлеген «Сібір қырғыздары туралы Ереже» қабылданды. Ереже бойынша Орта жүзде әскери күштер мен шенеуніктері бар округтық приказдар құрылды. Сайланбалы басқару жүйесі енгізілді. Аға сұлтандар тек округтық приказдар арқылы әрекет етуі керек болды. Сондай ақ, Ереже билер сотының құқықтарын шектеуді, оны біртіндеп жалпы империялық сотпен алмастыруды бастады. Әскери соттардың рөлі арта түсті.

1822 жылдан бастап патшалық Ресей Қазақстан аумағында белсенді түрде реформалар жүргізе бастады. Сібірдің бүкіл территориясы Батыс және Шығыс болып екі бөлікке бөлінді. Батыстық әкімшілікке Тобыл, Томбы және Омбы облыстары қаратылды.

«Сібір қырғыздары туралы» Жарғы бойынша Орта жүз территориясы «Сібір қырғыздарының облысы» аталып Батыс Сібір генерал-губернаторына бағынатын болды да орталығы алғаш Тобыл, 1839 жылдан бастап Омбы болды. Хандық билік жойылғаннан кейін Оңтүстік-батыс Сібірде тұратын қазақтар ішкі округтерге біріктірілді, ал Орта жүздің қалған қазақтары сыртқы округтерді құрады. 1838 жылға қарай 7 сыртқы округ құрылды: Қарқаралы (1824 ж.), Көкшетау (1824 ж.), Аягөз (1831 ж.), Ақмола (1832 ж.), Баянауыл (1833 ж.), Құсмұрын (1834 ж.), Көкпекті (1838 ж.)» [61].

Жаңа әкімшілік бөлініс ауылдарды, болыстарды, округтерді құруды көздеді. Әр округте барлық сот істерін және азаматтық ведомствоның істерін жүргізетін округтық приказдар ұйымдастырылды. Округтық приказдың төрағалығына қазақтардан Аға сұлтан тағайындалды. Барлық сұлтандар өздеріне бағынышты болыстармен бірге округтық приказдарға бағынатын болды. Барлық территориялардың шекаралары бекітілді және басқа округтердің тұрғындары жергілікті басшылықтың рұқсатынсыз шекарадан өте алмады. Ауылдарды - старшындар, болыстарды - сұлтандар, округтерді - аға сұлтан басқарды.

Ауыл 50-70 үйден, болыс 10-12 ауылдан, округ 15-20 болыстан тұрды (5 кесте). Ауылдар мен облыстардағы сот ісін ежелгі әдеттегі заң бойынша жүргізу жалғасты. Бірақ, аға сұлтан басқаратын және облыс бастығы

белгілеген екі орыс кеңесшісінің және таңдаулы «құрметті қырғыздардың» екі заседателінің қатысуымен полиция және сот бөлімі болды. Аудандағы ішкі күзет сапты казактар командасы атқарды. Бұл Қазақстанда әскери-полицейлік режимді орнатудың бастамасы болды. Округтегі ішкі күзетшілерді шептік казактар тобы құрады. Бұл Қазақстанда әскери-полиция режимін орнатудың бастамасы болғандығын көрсетті.

5 кесте. 1822 ж. «Сібір қырғыздар Ережесі» бойынша әкімшілік құрылым пен басқару жүйесі

Әкімшілік құрылым	Біріктірілген құрылым саны	Басшылары	Сайлау мерзімі
Округ	15-20 болыс	Аға сұлтан	3 жыл
Болыс	10-12 ауыл	Болыс сұлтаны	өмірлік
Ауыл	50-70 шаңырақ	Ауыл старшина	3 жыл

Сібір қырғыздары туралы жарғы бойынша старшындар мен сұлтандарды сайлау тәртібі округтық приказдар мен облыс басшылары арқылы бақыланды. Сайланған және бастықтар бекіткен барлық «қырғыз старшындарын» жергілікті шенеуніктер мойындады. Аға сұлтан Ресей қызметінің майоры атағымен танылуы керек болды (3 мерзімге). Сұлтан Ресей империясы дворянының дипломын сұрауға құқылы болды.

Осылайша, патшалық билік барлық күштерімен хан билігін жойып, патша саясатының адал жолбасшылары болған немесе шынайы билікке ие және патшалыққа қарсы ашық оппозицияда тұрмаған адамдарды лауазымдарға бекітті.

Жергілікті басқару полиция функциялары: аға сұлтан өзіне сеніп тапсырылған аумақта тыныштық пен тәртіпті «алдын алу және қылмысты болдырмау шараларын» сақтауы тиіс болды. Осыған қатысты приказдық ішкі округтердің земстволық сотына теңестірілді және осы Ереженің барлық құқықтары мен міндеттеріне ие болды, оған медициналық сала бойынша, карантиндік, халықтық ағарту және қайырымдылық мекемелері бөлігі бойынша рухани қадағалау міндеткерлігі де енгізілді. Бірақ, бұл «ерекше белгілер» іске асырылмады, сондықтан, приказдықтар іс жүзінде тек полициялық функцияны ғана орындады.

Сұлтандардың құқықтық жағдайы да өзгерді: олар басқарушылық лауазымдарға ресми түрде сайланған жағдайда ғана басқаруға құқылы болды.

XIX ғасырдың басында Қазақстан Ресейге номиналды түрде ғана бағынғандықтан, патша әкімшілігі қазақтардың саяси тәуелсіздігінің қалдықтарын жою саясатын жандандырды. Осы мақсатта негізінен үш бағыт бойынша бірқатар іс-шаралар жүргізу қабылданды:

1. Әскери бекініс сызығы бойынша бекініс шептері мен жекелеген қамалдар құрылысының жедел жүргізілуінде және олардың жанында тұрақты казак елді мекендерінің құрылуында көрініс тапты;

2. Әкімшілік басқару реформасында көрініс тапқан саяси топтасу жолында, ең алдымен, уездер мен уездік приказдар құрылып, соның нәтижесінде қазақтардың саяси құқықтары күрт шектелді.

3. Қазақ жерін жаппай басып алу мен салық салуды енгізуден көрінген экономикалық топтасу.

Осы іс-шаралардың барлығы Қазақстанда XIX ғасырдың 20-жылдарының бірінші ширегінде патша үкіметі жүргізген реформаның мазмұнын құрады.

Осылайша, сұлтандар институтын енгізу қазақ қоғамының өзін-өзі реттейтін тетігіне беріліп қана қоймай, ресейлік заңдардың функцияларымен де жеткілікті дәрежеде реттелмеді. Парақорлық, ақша жинау, халыққа зорлық-зомбылық көрсету сұлтандар билігінің ажырамас атрибутына айналғанымен, олардың кейбірі өзінің дамуы, борышы мен қызметін түсінуі жағынан көрнекті адамдар болды. Дәл сол сұлтандар білім беру мен керуен саудасын дамытуға, отырықшы өмір салтына көшуге және егіншілікті дамытуға, далада барымтаны және басқа да зиянды әдет-ғұрыптарды жоюға ықпал етті.

1824 жылы «Орынбор қазақтары туралы Ереже» қабылданып, Кіші жүзде хан билігі жойылды. Кіші жүз рулық принциптер бойынша үш бөлікке бөлінді: Батыс, Орталық және Шығыс. Олардың басында сұлтан билеушілері болды. Олар іс жүзінде Орынбор шекара комиссиясының шенеуніктері еді. Кіші жүзде қашықтыққа бөлу белгіленді. Қашықтықтар ауыл старшындары бастаған ауылдарға бөлінді. Кіші жүздегі барлық лауазымдарды Орынбор губернаторы тағайындады.

Сот жүйесінде: барлық ірі істер әскери соттарды енгізуге көшті, тек кішігірім қылмыстарды халықтық әдет-ғұрыптар бойынша шешуге мүмкіндік берілді.

Дала комиссиясының қызметі. «Уақытша Ережелер». Қырым соғысындағы жеңілістен кейін Ресей назарын Орталық Азияға аударды. Хиуа, Бұхара және Қоқан арасында үнемі қақтығыстар болып, Ресей осы жағдайларды пайдаланды. Қоқан хандығының жағдайы ерекше қиын болды, онда ұлттардың азаттық көтерілістері орын алды. 1864 жылдың көктемінде патша үкіметі Қоқанға қарсы әскери күштерін аттандырды.

Ресей Қоқанға екі бағытта шабуыл жасады: Сырдария шебімен - Перовский фортынан, Жетісу жағынан – Верныйдан. Қысқа уақыт ішінде олар Әулие Ата мен Түркістан бекіністерін жаулап алды. Алғашқы жеңістерден кейін генерал Черняев Шымкентке шабуыл жасауға шешім қабылдады. Алайда, кәмелетке толмаған Қоқан ханы Әлімқұл өз әскери күштерін нығайта түсті, қазақ және қырғыз халқына үндеу жолдап, Хиуа мен Бұхарамен одақтасуға әрекет жасады.

Черняев Шымкент қаласынан шегінді, бірақ екінші әрекеттен кейін ол бекіністі басып алып, Ташкентке қарай бет алды. Мұнда ол қатты

қарсылыққа тап болды. 1865 жылдың көктемінде Черняев Ташкент маңындағы шабуылды қайта бастады. Әлімқұл құрамында Кенесарының ұлы Сұлтан Садық бар 7 мың адамнан тұратын әскерді Ташкент маңына шоғырландырды. 1865 жылы 9 мамырда хандықтың тағдырын анықтаған шайқас болды. Әлімқұл қаза тауып, қоқандықтар басшысыз қалды. Екі күндік шайқастан кейін қала жаулап алынды. Ташкент Қоқаннан тәуелсіз деп жарияланды және біраз уақыттан кейін Ресейге қосылды.

Қоқанмен күрес Ташкентке көптен бері талап қойып келе жатқан Бұхарамен қақтығысқа ұласты. Дипломатиялық келіссөздер келісімге алып келмеді. 1866 жылы қаңтарда патша әскерлері Сырдария мұзымен өтіп, Бұхара хандығының шебіне басып кірді. Бұл соғыс екі жарым жылға созылды. Жеңілгеннен кейін Бұхара ханы бейбітшілік келісіміне қол қоюға мәжбүр болды, ол патша әскерлері басып алған барлық жерлерді Ресейге берді және өзін Ресей императорының вассалы ретінде мойындады. Осылайша, Қоқан мен Бұхара жеңілгеннен кейін осы мемлекеттердің аумағында өмір сүрген барлық қазақтар Ресей империясының боданына айналды.

Қазақстанның Ресейге қосылуы империяның Қазақ өлкесіне қатысты саясатына елеулі өзгерістер енгізді. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды әскери-отарлық акциялармен қосып, патшалық Орта Азия плацдармына шығып, өңірдегі ағылшын ықпалын ығыстырды. Табиғи-географиялық жағдайлары әртүрлі орасан зор өңірді игеру билеуші топтардан әкімшілік-территориялық, сот және басқа да реформалар жүргізуді талап етті. 1822-1824 жж. Сібір және Орынбор қырғыздары туралы жарғылар шын мәнінде Қазақстандағы хандық билікті жойды және үкіметтік және казактардың отарлауы үшін кеңістік ашты, бірақ ғасырлар бойы қалыптасқан басқару нысандарын жоя алмады. 1861 жылы крепостной құқықтың жойылуынан кейін Ресей үкіметі бірқатар реформалар жүргізді, олар әлеуметтік-саяси өмірдің ағымын түбегейлі өзгертті.

Осындай жағдайда Ресей Қазақстанды басқарудың бұрынғы жүйесін түбегейлі бұзу міндетін алға тартты. 1865 жылы қазақ даласына Ішкі істер министрлігі Кеңесінің мүшесі Гирстің төрағалық етуімен арнайы комиссия жіберілді, ол сол жерде қазақтардың өмір сүру және тұрмыс жағдайларын зерттеп, 1867-1868 жж. өлкені басқарудың жаңа тәртібі - реформа әзірленді (6 кесте).

Реформаның негізгі міндеті «Ресейге бағынышты халықтарды бір басқаруға біріктіру, жергілікті ақсүйектерді биліктен аластату» болды. Қазақ халқы үшін реформаның қажеттілігін Шоқан Уәлиханов та түсінді. Ш.Уәлиханов реформаны әзірлеу кезінде қазақтардың өмірі мен тұрмысының ерекшеліктерін ескеруді талап етті. Ол реформаларды жүргізуде қазақ халқының ғасырлық артта қалуын тоқтату, патриархалдық-феодалдық қатынастарды жою, көшпелі өмір салтын біртіндеп өзгерту, қазақ халқының экономикалық әл-ауқаты мен мәдениетінің құлдырау мүмкіндігін

көрдi. Ол Қазақстанда халықтың өзiн-өзi басқару негiзiнде әкiмшiлiк басқару жүйесiн енгiзудi ұсынды.

6 кесте. 1867-1868 жж. өлкенi басқарудың жаңа тәртібі.

1867 жылы 11 шiлдеде «Сырдария мен Жетiсу облыстарын басқару туралы Уақытша Ереже бекiтiлдi		1868 жылы 21 қазанда «Орынбор және Батыс Сiбiр генерал-губернаторлықтарының Дала облыстарын басқару туралы Ереже» бекiтiлдi			
Түркістан генерал-губернаторлығы орталығы Ташкент		Батыс Сiбiр генерал-губернаторлығы орталығы Омбы		Орынбор генерал-губернаторлығы орталығы Орынбор	
Жетiсу облысы	Сырдария облысы	Ақмола облысы	Семей облысы	Орал облысы	Торғай облысы

1867 жылы 11 шiлдеде II Александр «Жетiсу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша Ереженi», 1868 жылы 21 қазанда «Дала облыстарын басқару туралы Уақытша Ереженi» бекiттi.

Әкiмшiлiк жағынан Қазақстан үш генерал-губернаторлықтың құрамына кiрдi: Түркістан, Орынбор және Батыс Сiбiр, олар облыстарға, облыстар уездерге, ал уездер болыстарға бөлiндi. Ал, болыстарға әкiмшiлiк ауылдар кiрдi. Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына Жетiсу және Сырдария облыстары, Орынбор генерал-губернаторлығына - Орал және Торғай облыстары, Батыс Сiбiр генерал-губернаторлығына - Ақмола және Семей облыстары кiрдi.

Облыстың басында патша тағайындаған әскери губернатор болды. Ол үш бөлiмнен тұратын облыстық басқарманы басқарды: әкiмшiлiк, шаруашылық және сот. Уездi уезд басшысы мен олардың көмекшiлерi басқарды, оған әскерлер, полиция және бүкiл уездiк әкiмшiлiк бағынышты болды. Болысты болыс билеушiлерi, ауылдарды - ауыл старшынадары басқарды, оларды халық «сайлады». Ауылдар мен болыстарда билер де сайланатын болды.

1867 жылғы Ереже бойынша Жетiсу және Сырдария облыстарында жер әлi де қоғамдық меншiкте қала бердi. Бұл аймақты жаулап алу әлi толық аяқталмағандықтан патша үкiметi жердi мемлекеттiң меншiгi деп жариялауға батылы бармады. Бiрақ Дала облыстарында 1868 жылғы жағдай бойынша бүкiл жер Ресей империясының мемлекеттiк меншiгi болып жарияланды.

Қазақтарға жерді пайдалану құқығы берілді, ол үшін олар үй салығына 3 рубль 50 тиынға дейін төлеуге мәжбүр болды. Алайда, реформа ішкі жер қатынастарына араласпады: жерді басқару қауымның қолында қалды. Екіншілер мемлекетке «харадж» салығы ретінде егін өнімінің 1/10 бөлігін төлеуге міндетті болды. Вакфты жерлер (мұсылман дінбасыларының) екі бөлікке бөлінді: салық төлемейтін және салық төлейтін.

Хан Шергазы Айшуақұлы және сұлтандар Баймұхамед Айшуақұлы, Жантөриндердің ұрпақтары, сондай-ақ, Кенесары Қасымұлының көтерілісін басуға қатысқандардың отбасылары мен туыстары салық пен міндеткерліктерден босатылды. Сонымен бірге, шаруалар басқа да міндеткерлікті арқалады: ауылдық-болыстық әкімшілік пен әскери бөлімдерді керек жарағымен қамтамасыз ету, көпірлерді, пошта жолдарын жөндеуге, мектептердің отынына және түрлі күтпеген шығындарға («қара алым») қаражат жинау. Шаңырақ салығы алым төлеушілердің мүліктік жағдайына емес, барлығынан бірдей жиналды.

Қазақстанда Ресей империясының заңдары бойынша полиция мен сот құрылды: әскери-сот комиссиялары жұмыс істеді. Отарлық билікке қарсы бағытталған саяси қылмыстар мен ірі қылмыстық істерді орыс соты қарады. Әдеттегі құқық заңдары бойынша билер сотының қарауында тек тұрмыстық істер мен ұсақ қылмыстар қалды. Қазақтардың көшіп қону құқығы уезд территориясымен шектелді. Қазақтар өз еркімен ауылдан ауылға, болыстан болысқа көше алмады.

Реформа барлық қазақтарды ресми түрде ауыл тұрғындары деп жариялады. Сол арқылы қазақ қоғамының кейбір әлеуметтік топтары: сұлтандар, батырлар, төленгіттер, құлдар ресми түрде жойылды.

«1868 жылғы «Уақытша ереже» бойынша жергілікті қазақ элитасының құрамында айтарлықтай өзгерістер орын алды. Мемлекеттік-бюрократиялық қағидаттар бойынша болыс басқарушылары, ауыл старшындары, халықтық соттар, болыстық молдалар сынды лауазымды тұлғалар пайда болды.

Дегенмен, қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымы күштеп өзгеретіліп, оған қатысушы элита өкілдерінің ықпалы мен рөлі шектелгенмен, олардың қызметінің сапасы мен тиімділігі төмендей қоймады. Қоғамдағы барлық әлеуметтік топтар өзінің күнделікті қызметін жалғастырды. Билер сайланбалы болғанмен халық билер сотына жүгінуді тоқтатпады, әр болысқа бір молда сайланғанмен ауыл-ауылдағы молдалар, тағы басқа дін қайраткерлері рухани ағартушылық қызметін тоқтатпады, сайланбалы болыстар және ауыл старшындары жергілікті беделді тұлғалардың, ауыл ақсақалдарының пікірін ескере отырып, шешім қабылдады» [62, 31 с.].

Ресейде крепостниктік құқықтың жойылуы мұндағы аграрлық мәселелерді шеше алмады. Шаруалардың толқулары мен көтерілістері жалғаса берді. Мұндай жағдайда Үкімет шаруаларды революциялық қозғалыстан алшақтату үшін бірқатар шаралар қабылдады. Солардың бірі - көші-қон саясатын жандандыру болды. Шаруалардың шығыстағы шеткері

аймақтарға қоныс аударуы Ресейдің орталық губернияларындағы жер тапшылығын шешіп қана қоймай, олар барған жаңа орындарда патша үкіметі өздеріне тірек құруды мақсат етті. Сондықтан, патшалық билік XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасында әскери-казактық отарлаудан жаппай шаруаларды қоныс аударту арқылы отарлауға көшті. Қазақстанның Сібір, солтүстік, батыс және оңтүстік-шығыс аудандарын отарлау арқылы патшалық Ресейдің ішкі губернияларынан орыс шаруаларын көшіруге және олардан ұлттық шеткері аймақтарда өздеріне әлеуметтік тірек жасауға үміттенді.

Реформа орыс қоныс аударушыларына үлкен жеңілдіктер берді. Губернатор Колпаковскийдің 1868 жылғы «Орыс шаруаларын Жетісуға көшіру туралы» бұйрығына сәйкес қоныс аударушылар жан басына 30 десятинадан жер, құрылыс үшін орман ағаштарын тегін алды, сауда, қолөнер және өнеркәсіппен еркін айналысу құқығына ие болды, барлық міндеткерліктен 15 жылға дейін босатылды.

Жаңа реформа мұсылман дінбасыларының құқықтарын шектеді. Молдалар Уфада сайлануы керек болды, мешіттер басшылардың рұқсатымен ғана салынды және молдалар жергілікті әкімшіліктің бақылауына алынды. Реформа халықты орыстандыруға ықпал ететін орыс-қырғыз мектептерін ашуды көздеді. Әр уезде дәрігер, фельдшер және акушерден тұратын медициналық пункттер құрылды, бірақ медициналық көмек мардымсыз болды: бүкіл Қазақстанда небәрі 20 дәрігер, 20 фельдшер және 20 акушер ғана болды.

Қазақ халқы үшін реформа салық ауыртпалығын күшейтті, патша әкімшілігінің билігін арттырды. Бұл бюрократиялық, әскери-колониалдық реформа болды, ол отарлық зұлымдықты, ұлттық және саяси құқықсыздықты алып жүрді. Қазақ халқының наразылығын туғызудан сескенген үкімет абайлап әрекет етуге шешім қабылдады: ережені екі жылға тәжірибе түрінде енгізді.

Түркістан өлкесін басқару туралы ереже (1886 ж.). Дала облыстарын басқару туралы ереже (1891 ж.). III Александр қол қойған Түркістан өлкесін басқару туралы Ережеге (1886 ж.) сәйкес өңірге Сырдария, Фергана және Самарқанд облыстары кірді. Орталығы - Ташкент қаласы болды.

«Жетісу облысының әскери губернаторы Колпаковскийдің бастамасымен 1868 жылдан бастап «Жетісудағы шаруалардың көшіп-қону туралы уақытша ережелер» жасалды, олар 1883 жылға дейін жұмыс істеді. «Уақытша ережелер» бойынша қоныс аударушыларға жеңілдіктер анықталды: бір (ер) жанға 30 десятина мөлшерінде жердің бөлінуі, 15 жылға әр түрлі салықтар мен міндеткерліктерден босатылуы, 100 сомға дейін несиенің берілуі.

1886 жылы «Түркістан генерал-губернаторының басқармасы туралы заң» жасалды. Сол құжат бойынша ер адамға 10 десятина үлес мөлшері анықталды, қоныс аударушылар салықтар мен міндеткерліктерден бес жылға босатылды, ал келесі бес жыл бойы оларды жарты мөлшерде төлеп отырды.

Шаруалар қазақ жерлерінде еркін түрде орналасуды жалғастыра берді. 1891-1892 жж. құрғақшылық көптеген шаруаларды еуропалық Ресейден Шығысқа қарай бос жерлерді іздеуге итермеледі. Осы кезеңде Оралға 30 мың шаруа, Жетісу және Сырдария облыстарына 12 мың шаруа қоныстанды» [63].

Шығыстағы шеткері аймақтарды басып алып және отарлай отырып, патша үкіметі, ең алдымен, мемлекеттік биліктің әскери-оккупациялық, полициялық-шенеуніктік аппаратының көмегімен өз үстемдігін нығайтуға тырысты. 1891 жылы 1868 жылғы «Уақытша Ереженің» тұрақтылығын растайтын заңды бекітті. «Ереже» бойынша Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлығының орнына бір Дала генерал-губернаторлығы құрылды. Оның құрамына Ақмола, Семей, Орал және Торғай далалық облыстары кірді. Орталығы - Омбы қаласы болып бекітілді. Генерал-губернаторға шексіз билік берілді. Ірі қалаларда дербес қалалық полиция басқармалары құрылды, ал басқаларында қалалық приставтар жұмыс істеді.

Бұл «Ереже» болыс басшылары мен ауыл старшындарының үстемдігін күшейтті. Оларға жерді басқару, салық тізімдерін жасау, үйлердің есебін беру және әртүрлі міндеттер бөлу құқығы берілді. Үй салығы 4 рубльге дейін көтерілді, земство алымдары және басқа салықтар орташа есеппен 8-10 рубльді құрады. Жалпы ру ақсүйктері ешқандай салық төлемеді.

Әкімшілік актілерде белгіленген жер-құқықтық нормалар ескі жер-құқықтық тәртіпті толығымен жоя алмады. Жер әрбір ауылдық қоғамның пайдалануында қалды және «әдет-ғұрып» бойынша бөлінді. 1891 жылғы «Ереже» бойынша жер даулары болыстықтың өзі ішінде қаралып, шешілуі керек еді. Патшалық казак әскерлері мен әртүрлі отарлық билік өкілдері үшін арнайы жер-құқықтық тәртіп орнатылды. Болыс билеушілері патша үкіметінен 500 рубль, ауыл старшындары 200 рубль мөлшерінде жалақы алды және кеудесіне арнайы мыс белгісін тағып жүрді. Болыстар мен ауыл старшындарын сайлау байлардың топтары арасындағы күрестермен қатар жүрді. Бұл жағдайды патша өкіметінің өкілдері өз пайдаларына пайдаланды және өршіттіп отырды. Болыс басшылары сайланбалы деп есептелгенімен, іс жүзінде патша үкіметіне мойынсұнғыш шенеуніктер ғана болды.

Қазақстанда отарлық билікті орнатуда мұндағы билер соты мен қазақтың әдеттегі құқығын ығыстырып шығарған патша сотының енуі үлкен рөл атқарды. Ережеде, бір жағынан, бүкіл халыққа қатысты сот билігін жүзеге асырған және бір мезгілде жоғары сатыдағы соттар болып табылатын империялық үлгідегі соттар құру көзделген, екінші жағынан - өз өкілеттігін жергілікті мұсылман халқына ғана жүргізген төменгі сатыдағы «халықтық соттар» құрылды. Әскери соттар таратылып, империялық соттар жүйесі құрылды. Жалпы империялық соттар жүйесі жоғары инстанция сияқты бітімгершілік судьялар, облыстық соттар және Үкіметтік сенат сияқты буындардан құралды. Облыстық соттар облыстар мен уездерде, ірі қалаларда - бітімгершілік судьялар болып тағайындалды.

Бөкей ордасының (Ишкі Орда) құрылуы: басқару жүйесінің ерекшеліктері, аумақтары. 1801 жылы Орал мен Еділ арасындағы аумақта

Ішкі немесе Бөкей Ордасы құрылды. Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі 1771 жылы қалмақтардың бір бөлігі кеткеннен кейін босаған Орал мен Еділ арасындағы жаңа жерлерге көшудің жолын іздеді. Осы мақсатта Бөкей 1801 жылдың басында І Павелге Орал мен Еділ өзендерінің аралықтарында ауылдарымен мәңгі тұруға рұқсат беру туралы өтінішпен жүгінді. 1801 жылы 11 наурызда І Павел Бөкейдің өтінішін қанағаттандырды. Ішкі Орданың құрылуы Кіші жүзді бөлшектеп, оны саяси тұрғыдан әлсіретіп, Қазақстанның одан әрі қосылуын жеңілдетті. 1825 жылға қарай орда халқы 10490 шаруашылықты немесе 52 мың жанды құрады.

1815 жылы 21 мамырда хан Бөкей қайтыс болды. Ұлы Жәңгір (14 жаста) кәмелетке толғанға дейін Бөкейдің ағасы сұлтан Шығай билеуші болып тағайындалды. Кәмелетке толғанға дейін Жәңгір Астрахан губернаторы Андреевскийдің үйінде тұрып, еуропалық білім алды. 1825 жылы Жәңгір хан тағына отырды. Жәңгір Хан Ордадағы басқару жүйесін нығайтты. Әр ірі рудың басында сұлтан билеушілері өзінің туыстары мен адал билерін қойды. Жекелеген руларды басқару үшін старшындар тағайындалды, олар рулық басқарушы сұлтандарға есеп берді. Тағайындауды Орынбор Шекара комиссиясы бекітті.

Сұлтандар мен старшындардың міндеттеріне ханның барлық бұйрықтарын орындау, көш орндарын үйлестіру, хан алымдарын жинау, қылмыскерлерді іздеу жүктелді. Сұлтандар, сондай-ақ, билердің соттық функцияларын да атқарды.

Рубасы-сұлтандар, билер сот функцияларын атқарды. Жәңгір хан тарханизм институтын қалпына келтіруге тырысты. Биліктің хан құрылымы Ресейдің мемлекеттік мүлік министрлігіне бағынатын, алайда, көреген басшы Жәңгір хан ақылды дипломатиялық шаралары арқылы өзіне тәуелді халықтардан алым-салықтарды өзі жинау жүйесін құруға қол жеткізе алды. Бөкей қазақтары 1846 жылға дейін патшалық үкіметке ешқандай салық төлеген жоқ, тек өз хандары қазынасына ғана алым беріп отырды. Сот ісін жүргізудегі артықшылықтар хан билігінің үлесіне берілді.

Ішкі Орда қазақтары басқа жүздерден біршама өзгеше жағдайда болды. Ішкі Орда территориясын барлық жағынан казактардың әскери шептері қоршап отырды. Мұнда Қазақстанның басқа аудандарына қарағанда тауар-ақша қатынастары қарқынды дамыды. Жерлердің шектеулі болуы қазақтарды отырықшы және жартылай отырықшы егіншілікке, яғни шөп шабуға көшуге мәжбүр етті, бұл оларды жұттан аман қалуға мүмкіндік берді.

Жәңгір хан тұрақты түрде хан ставкасы орналасқан Орда қаласын салды, мал тұқымын жақсарту үшін жылқы зауытын қалыптастырды. Хан қауымдық жерлерді таратып, бір бөлігін сатты. Жәңгір өзі 400 мың десятина жерді жеке меншігіне бекітті. Ішкі Орданың қауымдық жер қорынан барлығы 4500 мың десятина ең жақсы деген жер алынды. XIX ғасыр 30-шы жылдарының соңында Ішкі Орданың барлық жері дерлік, жайылымға ыңғайсыз жерлерді қоспағанда, феодалдардың қолында шоғырланды, ал қазақтардың көпшілігінің мүлдем жері болмады.

Орда Ресей өнеркәсібі үшін ірі шикізат нарығына айналды. Қазақ хандықтарының тарихында тұңғыш рет Жәңгір хан отырықшы өмір салтына көшкен көшпенділердің жеке меншігіне жер беруді жүзеге асырды. Бұл шаралар қазақтардың көшпелі қауымының ыдырауына ықпал етті. Хан бірқатар функционалдық бөлімшелерден тұратын басқару аппаратын құрды: кеңсе, депутаттық топ, 12 би кеңесі, есаулдар институты, базар сұлтандары тобы, 14 адамнан тұратын ханның хабаршылары. Бөкей Ордасында хандықтың басты рухани тұлғасы - ахун лауазымы бекітілді.

Патша әкімшілігі бастапқыда Орданың ішкі істеріне араласпады. Хандықтың территориясында 1830-жылдары бірқатар әкімшілік орталықтар пайда болды. Олардың бірі Хан ставкасы болды. 1832 жылы құрылған жәрмеңкеде сауда айналымы бір миллион рубльден асты. Ресейге жүздеген мың бас мал жөнелтілді, жәрмеңкеге барлық жақтан көпестер келді. 89 үйдің 46-сы дүкен, 19-ы сауда қоймасы болды деген тарихи фактілерден Хан ордасы саудасының сипатын анық көруге болады.

Ханның білім берудегі тұжырымдамасы 1841 жылы Бөкей Ордасында ғана емес, бүкіл Қазақстанда ашылған алғашқы зайырлы мектептерде көрініс тапты. Мектепке алғашқы қабылдау кезінде 30-40 бос орынға барлығы 12 оқушы ғана келді. Бос орындарды толтыру үшін тағы екі жыл қажет болды. Мектепте татар, араб және орыс тілдері, арифметика мен грамматиканың бастапқы ережелері, қысқаша түрде география мен тарих, шешек ауыруына қарсы екпе егу ережелері оқытылды. Үздік түлектер Орынбордағы Неплюев корпусына түсуге мүмкіндік алды.

Бөкей хандығының мәдени өміріндегі ерекше құбылыстардың арасында қару-жарақ бөлмесінің болуы ерекше орын алады. Замандастарының пікірінше, онда қазақ қолөнершілерінің жоғары шеберлігін айғақтайтын бірегей экспонаттар жинақталды.

Хан Жәңгір кезінде Қазан университетінің жанындағы ғылыми-тарихи қоғамның құрметті мүшесі болып сайланған болатын. Ол қазақтардың көптеген эпикалық поэмаларын жазып алған болатын. Осылайша, Бөкей Ордасы орыс мемлекетінің ішінде өмір сүрген хандық болғанын білдіреді. Мемлекет ішіндегі мемлекет ретінде Бөкей Ордасы өзінің жеке өмірімен, өз басқару аппаратымен, салт-дәстүрімен өмір сүрді. Ол тек орыс мемлекетінің боданы деп саналды, бірақ оған салық төлемеді және ешқандай алымдар мен міндеткерліктерді өтемеді. Хан билігі Бөкей Ордасында 1845 жылға дейін сақталды. 1872 жылдан 1917 жылға дейін Бөкей Ордасы Астрахан губерниясының құрамына кірді.

Бақылау сұрақтары:

1. Мемлекеттік Думадағы қазақ депутаттарының қазақтың жайылымдық жерлерінің талан-таражға салынуы туралы пікірлерін талдаңыз

2. Ресей империясының құқықтық нормалары бойынша аға сұлтандар, сұлтан-әміршілер, болыс сұлтандар, старшиналар, билер, құрметті қазақтардың мәртебесін көрсетіңіз.

3. Жәңгір хан билігінің сипаттамасын беріңіздер
4. XIX ғ. 60-90 жылдарындағы көші-қон мәселесі туралы баяндаңыз
5. Жәңгір ханның ағартушылық саясаты туралы айтыңыз.

3.3 Қазақ халқының отаршылдыққа қарсы халық-азаттық күресі

1. Сырым Датұлы бастаған Кіші жүздегі ұлт-азаттық қозғалысы.
2. Исатай Тайманұлы пен Махамбет Өтемісұлы бастаған Бөкей хандығындағы қазақтардың көтерілісі.
3. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысы.
4. 1916 жылғы Орта Азиядағы ұлт-азаттық көтеріліс.

Сырым Датұлы бастаған Кіші жүздегі ұлт-азаттық қозғалысы. Ресейдегі Е.Пугачев көтерілісінен кейін (1773-1775 жж.) патша үкметі ұлттық аудандардағы өзінің отарлық саясатын күшейтті. Бірқатар жарлықтар қазақ шаруаларына Жайық (Орал) пен Еділ арасындағы жайылымды пайдалануға тыйым салды. 1782 жылғы Жарлық бойынша Жайық пен Еділ арасындағы жайылымдарға Нұралы хан мен оның жақын туыстары иелік етті. Орыс-казак әскерлерінің әскери шеп маңындағы қазақ ауылдарына шабуылдары жиілеп кетті. Тек 1782-1783 жылдардың қысында ғана олар қазақтардың мыңдаған жылқысын күшпен тартып алды.

1785 жылдың басында Кіші жүздің әскери шепке жақын ауылдарында жаппай көтеріліс басталды, ол көп ұзамай азаттық соғысына айналды. Қазақ жасақтарын байбақты руынан шыққан батыр Сырым Датұлы басқарды. 1785 жылдың басында оның жасақтарында 6 мыңнан астам адам болды. Патша үкіметі көтерілістер шоғырланған ауданға жазалау отрядтарын жіберді.

Бұл жағдай ауыл тұрғындарын қарулы көтерілістерге шығуға итермеледі. Осылайша, 1785 жылдың жазында Кіші жүздің негізгі бөлігі күрестің жалынымен қамтылды. Осындай жағдайда Нұралы ханның билігіндегі айқын дағдарысты көрген патша үкіметі көтеріліске шыққан әскер басшыларымен келіссөздер жүргізуді ұйғарды. 1785 жылдың күзінде старшындардың съезі өткізіліп, онда патша әкімшілігіне үндеу қабылданды.

- қазақтардың иелігіне Жайық пен Еділ арасындағы аумақты қайтару;
- орал казактарының Қазақ даласына шабуылын тоқтату;
- Нұралы ханды биліктен шеттету.

1786 жылдың сәуірінде Нұралы хан Орынборға қашып кетті, ал маусымда II Екатерина рескрипциясы бойынша хан биліктен шеттетіліп, Уфаға жіберілді де, онда 1790 жылы қайтыс болды. Орыс үкіметі қалыптасқан жағдайды қазақ даласындағы хан билігін жою үшін пайдалануға тырысты. Осы кезде генерал-губернатор Игельстром Кіші жүзді басқару жобасын ұсынды, онда бүкіл территория сұлтандар басқарған үш бөлікке бөлінуі тиіс болды. Алайда, жаңа басқару жүйесі өміршең болмай шықты, «Шекара соты» жұмыс істемеді, даладағы биліктің бәрі ру старшындарының қолында болды.

1790 жылдың күзінде қазақтар Семекенің ұлы, беделді сұлтан Есімді хан деп жариялады. Патша әкімшілігі олардың таңдауын мойындамады және бұрынғы Нұралы ханның ағасы Ералының кандидатурасын бекітуге ұсынды. 1791 жылы тамызда Ералы таққа отырғызылатын жерге әскерлер тартылды. Сырым Хиуа және Бұхарамен, ал олар арқылы Ресеймен соғыс жүргізіп отырған Түркиямен (1787-1791 жж.) белсенді түрде жақындаса бастады.

Жазда соғыс қимылдары Кіші жүздің бүкіл аумағын қамтыды. Сырымның әскери жасақтары тек шекара сызығының әскери құрылыстарына ғана емес, көтеріліске сатқындық жасаған билер мен старшындардың да ауылдарына шабуыл жасады. 1792 жылдың күзінде Сырым Илецк қалашығына жасаған сәтсіз шабуылдан соң, партизандық ұрыс жүргізу тактикасына көшті. Ендігі жерде қазақтар ұсақ отрядтармен үкіметтің жазалау отрядтарына қарсы күресті.

1794 жылдың жазында Ералы хан қайтыс болды және патша билігі жаңа хан тағайындауға ұзақ уақыт батылы бармады. Екі жыл өткеннен кейін азғана билердің қатысуымен Кіші жүздің ханы болып Нұралы ханның ұлы сұлтан Есім жарияланды. Жаңа хан бірден бірнеше жазалау экспедициясын ұйымдастырып, қазақ жасақтарының басшыларын тұтқынға алып, өзін Ресейдің адал қызметшісі ретінде көрсетті.

1797 жылдың көктемінде Сырым отрядтарының бірі хан ауылына шабуыл жасап, оның қорғаушыларын таратты. Есімнің өзі өлтірілді. Осыдан кейін отарлық әкімшілік жеңілдіктер жасап, қазақ даласында рулық өкілдерінің қатысуымен Хан кеңесін ұйымдастыруға шешім қабылдады. Кеңес басшысы Сұлтан Айшуақ болды. 1797 жылы қазанда кеңестің бірінші отырысы өтті. Оған 7 мың адамдық отрядымен Сырымның өзі келді. Ресейдің билік өкілдері қазақ тарапының шарттарына келіскеннен кейін Сырым соғыстың аяқталғанын және өзінің Кеңес құрамына кіретінін мәлімдеді.

Сырым Датұлы бастаған көтеріліс отаршылдыққа қарсы бағытталған, үлкен тарихи маңызға ие соғыс болды. Көтерілісшілер өз талаптарының ішінара орындалуына қол жеткізді: Орал мен Еділ өзендері арасындағы жерлер қазақтарға қайтарылды (1801 ж. - Бөкей ордасының құрылуы). Патша үкіметі қазақ даласында хан билігін жетілдіруге мәжбүр болды. Көтерілістің жеңілуінің себебі жеткілікті дәрежеде ұйымдаспау болды, көтерілісшілер арасында бірлік болмады. Көтерілісшілер патшаның жақсы қаруланған кәсіби армиясына қарсы тұра алмады.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған Бөкей хандығындағы қазақтардың көтерілісі. 1834-35 жж. Ішкі Орданың Каспий маңы бөлігінің билеушісі, Жәңгір ханның қайын атасы Қарауыл Қожа Бабажанов басқарушылар Юсупов және Безбородколармен жалға алу туралы келісім шарт жасайды. Осы құжат негізінде көшпенділер арасында қыстауға арналған орындарды бөліп, олардан ақша жиналды. Осы келісімді пайдалана отырып, Бабажанов қазақтарды тонай бастайды.

Отаршылдық саясатың тереңдеуі, кіші және орта жүздегі хан билігінің жойылуы жағдайында Бөкей хандығында отаршылдыққа қарсы сипаттағы

көтеріліс орын алды. Оның себептері: жер дағдарысы, салық езгісі, патша шенеуніктерінің озбырлығы, Жәңгір хан мен оның туыстарының, әсіресе, Қарауыл Қожа Бабажановтың қысымы болды.

Көтеріліс 1836 жылы ақпанда беріш руының старшыны Исатай Тайманұлының (1791-1838) басшылығымен басталды. Оның серігі батыр, ақын Махамбет Өтемісұлы (1804-1846) болды. Көтерілістің басталуына Жәңгір хан өзінің туысы Қарауыл Қожа Бабажановты Каспий жағалауы маңындағы ең құнарлы жерлердің бас басқарушысы етіп бекітуі себеп болды. Көтерілістің негізгі қозғаушы күші шаруалар болды. Қарапайым малшы қазақтар көтеріліс бойы оның басшыларына қолдау көрсетіп, соғыскандарды азық-түлікпен және жем-шөппен қамтамасыз еттіп отырды. Хан ордасының өкілдері Исатай Тайманұлын еңбекшілер тарапынан кеңінен қолдау тауып отырғанын мойындауға мәжбүр болды. Исатай Тайманұлының жақын серіктестерінің қатарында старшындар мен «ақ сүйектердің» де өкілдері болды, бірақ олар ханнан қандай да бір жеңілдіктер алу үшін ашық саудаласты, ал күрес баяулаған кезде олар сатқындық жасап отырды.

1812 жылы Бөкей хан Исатай Тайманұлын беріш руының Жайық бөлімшесінің старшыны етіп тағайындады. Сол кездің өзінде 21 жасында ол Ордада танымал болды. Исатай басында ханның сеніміне ие болып, Каспий теңізіне жақын жер учаскесін иемденіп, оған ағаш үй салды. Бірақ көп ұзамай Исатайдың тәуелсіздігі мен оның абыройының арта бастауы ханның оған деген көзқарасының өзгеруіне алып келді. Жәңгір халыққа қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы Исатайдың қарсылық көрсетуіне ерекше наразы болды. Исатай қарсыластарының жалған айып тағуларының арқасында екі рет (1817, 1823) түрмеге отырып шығады.

Махамбет Өтемісұлы беріш руы бөлімшелері бірінің старшыны болған, бірақ ол бұл лауазымының шекара билігі тарапынан бекітілгендігі туралы ешқандай мәлімдеме алған жоқ. Кедей көпбалалы отбасынан шыққан (10 ағайынды) ол өмірдің түрлі ауыртпалығын басынан өткерді, орысша сауатын ашты. Ол Орынбор қаласындағы Жәңгір ханның ұлының қасында тұрды, дарынды ақын болды. М.Өтемісұлы осы уақытта Орынбор генерал-губернаторлығында арнайы тапсырмалар бойынша шенеунік қызметін атқарған орыс жазушысы және этнографы В.И. Дальмен таныс еді. Сондай-ақ, ол Ішкі Ордада қызмет еткен саяхатшы ғалым Г.С. Карелинмен тығыз қарым-қатынаста болды.

1835 жылы Исатай Қарауыл Қожаға қарсы шығып, оны лауазымынан алып тастауды талап етті. Жәңгір хан оны халықты ханға қарсы қойды, арандатты деп айыптады. 1836 жылдың наурызында Жәңгір хан Қарауыл Қожаға Исатайды, Махамбетті және т.б. тұтқындауға бұйрық берді. Бірақ Исатай қазақтарды қаруландырып, өз ауылын нығайтылған жерге тығып қойды. Қарауыл Қожа бұйрықты орындай алмады. Өз күшімен көтерілістерді жеңе алмайтынына көзі жеткен Жәңгір хан Исатай мен Махамбетке шағымданып Шекара комиссиясына хат жазды.

1837 жылдың басында көтеріліске байбақты руының ықпалды старшыны Жүніс Жантелин қосылды. Көтерілісшілердің соғыс шекарасы кеңейе түсті.

Мұндай жағдайда Шекара комиссиясы Исатай Тайманұлын ұстап, сотқа беруді ұйғарды. Сол кезде Исатай генерал-губернатор В.А.Перовскийге жүгініп, халықтың шағымдары мен өтініштерін қарауды өтінді.

1837 жылы жазда және күзде көтерілісшілердің ірі бай ауылдарына белсенді шабуылы басталды. 16 қыркүйекте көтеріліс жасақтары Қарауыл Қожа Бабаджановтың ауылын жаулап алды. 50 адам тұтқынға алынды, оның ішінде сұлтандар Қ.Арысланов пен С.Ақмырзиндер болды. Жол бойында бүлікшілер хан шенеуніктері ауылдарының малын айдап кетті. 9 қазанда Көкарай кардонында көтеріліс жасақтары мен ханды қолдаған ауылдардың арасында қақтығыс болды. 10 қазанда Есентемір, Адай, Тама руларының ауылдарына шабуыл жасалды. Сердалі Сейітовтың басшылығымен көтеріліс жасақтары Глиняный форпостының маңында сұлтан Шүкіннің ауылдарына шабуыл жасайды.

Қазан айының соңында Исатай Тайманұлы хан ставкасынан 10 км қашықтықта тоқтады. Жәңгір Хан қоршауға алынды. Көтерілісшілер лагері екі мыңнан астам адамнан тұрды. Көтерілісшілер Жәңгір ханнан өзінің маңайындағы билер Арқалық пен Қарауыл Қожаларды қуып, билікті старшындардың қолына беруін талап етті. Жәңгір Хан қорқа бастады. Келіссөздер жүргізіліп, ханға петиция берілді, онда қойылған талаптар орындалмаған жағдайда көтерілісшілердің барлығы Ресей шекарасынан шығып көшіп кететіні көрсетілген еді. Оған 300 ықпалды батырлар, старшындар мен рубасылары қол қойды. Осы уақытта патша үкіметі казактардың әскерлерін асығыс жинап, жазалау әрекеттері үшін хан отрядын құрды. 15 қарашада таң атқанда Тастөбе жерінде көтерілісшілер мен жазалаушы отрядтар арасында қақтығыс болды. Күштер тең болмады, көтерілісшілер шегінді. Қудалау бірнеше шақырымға дейін созылды.

Жеңілістен кейін көтерілісшілер Ішкі Орда бойынша шағын топтарға бөлінді. 13 желтоқсанға қараған түні Исатай Тайманұлының отряды Жайық өзенінен өтті. Казак разъезі өткелді тауып алды. Бірнеше сағаттан кейін сұлтан билеуші Б. Айшуақұлы старшындар, билер, сұлтандар және 80 казактар командасымен бірге көтерілісшілерді қуып жолға шықты. Исатай Тайманұлының біршама адамдары, оның ішінде ұлы да тұтқынға алынды. Жазалаушыларды қудалау 18 күнге созылды. Сұлтан Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлын тірідей ұстай алмады. 1838 жылы қаңтарда Исатай Тайманұлы өз отрядымен бірге Үлкен Борсық құмында орналасқан шекті руының қосынына барып тоқтайды.

Көктемнің басталуымен түрлі жерлерде қазақтардың толқулары өрши түсті: Елек өзені бойынша Жоламан отряды, Сам құмдарында және Арал – Каспий кеңістігінде батыр Жүсіптің басшылығымен, Орталық Қазақстан даласында К.Қасымұлының басшылығымен наразылықтар көрініс тапты. Бұл жағдайда И. Тайманұлы Хиуа хандығының шебінен шыққан Қайып-Ғали

Есімовпен бірігуге шешім қабылдады. Қайып Ғали Есімов өзін хан деп жариялады, оның құрамында 3000-ға жуық адам болды.

Отрядтың бірігуі Ойылдың сағасындағы шекті руының ауылдарында болды. Орынбор генерал-губернаторы қозғалысты басу үшін бірнеше отряд жіберді. Горская бекінісі жағынан Сұлтан Айшуақовтың отряды, Орынбордан подполковник Гекенің басшылығымен бірнеше бөлімшелер шықты. 1838 жылы 12 шілдеде Қиыл өзенінің жанында жазалаушылардың көтерілісшілермен қақтығысы орын алып, сол шайқаста Исатай Тайманұлы қаза тапты.

Көтерілісшілер шегінуге мәжбүр болды, қудалау бірнеше шақырымға созылды. Күрес қарқыны төмендеді. Махамбет Өтемісұлы далада жасырынып жүрді, алайда, біршама уақыттан кейін қазақ ауылдары арасында ханға қарсы үгіт-насихат жүргізуге кірісті. Көтеріліс жеңілгеннен кейін оның қатысушыларын аяусыз қудалау басталды. Көтеріліс жеңіліске ұшырады.

Тұтастай алғанда, Ресей халықтарының отарлық саясатқа қарсы күресінің бір бөлігі болып табылатын бұл көтеріліс ең алдымен өңірлік факторларға негізделген кейбір ерекшеліктерге ие болды: Жайық өзенінің сол жағалауынан шығысқа қарай аумақтың шектеулі болуы. Көтеріліс Бөкей Ордасында Хан билігінің жойылуын белгілі бір дәрежеде жеделдетті деп айтуға болады.

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысы. XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейдегі, атап айтқанда Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстары мәселелері орыс емес халықтардың Ресейге қосылу проблемасымен тығыз байланысты болды. Кенесары Қасымұлы көтерілісіне Е. Бекмаханов «ұлт-азаттық, прогрессивті қозғалыс болды» деген саяси баға берді, алайда, ол бұл мәселеге марксистік емес көзқараспен қарады деп айыпталды. «Правда» газетінің беттерінде осы мәселе бойынша пікірталас өрбіп, Е.Бекмаханов 25 жылға бас бостандығынан айырылды. Ол Сталин қайтыс болғаннан кейін ғана ақталды. Көтерілісті реакциялық, феодалдық-монархиялық деп саяси бағалау 1991 жылға дейін сақталды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Е. Бекмахановтың «XIX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан» деп аталатын монографиясында берген объективті бағасы қалпына келтірілді.

Қазақ қоғамы XIX ғасырдың 30-жылдары қиын қоғамдық-саяси жағдайға тап болды, көшпелі мал шаруашылығы қазақтардың шаруашылық жүргізуінің негізгі нысаны ретінде күрделі дағдарысты басынан өткерді. Жайылымдарды қысқарту, әскери бекіністер салу процесі жүрді, орыс казактарының пайдасына орасан зор жер тартып алынды. 1822, 1824 жылдардағы реформалар хан билігін жойып, жаңа әкімшілік бөліністі енгізді. Реформа қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын бұзды.

Басқа көтерілістерден айырмашылығы Кенесары Қасымұлының көтерілісіне барлық үш жүздің халқы қатысты. Қозғалыстың жаппай халықтық сипат алуы, кең ауқымы, айқын саяси мазмұны айрықша ерекшеліктері болып табылады. Көтерілістің таптық құрамы біртекті болған

жок: сұлтандар, ру ақсүйектері, билер, шаруалар және т.б. қатысты. Көтеріліс көпұлттық сипатқа ие болды, оған орыстар, башқұрттар, орыс казактары, қырғыздар, татарлар қатысты. Көтерілістің негізгі мақсаты Қазақ мемлекетінің саяси тәуелсіздігін қалпына келтіру болды. Кенесары басында әкесінің басшылығымен шайқасты, содан кейін Саржан Қасымұлының көтерілісіне белсене қатысты. Алайда, 1836 жылы Саржан қайтыс болғанға дейін Кенесары көтерілісте жетекші рөл ойнамады, тек әкесі мен ағасы қайтыс болғаннан кейін ғана ол көтерілістің жетекшісі болды.

Көтеріліс басшысы Кенесары Орталық Азия хандықтарынан тірек іздеген ағаларының саясатынан бас тартпақ болды. Ол екі майданда - патшалық Ресейге және Орталық Азия хандықтарына қарсы күрес жүргізуді ұйғарды. Кенесарының әскери күші батырлардан және төленгіттерден құралды. Кенесарының қолдаушылары Ағыбай, Иман, Жоламан Тіленшіұлы және тағы басқалар болды. Белсенді қатысушылардың қатарында Кенесарының бауырлары Наурызбай мен Абылғазы және оның қарындасы Бопайда бар еді. 1837 жылы Ақмола приказы 6 болысының қазақтары көтерілді. Көтеріліс ауқымы тез кеңейе бастады. Көтеріліс нәтижесінде көптеген сұлтандардың қарамағында ауылдар қалмады. Көтерілісшілер Балқаш пен Шу өзеніне қарай ығыса бастады.

1838 жылдың көктемінде Кенесарының патша отрядтарымен қарулы қақтығыстары ұзақ және табанды іс-қимылдар сипатына ие бола бастады. 26 мамырда Ақмола приказы үшін шайқас өтті, оның бекінісі мықты болатын. 1838 жылы маусымда Кенесарының жекелеген отрядтары өздері жеккөретін аға сұлтандардың ауылдарына шабуыл жасады. Бұл жорықтардың жарқын сәті Көкшетау приказындағы ханның кіші әйелі Айғанымның ауылдарына Кенесарының қарындасы Бопайдың жасағы жасаған шабуылы болды. 1838 жылдың күзіне қарай көтеріліс орталығы Кіші жүздің Ырғыз және Торғай аудандарына ауды. Көп ұзамай Кенесарыға Жоламан Тіленшіұлының басшылығымен табын, тама, шекті және т.б. рулардың қазақтары қосылды.

Кенесары күш жинауды жалғастырды, осы мақсатта 1840 жылдың көктемінде ол қайтадан Қоқан хандығының шегіне көшіп, Қоқанға бағынатын қазақтардың қосылуына үміттенді. Бірақ, Ташкент билеушісі жасырын түрде Кенесары отрядына қарсы қозғалды, шабуыл кезінде Кенесарының әкесі - Қасым тұтқынға алынып, өлтірілді, отбасының басқа да мүшелері тұтқынға алынды, бір бөлігі өлтірілді [64, 7 б.]. Бірақ Кенесары Ташкент билеушісінен кек алды, ол Ташкент жүзбасын шақырып, оны барлық адамдарымен бірге өлтірді. Осы оқиғалардан кейін Кенесары тағы да Торғай мен Ырғыз жағалауларына қоныс аударды, көтеріліс орталығы енді бұл аймаққа ұзақ уақытқа көшті [65, 4 с.].

1841 жылы әкесінің бір жылдық асында Кенесары Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанында ақ киізге көтеріліп, Бүкілқазақ ханы болып жарияланды. Кенесары хандығының әлеуметтік базасын феодалдық бытыраңқылықты жоюды мақсат еткен феодалдар мен батырлардың орта қабаты құрады. Кенесары өз хандығын құрды, басқару аппаратына өзгерістер

енгізді: хан шешуші дауысқа ие болды, ал хан Кеңесі кеңесші дауысқа ие болды. Бұл оның Әбілқайыр хандығынан айырмашылығы еді. Кенесары сот реформасын жүргізді: рулық билер сотын жойып, өзі тағайындаған билерден тұратын хан сотын құрды. Билерді бақылауды руларға бекітілген есауылдар жүзеге асырды. Сот реформасы хан билігі мен мемлекетті нығайтуға бағытталды.

Кенесары салық реформасын жүзеге асырды: сансыз салықтарды жойып, тек малшылар үшін зекет салығын және астық өсірушілер үшін үшір салығын қалдырды. Зекет үшін 40-100 бастан бір бас, үшір үшін астықтың 1/10 бөлігі хан қазынасының пайдасына алынатын болды. Кенесары астық өсірушілерге қатысты ынталандыру саясатын табандылықпен жүргізді, елдің өз нанының болуы керек, отырықшылық пен егіншілікке көшу қажет деп есептеді. Кенесары өз территориясында сауданы қолдай бастады. Ол өзіне бағынышты қазақ рулары арасында сауда жүргізетін көпестер - Хусаин мен М.Бұрнаевтарды өз жанында ұстаған.

Әскери күштерді ұйымдастыру саласында: 20 мың адамнан тұратын әскер құрылды, оның басында Кенесарының өзі және әскери кеңес тұрды. Әскерлер жүздіктер мен мыңдықтарға бөлінді, әскери білім беруді енгізді, әскери тәртіпті орнатты. Әскери-далалық және агенттік барлау ісі жақсы жолға қойылды.

Басынан бастап Кенесары Ресеймен тұрақты қарым-қатынасты қалпына келтіруге тырысты. Ол бұл қатынастарды өзінің хандығының аумақтық және мемлекеттік тәуелсіздігін сақтай отырып, Ресеймен сауда және өнеркәсіптік байланыс орнатуға және оған әскери көмек көрсетуге уәде берген протектораттың қарым-қатынасы деп ойлады. Екінші жағынан, Кенесары Орталық Азия хандықтарының бодандығын қабылдаудан бас тартты. Шекара әкімшілігінің жоғарғы өкілдері Кенесарының Ресеймен татуласуға деген талпыныстарына бірдей қарамады. Орынбор генерал-губернаторы Перовский қарым-қатынасты бейбіт жолмен шешпек болды. Кенесарыға рақымшылық жасалды, одан кейін оның туыстары да босатылды.

1841 жылы Кенесары бітімгершілігін пайдаланып, Қоқанға соғыс жариялады. Кенесары әскері 4 мың адамды құрады. Негізгі күш Созақты қоршауға бағытталды, ол 12 күнге созылды. Созақ, Сауран қалалары жаулап алынды. Қоқан хандығы оған бейбітшілік ұсынуға мәжбүр болды. Алайда, Сібір билігі Кенесарыны қудалауды жалғастырды, оның әйелі мен кейбір жақтастары тұтқынға алынды. 1843 жылдың басталуымен Кенесары Батыс Сібір губернаторлығының шекара сызығына шабуылдарын күшейтті. Сонымен қатар, Кенесары Қоқан хандығының иелігіне шабуыл жасауды тоқтатқан жоқ. 1843 жылы 27 маусымда І Николай Кенесарыға қарсы жорыққа рұқсат берді.

1843 жылы тамызда Кенесарыға қарсы сұлтан Жантөреұлы, Айшуақұлы, полковник Генс және Визянов бастаған 5 мыңға дейін әскер жіберілді. Сол жылдың 1 және 7 қыркүйегінде көтерілісшілермен шайқастар өтті. 1844-45 жылдары көтеріліс шарықтау шегіне жетті. Осы уақытқа дейін ол

Қазақстанның барлық негізгі аудандарын қамтыды, сондай-ақ, Сырдария мен Оңтүстік Қазақстан территориясына да тарады. Шайқаста көзге түскен қазақтарды Кенесары үнемі қолдап, жігерлендіріп отырды. Әскери шендер сарбаздардың шығу тегіне қарамады. Қатардағы әскер есаул болып тағайындала алды. Кенесары арнайы тыңшыларды дайындады, әскерлердің азық-түлігіне қамқорлық жасады. Патша үкіметі Кенесары көтерілісін басуға Орск бекінісі жағынан, Ұлытау тауларынан және Тобыл өзені жағынан үш отряд жіберуге шешім қабылдады.

1844 жылы мамырда Жантөреұлы, Сұлтан Баймағамбетұлы және әскери старшын Лебедев басқарған жасақ оңтүстіктегі Қарақұмға қарай бет алды. Кенесары Лебедевті жалған жолға бағыттай алды, нәтижесінде Лебедев Ресейдің қарамағындағы Байқадамов ауылдарын қателесіп талқандады. Лебедев Орынборға шақырылып, көп ұзамай Ресейге адал билердің ауылдарын талқандағаны үшін сотқа тартылды. Лебедевтің орнына полковник Дуниковский келді. Осы уақытта генерал Жемчужниковтың басшылығымен Сібір отрядтары Кенесары көтерілісін басуға жіберілді. Патша әскерлерімен ашық шешуші қақтығысты болдырмай, тиіп қашып, Кенесары отрядтары жау күштерін шаршатты. 1844 жылдың 20-21 шілдесіне қараған түні Кенесарының негізгі күштері Жантөрин отрядын қоршап алды. Түнгі шайқаста 44 сұлтан қаза тапты. Тамыз айы Кенесары үшін жаңа жетістік әкелді. 14 тамызда Наурызбай мен Ағыбай отрядтары Екатерина бекінісінің форштадтын басып алды. Жеңістер мен табыстар Кенесарының беделін арттыра түсті.

Кенесарының негізгі мақсаты 1844 жылғы жетістіктерді пайдалана отырып патша үкіметінің қазақ хандығын мойындауы және орыс әскерлерінің басып алған жерлерін қайтаруға қол жеткізу сынды басты міндеттерді шешу болды. Кенесары патша үкіметінен бітімгершілік келіссөздерін бастауды сұрады, ұсыныс қабылданды. Орынбор Кенесарының барлық туыстарын, оның ішінде әйелі Күнімжанды тұтқыннан босатуға рұқсат алды. 1845 жылғы сәуірдің басында патша үкіметінің елшілігі Кенесары қалашығына келді. Елшінің әкелген хатында Орынбор губернаторы Кенесарының сөзсіз бағынуын талап етті, Кенесары басқа мемлекеттермен дипломатиялық келіссөздер жүргізбей, өзіне бөлінген жерде көшіп қонып жүргенде, сұлтан басшыға бағынған жағдайда рақымшылық жасауға уәде берді. Кенесары жауап ретінде хат жазып, барлық әскери бекіністерді сүріп тастауды, қазақтарға тартып алынған жерлерді қайтаруды, қазақ ауылдарындағы зорлық-зомбылық пен тонауды тоқтатуды талап етті, тек осындай жағдайда ғана Кенесары Ресейдің протекторатына кіруге келісті.

1845 жылдың жазында елшілік Ресейге оралғаннан кейін көп ұзамай патша үкіметі Кенесарының көшіп қонатын жеріндегі Ырғыз өзені мен Торғайда екі бекініс салды. Кенесары азаттық қозғалысының орталығын елге, ұлы жүз ауданына көшіруге мәжбүр болды.

Қазақстанның оңтүстігіне көшу Қоқан хандығымен жаңа қақтығысқа алып келді. Қоқанға қарсы соғыс 1845 жылдың күзінде басталды. Кенесары

әскерлерінің бір бөлігі бірнеше бекіністі алып, екіншісі Түркістан мен Ташкентке қарай жылжыды. Алайда, Кенесары отрядтарының одан әрі алға жылжуы тырысқақ эпидемиясының шығуына байланысты кешіктірілді, сонымен қатар, Қоқан мен Хиуа хандығы одақ құрып, Кенесарыға қарсы бірлескен шабуыл дайындап жатқандығы белгілі болды. Кенесары Балқаш көлі мен Іле өзенінің ауданына қоныс аударуға мәжбүр болды, мұнда оны үйсін, дулат, найман және т.б. рулары қолдады.

Көп ұзамай Кенесары шайқастар мен тосқауылдарға төтеп бере алмай, Алатау бөктеріне кетті. Кенесары Орта Азия хандықтарына қарсы бірлескен әскери шабуыл жасау үшін қырғыздардың территориясына кіреді. Қырғыз манаптары Орман және Жантаймен жүргізген келіссөзі сәтсіз аяқталды. 1847 жылдың көктемінде Кенесары манап Орман ауылдарына қарсы әскерін жылжытты. Манап Орманды өз халқы қолдады, Кенесарының жағдайы нашарлай түсті. Шайқастардың бірінде Кенесары тұтқынға алынып, қырғыздардың қолынан қаза табады.

Кенесары көтерілісі прогрессивті, ұлттық-азаттық сипатта болды. Бірақ күштер тең болмады, экономикалық артта қалушылық, феодалдық бытырандылық, қазақтардың бытыраңқы билері мен сұлтандары арасында бірлік, тығыз байланыс болмады. Кенесары қозғалысындағы ішкі таптық қайшылықтар үлкен кедергі болды.

1916 жылғы Орта Азиядағы ұлт-азаттық көтеріліс. 1914 жылы 1 тамыз күні Ресей бірінші дүниежүзілік соғысқа кірді. 1915-1916 жылдардағы соғыс қимылдары елдің экономикалық және техникалық артта қалуын көрсетті. Ресей өзінің батыстағы иелігінің едәуір бөлігінен айырылды. Соғыс жаңа адами және материалдық ресурстарды талап етті. Қазақстанда салықтар 3-4 есе, жекелеген жағдайларда 15 есе өсті, арнайы әскери салық енгізілді. Бұдан басқа, түрлі «қайырмалдықтар» деп аталатын алымдар да жиналды: қазақтардан мал мен киіз үйлер алынды. Соғыстың алғашқы үш жылында тек Түркістан өңірінің өзінен 70 мың бас жылқы, 12,7 мың бас түйе, 13 мыңнан астам киіз үй соғыс қажеттілігі үшін жиналды. Өңделетін жердің көлемі қысқарып, бұл жағдай нан бағасының өсуіне алып келді. 1916 жылдың ортасына қарай қазақ халқы иелігінен алынған жердің көлемі 45 млн десятинаға жетті.

Патша тарапынан 1915 жылдың 1 қаңтарында әскери салық салу туралы жарлығы күшіне енгізілді. 1914 жылы Сырдария және Жетісу облыстарының өзінен 1 млн бас қой айдап әкетілген болса, осы жарлық негізінде 1915-1916 жылдары бидай, күріш, қант және басқа да азық-түлік бағасы қымбаттап, мақта бағасы күрт төмендеп кетті [66, 25 с.]

1916 жылдың 25 маусымында патшаның жарлығы жарияланды. Онда 18-43 жас аралығындағы басқа ұлт өкілдерін қорғаныс құрылыстарын салу үшін, тыл жұмыстарына жіберу жайында айтылды. Барлығы 390-400 мың адам мобилизацияландырылуы тиіс болды. Еңбекке қабілетті ер адамдарды соғысқа шақыру астық жинау және малды қысқы жайылымдарға айдап апаруға дайындау, шөп дайындау кезінде жүргізілді, бұл қазақ ауылының

экономикалық базасына нұқсан келтірді. Патша жарлығы қазақтардың көтерілуіне себеп болды, үкімет көтерілісті тоқтату мақсатында әскерге шақыруды кейінге қалдыру туралы екі рет жариялады. Қазақтардың тууы туралы метрикалық жазбалары болмағандықтан, жергілікті жерлерде ел билеушілерінің бастылығы орын алды. Осының бәрі қазақтардың наразылығының артуына себеп болды.

Көтеріліс бүкіл қазақ даласын қамтыды. Патша үкіметі Түркістан өлкесін соғыс жағдайында деп жариялады.

Жетісудағы көтеріліс. Мұнда шілде айының басында қарулы қарсылық көрсету басталған болыстарда қазақтардың съездері өтті. Жазалаушылармен ірі қақтығыстар Асы, Қарқара, Самсы шатқалдарында, Қастек, Нарынқол және т.б. аудандарда болды. Тамыз айының ортасында көтеріліс Семей облысының барлық болыстарын қамтыды. Оны басу үшін 95 рота сарбаз, 24 казак жүздігі, 16 үрі қару мен 47 пулемет жіберілді. Көтеріліс 1916 жылдың қазанында басып тасталды. Патша әскерлері соңына түсіп қудалаған 300 мыңнан астам қазақтар мен қырғыздар Қытайға, Қашқарияға қашып кетті. 347 адам өлім жазасына кесілді, 578 адам ауыр жұмысқа жегілді, сотсыз және тергеусіз атылғандарды есептемегенде 129 адам бас бостандығынан айырылды. Көтеріліс жетекшілері Т. Бокин, Б. Ашекеев болды.

Сырдария облысы мен Батыс Қазақстандағы көтеріліс. 1916 жылы шілде айының ортасына қарай жаппай толқулар Сырдария облысының барлық аумағын қамтыды. Көтерілісшілер болыс билеушілерінің мүлкін жойып, полициямен және патша әскерлерімен шайқасты. Қыркүйек айының соңына қарай көтеріліс басылды.

1916 жылдың шілде-тамыз айларында Орал облысы мен Бөкей Ордасында қазақтардың жаппай көтерілістері орын алды. 8 шілдеде Шыңғырлау болысы № 5 ауылының қазақтары болыстық басқарушыдан тыл жұмыстарына жұмылдырылғандардың тізімін жасауды тоқтатуды талап етті, бірақ олар бастартқандықтан бүлікшілер оларды өлтірді. Бұл оқиға туралы хабар басқа приходтарға тарады. Көтерілісшілер барлық жерде ауыл старшындарына, болыс билеушілеріне, кеңсе қызметкерлеріне шабуыл жасады. 1916 жылы мамыр айының ортасында бүлік бүкіл Бөкей Ордасын, Темір және Гурьев уездерін қамтыды. Қазан айының басында көтеріліс басылды, бірақ қазақтар әскерге шақыру пункттеріне келмеді. Көтеріліс жетекшілері С. Мендешев, А. Айтиев, Т. Рысқұлов болды.

Ақмола және Семей облыстарындағы көтеріліс. Осы кезде мұнда көтерілісшілер тізімдерді жойып, жергілікті патша әкімшілігінің өкілдерін ұрып соғады. Көтеріліске Қарсақпай зауыты мен Жезқазған, Риддер, Спасск кеніштері мен зауыттарының жұмысшылары қатысты. Кейбір аудандарда көтерілісшілер саны 7 мыңға жетті. Көтерілісшілерге қарсы 12 атты жүздік, 11 жаяу әскер ротасы жіберілді. 1916 жылғы қыркүйек-қазан айларында жазалаушылармен қарулы қақтығыстар Зайсан, Өскемен, Қарқаралы, Ақмола және Атбасар, Павлодар уездерінде болды. Көтерілісшілердің жаппай батырлығына қарамастан, патша әскерлері бұл аймақтардағы көтерілісті

басып тастады. Көтерілісшілердің бір бөлігі Торғай уезіне кетті, кейбіреулері 1917 жылғы ақпан төңкерісіне дейін қарсылық көрсетумен болды. Мұнда жетекшілердің бірі С. Сейфуллин болды.

Торғай облысындағы көтеріліс. 1916 жылғы көтерілістің ең ірі ошағы Торғай болды. Торғай уезінде ірі көтерілісшілер жасағы құрылды, оны Амангелді Иманов (Үдербайұлы) басқарды. 1916 жылы шілдеде Амангелді қазақ отрядтарын біртұтас армияға жинап, сардарбек болып сайланады. Сонымен қатар, қыпшақтардан Жанбосын, арғындардан Оспан Шолақ хандары сайланды. Амангелді мен Әбдуғаппар көтерілісшілердің өзегін құрады. Әбдуғаппар Кенесары Қасымұлының қалауымен хан мәртебесінде болған Орта жүздің ықпалды биінің немересі, ал Амангелді Кенесары Қасымұлының қарулас серігінің бірі болған Иманның немересі болды. Бұл жағдай қазақ халқының бостандық үшін күресінің сабақтастығын көрсетеді.

Амангелді әскері ұйымшылдығы мен темірдей тәртібімен ерекшеленді. Армия ондық жүйеге негізделді, басқару штаб ретінде қызмет ететін әскери кеңес арқылы жүзеге асырылды. Кеңес жанынан төрешілер алқасы, хатшылық жұмыс істеді, жасақшылар салықтарды жинады және міндеткеліктердің өтелуін қадағалады, қазынашылар қаржылық мәселелермен айналысты. Хандарды мойындаған тұрғындар салықтан босатылды. Пошта жүйесі құрылды.

1916 жылдың қазан айына қарай Торғай және Ырғыз уездерінде 20 мыңға дейін көтерілісшілер отряды болды. Армия үш бөлікке бөлінді: біріншісі Торғайдың солтүстігінде, екіншісі Торғайдың батысында, үшіншісі Торғайдың шығысында. 17 қазанда Ақтөбе уезінің көтерілісшілері Қарабұтақ ауылын қоршауға алып, келесі күні Қожекөл көлі маңында жазалаушы отрядқа шабуыл жасады. Патша әскерлері шегінуге мәжбүр болды. 21 қазан күні Татырлар көлі ауданында 4 мың көтерілісшілер орыс казактары отрядтарына тойтарыс берді. 23 қазанда Амангелді бастаған 15 мың көтерілісші Торғай қаласын қоршап алды.

Торғай көтерілісшілеріне көрші облыстардың қазақтары қосылды. Қараша айында көтерілісшілер саны 50 мыңға жетті, отарлық аппарат толығымен сал болып қалды. Көтерілісті басу үшін генерал Лаврентьевтің басшылығымен арнайы экспедициялық корпус құрылды, ол Қостанай, Ақтөбе және Шалқардан үш жақтан шабуыл жасады. Көтерілісшілер әскерлер келгенге дейін Торғайды алуға ұмтылды, бірақ мүмкін болмады. Қоршау 10 күнге созылды, көтерілісшілер қоршауды алып тастап, жазалау экспедициясына қарай жүрді. 16 қарашада көтерілісшілер Түнқойма пошта станциясының маңында жазалаушы күшке шабуыл жасады. Жазалаушылар отряды Торғайға жылжыды.

Қарашаның екінші жартысында көтерілісшілердің негізгі бөлігі Торғайдан 150 км қашықтықта жүріп, Аққұм құмдарындағы бөлікке шоғырланды. Көтерілісшілер соғыс қимылдарын басқару және жаулап алған аймақтарды басқару кеңесін құрды. Көтерілісті басу үшін Самарадан генерал Макаровтың жаңа жазалау экспедициясы шықты. Күштер тең болмады, бірақ

соған қарамастан көтерілісшілер партизандық күрес әдістерін қолдана отырып, жаудың негізгі күштерінің бетін қайтарды. Жауынгерлік қақтығыстар 21-23 қарашада болды.

Қыста Амангелді мен Әбдуғаппар өз отрядтарын жазалаушы әскерлердің жетуі қиын жерлерде орналастырып, азық-түлік және жем-шөппен қамтамасыз етті. 1917 жылғы 13 және 14 қаңтар күндері Шошқалы–Қопа және Күйік–Қопа шатқалында шайқас болып, жазалаушы отрядтар артқа шегінді. Ақпан айында бірнеше шайқас болды. 22-24 ақпанда Дұғал–Үрпек ауданында соңғы шайқас болып, көтерілісшілер жазық далаға қарай шегінді. Жазалаушы отрядтар шегініп бара жатып та көтерілісшілерге оқ жаудырды, бірнеше жүз әйел, қарттар мен балалар, мыңнан астам көтерілісшілер өлтірілді. Ақпан айының соңында жазалаушылар шегініп, Дұғал–Үрпекті бүлікшілердің қолына қалдырды. 1917 жылдың соңында Амангелді Торғайды басып алды. Осылайша, патшалық көтерілісті баса алмады, бірақ ауылдардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы өте қиын болды. Көтерілісшілердің бір бөлігі Қытай мен Моңғолияға қоныс аударды. Жалпы, осы жылдар ішінде империядағы қазақтар саны 600 мыңнан астам адамға азайды. Көтерілістің жеңілуінің себебі, ең алдымен, күштердің теңсіздігі емес, бір орталыққа бағынған орталық басшылықтың болмауы еді.

Осы кезеңде Қазақ ұлттық зиялыларының қалыптасу процесі жүріп жатты. Зиялы қауымның радикалды бөлігі көтерілісшілерді қолдап, көтерілісті басқарды (Т. Бокин, Б. Ашекеев, С. Мендешев және т. б.), «Қазақ» газетінің айналасында біріккен зиялы қауымның либералды-демократиялық бөлігі Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және т. б. өздерінің басты міндеттерін халықты қантөгістен сақтандыру және оның этникалық тұтастығын сақтауда деп түсінді. 1916 жылғы көтеріліс кезінде «еуропалық білім алған қазақ зиялыларының көтерілісті қолдамауы, ұлттық тәуелсіздікке парламенттік әдістермен жүргізілетін саяси күрес арқылы жетуге ұмтылуы – заңды құбылыс» [67, 18 б.]. Бұл ұлт-азаттық қозғалыстың саяси күрес деңгейіне көтерілуімен сипатталады.

1913 жылы А. Байтұрсынов қазақ ұлтының өмір сүруі өзекті мәселеге айналғаны туралы жазды. Қоғамның бір бөлігі өз отандастарының тыл жұмыстарына жұмылдырылуын сөзсіз қолдады. Мұндай ұстаным олардың Ресейге төніп тұрған қауіп осы елдің субъектілері ретінде қазақтарға да қатысты деп санайтындығымен түсіндірілді.

Зиялы қауымның едәуір бөлігі бүлікшіл және қарусыз халықты қырып жоюға бағытталған жақсы қаруланған жазалаушы отрядтардың шабуылын болдырмауға тырысты. Олар заманауи озық техникалық жабдықтармен жақсы қаруланған патша армиясына қарусыз халықтың қарсы тұруы мүмкін емес деп түсінді. Отарлық империямен ақылға қонымды ымыраға келу тактикасын жүзеге асыра отырып, халықты аман алып қалу идеясын бірінші орынға шығарып, қазақтарды тыл жұмыстарына шақыруды кейінге қалдыруды, оны дайындық жұмыстарынан кейін жүзеге асыруды ұсынды.

Шілде айында либерал-демократиялық интелегенция көшбасшылары іс-қимыл бағдарламасын әзірлеу мақсатында Торғай қаласында қазақ жұртшылығы өкілдерінің съезін ұйымдастыру туралы шешім қабылдайды. 1916 жылы 7 тамызда Торғай, Ақмола, Орал және Семей облыстары делегаттарының алдында Торғай губернаторы Эверсман сөз сөйлеп, жарлықтың негізгі ережелерін егжей-тегжейлі түсіндірді. Кеңес төрағасы болып Ә. Бөкейханов, хатшы болып О.Алмасов және М.Дулатов сайланды.

Кеңес мобилизация сәтсіздігінің мынадай себептерін көрсетті: халықтың дайындықсыздығы, биліктің асығуы, шенеуніктердің дөрекілігі және билігін асыра пайдалануы. Ә.Бөкейхановтың ұсынысы бойынша кеңес үкіметке үндеу қабылдап, онда талаптар қойылды. Біріншіден, солтүстік уездерден 1917 жылдың 1 қаңтарына дейін, ал оңтүстік уездерден 1917 жылдың 15 наурызына дейін жұмысшыларды шақыруды жылжытуды және әр отбасында шақыру жасындағы бір еңбекке жарамды адам қалдырылсын. Қабылдау комиссиясының құрамын өзгерту, оларға әр болыстан өкілдер енгізу, медреселердің молдаларына, мұғалімдері мен оқушыларына соғысқа шақыруды кейінге қалдыру ұсынылды.

Қазақ интелегенциясы көшбасшыларының, ең алдымен, кадеттік партия мүшесі және І Мемлекеттік Дума депутатығы қызметін пайдаланған Ә. Бөкейхановтың талап етуі және белсенді іс әрекеттерінің арқасында біріккен комитеттің құрамында «басқа ұлт өкілдерінің бөлімі» құрылды, оның негізгі міндеті мобилизацияланған қазақтардың, өзбектердің және т.б. халықтардың тылдық жұмыс жағдайын жақсарту болды. Бұл бөлімді Ә. Бөкейханов басқарды. Қазақ интелегенциясы 1916 жылғы көтерілісті басу кезіндегі қуғын-сүргіннің ауқымы мен қатыгездігі туралы шындықты Ресейдің демократиялық жұртшылығына жеткізе алды. Бұл ретте еңбекшілер фракциясының көшбасшысы А.Керенскийдің Мемлекеттік Думаның тапсырмасы бойынша Түркістан ауданына жергілікті жерлердегі істің жағдайымен танысу мақсатындағы сапары маңызды рөл атқарды. Ресейдің болашақ премьер-министрі 1916 жылғы 13 желтоқсанда Мемлекеттік Думаның жабық отырысында үкіметті айыптап, сынға алды. Патшалықтың отарлық саясатын қатты сынға алу қазақ халқына қарсы геноцидті тоқтатуға бар күшін жұмсаған қазақ зиялы элитасы қызметінің нәтижесі болды.

Алаш интелегенциясы мен революциялық-демократиялық қозғалыс өкілдері жүргізген күрестің басты уәжі ұлттық мемлекеттілікті қалпына келтіру жолымен қазақ халқының ұлттық тіршілігі мен рухани жаңғыруы проблемасы болды. Көзқарастар әртүрлі болды: алаш интелегенциясы эволюциялық, реформалық даму жолына ұмтылды, радикалды канат қазақ халқының болашағын дәстүрлі құрылымдардың революциялық бұзылуымен байланыстырды.

1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының сан ғасырлық ұлт-азаттық қозғалысының тарихында ерекше орын алады. Кенесары Қасымұлы көтерілісінен кейін алғаш рет 1916 жылы бүкілқазақтық сипатта болды. Көтеріліс отаршылдыққа қарсы және антиимпериалистік бағыттағы мазмұнға

ие болды. Көтерілістің басты міндеті - халықты ұлттық және саяси азат ету еді. Көтеріліс барысында хан билігі қалпына келтірілді. Көтерілістің қозғаушы күштері шаруалар, жұмысшылар, қызметшілер мен зиялы қауым болды. Жалпы алғанда, Жетісудан басқа жерлерде бұл көтеріліс моноұлттық сипатта болды. Көтеріліс барысында ұлт-азаттық революцияның белгілері байқалды, мысалы, қозғалыс сипаты, оның қозғаушы күштері, мақсаттары мен ауқымдылығы, мемлекеттілікті қалпына келтіру талабы. 1916 жылғы көтеріліс XX ғасыр тарихында ерекше орын алады және 1917 жылғы ақпан революциясына жалғасты.

Бақылау сұрақтары:

1. 1870 ж. Маңғыстау қазақтары көтерілістерінің себептері, сипаты мен барысы туралы баяндаңыз.
2. Старшын Жоламан Тіленшіұлының (1822-1824 ж.) наразылық қозғалысын талдаңыз.
3. Тарихи әдебиеттегі Кенесары хан тұлғасын сипаттаңыз.
4. Сұлтандар Қасым Абылайханұлы, Саржан Қасымұлы бастаған Сібір ведомствосы қазақтары жеріндегі қозғалыстың сипатын түсіндіріңіз.
5. Отандық және әлемдік тарихи әдебиеттегі 1916 жылғы көтерілістіке берілген бағаны тұжырымдаңыз
6. 1916 ж. қозғалысқа қатысушыларға үкіметтің репрессиялық шаралары және жазалаушы әскерлердің әскери әрекеттерін көрсетіңіз

3.4 «Алаш» қозғалысы және ұлттық мемлекет идеясы

1. Түркі-мұсылман халықтарының зияткерлік элитасы мен Ресей империясының өзара байланыстары.
2. Ресейдегі ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы және оның Қазақстанға әсері.
3. Шілдедегі жалпықазақ съезі және Алаш партиясын құру туралы шешім.

Түркі-мұсылман халықтарының зияткерлік элитасы мен Ресей империясының өзара байланыстары. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты қазақ жастарының саяси көзқарастарына үлкен әсер етті. XX ғасырдың басында отарлық саясаттың күшеюі қазақ ұлттық зиялыларынан күрестің жаңа тактикасы мен стратегиясын табуды талап етті. Сондықтан да, бұл кезеңде бостандыққа қол жеткізу қан төгу арқылы емес, саяси күреспен, күрестің жаңа жолдары мен құралдарын іздеу арқылы жүргізілуі тиіс болды. Панисламистік қозғалыс негіз етіп алған халықтардың мұсылмандық бірлігі идеясы Ресей колонияларындағы түрік-мұсылман қозғалыстарының бірігуіне ықпал етті. Ғасырлар тоғысында негізгі екі идеяны - ағартушылық пен діннің бірігуін мақсат етіп алған джадидизмнің таралуы ұлттық сана-сезімнің

өсуімен байланысты болды. Осы кезеңде қазақ зиялылары қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының өзіндік идеологиясы – Алаш пайда болды [68].

1905 жылы Ресейде революция орын алды. Империя орталығындағы революциялық көтерілістің болуына түрткі болған негізгі себеп 1905 жылы 9 қаңтардағы «қанды жексенбі» оқиғалары болды. Бұл орыс патшасын тақтан құлатуға бағытталған алғашқы орыс буржуазиялық-демократиялық революциясы еді. Осы революциялық оқиғалардың әсерінен ақпан айында қазақ даласындағы Түркістан, Перовск, Жусалы, Шалқар және т.б. бірқатар елді мекендерде ереуілдер өтті. Мамыр айында Верный мен Қостанайда жұмысшылардың ереуілдері орын алды. 1905 жылдың жаз айларында азаттық қозғалыстар жаңа формаларға ие бола бастады.

1905 жылдың 25 маусымында Қарқаралы қаласының маңындағы Қоянды жәрмеңкесінде қазақ съезі өтіп, ол империялық Министрлер кеңесінің төрағасы атына жазылған петицияны қабылдады. Қарқаралы Петициясы мынадай тармақтардан тұрды: орталық губерниялардан шаруаларды көшіруді тоқтату, қазақтар үшін жеке діни басқаруды ұйымдастыру, сөз бостандығы мен цензураның күшін жою, қазақ тілінде ресми іс жүргізуді енгізу, алқабилер сотын енгізу, қазақ депутаттарының Мемлекеттік Думаны шақыру туралы жобаны әзірлеу жөніндегі кеңес жұмысына қатысуы.

Ресей империясының Мемлекеттік Думасы құрылғаннан бастап оның депутаттығына қазақтардан 9 азамат сайланды. Думаға Семей облысынан Әлихан Бөкейханов пен Темірғали Нұрекенов, Орал облысынан Алпысбай Қалменов пен Бақытжан Қаратаев, Жетісу облысынан Мұхамеджан Тынышбаев, сондай-ақ, Торғай облысынан Ахмет Беремжанов, Ақмола облысынан Шаймерден Қосшығұлов, Сырдария облысынан Тілеулі Аллабергенов және Уфа губерниясынан этникалық қазақ Сәлімгерей Жантөрин сайланған болатын (21 сурет).

21 сурет. Ресей Мемлекеттік Думасына сайланған қазақ депутаттары (Ізтілеу Д. Мемлекеттік Думадағы Дала өлкесінің өкілдері. <https://e-history.kz/kz/news/show/319>)

Дәстүрлі мұсылман қоғамын модернизациялау идеясының айналасында қалыптасқан көзқарастар мен тәсілдердің кең спектрі Джадидизм қозғалысына айналды. Дәстүрлі исламдық білім беру реформасы ретінде басталған джадидизм, негізінен Ресей империясының түркі халықтарының өкілдерін қамтыған, дәстүрлі мұсылман қоғамдарын модернизациялау және Ресейдің қоғамдық саяси өміріндегі мұсылмандардың рөлін жандандыру жолындағы мұсылман зиялыларының кең ауқымды қозғалысына айналды.

Жас қазақ зиялылары мен озық ойлы мұсылман дінбасылары прогрессивті мұсылман зиялыларының барлық көзқарастарын бойына сіңіріп, өз халқының қараңғылығы және надандығымен күресті. Осы күресте оның бастауында тұрған Абай уақыт талабы мен прогрессивті мұсылман зиялы қауымының көзқарасын сезініп, барша азаптанған қазақ халқына болашаққа жарқын жол көрсететін үлгі әрі бағыттаушы бола алды.

Халық арасында үлкен беделге ие болған кажылар халық санасының бірігуі мен оянуында зор рөл атқарды.

Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының өсуі Ресей империясындағы бүкіл мұсылман қозғалысының дамуымен бірге жүрді. Сондықтан, патшалық мұсылмандықпен күресу мақсатында түрлі амалдар мен қулықтарға, тіпті Ресей империясының мұсылмандары арасында «панисламизм» мен «пантүркизм» бар деген өтіріктерді айтқанға дейін барды. Осының бәрі Ресей империясы мұсылмандарының арасында іріткі туғызу үшін патшалыққа аса қажет болды. Бұл жағдайлар Ресей империясының барлық мұсылмандарымен өздерінің адам құқықтары мен бостандықтары үшін күресте діннің – Исламның қаншалықты терең орын алатынын және империяның мұсылман халықтарына толық гегемония орнатуға ұмтылуда исламның билікке қаншалықты қауіпті екенін көрсетеді. Бірақ, Ресей империясының мұсылман бөлігінде қалыптасқан жағдай барлық мұсылмандардың бірігіп әрекет етуіне кедергі келтірді, сондықтан, ол Ресейдің түрлі бөліктерінде өзіндік ерекшеліктерімен әр түрлі жүрді.

Қазақстанда ол Алаштың ұлт-азаттық қозғалысында көрініс тапты. Жаңа қазақ интеллигенциясы мен мұсылман дін өкілдерінің басты міндеті Ресей империясының барлық мұсылмандарын патшалықтың үстемдігінен азат ету мәселесі емес, тек қана қазақ халқын азат етуге ұмтылу болды. Бұл игі істе XX ғасырдың басындағы қазақ зиялы қауымы мен мұсылман дін қайраткерлері өздерін өз халқының шынайы қорғаушысы және тілектерін білдіруші ретінде көрсете алды.

Бүкіл озық ойлы қазақ зиялы қауымы топтасқан «Қазақ» газеті (22 сурет) мен «Айкап» журналы нағыз халық үніне айнала білді. Қазақ зиялы қауымының көзқарасы өз халқы мен Ресей империясының аумағындағы барлық мұсылмандарды қорғау идеясында дін қайраткерлерінің пікірлерімен үйлесті. Бірақ мұсылмандықтың одан әрі дамуы, жалпы қазақ халқының болашақ өмір сүру құрылымына қатысты мәселелерде қазақ зиялы қауымы өкілдері арасында әртүрлі көзқарастар болды. Халықтың болашақ дамуы туралы пікірлердің түрлі болуы 1914 жылы өткен Бүкілресейлік

мұсылмандар съезінде айқын көрініс тапты. Мұнда сөз сөйлеген Ә. Бөкейханов және Б. Қаратаев сияқты қазақ зиялы қауым өкілдері қазақ халқының мұсылмандығын, тілін, мәдениеті мен дәстүрін дамытуға қатысты түрлі көзқарастарды қорғады [69, 76 б.].

22 сурет. Қазақ газеті. 1915 жыл 29 тамыз. («Қазақ» газетінің көшірмесі Финляндия Ұлттық кітапханасының қорынан алынды)

Қазақтың озық ойлы мұсылмандары, қажылар – М. Кәшімов, Ш. Құдайбердиев және М. Көпеевтер қазақ зиялылары жетекшілерінің қызметін қолдап қана қоймай, «Қазақ» газетінің айналасына жиналып, кейін Алаш-Орда басшылығында болған зиялы қауымның барлық бастамаларына белсене қатысты.

Қазақ зиялы қауымы мен алдыңғы қатарлы мұсылман өкілдері заманның сын-кәтерлеріне лайықты жауап беріп, бүкіл қазақ халқын сондарынан ерте алды. Қазақ зиялыларының арасында Қазақстанның болашақ дамуы туралы көзқарастарының әр түрлі болуына қарамастан, олардың барлығын бір ой біріктірді - өз халқына құқық, жер мен еркіндік беру, сондай-ақ оның мәдениетін, тілін, дәстүрін, дінін қорғау.

XIX-XX ғасырдың басында түркі халықтарының арасында пантюркизм қозғалысы кең таралды. Пантюркизм бұл - мемлекетіне қарамастан, барлық түркі тілдес халықтарды біріктіру идеологиясы. Идеологияның басты мақсаты - түркітілдес халықтар мемлекетін құру. Бұл қозғалыстың әлеуметтік-саяси тамыры белгілі бір халықтардың ұлттық сананың ояну процесінің тереңдеуіне және ұлттардың пайда болуына байланысты болды.

Осылайша, пантюркизм алдына келесі міндеттерді қойды: мемлекетті ұлттық идеямен нығайту, түркілердің ұлттық сана-сезімін арттыру және келешекте ұлттық түрік мемлекетін құруға оларды тарту.

Пантюркизм таралуының бір ерекшелігі - идеологияның жастар арасында танымалдылығының жоғары деңгейде болуы.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында болған өзгерістер қазақ халқының рухани өміріне терең әсер етті.

Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өміріндегі түбегейлі өзгерістер қазақ қоғамдық санасында елеулі өзгерістердің орын алуына алып келді. Мұндай елеулі өзгерістер ұлттық сананың оянуына себеп болды, қазақ қоғамында жаңа идеялардың, ойлардың, көзқарастардың қалыптасуын айқындады.

Ұлттық зиялы қауымның қалыптасу жолы күрделі және ұзақ процесс болды. Оның барысы колониялық режимнің шарттарымен, патшалықтың бағындырылған халықтарға қатысты кемсітушілік саясатымен тежелді.

Дегенмен, XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басы халқымыздың зияткерлік күштерінің дамуындағы жаңа кезең болды. XX ғасырдың басында Қазақстанда ұлттық қазақ зиялы қауымының қалыптасу үдерісі жүрді, олардың бір бөлігінде еуропалық білімі болды.

1917 жылдың басында Ресей жаңа революцияның қарсаңында тұрды. Бірінші дүниежүзілік соғыс Ресей экономикасының күйреуіне алып келді. Соғыс, әсіресе, патшалық Ресейдің ұлттық шеткері аудандарының, атап айтқанда, қазақ даласының экономикасына, қатты әсер етті. Салықтар мен міндеттер өсті, ұлттық-отарлық езгі күрт артты, жерлерді қазақ иеліктенінен тартып алу жалғасты. 1916 жылы Орталық Азия мен Қазақстанның байырғы тұрғындарының көтерілістері Ресейдің алдында жаңа революция тұрғанын көрсетті. 1917 жылдың 14 ақпанында басталған саяси ереуіл көтеріліске ұласты. Ресейде патшаны құлатқан буржуазиялық-демократиялық революция жеңіске жетті, елде қос билік орнады: Уақытша үкімет – буржуазия органы және Петроград жұмысшылар мен шаруалар депутаттары кеңесі – жұмысшы табы, шаруалар мен солдаттардың органы.

Революция туралы хабар Қазақстанға телеграф арқылы келді. Қазақстан халқы революцияны қолдады, бұл патшалықтың құлатылуымен ұлттық проблемаларды шешуді байланыстырған қазақ халқының мүддесіне сай келді. Халықтың қоғамдық-саяси белсенділігі артты, көптеген қалаларда стихиялық митингілер мен демонстрациялар жүрді, саяси тұтқындар түрмелерден босатылды.

Революцияның алғашқы күндерінде орын алған бұқаралық қозғалыстар отарлық аппаратты бұзуға бағытталды. Бұқараның бастамасымен 1917 жылғы наурыз-сәуір айларында Қазақстан облыстарының барлық дерлік губернаторлары мен уездердің бастықтары қамауға алынды немесе ауыстырылды. Уақытша үкімет жергілікті билік органдарын құруға кірісті. Таратылған әкімшіліктің орнына 7 сәуірде Түркістан комитеті құрылды,

оның құрамына Сырдария, Жетісу облыстары, сондай-ақ Маңғыстау кірді. Мемлекеттік Думаның мүшесі Н.Н. Щепкин төрағалық еткен Түркістан комитетіне Қазақстаннан Ә. Бөкейханов, М. Тынышпаев кірді. Қазақстанның барлық жерінде Уақытша үкіметтің жергілікті органдары: облыстық және уездік атқару комитеттері құрылды. Қазақ халқының өкілдері Уақытша үкіметтің Комиссарлары болып - Торғай облысына Ә. Бөкейханов, Жетісуға – М. Тынышпаев, Түркістанға – М. Шоқаев тағайындалды. Бұқараның саяси белсенділігі әртүрлі комитеттердің құрылуына алып келді.

Ұлттық зиялы қауым революцияны басынан бастап құптады. Ұлттық зиялы қауым көшбасшысы Ә. Бөкейханов «Жаңартылған Ресейдің еркін азаматтары – қазақтарға» атты үндеу жасап, онда «қазақтар жаңа жүйе мен жаңа үкіметті қолдау үшін ұйымдасуы керек. Жаңа жүйені қолдайтын барлық ұлттармен байланыста жұмыс істеу керек. Біздің ұранымыз - бірлік пен әділеттілік...» делінді.

Уақытша үкімет 14 наурызда тыл жұмыстарына басқа ұлт өкілдерін жіберуді тоқтатып, бір айдан кейін демобилизациялау туралы шешім қабылдады. Осы және басқа да шаралар үкіметті қолдауға байланысты интелегенцияның жандануына ықпал етті. Интелегенцияның бастамасымен қазақ облыстық, уездік және болыстық комитеттер: 1917 жылдың 10 наурызында - Оралда (төраға Г. Әлибеков), 11 наурызда - Семейде (төраға Р. Мәрсеков) және Омбыда (төраға Е. Итбаев), наурыздың соңында Верныйда (төраға И. Жайнақов және т.б.) құрыла бастады. Олар саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени талаптарды айқындауға, сондай-ақ, халықты азат ету үшін ұлттық күрестің стратегиялық міндеттері мен тактикасын айқындауға тиіс облыстық съездерді дайындауға кірісті.

Бұл съездердің барлығы Уақытша үкіметті қолдады, бірақ, өз шешімдерінде қазақ халқының саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени талаптарын көрсетіп отырды. Бұл форумдардың жұмысына бірінші болып шақырылған Торғай съезі ерекше мән берді және оның шешімдері олар үшін үлкен маңызға ие болды.

Съезд жұмысына Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов (23 сурет), А. Қалменов және т.б. айтарлықтай үлкен ықпал етті. Съезд Ресей құрамында демократиялық, парламенттік республика болуды, Құрылтай жиналысын шақыруды, қазақтарды туған жерлерінен қудалауды тоқтатуды, тартып алынған жерлерді қайтаруды, мектептерде білім беруді дамытуды және т.б. талап етті. Бүкілқазақ съезін шақыруды ұйғарды, Уақытша үкіметтен 1916 жылғы Торғай облысындағы қазақтардың көтерілісін басудағы қылмыстарды анықтау және қылмыскерлерді жазалау бойынша арнайы тергеу комиссиясын құруды талап етті.

23 сурет. А.Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М.Дулатов – Алаш жектешілері (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қорынан)

Уақытша үкіметтің жергілікті органдарымен бір мезгілде жұмысшы, солдат және шаруалар депутаттарының Кеңестері пайда бола бастады. Наурыз айының басында Орынбор, Ташкент және Омбыда кеңестерге сайлау өтіп, олардың алғашқы отырыстары өтті.

Орталық Азия мен Қазақстанның оңтүстігінде мұсылман депутаттарының Кеңестері құрылды. 1917 жылы 12 сәуірде Ташкентте мұсылман депутаттары Кеңестерінің 1 өлкелік (Түркістан) съезі өтті.

Ақпан төңкерісінен кейінгі Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірін жандандыруда Ресейдің саяси партиялары жетекші рөл атқарды. Либерал-демократиялық қозғалысты Қазақстанда кадеттер мен Алаш партиясы ұсынды. Кадет ұйымдары 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында Семей, Петропавл, Павлодар, Орал т.б. қалаларында пайда болды және өнеркәсіпшілерден, саудагерлерден және зиялы қауымнан тұрды.

Алаш партиясымен бір мезгілде Үш жүз – қазақ социалистік партиясы құрылды. Орталық Комитетінің құрамына төраға Мұқан Айтпенев, Көлбай Тоғысов, Орталық Комитет хатшысы болып Ысқақ Қабеков кірді. Партияның баспа органы «Үш жүз» газеті болды, ол Петропавл қаласында 1917 жылдың желтоқсан айынан бастап жарық көрді. Партия құрамына мұғалімдерді, оқушыларды, қызметкерлерді және тіпті ұсақ малшыларды біріктірген ұсақ-буржуазиялық, революциялық-демократиялық ұйым еді. [70, 83 б.]. Мүшелерінің саны 1 мыңға жуық болды.

Партияның бағдарламалық талаптары анық, нақты болмады, ол соғысты тоқтатуды, аннексиясыз және контрибуциясыз бейбітшілік орнатуды жақтады. Партия Алашордалықтардың автономиясын айыптап, Ресей құрамындағы қазақстандық Орта Азия автономиясын құруды ұсынды. Сондай ақ, олар шаруаға жер беруді талап етті, отырықшы өмір салтына көшуді қажет деп санады. Сот ісін жүргізу және сот ісін жүргізу мәселесінде

Үш жүз партиясы Құранның қатаң баптарын алып тастай отырып, әдеттегі құқық пен шариғат негізінде заңдар жинағын құруды талап етті. Олар Кеңес өкіметі органдарымен ынтымақтастықта болу қажеттілігін мәлімдеді.

Бағдарламаның дәйексіздігі мен бұлыңғырлығын оның басында Айтпенев бастаған буржуазиялық-ұлтшылдық топтың ұстанымында тұрғандығымен түсіндіруге (қараша-желтоқсан 1917 ж.) болады. Олар революцияның жеңістерін бекітуге, кеңес билігін нығайтуға бағытталған шешімдер қабылдауға қарсы болды. Партияның ішінде Тоғысов бастаған революциялық күштер мен Айтпеневтың жақтастары арасында күрес басталды. Күрес нәтижесінде Айтпенев төраға қызметінен босатылып, трибуналға берілді, ал төраға болып Тоғысов тағайындалды. Партия Алашордалықтарды толық айыптап, Кеңес билігін қолдайтынын мәлімдеді. Партия небәрі жарты жыл жұмыс істеді. Бұл бірқатар себептермен түсіндіріледі: ұйымдастырушылықтың бытыраңқы болуы, идеялық тұрақсыздық және әлеуметтік құрамның біртекті еместігі.

Шілде Бүкілқазақ съезі және Алаш партиясын құру туралы шешім. Алаш партиясының құрылу әрекеті 1905 жылы жасалғанымен, іс жүзінде 1917 жылдың мамырында ғана мүмкін болды. Партияның негізін Санкт-Петербургте, Мәскеуде, Омбыда және Ресейдің басқа да қалаларында білім алған қазақ қоғамының әртүрлі топтарынан шыққан азаматтар құрады.

Алаш партиясының жетекшілері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және т.б. болды. Партияның саяси күресте жеткілікті тәжірибесі болған жоқ, ұйымдық тұрғыдан әлі рәсімделмеген болуы кадеттерден, социалистерден одақтастар іздеуге мәжбүр етті, олар татар, башқұрт және т.б. түркі ұлттық және мұсылман қозғалыстарымен жақындасты. Толық емес мәліметтер бойынша партия мүшелерінің саны 5 мың адамды құрады. Партияның өз баспасөз органы «Қазақ» газеті болды [71, 9 б.].

1917 жылы 4-5 шілдеде Петроградта жұмысшылар мен қызметкерлердің бейбіт демонстрациясына оқ атылды, большевиктердің жетекшісі В.И. Ленинді тұтқындау туралы бұйрық шығарылды. 1917 жылғы 11 шілдеде Кеңестер Орталық Атқару Комитеті Уақытша үкіметке Қос үкіметті жоюды рәсімдеуді осы заңнамамен бекіте отырып, шектеусіз өкілеттіктер беру туралы мәлімдеді. Қос үкімет аяқталды, билік Уақытша Үкіметтің қолына өтті.

Уақытша үкімет патшалық кезеңдегі самодержавиелік саясатты жалғастыра отырып, Қазақстандағы ұлттық мәселені шеше алмады және аграрлық мәселені шешуге ұмтылмады да. Басқа қаналған халықтар сияқты қазақтардың өзін-өзі басқаруы немесе автономиясы туралы мәселені тіпті күн тәртібіне қоймады да. Бұл «Қазақ» газетінде Ә. Бөкейхановтың кадеттер партиясынан шығатынын ашық түрде жариялауына себеп болды [72, 64 б.].

Осындай жағдайда қазақ либералдық қозғалысының жетекшілері тез өзгеріп жатқан жағдайды және саяси күштердің поляризациялану үдерісінің жеделдеуін ескере отырып, жалпықазақ съезін өткізуді жеделдету туралы шешім қабылдады.

1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда жалпықазақ съезі болды. Күн тәртібінде 14 мәселе қаралды: мемлекеттік басқару жүйесі, Қазақстан аймақтарының автономиясы, жер, халыққа білім беру, сот және т.б. Съездің басты назары ұлттық автономия, жер мәселесін шешу және саяси партия құру мәселелеріне аударылды.

Съезд шешімдері Алаш партиясы бағдарламасының негізіне айналды. Бағдарлама 10 бөлімнен тұрды: 1. Ресей демократиялық федеративтік республика болуы тиіс. Әрбір жеке мемлекет дербес және бірдей құқықтар мен мүдделер негізінде дербес басқарылады. Үкімет басында құрылтай жиналысы, оның арасында президент басқаруы болуы қажет; 2. Автономиялық Қазақстан басқа ұлт өкілдерімен тең дәрежеде Ресей Федерациясына кіретін облыстардан тұрады; 3. Ресей Федерациясында теңдік, жекеге қол сұғылмауы, сөз және баспасөз, одақтар бостандығы болуы; 4. Дін мемлекеттен бөлінуі керек, әркім еркін және тең болуы керек; 5. Әр халықтың сот қызметі және соты әдет-ғұрыпқа сәйкес болуы керек, судьялар жергілікті тілді білуі керек. 6. Халықты қорғау үшін әскер болуы керек; 7. Салық салу байлық пен мүліктің дәрежесіне қарай жүргізілуі керек; 8. Жұмыс туралы заң жұмысшылардың пайдасына болуы керек; 9. Халық білімі баршаның игілігі болуы тиіс. Барлық оқу орындарында оқыту тегін, бастауыш мектептерде оқыту ана тілінде жүргізілуі тиіс. Мектеп дербес болуы тиіс; 10. Жер мәселесі ең алдымен жергілікті тұрғындардың мүддесі үшін шешілуі тиіс. Бұрын қоныс аударушылар мүддесі үшін алынған барлық жерлер қайтарылуы тиіс. Жерді сатуға қатаң тыйым салынады. Жердің барлық байлығы мемлекетке тиесілі [73, 120-122 б.].

«Алаш зиялылары ұлттық әскер құрып, қуатты мемлекетке айналу идеясын автономия құрудан бұрын ойластырған. Өйткені мемлекеттің негізгі тірегі, қорғаны – әскер. Өткен ғасырдың басындағы Алаш қайраткерлерінің ұлттық тәуелсіздікке ұмтылыста халық сарбаздарын құру ісі бүгінгі қазақ әскерінің қалыптасуының алғышарты» [74]. «Қазақ газетінің 1917 жылғы қарашаның 14 санында жарияланған үндеуде «Өзімізді өзіміз қорғау үшін, бізге жалпықазақ милициясын құру керек... Егер өзімізді-өзіміз қорғай алмасақ, бүлікшілдік зорайып, қиыншылық айналғанда, қазақ халқы құрбан болады», – делінген.

Ең жоғары құндылық - адам құқықтары мен бостандығы. Әлихан Бөкейхановтың тапсырмасымен Барлыбек Сырттанов 1911 жылы жасаған «Қазақ елі уставы» тармақтарының бірінде ғана осылай делінген. Шын мәнінде бұл алғашқы Конституцияның жобасы болды. Ол дайындаған құжаттың басым бөлігі кейіннен «Алаш» партиясының бағдарламасына енді.

Алаш қозғалысы мен бірінші саяси партияның, Алаш Орда үкіметінің пайда болуы азаматтық кемелдіктің өскенін және туған халқының болашақтағы дамуының тағдырлы мәселелерін шешуге қабілетті қазақ саяси элитасының жоғары әлеуетін айғақтады.

Алаш қайраткерлері мен қазақ басқару элитасының, ғылыми және шығармашылық зиялы қауымның өкілдері қазақ мемлекеттілігінің іргетасын

қалады. Бүгінде біз шекарасын 1920 жылдардың басында Алаш Орда мүшелері белгілеген мемлекетте өмір сүріп жатырмыз.

Алаш көшбасшылары Орталық Азияны ұлттық-аумақтық межелеу және қазақ жерлерін біріктіру үдерісіне белсене қатысты. Алаш зиялы қауым өкілдері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, А. Беремжанов, М. Шоқай, Ж. Ақпаев, М. Тынышпаев, А. Ермаков, сондай-ақ ұлттық коммунистер С. Қожанов, Т. Рысқұлов, С. Мендешев, С. Сейфуллин, С. Асфендияров, С. Сәдуақасов, Н. Нұрмақов және басқалары қазақ территориясының тұтастығын қамтамасыз ету үшін бар күш-жігерлерін жұмсады.

Алаш қайраткерлері халықтың ұлттық сана-сезімін мемлекеттік деңгейге көтерді. Алаш партиясы сол кездегі қоғам проблемаларын шешу үшін шаралар кешенін әзірлеген қазақтардың алғашқы саяси ұйымы болды. Алашордалықтардың негізгі идеясы халық бірлігі болды [73, 6 б.].

Алаш көшбасшылары өз дәуірінің озық талаптарын, еуропалық либералды-демократиялық құндылықтар деңгейінде демократиялық, құқықтық, зайырлы, әлеуметтік мемлекет қағидаттарын, мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару жүйесінің, президенттік, парламентаризм институттарының, қоғамды экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңғырту идеяларын алға тартты. Өз заманында олар ұлтты сапалы жаңартуға, ілгерілеуге шақырды.

Алаш қайраткерлері әзірлеген партия бағдарламасы мемлекеттің құқықтық негізгі құжаты ретінде халықтың қолдауын тапты. Алаш идеяларының өзектілігін бұдан әрі 1936 жылғы ҚазКСР Конституциясы және тәуелсіз Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы ресми құжаттарымен дәлелдеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақ зиялыларының саяси, мәдени-ағартушылық қызметін зерттеудегі жаңа ұстанымдар туралы тұжырымдаңыз
2. Уақытша үкімет органдарындағы ұлттық интеллигенция өкілдерінің қызметі туралы сипаттаңыз
3. Революциялық өзгерістерге байланысты ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа міндеттері туралы баяндаңыз
4. Орыс географиялық қоғамының бөлімдері мен бөлімшелерінің (Орынбор, Семей, Түркістан бөлімдері) қызметінің маңызын түсіндіріңіз.
5. Қазақ тіліндегі алғашқы мерзімді басылымдар. «Қазақ», «Вақыт», «Шуро», «Ақмулла» газеттерінің, «Айқап» журналының қазақ халқының ұлттық болмысын қалыптастырудағы рөлін ашып көрсетіңіз.
6. А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов және бүкілресейлік мұсылман қозғалысын салыстырмалы талдаңыз.

4 КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

4.1 Қазақстан Қазан төңкерісі және кеңес үкіметінің орнауы кезеңінде

1. Қазан төңкерісі және Қазақстанның саяси өмірі.
2. Қазақ өлкесіндегі «ақтар» мен «қызылдардың» қарсыластығы. «Соғыс коммунизмі» саясаты.
3. Қырғыз (Қазақ) Кеңестік Социалистік Автономиялық Республикасының құрылуы.
4. Қазақстандағы жаңа экономикалық саясат (ЖЭС).
5. Түркістан республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі – біртұтас Түркістан идеясының күйреуі.

Қазан төңкерісі және Қазақстанның саяси өмірі. 1917 жылы 24 қазан Петроградта қарулы көтеріліс басталды. 25 қазан күні таңертең Әскери революциялық комитет Уақытша үкіметтің құлатылғанын хабарлады. Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы 1917 жылы қазан айының соңынан бастап төрт айға созылды. Бұл процесті өлкенің әлеуметтік-экономикалық және мәдени артта қалуы, жұмысшы табының аздығы мен әлсіздігі, сондай-ақ, большевизм идеяларының әлсіздігі қиындата түсті. Сауаттың төмендігі, қоғамның рулық қағидалары мен дәстүрлері халықтың басым бөлігін саясаттан тыс қалдырды.

Социализм теоретигі Ленин революциялық теориясыз, революциялық массасыз революция болуы мүмкін емес деді. Революциядан 10 жыл өткеннен кейін партияның өлкелік 6-шы қарарында «Марксизмнің ықпалы (Қазақстан партиясына) әлі жоқ. Ұлы ресейліктердің отаршылдық психологиясы мен қазақтардың ұлтшылдығы жойылған жоқ» делінді.

1913 жылы халық саны 5600 мың адамды құрады, оның 9,7%-ы қалаларда, 90,3% ауылдар мен кенттерде тұрды. 1913 жылы ірі өнеркәсіпте 20 мыңға жуық жұмысшы жұмыспен қамтылды, бұл халықтың тек 3% құрады. Кеңес өкіметі революция арқылы емес, ұлт-азаттық қозғалысының импульстарын, автономия мен тәуелсіздік идеяларын шебер қолданған мүдделі саяси топтардың төңкерісі нәтижесінде құрылды.

Большевиктер күштері басым болған Сырдария, Ақмола облыстары мен Бөкей Ордасының көптеген аудандарында Кеңес өкіметі бейбіт жолмен орнады. Торғай, Орал, Семей және ішінара Жетісу облыстарында Кеңес өкіметі қарулы жолмен орнықты, өйткені мұнда казактардың ұстанымдары күшті болды. 1917 жылдың қазан айының соңынан 1918 жылдың наурызына дейін Кеңес өкіметі негізінен Қазақстанның қалалары мен ірі елді мекендерінде құрылды. Қазақстан ауылдарының негізгі бөлігінде Кеңес өкіметінің орнауы азаматтық соғысқа дейін жалғасты. Бұған Ә. Жангелдин, С. Сейфуллин, А. Асылбеков, Б. Серікбаев, Т. Рысқұлов, Т. Бокин, А. Розыбакиев және т. б. белсенді қатысты.

1917 жылы қараша айының соңында ұлттық-діни қозғалыстар Түркістанның Ресейден бөлініп, автономия мәртебесін алуына әрекет етті.

Осы мақсатта 4 Төтенше облыстық мұсылман съезі М.Тынышпаев (содан кейін М. Шоқаев) және Түркістан Уақытша кеңесі (54 адам) бастаған автономды Түркістан Үкіметін құру туралы шешім қабылдады. Автономия басшы органдарының съезі мен өту орны Қоқан қаласы болды, сондықтан «Қоқан Республикасы» деп аталды. Шын мәнінде, оңтүстікте қос билік пайда болды, бұған Кеңес өкіметі жол бере алмады. 1918 жылғы 5-6 қарашаға қараған түні кеңес Түркістанының барлық қарулы күштері, оның ішінде казак әскерлері Қоқанға жіберілді. Қалаға шабуыл жасалды уақытша Кеңес құлатылды, қала қорғаушылары тауға қашып, партизандық әрекетке көшті.

1917 жылдың қазан айынан бастап «Алаштың» облыстық бөлімшелерін ұйымдастыру басталды. Партияның бөлімшелерін Семейде Х. Ғаббасов, Омбыда А. Тұрлыбаев, Торғайда Ә. Бөкейханов басқарды. 1917 жылдың соңында Құрылтай жиналысына сайлау Алаштың халық арасында үлкен ықпалы бар екенін көрсетті.

Орынборда 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың және т.б. бастамасы бойынша кезекті Жалпықазақ съезі шақырылды. Съезд маңызды шешімдер қабылдады [75, 156 б.] Съезд қазақтар қоныстанған облыстарды басқару үшін қазақ үкіметін құру туралы қаулы шығарды. Съезд Уақытша үкімет 25 адамнан тұратынын, оның 10-ы орыстарға және өңірдің басқа да халықтарының өкілдеріне берілгенін және оған қарыз алу, келіссөздер жүргізу, милиция ұйымдастыру құқығымен және автономияның Құрылтай жиналысын шақыру міндеттемесімен «Алаш-Орда Уақытша Халық Кеңесі» атауын бергенін атап өтті. Алаш-Орданың орналасқан жері Семей болып белгіленді. Үкімет басшысы лауазымына Бүкілқазақ халық кеңесінің төрағасы Ә. Бөкейханов сайланды, одан басқа бұл лауазымға Б. Кұлманов пен А. Тұрлыбаев үміткер болды.

Алаш-Орда үкіметі Сталинге қазақ халқының мұқтаждығын баяндауы тиіс делегацияны Мәскеуге жіберді. Олар Ленинмен, Сталинмен ұлттар істері жөніндегі халық комиссары ретінде кездесіп, Алаш автономиясын мойындауға ұмтылды, бірақ олай болмады. Сонымен қатар, Ленин мен Сталин Қазақстанда большевиктік үкімет құру жөніндегі жұмысты бастады. Ұлттар істері жөніндегі халықтық комиссариат жанынан большевик Ә. Жангелдин және М. Тұнғанчин бастаған қазақ бөлімі ашылды, оларға Кеңестік Қазақ автономиясын жариялау үшін бүкілқазақстандық Кеңестер съезін ұйымдастыру тапсырылды. Осындай жағдайда алаштықтар Орынборда кеңес билігін құлатқаннан кейін атаман Дутовпен, Самарадағы Құрылтай жиналысының комитетімен, Омбыдағы Уақытша Сібір үкіметімен байланысқа шықты. 1918 жылғы маусымда Алаш-Орда қаулысы қабылданды, онда: «Алаш автономиялық аумағында Кеңес билігі шығарған барлық декреттер жарамсыз деп танылсын» делінді. Тамызда Семейде алғашқы Алаш атты корпусы құрылды.

1918 жылғы қыркүйекте Уфада кеңес өтті, ол тарихқа Бүкілресейлік құрылтай жиналысының мүшелерін тыңдаған Уфа директориясы ретінде енді. 1918 жылғы 4 қарашадағы арнайы грамотамен барлық облыстық

үкіметтердің қызметін тоқтату туралы айтылды, онда: «№1. Алаш - Алаш-Орда үкіметі өз жұмысын тоқтатты деп санайды» делінді. Алаш қозғалысы бай мұра қалдырды: бұл ұлттық мемлекеттілік, президенттік басқару, құқықтық, демократиялық зайырлы қоғам құру, дінді мемлекеттен бөлу, ұлттық әскерді, ұлтаралық келісімді қалыптастыру идеялары.

1918 жылы 6 қаңтарда большевиктер алаштықтар үлкен үміт артқан Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын таратты. Қызыл гвардияшылардың Орынборды басып алуы Алаш-Орданың жағдайын қиындатты. Үкімет екі орталық құруды шешті: Семейде Ә. Бөкейханов бастаған Шығыс бөлімшесі, Жымпитыда Жаһанша және Хәлел Досмұхамедовтар бастаған Батыс бөлімшесі.

Кеңес үкіметі қазақ халқының көшбасшылары - Алаш-Ордамен ынтымақтасу қажеттігін түсінді, сондықтан, 1919 жылы 4 қараша алашордалықтарға рақымшылық жасау туралы қаулы шығарылды, 1919 жылы 21 желтоқсанда Алаш-Орда кеңесі Кеңес билігі жағына өту туралы шешім қабылдады. 1920 жылы наурызда Алаш-Орданы тарату туралы шешім қабылданды. Алаш партиясы мен Алаш-Орда үкіметінің басшылары жариялаған мемлекеттіліктің алғашқы бастаулары мен егемендік элементтері күштеп жойылды.

Қазақ өлкесіндегі «ақтар» мен «қызылдардың» қарсыластығы. «Соғыс коммунизмі» саясаты. Кеңес билігінің орнығуы саяси күштердің қарулы қарсылығын туғызды. Қазан төңкерісі салдарының бірі азаматтық соғысқа (1918-1920 жж.) алып келген азаматтық қарсылық болды. Большевиктер мемлекеттік құрылым мәселесін біртұтас және бөлінбейтін Ресей туралы орыс патшалығы тұрғысынан қарастырды.

Жергілікті Кеңестердің Сібірден Еуропаға жіберілетін бұрынғы чехтар мен словактардың әскери тұтқындарынан құралған Чехословакия корпусының бөліктерін қарусыздандыру әрекеті қарулы қақтығыстарды бастауға себеп болды. 31 мамырда Петропавлда болған корпусының бөліктері көтеріліс жасап, қалада кеңес билігін құлатады, маусымда - Ақмолада, Атбасарда, Павлодарда, Қостанайда және Семейде де осы жағдай орын алады. Сібірде Колчак бастаған уақытша Сібір үкіметінің билігі орнығады.

Бұл жағдайда Кеңес билігі еріктілік қағидасын - міндетті әскери міндеттілікпен ауыстыруға мәжбүр болды, өйткені Қызыл армия қатарына тек қазақтар ғана шықпады. 1918 жылдың жазында ұлттық әскери құрылымдар құрыла бастады. Кейбір деректер бойынша 1919 жылы қаңтардан желтоқсанға дейін Орта Азия мен Қазақстанның аумағында 20 ұлттық әскери бірлік құрылды, олардың ең ірісі 800-700 адамды құрады. Бұл кезде Қазақстанда халық саны 5600 мың адамды құрағаны белгілі. Сондықтан, жергілікті халық азаматтық соғыстың жауынгерлік іс-қимылдарына жаппай қатысты деуге келмейді.

Азамат соғысы барысында Қазақстан аумағында Шығыс, Түркістан, Орал және жергілікті Ақтөбе және Жетісу майдандары құрылды. Күрделі жағдай 1918 жылдың жазында Орынборда қалыптасты. Оны 3 шілдеде

атаман Дутов басып алды, ол Орынбор-Ташкент темір жолын кесіп тастады. Ақ гвардияшылардың Ташкентке баратын жолын кесу үшін Қызыл армия Ақтөбеге шегінді және мұнда 1918 жылы 18 шілдеде Ақтөбе майданы құрылды, қолбасшы Г.В. Зиновьев болды. Мәскеуден Ақтөбе майданына көмекке Төтенше комиссар Ә. Жангелдин бастаған экспедиция жіберілді. Еділ, Каспий теңізі бойынша экспедиция Маңғыстау арқылы 11 қарашада Шалқарға келді. 1919 жылы Орынбор, Орал, Орск босатылғанда күзде Ақтөбе майданының әскерлері Шығыс майданының әскерлерімен бірігіп, ол таратылды.

1918 жылдың жазында және күзінде ұрыс қимылдары Жетісуда өрістеді. Ақ гвардияшылар Іле өлкесін, Верныйды және одан әрі Қазақстанның оңтүстігіне және Орта Азияға қарай қозғалуға ұмтылды, ақ гвардияшылардың оңтүстікке жылжуын болдырмау мақсатында Солтүстік Жетісу майданы құрылды, оның негізгі бөлімдері Гавриловский (Талдықорған) ауылында орналасты, қолбасшысы Л.П. Емелев болды. 1918 жылдың күзінде Солтүстік Жетісу аймағын ақ гвардияшылар басып алды, кеңес билігі Лепсі уезінде ғана қалды, оның орталығы Черкасское селосы болды. Черкасск қорғанысы 1918 жылы маусымнан бастап 1919 жылы қазанға дейін созылды.

Азамат соғысы жылдары Ақмола және Семей облыстары партизан қозғалысының орталықтарына айналды. 1919 жылдың жазында адмирал Колчак әскері жеңіліске ұшырады, бұл Батыс, Солтүстік, Шығыс Қазақстан мен Жетісу өңірін азат етуге жағдай жасады, жылдың соңына қарай негізгі аумақ ақ гвардияшылардан босатылды. 1920 жылы наурызда Қазақстан аумағындағы соңғы Семей майданы жойылды.

Саяси билікті басып алғаннан кейін большевиктер мемлекеттендіру саясатын бастады. 300-ге жуық ірі кәсіпорындар мемлекет меншігіне алынды. Алайда, мұндай саясат өнеркәсіптің жойылуына алып келді, өйткені инженерлік-техникалық кадрлар буржуазия табына жатқызылып, экспроприацияланды. 1918 жылдың көктемі мен жазында азық-түлік дағдарысы басталды. Үкімет «әскери коммунизм саясаты» бағдарламасын қабылдады, оның мәні нарықтық, тауарлық-ақшалай қатынастар толығымен бұғатталды, экономикалық ынталандырулар экономикалық емес, дефективті, қатаң мемлекеттік бақылау енгізілді, теңдік идеясының іске асуы ретінде коммунистік өндіріс пен бөлуге көшу әрекеті жасалды. Ауыл шаруашылығында азық-түлік салғырты енгізілді, етті өңдеу және жинау мал шаруашылығы аудандарында жүргізілді. Бұл саясаттың жетекшілері кедейлер комитеттері - комбедтер болды. Тауарсыз эксперимент азық-түлік апатына алып келді. Атап айтқанда, Батыс Қазақстанда 1,4 млн. адам аштық алдында тұрды. Бұл саясаттың нәтижесінде 2 миллионнан астам адам ашаршылыққа ұшыраса, 1 миллионға жуық адам аштық пен аурудан қайтыс болды.

Кеңес билігінің әлеуметтік-экономикалық саясаты азаматтық соғыс жылдарында «әскери коммунизм» деп аталды. «Әскери коммунизмнің»

алғышарттары өнеркәсіпті мемлекет меншігіне алу, орталықтандырылған мемлекеттік аппарат (оның ішінде Бүкіл Одақтық халық шаруашылығы Кеңесі) құру, азық-түлік диктатурасын енгізу, ауылға әскери-саяси қысым көрсету (азық-түлік отрядтары, комбазалар) тәжірибесі негізге алынды. Осылайша, «әскери коммунизм» саясатының ерекшеліктері Кеңес үкіметінің алғашқы экономикалық және әлеуметтік іс-шараларында байқалды. Большевиктер үшін «әскери коммунизм» саясаты мәжбүрлі, елде орын алған төтенше жағдайға, ауыл мен қала арасындағы дәстүрлі экономикалық байланыстардың бұзылуына, сондай-ақ, азаматтық соғыста жеңіске жету үшін барлық ресурстарды жұмылдыру қажеттігіне негізделген деп есептелді.

«Әскери коммунизм» саясаты экономикалық және әлеуметтік-саяси саланы қозғаған іс-шаралар кешенін қамтыды. Бұл ретте ең бастысы: өнеркәсіпті (үлкен, орта, шағын) мемлекет меншігіне қарату және қуатты орталықтандырылған аппарат (басқару) құру болды. Халық комиссарлар кеңесінің 1919 жылы 11 қаңтардағы декретімен нанға салғырт саясаты енгізілді.

1920 жылы ол картоп, көкөніс және т.б. енгізілді. Салғырттың мәні барлық артық нанды, көбінесе қажетті қорларды алып қою болды. Азық-түлікті алып қойғаны үшін шаруаларға түбіртектер мен инфляцияның салдарынан өз құнын жоғалтқан ақша берілді. Жұмысшылар арасында еңбекақы төлеудің теңестірілген жүйесі енгізілді [76].

Әлеуметтік салада «әскери коммунизм» саясаты «Кім жұмыс істемесе, ол тамактанбайды» қағидасына сүйенді. 1920 жылы жалпыға ортақ еңбек ету міндеті енгізілді.

Еңбек ресурстарын күштеп жұмылдыру құрылыс жұмыстарын және т.б. қалпына келтіруге бағытталған еңбек әскерлерінің көмегімен жүзеге асырылды. Халықтың өмірін қамтамасыз ету үшін мемлекет еңбекақыны заттай төледі, оның ішінде ақшаның орнына азық-түлік пакетін, асханада тамақ алуға талон, бірінші қажетті заттарды берді. «Әскери коммунизм» саясаты кезінде тұрғын үй, көлік, коммуналдық және басқа да қызметтер үшін төлемақы алынып тасталды.

Большевиктердің экономикалық саясатының жалғасы тауар-ақша қатынастарын жою болды. Бастапқыда азық-түлікті, одан кейін мемлекет жалақы ретінде бөлетін басқа да тұтыну тауарларын еркін сатуға тыйым салынды.

Мұндай саясат қолда бар барлық өнімді есепке алуды және бөлуді жүргізетін арнайы аса орталықтандырылған шаруашылық органдарын құруды талап етті. ХШБК (халық шаруашылығының бүкіл одақтық кеңесі) жанынан құрылған бас орталықтар өнеркәсіптің қандай да бір салаларының қызметін басқарып, оларды қаржыландыруды, материалдық-техникалық жабдықтауды, дайындалған өнімді бөлуді іске асырып отырды.

Күш қолдану саясаты халықтың наразылығын тудырды. 1920 жылы «Коммунистерсіз кеңестер», «Салғырт жойылсын» ұранымен Қазақстанның көптеген өңірлерінде - Семей облысында, Павлодар уезінде 10 мыңға жуық

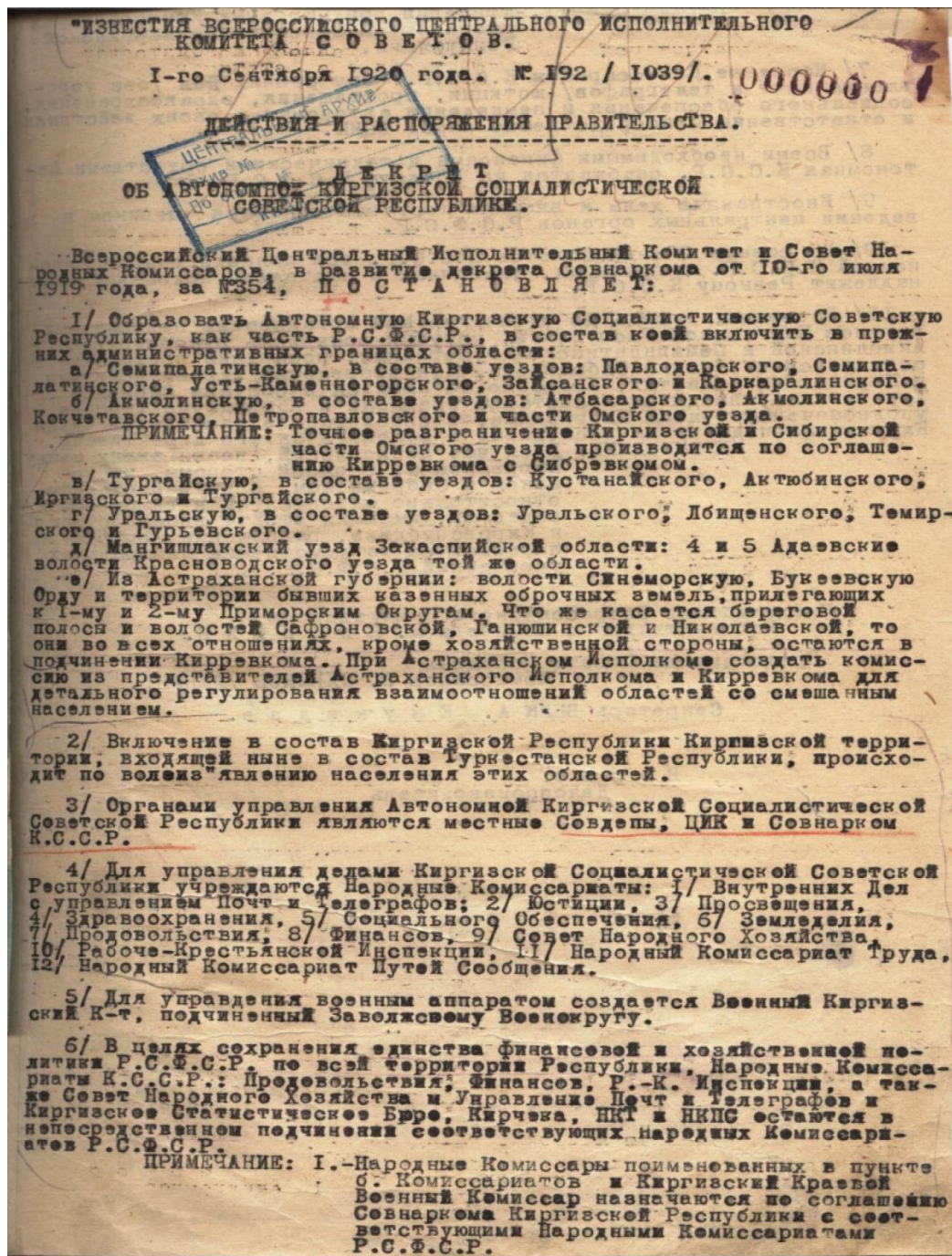
адам қатысқан наразылық бүліктері орын алды. 1921 жылғы ақпанда «Сібір шаруа одағы» бастаған көтеріліс Батыс Сібір өңірі мен Солтүстік Қазақстанның аудандарын қамтыды, қатысушылар саны 30 мың адамға жетті. Көтерілістер Петропавл мен Көкшетауды уақытша басып алды. «Жасыл шаруа армиясы» Қостанай губерниясында, «Қызыл шындық армиясы» Батыс Қазақстанда әрекет етті. Бұл көтерілістердің барлығы қатыгездікпен басылып, кулақтық-бандиттік ретінде бағаланды. Осылайша, кеңес билігі әскери коммунизм саясатымен кіші азамат соғысын бастады.

Кеңес өкіметі тұсында Қазақстанның бірінші арнаулы басқару органы 1918 жылы 11 мамырда құрылған РКФСР Ұлттар ісі жөніндегі Халық Комиссариаты жанындағы Қазақ бөлімі болды. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін Кеңес өкіметі қалпына келтірілгенде 1919 жылы 10 шілдеде Кирревком – Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитетін құру туралы декрет қабылдады. Оның құрамына С. Пестковский (төраға), А. Байтұрсынов, Б. Қаратаев, Ә. Жангелдин және басқалары кірді. Жоғарғы әскери-азаматтық басқару Қирревкомның қолына шоғырланды. Оған келесі міндеттер жүктелді:

1. Қазақ халқының кеңестік мемлекеттілігін құруға дайындық.
2. Болашақ қазақ мемлекеттілігінің аумақтық тұтастығын қалыптастыру.
3. Белсенді армияны қамтамасыз ету үшін азық-түлік мәселесін шешу.

Сонымен қатар, білім беру, сот ісін жүргізу және халық шаруашылығын қалпына келтіру мәселелері шешілді. Революциялық комитет Орал және Торғай облыстарының, Ақмола және Семей облыстарының аумағында азаматтық соғыс нәтижесінде Сібір ревкомының басқаруымен жоғары әскери және азаматтық билікті жүзеге асырды. Кирревком 1919 жылдың шілдесінен 1920 жылдың қазанына дейін 15 ай жұмыс істеді.

Қырғыз (Қазақ) Кеңестік Социалистік Автономиялық Республикасының құрылуы. 1920 жылы 26 тамызда Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі М.И. Калинин мен В.И. Ленин қол қойған құжатты қабылдады. Бұл астанасы Орынбор қаласында болатын РКФСР құрамында «Қырғыз (Қазақ) Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» декрет (24 сурет) болатын. 1920 жылдың 4-12 қазан аралығында Орынборда өткен Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай съезі Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы еңбекшілерінің құқықтары туралы Декларацияны қабылдады, ол Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын құруды рәсімдеді.

24 сурет. Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы туралы декрет. 1920 жылдың 26 тамызы. Түпнұсқа. (ҚР ОММ. 5 қор.)

С. Меңдешев басқарған Орталық Атқару Комитеті, В. Радус-Зенькович басқарған Халық Комиссарлар Кеңесі сайланды, республиканың аумағы 2 млн. км, халқы 5 миллионға жуық адам болды, оның құрамына Семей, Ақмола, Торғай, Орал облыстары, Маңғыстау уезі, Красноводск уезінің бір бөлігі, қазақтар қоныстанған Астрахань губерниясының бір бөлігі кірді.

1918 жылы 30 сәуірде Ташкентте жарияланған Түркістан Кеңестік Федеративтік Республикасының құрамына екі қазақ облысы - Жетісу және Сырдария кірді. 1922 жылы 30 желтоқсанда КСРО-ны құру туралы келісімге

қол қойылды, оның құрамына бастапқыда РКФСР, Украина КСР, Белоруссия КСР, Закавказье құрамындағы 4 республика және Қазақстан РКФСР құрамына кірді.

1918 жылы қаңтарда Түркістан қаласында өткен Сырдария облысы қазақтарының съезі туралы Қ. Қожықов «Орынбордағы алашордалықтар ұйымдастырған еді. Мен олардың саясатын мақұл көргенмін, бір мәселені өз тарапымнан үзілді-кесілді қойдым. Ол - Қазақстанның орталығы ретінде Оңтүстіктегі қалалардың бірі болсын деген ұсынысым еді» деп жазады [77, 9 б.].

Алаш зиялылары съезде ұлттық мемлекеттіліктің аса маңызды белгісі - территориялық тұтастыққа қол жеткізу идеясын алғаш рет көтерді. Съездің ұйымдастыру жұмысында Түркістан қаласының азаматтары С. Өтегенов, С. Қожанов, Қ. Қожықов, С. Алдабергеновтер белсене қызмет етті.

Қазақстандағы жаңа экономикалық саясат (ЖЭС). 1920-1930 жылдар – қазақ халқының тарихындағы қиын да тартысты кезеңдердің бірі болды. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін Кеңес үкіметі әлеуметтік-экономикалық эксперименттердің тұтас сериясынан тұратын социализмді құруға кірісті.

1920 жылы қыркүйекте өткен Түркістан Компартиясының 5-ші және Түркесубликасы Кеңестерінің IX-съезі Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда жер-су реформасын жүргізу қажет деп тапты. «Қосшы» одағы ұйымдастырылды. Реформа жетекшілерінің бірі С.Қожанов болды. Реформа бойынша 1916-1917 жылдары патша өкіметі тартып алған жерлер қазақтарға қайтарылды.

1921-1922 жылдары Қазақстанда жер-су реформасы жүргізілді, оның мәні Сібір және Орал казак әскерлері үшін, Ертіс өңірі мен Орал өзенінің сол жағалауындағы, сондай-ақ, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы жерлерді қайтару болды. Шаруалардың пайдалануына барлығы 1 млн. 385 мың десятинадан астам жер алынды. 1921 жылдың сәуірінде патша өкіметі Сібір және Орал казак әскерлеріне берген жерлерін еңбекші қазақтарға қайтару туралы декрет шығарды. Осы декрет бойынша қазақ шаруалары Ертіс маңындағы алқаптан 177 мың десятинадан астам жер алды және Орал қаласының сол жағалауында 1916 жылғы көтерілісті басу кезінде қазақтардан тартып алынған 208 мың десятинадан астам жер қайтарылды. Сонымен қатар, бұрынғы офицерлік және еркін қоныс аудару учаскелері есебінен Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы қазақ және орыс тұрғындарына жер беру үшін ауданы 1 млн десятинадан астам жер қоры құрылды. Аграрлық қайта құрулар 1916 жылы Қытайға қоныс аударған 300 мың босқынның (қазақтар мен қырғыздардың) әлеуметтік-экономикалық жағдайын қалпына келтіруге және нығайтуға ықпал етті.

Соғыс аяқталғаннан кейін әскери-экономикалық шаралар жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға қайшы келді. Шаруалардың «әскери коммунизм саясатына» қарсы көтерілістер үкіметті экономикалық саясатты қайта қарауға мәжбүр етті. Шешуші қадам 1921 жылы наурызда РКП(б) X

съезінде ЖЭС (Жаңа экономикалық саясат) (6 кесте) қабылдады, ол капитализмнен социализмге ауысу әрекеті ретінде қарастырылды.

7 кесте. Жаңа экономикалық саясат.

Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС)

8-16 наурыз 1921 ж. - РКП(б)Х съезі:

ЖЭС мазмұны –

- азық-түлік салығын ауыстыру;
- жерді жалға алуға және беруге рұқсат;
- жалдамалы еңбекті қолдану ;
- несиелік, тұтынушылық кооперацияны ынталандыру ;
- еңбек міндеткерлігін жою;
- шағын кәсіпорындарды жеке тұлғаларға немесе кооперативтерге жалға беру;
- темір жол және автомобиль көлігінің, өндіру және өңдеу өнеркәсібінің шаруашылық есебіне көшу.

Қазақстанда ЖЭС-ті ұлттық шеткері аудандардың артта қалған халықтардың «капитализмді айналып өтіп, социализмге» көшу призмасы арқылы қарау керек. Жаңа саясаттың ерекшелігі дәстүрлі қоғам негіздерінің бұзылуында болды.

Бұл дағдарысқа қарсы бағдарлама еді, оның мәні большевиктік үкіметтің қолында басшылықты сақтай отырып, көп салалы экономиканы қайта құру еді. Қоғамның негізгі саяси және экономикалық тетіктері мемлекеттің қолында болды. Өнеркәсіпте мемлекеттік сектор, орталықтандырылған қаржы жүйесі және сыртқы сауда монополиясы болды.

ЖЭС-тің басты саяси мақсаты - әлеуметтік шиеленісті жою, кеңестік биліктің әлеуметтік базасын жұмысшылар мен шаруалар одағы түрінде нығайту болды.

Ауыл шаруашылығында ЖЭС азық-түлік салғыртын белгіленген азық-түлік салығымен алмастырды. Өндірушілер артығын нарықта сату құқығына ие болды. Қазақстанда азық-түлік салығын қолдану аясы ауыл шаруашылығындағы дағдарыстың тереңдігіне байланысты таралды. Орал, Ақтөбе, Орынбор, Бөкей және Қостанай облыстары аштыққа ұшырағандар қатарына қосылып, салықтан босатылды.

Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы бірқатар әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыстармен қатар жүрді. Соның бірі – 1921-1922 жылдардағы ашаршылық. 1921-1922 жылдары етек алған ашаршылықтың негізгі себептері тек ауа райының қолайсыздығы мен қуаншылыққа, қыстың қаталдығына байланысты болған жоқ, кеңес өкіметінің жүргізген саяси-экономикалық реформаларының және науқандарының әсерінен орын алды. Кеңес өкіметі

реформаларды жүзеге асыру барысында қазақ халқы тұрмыс-тіршілігінің ерекшелігін ескермеуі дәстүрлі шаруашылықтың күйреуіне, ашаршылықтың кең жайылуына келіп соқтырды.

1921 жылғы қуаншылық салдарынан егістік астықтың 70 пайызы шықпады. 1921 жылы шілде айында ашаршылық кең етек алды [78, 88 с.].

Большевиктер социалистік пролетарлық революцияның жеңісін жариялағанымен, нағыз жеңіс әлі алыс еді. Азамат соғысының жеңіспен аяқталуы да саяси биліктің жаңа саяси партияның қолына нақты өтуін білдірмеді. Билікті ұстап тұру оны басып алудан қиынырақ болды. Большевиктердің позициялары, әсіресе, империяның шығыс шетінде, ең алдымен, Қазақстанда әлсіз болды.

1921-1922 жж. ашаршылыққа қарсы күресте Алаштың бұрынғы қайраткерлерінің де, Кеңес үкіметіне қызмет еткендердің де еңбегі зор болды. Олар халықтың басына түскен апатқа бей-жай қарамады. Сейітқали Меңдешев, Ұзақбай Құлымбетов, Тұрар Рысқұлов, Міржақып Дулатов, Манан Тұрғанбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Шаймерден Тоқжігітов, Уәлихан Танашев және басқа да зиялы қауым өкілдері қажымас еңбегінің арқасында қазақ халқы қатты ашаршылықтан құтылды. Олар өз мүмкіндіктеріне қарай мыңдаған адамның өмірін сақтап қалуға ұмтылып, жоғары үкіметтік органдарға, Орталық комитетке хат жазып, көмек сұрады. Олар өздері халықтың арасына барды, барлық күш-жігерін аштыққа ұшырағандарға асханалар ашуға, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге жұмсады.

Торғай, Орал, Қостанай, Орынбор өңірлеріндегі аштықтан зардап шеккендерге көмек ұйымдастыру мақсатында М. Әуезов пен А. Досов Семейге, А. Кенжин және М. Төлепов – Ақмолаға, С. Сәдуақасов – Қостанайға жіберілді. Осы іс-сапарлар барысында жоғарыда аталған қазақ зиялыларының өкілдері аштыққа ұшыраған халық үшін азық-түлік пен мал жинауды ұйымдастырды, кооперативтер құрды және оларға несие беруге ықпал етті. Өздеріне берілген тапсырмаларды абыроймен орындады.

Жалпы, Республикадағы ашаршылыққа қарсы бірлескен күрес бастамасын Семей зиялылары бірінші болып көтерді. 1922 жылы 9 наурызда Семей қаласында қазақ зиялыларының жалпы жиналысы өтті, оған Х. Ғаббасов, М. Дулатов, А. Сәтбаев, М. Тұрғанбаев, Б. Сәрсенов, Г. Ихсанов, Д. Ихсанов, Ж. Аймауытов, Ш. Смағұлов және басқа да белгілі қазақ азаматтары қатысты. Осы жиналыс кезінде Мыржақып Дулатов баяндама жасап, қаражат жинау арқылы аштыққа ұшыраған аймақтарға көмектесуге шақырды. Оның ұсынысы «Қазақ тілі» газетінің 145-санында халыққа ашық хат ретінде жарияланды.

1921-1922 жылдардағы аштық Кеңес дәуірінің алғашқы ашаршылығы ретінде белгілі, тұтыну өнімдерінің толық болмауы бұрын-соңды болмаған аштықты тудырған қайғылы оқиғалардың басталуы болды. Барлық материалдық ресурстарды тоталитарлық биліктің қолына шоғырландыру дәрменсіздік пен немқұрайлылық сезімін тудырды. Ашаршылықтың қайғылы

жағдайлары жаңа билікке барынша жұмылдыруға және өз ұстанымдарын нығайту үшін сыни әлеуметтік-экономикалық жағдайды пайдалануға мүмкіндік берді.

Семей және Ақмола губернияларында азық-түлік салғырты саясатының науқаны толық көлемде жүргізілді. ЖЭС-тің негізінде шаруалардың материалдық қызығушылығы және тауар-ақша қатынастарын дамыту принципі жатты. Сонымен қатар, қаржы, несие және басқа салаларда тиімді акциялар қабылданды. Зауыттар мен фабрикаларда жалақы, коммуналдық қызметтер мен көлік ақысы қалпына келтірілді.

Өнеркәсіпте орта және шағын кәсіпорындар кооперативтерге, серіктестіктерге немесе жеке тұлғаларға жалға берілді. Кәсіпорындарда шығындар есебі енгізілді. Осылайша, экономикада көп құрылым қалыптасты.

ЖЭС шеңберіндегі түбегейлі шаралар халық шаруашылығының жай-күйіне әсер етті. 1925 жылдың аяғына қарай өнім өндіру деңгейі 1920 жылмен салыстырғанда 5-6 есеге өсті. Темір жолдар салынды. Ауыл шаруашылығында астық бойынша 1913 жылғы деңгейге қол жеткізілді. Мал шаруашылығы дағдарыстан шыға бастады, 1922 жылмен салыстырғанда 1925 жылы мал басы екі есе өсті, біртіндеп көшпелі мал шаруашылығы қалпына келді. Меншіктің әртүрлі нысандарының болуы халық шаруашылығының үдемелі қозғалысына күшті серпін берген фактор болды. Алайда, 20-жылдардың екінші жартысынан бастап саяси және экономикалық дағдарысты желеу еткен большевиктер мемлекеті ЖЭС-тен бас тарта бастады.

XX ғасырдың 20-жылдары ЖЭС индустрияландыру, ұжымдастыру, халықтың материалдық әл-ауқатын және мәдени деңгейін арттыру проблемаларын шешудің негізінде болуға тиіс ұзақ мерзімді саяси стратегия ретінде қабылданды. Алайда, 20-30 жылдары ЖЭС желісі жабылды. Экономика және қоғамдық-саяси өмір саласында басшылықтың командалық-әкімшілік жүйесі орнықты. Сталин пен оның айналасындағылар ұжымдастыруды үдету есебінен индустрияландыру бағытының қарқынын жеделдетуге бағыт алды, ал ол алдын ала дайындалмағандықтан, шаруашаруалықтардың күйреуі есебінен жүзеге асырылды.

Түркістан республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі – біртұтас Түркістан идеясының күйреуі. 1918 жылы Түркістан АКСР, Хорезм, Бұхара, Хиуа республикалары құрылды. Қазақстанның оңтүстік бөлігі Түркістан АКСР-і құрамына кірді. Академик М. Қозыбаевтың есептеуі бойынша Қазақстанды отарлау 400 жыл бойы жалғасты, оның барысында қазақтар 45 млн. десятина жерден айырылды. «Қазақ ұлтының малын, жанын күн демей, түн демей талап, тоз-тозын шығарды» [79, 20 б.]

1920 жылы жергілікті коммунистер Орталық Азия республикаларын біріктіру арқылы Біртұтас Түрік республикасын құруға тырысты. Біріккен Түркістан идеясын Т. Рысқұлов 1920 жылы 25 қаңтарда Мұсбюроның III Төтенше конференциясындағы баяндамасында айтты. Түркістан республикасының автономиясы туралы негізгі тезистер мынадай болды:

1. Түркістан - шаруашылық пен өмір салтында ерекшеліктері бар түркі халықтарының тарихи Отаны: халық көшпелі және отырықшы болып бөлінеді. Әр топ олардың ерекшеліктерін ескеруді талап етеді.

2. Түркістан түркітілдес халықтардың тарихи Отаны болғандықтан, Түркістан Республикасын «Түркі Республикасы» деп өзгерту қажет.

3. Оған басқа Түркі республикаларының қосылуы үшін жағдай жасау қажет.

4. Мемлекеттік тілі - түркі тілі.

Үшінші аймақтық мұсылман коммунистік конференциясында РК(б)П Түркістан республикасын Түркі халықтарының Республикасы және Түркістан коммунистік партиясын Түркі Коммунистік партиясы деп тануға қаулы етті. Мақсаты - РКФСР құрамына кіретін барлық түркі халықтарының біртұтас республикасын құру. Бұл түркі халықтарының бөлінуі идеясы большевизм саясатына қайшы келді. Осы мақсатта кейінірек Түркі халықтарының республикалары таратылды. Мұндай қарарлардың қабылдануы Мәскеу тарапынан алаңдаушылық туғызды. Осы мәселелерді талқылауға және талдауға кіріскен Түрік комиссиясы құрылды. Түрік комиссиясы жұмысының нәтижесінде конференция шешімі жойылды, Т. Рысқұлов идеясын қолдаған барлық көрнекті қайраткерлер отставкаға кетті. Түркістанның жаңа Төралқасы мен Түркістан компартиясының уақытша Орталық комитеті сайланды, жергілікті кеңестік және партиялық ұйымдарды тазарту барлық жерде өтті.

1924 жылдың соңында Орта Азия республикаларында ұлттық-территориялық межелеу жүргізілді. Оған сәйкес қазақтардың тарихи қалыптасқан жинақы қоныстанған аудандары Қазақ АКСР-нің қарауына және басқаруына өтті. Орынбор губерниясының бір бөлігі Орынбор қаласымен бірге Ресейге өтіп, Қызылорда қаласы республиканың астанасы болды. Қазақ АКСР-нің шекарасын белгілеу нәтижесінде 1,5 миллионға жуық халқы бар бұрынғы Түркістан, Хорезм және Хиуа республикалары аумағының 40 пайызы берілді.

К. Нұрпейіс 1924 жылы жүргізілген Орта Азия және Қазақстан республикаларын межелеу саясаты үрдісін жартыкешті сипатта болған деп тұжырымдайды: «Қазақстандағы отаршылдық саясаттың ауыр мұрасы өлкенің жекелеген әкімшілік-аумақтық бөлімдер арасында бөлінуі болды. Қазақ АКСР-нің құрылуы қазақ жерлерін біріктіру проблемасын туғызды. Түркістан құрамына кірген Жетісу және Сырдария облыстарын Қазақстанға қосу идеясы азаматтық соғыс кезеңінде пайда болды. Осы облыстардың қазақ халқы үнемі Солтүстік аудандармен бір республикаға бірігуді жақтады. Бұл ұлттық республикаларды нығайтуға мүдделі емес Орталық биліктің жоспарларымен сәйкес келді. Орта Азияны межелеу (25 сурет) нәтижесінде қазақ жерлерін біртұтас Қазақ Кеңес мемлекетіне біріктіру аяқталды. Осының арқасында халықтың аумағы мен саны ұлғайды, Қазақстанның экономикалық әлеуеті артты. Сонымен бірге, Орынбор қаласы іргелес

аудандармен бірге РКФСР-ге, ал Қарақалпакия Өзбекстанға көшті» [80, 19 б.].

25 сурет. Орта Азия республикалары мен облыстарының ұлттық межелеуге дейін және одан кейінгі картасы (К. Рамзиннің "Орта Азиядағы Революция" кітабынан. 1928.)

Қазақстан территориясы 1920 жылы 2 млн шаршы км-ден 1925 жылы 2,8 млн шаршы км дейін ұлғайды, ал көлемі жағынан республика КСРО-да РСФСР-ден кейінгі екінші орынды иеленді. Республика халқының саны 1920 жылы 4,8 миллионнан 1925 жылы 6,5 миллионға дейін өсті. Қазақтардың үлесі 1920 жылы 46,6 пайыз болса, 1926 жылы 59,9 пайызды құрады. Межелеу барысында Өзбекстан, Түрікменстан, т.б одақтық республикалар құрылып, ал Қазақстанда одақтық болу үшін барлық қажетті саяси және экономикалық жағдайлар болғанымен, автономиялық болып қала берді. Бұл мәселені С.Қожанов көтерді, бірақ қолдау таппады. Тек 12 жылдан кейін ғана (1936 ж.) Қазақстан одақтық республика болды.

Түркістан республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі – біртұтас Түркістан идеясының күйреуі XX ғасырдың басында Түркістан аймағындағы халықтардың ұлттық тәуелсіздікке деген ұмтылысының күшті болғанын көрсетеді. Түркі халықтарының біртұтас мемлекет құруға деген ұмтылысы бола тұра, 1920-1930 жылдары Кеңес үкіметінің жүргізген саясаты мен әртүрлі ұлттық мүдделердің қарсыласуы нәтижесінде Түркістан аумағында бірнеше ұлттық республикалар құрылды. Бұл процесс біртұтас Түркістан

идеясының күйреуіне алып келді. Түркістан аймағындағы халықтар әртүрлі саяси, экономикалық және әлеуметтік шектеулерге тап болды, ал ұлттық-мемлекеттік межелену олардың саяси болашағын бөлшектеді. Соған қарамастан, бұл оқиға Түркістан халықтарының ұлттық санасының өсуіне, мәдени және ұлттық ерекшеліктерінің сақталуына белгілі бір дәрежеде ықпал етті.

Бақылау сұрақтары:

1. А. Байтұрсынұлының В.И.Ленинге жазған хаттарында большевиктік идеяларын сынауы туралы пікір айтыңыз.
2. Алаш Орда үкіметіне амнистия жариялану себептерін ашып айтыңыз.
3. 1921-1922 жж. Қазақстандағы ашаршылық себептері мен салдарын көрсетіңіз.
4. Түркістан (Қоқан) автономиясы үкіметі туралы баяндаңыз.
5. Мұстафа Шоқай, оның қоғамдық-саяси қызметін түсіндіріңіз.
6. Мұсылман бюросы және Түрккомиссия: саяси билік үшін күрес туралы сипаттамалық ойыңызды айтыңыз.

4.2 Мемлекеттік құрылыстың кеңестік үлгісінің іске асырылуы

1. Қазақстандағы индустрияландыру ерекшеліктері.
2. Ұжымдастыру әдістері мен қарқыны.
3. Сталиндік қуғын - сүргін, олардың ауқымы және ауыр зардаптары.
4. Саяси сенімсіздік пен халықтарды Қазақстанға күштеп депортациялау.

Қазақстандағы индустрияландыру ерекшеліктері. Индустрияландыру - экономиканың барлық салаларында, ең алдымен өнеркәсіпте ірі машина өндірісін құру процесі. XX ғасырдың 20-жылдарының бірінші жартысында елде кеңес билігі орнығып, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы құрылды (1922 жыл 30 желтоқсан). Сондай-ақ, төңкерістерден, азаматтық соғыстан және шетелдік интервенциядан бүлінген халық шаруашылығы қалпына келтірілді. Сондықтан, 20-жылдардың екінші жартысында аграрлық елден индустриялық елге айналдыру, оның экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету және қорғаныс қабілетін нығайту экономикалық дамудың маңызды міндеті болды. Барлық халық шаруашылығын техникалық жетілдіру (қайта жарақтандыру), экономиканы жаңғырту шұғыл қажеттілік болды.

Индустрияландыру бағытын 1925 жылдың желтоқсанында Бүкілодақтық коммунистік партияның (большевиктердің) - БКП (б) XIV съезі жариялады. Съезде КСРО-ны машиналар мен жабдықтарды импорттайтын елден өндіретін елге айналдыру қажеттігі туралы сөз болды. Индустрияландыру саясатының басталуы 1927 жылғы сәуірде КСРО Кеңестерінің съезінде заңды түрде бекітілді.

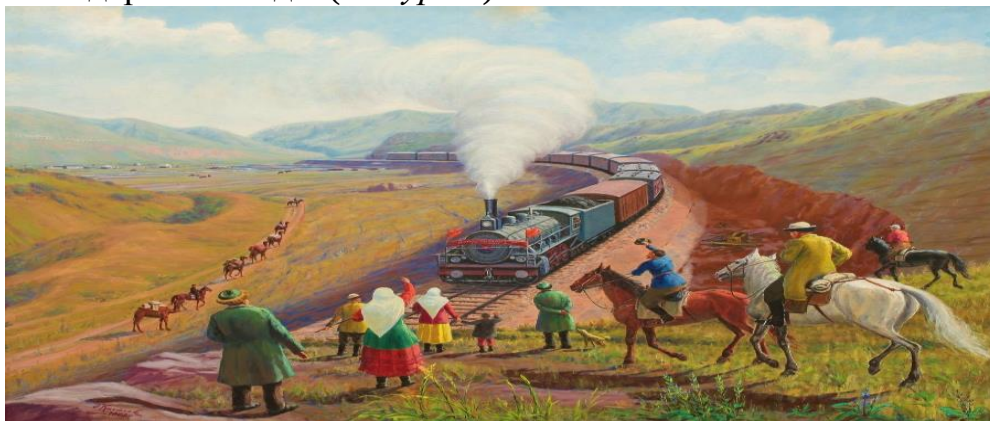
Индустрияландыру саясаты үш басты міндетті шешуді мақсат етті:

1) индустрияландыру, яғни елдің аграрлық саладан өнеркәсіптік, индустриялық салаға үдемелі айналуы;

2) ұжымдастыру - социалистік ұжымдық ауыл шаруашылығын құру;

3) мәдени революция - сауатсыздықпен күрес, білім беру, ғылым, мәдениет жүйесін құру, жаңа социалистік интеллигенцияны тәрбиелеу және жаңа өмір салтын орнықтыру.

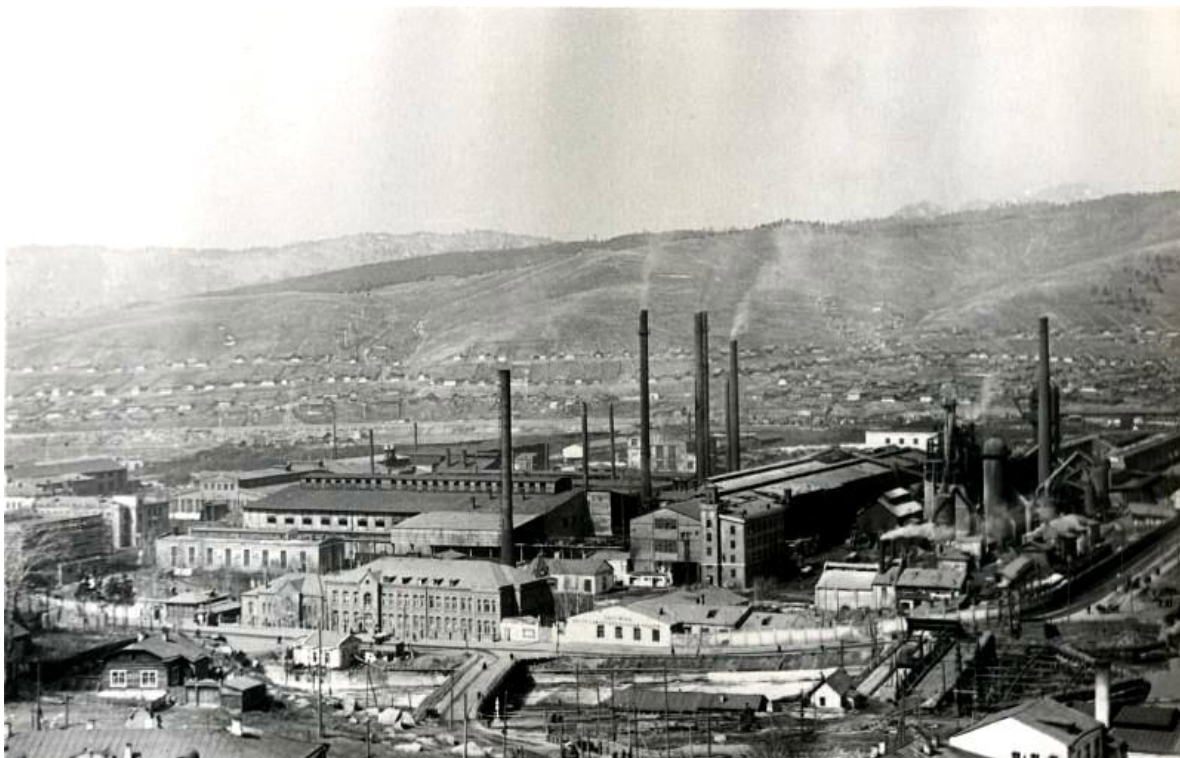
Қазақстанда индустрияландыру пайдалы қазбалардың жер қойнауын игеруден, өнеркәсіптің өндіруші салаларын: түсті металлургияны, көмір және мұнай өнеркәсібін дамытудан басталды (26 сурет). Индустрияландыру жылдары темір жол құрылысы жүргізілді. Сібір мен Орта Азияны (Түрксіб) қосатын ұзындығы 1445 километр темір жолды салу 1927 жылғы сәуірде басталды. Ол 1930 жылы 25 сәуірде мерзімінен 17 ай бұрын аяқталды. 1927 жылы Петропавл-Көкшетау жолы салынып, 1931 жылы Ақмолаға дейін жалғасты. 1939 жылы Қазақстаннан шикізат шығару үшін Ақмола-Қарағанды, Илецк-Орал, Рубцовск-Риддер, ал 1940 жылы Қарағанды-Жезқазған жолдары салынды (27 сурет).

27 сурет. Түрксіб темір жолы (Ә.Қастеев)

Сол кезеңнің ірі құрылыстары: Шымкент қорғасын зауыты, Балқаш мыс балқыту және Ащысай полиметалл комбинаттары болды. Текелі полиметалл және Жезқазған мыс балқыту комбинаттарының, Өскемен қорғасын-мырыш зауытының құрылысы басталды. Бұл тек Қазақстанда ғана емес, КСРО-да түсті металлургияның ірі кәсіпорындары болды.

Шымкент, Ақтөбе және басқа да өңірлерде химия өнеркәсібі кәсіпорындарының құрылысы басталды. Электр энергиясын өндіру ұлғайды: Қарағанды ОЭС, Үлбі СЭС, Балқаш мыс балқыту комбинатының жылу электр орталықтары сол кездегі ең озық құрылыстар болды. Ембі мұнай ауданы дамыды. Қосшағыл, Мақат жаңа кен орындары: Құлсары, Сағыз ашылды. Қазақстан түсті металдар өндірісі бойынша Одақта екінші орынға, мұнай өндіру бойынша үшінші орынға шықты, Қарағанды үшінші көмір базасы болды.

26 сурет. Қазақстандағы индустрияландыру саясаты

Индустрияландыру жылдары тамақ өнеркәсібінің ірі кәсіпорындары: Семей ет комбинаты, Гурьев балық консерві зауыты, Алматы жеміс консерві зауыты, Жамбыл, Мерке, Талдықорған қалаларында қант зауыттары салынды. Индустрияландыру өз нәтижесін берді. Қазақстан шаруашылығында өнеркәсіп басым салаға айналды. 1939 жылы оның үлесі 58,9% құрады. Бірқатар кенттер Қарағанды, Риддер, Балқаш және т.б. қалаларға айналды.

Қала халқының үлесі тиісінше 8,2%-дан 27,7%-ға дейін өсті. Білікті жұмысшылар, инженерлік-техникалық кадрлар жасағы құрылды. 1926 жылы халық шаруашылығында жұмыс істейтін жұмысшылар 10,7% құрады, 1939 жылы олар 33,8% болды.

Республиканы индустрияландыруда 1928/29-1932/33 жылдардың бірінші бесжылдығы үлкен маңызға ие болды. Ол төрт жыл үш айда орындалды. Осы бесжылдық ішінде өнеркәсіптік өндіріс өсіп, 1928 жылы іске қосылған Қарсақбай мыс балқыту зауыты алғашқы мың тонна қара мысын берді. Тас көмір өндіру өткен жылмен салыстырғанда 1,5 есеге, ал мұнай өндіру 2,2 есеге ұлғайды.

Пайдалы қазбалардың жаңа кен орындарын іздеу қарқынды дамыды, 1931 жылы 140-тан астам геологиялық барлау партиясы жұмыс істеді, олар бағалы минералдық шикізаттың жана түрлерінің бірегей кен орындарын анықтады, олардың көпшілігінің қорлары бойынша Қазақстан елде бірінші орынға шықты. Бірінші бесжылдық жылдарында кеңес мемлекеті республиканың халық шаруашылығына салған күрделі қаржысының көлемі 311 млн. рубльден асты, оның 48% өнеркәсіпке, көлікке, байланысқа бағытталды.

Бесжылдықта республикада 40-тан астам жаңа және қайта жаңартылған ірі зауыттар, фабрикалар, шахталар, кеніштер мен электр станциялары іске қосылды.

Екінші бесжылдық жылдарында Қазақстанның халық шаруашылығына 721 млн. сом көлемінде күрделі қаржы салынды. Үдемелі қарқынмен Балқаш мыс балқыту зауыты, Ақтөбе химия комбинаты салынды, Қарағанды көмір бассейні мен Ембінің мұнай байлықтарын игеру жалғасты, Кенді Алтай кәсіпорындарын қайта жаңарту жөнінде кең ауқымды жұмыстар жүргізілді, тамақ және жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындары салынды. Қалалар мен олардың халқы өсті. Қысқа мерзім ішінде жұмыссыздық жойылды. 1930 жылы КСРО-да соңғы еңбек биржасы жабылды.

Республиканың ауыл шаруашылығын социализм рельстеріне түпкілікті көшіру бойынша үлкен жұмыстар кешені жүзеге асырылды. Республикада 120 ірі өнеркәсіптік кәсіпорын салынды, мың шақырымнан астам жаңа теміржол жолдары іске қосылды. Өнеркәсіптің жалпы өнімінің үлес салмағы республиканың бүкіл халық шаруашылығы өнімінің 56,8%-на жетті. 500 мыңнан астам қазақтардың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтары отырықшылыққа көшті. 1937 жылы Қазақстан колхоздары республиканың шаруа қожалықтарының 97,5% біріктірді, олар егіс алқаптарының 99,8% өңдеді және дәнді дақылдардың жалпы өнімінің 84,4% өндірді. Колхоздар мен совхоздарда, басқа да мемлекеттік және кооперативтік кәсіпорындарда, сондай-ақ, колхозшылардың жеке меншігінде мал басының 99%-ға жуығы болды.

Сонымен бірге, индустрияландырудың теріс салдары да болды. Ол орасан қаражатты талап етті және бұл қаражат ауыл шаруашылығынан және ішкі қарыз есебінен алынды. Қазақстан өнеркәсібі шикізат бағытында болды. Мұнайды, газды, металдарды өңдейтін өнеркәсіптер, машина жасау, станок жасау, автомобиль жасау кәсіпорындары болмады. Қазақстан елдің электр теңгеріміндегі, темір жолдардың болуы мен пайдаланылуындағы үлес салмағы артта қалды. Қазақстанға көші-қон ағыны артты. Олар Ресейден, Украинадан, Беларусиядан және еліміздің басқа да өңірлерінен қоныс аударғандар еді. 1928-1939 жылдары көші-қон есебінен Қазақстан қалалары халқының механикалық өсімі 1,8 млн. адамды құрады. 1920-1930 жылдардағы ашаршылық пен көші-қон процестерінің нәтижесінде Қазақстан халқының жалпы есебіндегі қазақтардың үлесі 1939 жылы 38%-ға дейін қысқарды.

Индустрияландыру әдістері мынадай болды:

- индустрияландыру шаруалардан алынатын үстеме салық есебінен жүргізілді;
- командалық, әкімшілік, директивалық жоспарлау, орталыққа сөзсіз бағыну әдістерімен жүзеге асырылды;
- мемлекеттік бюджетке республикалар жинақтарының барлық жақтарын жаппай қоғамдастандыру және мемлекет иелігіне алу;

- субсидиялар мен дотациялар бөлу, айталық, 1931-1934 жылдары республиканың халық шаруашылығына 2 млрд. 137 млн. рубль күрделі қаржы бөлінсе, соның тек 121 млн. рублі ғана жергілікті бюджеттен бөлінді;

- өндірісті, өткізуді және жабдықтауды мемлекеттің қолына шоғырландыру;

- репрессиялық саясат - саяси лагерьлер жүйесін өрістетуге;

- көшпенділердің ғасырлық өмір салтын күшпен бұзу, халықтар дәстүрін бұзу, қазақ шаруаларының кедейленуі мен ашаршылыққа ұшырауы.

Ұжымдастыру әдістері мен қарқындары. Кеңес үкіметі тұсында ауыл шаруашылығын ұжымдастыру деп ұсақ жеке-дара шаруа қожалықтарын ірі кооперативтік социалистік шаруашылықтарға (колхоздарға) ерікті түрде біріктіру процесі деп түсіндірілген еді.

Орасан зор индустрияландыруды жүзеге асыру аграрлық секторды түбегейлі қайта құруды талап етті. Батыс елдерінде аграрлық революция, яғни ауыл шаруашылығы өндірісін жетілдіру жүйесі өнеркәсіп революциясының алдында болды, сондықтан, тұтастай алғанда қала халқын өнімдермен қамтамасыз ету жеңілдетілді. КСРО-да бұл процестердің екеуін де бір мезгілде жүзеге асыруға тура келді. Бұл ретте ауыл азық-түлік көзі ретінде ғана емес, индустрияландыру қажеттіліктері үшін қаржы ресурстарын толықтырудың маңызды арнасы ретінде қарастырылды.

1927 жылдың желтоқсанында ұжымдастыру съезі деп аталатын БКП (б) XV съезі өтті. Оның шешімдеріне сәйкес, қысқа мерзім ішінде, 1932 жылдың көктеміне қарай елдің ауыл шаруашылығы жеке-дара шаруашылықтан ұжымдық-колхоздық шаруашылыққа айналуға тиіс болатын.

Ұжымдастыру күштеу әдістерімен, тұрғылықты халықтың өмір сүру ерекшеліктерін ескермей тез қарқынмен жүргізілді.

Қарашада өткен БКП (б) ОК Пленумы басқа да проблемалар арасында колхоз қозғалысын дамыту мәселелерін талқылады және «ауыл шаруашылығын қайта құруға басшылықты жақсарту үшін шаралар» қабылдады. Қазақстан Компартиясы ОК пленумы 1929 жылғы желтоқсанда БКП (б) ОК Пленумы шешімдерінің орындалу жолдарын талқылады және көшпенділердің отырықшы өмір салтына көшуі ұжымдастырудың басты бағытын жүргізудің қажетті шарты болып табылады деп қаулы етті.

Қазақстанда ұжымдастыру 1929 жылы басталды. Егер 1928 жылы Қазақстанда барлық шаруашылықтардың 2% ұжымдасқан болса, 1930 жылғы 1 сәуірде - 50,5%, ал 1931 жылғы қазанда - 65% шамасында болды. 1931 жылғы күздің басында республикада 78 аудан (122 ауданның ішінде) саналып, онда ұжымдастыру 70-100% ауылдарды қамтыды.

1929 жылы 7 қарашада «Правда» газетінде И.В. Сталиннің «Ұлы өзгерістер жылы» атты мақаласы жарық көрді, онда «ауыл шаруашылығының дамуындағы түбегейлі өзгеріс туралы шағын және жеке артта қалған экономикадан ірі озық ұжымдық егіншілікке» өту жайында айтылған болатын.

1929 жылғы желтоқсанның соңында Сталин ЖЭС-тің аяқталғанын және «кулактарды тап ретінде жою» саясатына көшу бағытын жариялады.

Кулактарды жою. Осы кезде ауылды жерлерде өзара байланысты екі зорлық-зомбылық процесі орын алды: колхоздарды құру және кулактықты жою. Кулак шаруашылықтарын таратудың мақсаты ең алдымен ұжымдық шаруашылықтарды материалдық базамен қамтамасыз ету болатын. Шаруа үшін кулактықты жоюдың ауыр салдары болды. Еріктілік пен қарапайым заңдылық қағидатының бұзылуы басынан бастап жаппай сипат алды. Жергілікті органдарға берілген директиваларда таратылатын кулак шаруашылықтарының үлес салмағы жалпы қожалықтардың 3-5%-нан аспауы тиіс екендігі көрсетілген еді.

1930 жылы 15 наурыздағы жағдай бойынша, яғни «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды нығайту және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі іс-шаралар туралы» ОАК және ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы қабылданғаннан кейін бір ай өткен соң 3113 адам қамауға алынып, сотқа берілді, ал 2450 шаруашылық тұрғылықты округінен тыс жерлерге көшірілуі тиіс болды. «Кулактық шаруашылықты жою» саясатын жүргізу барысында 60 мыңнан астам шаруа қожалықтары бай деп жарияланды және олардың мүлкі тәркіленуге тиісті болды; 40 мыңнан астам кулак шаруашылығы жойылды, ал қалғандары өз мүлкін тастап қашып кетті.

Түзету-еңбек лагерлері бас басқармасының (ГУЛАГ) Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) арнайы қоныс аударушылар бөлімінің деректері бойынша, 1930-1931 жылдары Қазақстан бойынша «кулак ретінде жер аударуға» жіберілген шаруалардың саны 6765 адамға жетті. Осы бөлімнің мәліметінше, республикаға 46091 отбасы немесе 180015 адам көшірілді. Олар Еділдің төменгі және орта ағысынан, Нижегородск өлкесінен, Мәскеу облысынан, Орта Азия мен Закавказьеден келген шаруалар болды. Бұл адамдар өте ауыр қасіретті бастарынан өткерді. Жиналуға тек бір сағат немесе бір күн ғана беріп, тауар тиейтін вагондарға отырғызып, өздеріне белгісіз аймақтарға жер аударып жіберді.

Қазақтар үшін ұжымдастыру жылдары жүзеге асырылған көшпенділер мен жартылай көшпенділерді күштеп отырықшыландыру қайғылы оқиға болды. 1930 жылы 87136 шаруашылық, 1933 жылы 242208 шаруашылық отырықшылыққа ауыстырылды. Отырықшылықтандыру тетігінің өзі өте қарапайым түсіндірілді: жүздеген шаруашылықтар бір жерге шоғырландырылды, содан кейін ауыл типі бойынша тұрақты кенттер ұйымдастырылды. Осының бәрі күштеп ұжымдастырумен қатар жүрді, яғни отырықшыландырылған көшпенділер мен жартылай көшпенділерді бірден жүз пайыз колхозға рәсімдеді. Бұл ретте 200 және одан да көп шақырымға дейінгі радиуста жүздеген шаруашылықтарды біріктіретін алпауыт колхоздар құрылды. Қоғамдық меншікке берілген малдарды ұстайтын колхоз фермалары көбінесе арқандармен қоршалып, ол жерде жануарлар өліп қалатын. Нағыз апат мал шаруашылығында орын алды. Ұжымдастыру

қарсаңында Қазақстанда 40,5 млн. бас мал болса, ал 1933 жылғы 1 қаңтарда 4,5 млн. бас ғана қалды.

Нәтижесінде, осы іс-шаралардың барлығы 1930-1933 жылдардағы ашаршылық қасіретіне алып келіп, республиканың 2,1 млн. тұрғыны қаза тапты. Қазақ зиялы қауым өкілдері бұл жөнінде алаңдаушылық білдірді. Мысалы, Т. Рысқұловтың 1932 жылы 29 қыркүйектегі және 1933 жылы 9 наурыздағы И. Сталинге жолдаған хаттары белгілі, онда ол қалыптасқан жағдайды егжей-тегжейлі сипаттады. Аштықтан және қуғын-сүргіннен құтылу үшін 1 млн. астам адам Қазақстаннан тысқары жерлерге қоныс аударды, олардың 616 мыңы қайтып оралмады. Ұжымдастыру саясатының трагедиясы қазақтарды әлемнің бірқатар елдеріне шашырап кетуіне алып келді, мысалы, қазір Қытайда 1.070 мың, Моңғолияда - 137 мың, Түркияда - 120 мың этникалық қазақтар өмір сүреді. Сондай-ақ, қазақ диаспорасы Ауғанстанда, Иранда, Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада бар. Қазіргі уақытта Қазақстаннан тысқары жерлерде 4,5 млн. жуық қазақ тұрады, оның ішінде бұрынғы КСРО-ның 14 мемлекетінде және алыс шетелдің 25 мемлекетінде өмір сүреді.

Қазақстан халқының ұжымдастырудағы қатыгез саясатқа наразылығы қарулы қарсылыққа ұласты. Ұжымдастыру кезінде республикада 372 жаппай бас көтерілулер орын алды. Толық емес мәліметтер бойынша, көтеріліске 80 мыңға жуық адам қатысқан. Шаруалардың ірі көтерілістері республиканың бүкіл аумағында дерлік болды. Сырдария уезінің Созақ ауданындағы көтеріліс өзінің табандылығымен және ұйымшылдығымен ерекшеленді, көтерілісшілер Созақты басып алды.

Қазақтардың күштеп ұжымдастырылуына және қоныстануына қазақ зиялыларының өкілдері – Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, С. Сәдуақасов, Т. Рысқұлов және т. б. қарсы болды. 1930 жылы 2 наурызда «Правда» газетінде Сталиннің «Сәттіліктен бас айналу» атты мақаласы жарық көрді, онда «колхоздарды күшпен құруға болмайды» делінді. Бір жағынан, жаппай ұжымдастыру саясаты апатты нәтижеге алып келді. Екінші жағынан, ұжымдастыру елді индустрияландыруды жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасады. Ол аграрлық қоныс аударуды да жойып, ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісін ұзақ уақыт ашаршылыққа жол бермейтін деңгейде ұстап тұру үшін қала иелігіне көптеген жұмысшы қолын берді. Ұжымдастыру өнеркәсіпті қажетті шикізатпен қамтамасыз етті. Ол қаражатты ауылдан қалаға индустрияландыру қажеттілігі үшін жіберуге жағдай жасап қана қоймай, жеке меншік шаруа қожалығын жойып, маңызды саяси-идеологиялық міндетті орындады.

Қазақстанда ұжымдастыру «Кіші Қазан революциясы» саясатының ұранымен өткізілді. Бұл саясаттың басты идеологы Ф. Голощекин болды, ол 1925 жылдан 1933 жылға дейін большевиктер партиясының Қазақ аймақтық комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарды. Ол 1917 жылғы Қазан революциясы Қазақстанның ауыл шаруашылығын социализм жолына шығару үшін тағы бір «Кіші Қазан революциясын» өткізу қажет деп есептеді.

Ф. Голощекиннің билікке келуімен Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай едәуір нашарлады. Ф. Голощекин социализм теоретигінің рөлін атқарды, теориялық базаны өңірлік көшбасшылық практикасына енгізді [81, 389 б.]. Ф. Голощекин қазақ ауылында кеңес билігі жоқ екенін, ауылдарды

Қазан революциясы қозғамағандығын, кедейлер комитеті құрылмай, кулактар жойылмағандығын айтып, «Кіші Қазан» саясатын жүргізе бастады. 6-шы Бүкілодақтық конференцияда Ф. Голощекин «Қазақстанды социалистік рельстерге қою» туралы баяндама жасап, онда өзінің «Кіші Қазан» бағытын негіздеді.

Зиялылар өкілдерінің өңірдегі әлеуметтік-саяси өзгерістердің әдістері мен қарқыны туралы мәселеде өз ұстанымдары болды. Атап айтқанда, С.Сәдуақасов қазақтар арасында социализм туралы «Орыс деревняларына социализмді қолдануға қатысты мәселеде дауласуға болады. Бірақ Қазақстан жағдайындағы социализмге келетін болсақ, ол туралы айтудың қажеті жоқ» деп жазды.

С. Сәдуақасов басшылыққа зиялыларды кеңінен тарту қажет деп ұсыныс жасады. А. Байтұрсынов мемлекет басшылығына партияда болғанына немесе болмағанына қарамастан халық сеніміне ие болған адамдарды тартуды жақтады. Көпұлтты этникалық құрамы бар аудандарда биліктің 2/3 бөлігін тұрғылықты халық өкілдері құрауы қажет деп санады, сондай-ақ, шаруашылық-экономикалық билік толығымен қазақтардың қолына шоғырлануы тиіс деп есептеді. Ол қазақ өлкесінің этнотерриториалдық тұтастығын сақтауды жақтады.

Алайда, өлкеде Ф. Голощекиннің ұстанған бағыты жүргізіле бастады. «Кіші Қазан» саясатының мынадай салдары болды: экономикалық салада мал басы 20 есеге дейін азайды, идеологиялық салада - зиялы қауым қудаланды және қуғын-сүргінге ұшырады, саяси салада - өңірлік деңгейде жеке басқа табынушылықты енгізді, өңірдің ұлттық ерекшеліктері ескерілмеген саясат жүргізу, партиялық құрылыс саласында – қалыптан тыс жағдайды ушықтыру, жоқ блоктар мен топтамаларды ойлап табу, партиялық және кеңестік кадрларды түрлі жала жабу арқылы қудалау. Ол өзінің көзқарасымен келіспеген партия көшбасшыларымен күрес жүргізді. 1926 жылы С. Сейфулин, М. Мырзағалиев, Н. Нұрмақов, С. Меңдешев және басқаларды қуғынға ұшыратты. Олардың көбі республикадан алыстатылды, Ж. Сұлтанов, С. Садуақасов, Ж. Мыңбаев қызметінен алынды. 1928 жылдың соңында Ф. Голощекиннің саяси қарсыластарын, соның ішінде А. Байтұрсыновты, М. Дулатовты, Ж. Аймауытовты, М. Жұмабаевты тұтқындау басталып, екі жылдан кейін М. Тынышпаев, Ж. Досмұхамедов және басқалар қамауға алынды.

Сталиндік қуғын-сүргін, оның ауқымы мен ауыр салдары. Сталинизмнің ең қорқынышты құбылыстарының бірі жаппай қуғын-сүргін болды. Сталиннің билігі жылдары, оның күдігі арта түскен сайын, Кеңес Одағында қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарының саны арта түсті. Сталинге ұнамайтындардың бәрі, тіпті оларда ешқандай кінә болмаса да, қуғындалды.

Тек саясаткерлер ғана емес, әскери қолбасшылар, ғалымдар, жазушылар мен мәдениет қайраткерлері де атылды, қудалауға ұшырады.

Тарихшылар Н.Г. Охотин мен А.Б. Рогинскийдің пікірлерінше, егер репрессия ұғымы тар мағынада – мемлекеттік қауіпсіздік органдарының саяси айыптаумен қуғын-сүргін жүргізуі ретінде анықталса, «онда болмашы қателіктермен 1921-1953 жылдар аралығындағы репрессияға ұшырағандардың саны шамамен 5,5 миллион адамды құрайды» [82]. Егер олардың қатарына «әртүрлі депортацияланғандардың, жасанды аштықтан қайтыс болғандардың және қақтығыс кезінде қаза тапқандардың және ата-аналары қуғын-сүргінге ұшырағандықтан немесе аштықтан қаза тапқандықтан дүниеге келмеген балалардың әр түрлерін» қоссақ, онда қаза тапқандар саны еселеп артады. Аштықтан және қуғын-сүргіннен болатын өлім-жітімнің жалпы ауқымы туралы тек 1926-1940 жылдар кезеңінде 9 млн. адамды құраған демографиялық шығындар бойынша пайымдауға болады.

1958 жылы Жоғарғы Соттың статистикалық жинағында соғыс уақытындағы жарлықтар бойынша 17,96 млн. үкім шығарылған, оның 22,9 %-ы немесе 4113 мыңы бас бостандығынан айырылды, ал қалғандарына айыппұлдар салынған немесе түзеу жұмыстарына жегілген. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына КСРО БК Президиумының 1941 жылғы 6 шілдедегі соғыс уақытында халық арасында алаңдаушылық туғызатын жалған сыбыстарды таратқаны үшін жауапкершілік туралы Жарлығы бойынша сотталғандарды да жатқызуға болады. 15,75 млн. адам осындай жарлықтар бойынша жұмыстан өз бетінше кеткені үшін сотталды (соғыс аяқталғаннан кейін жұмысшылардың көптеген санаттарына жұмыс орнын өз бетінше өзгертуге тыйым салынды). Сонымен қатар, адамдардың едәуір бөлігі аштық жағдайында ұсақ ұрлық жасағаны үшін ұзақ мерзімге бас бостандығынан айырылды және тіпті атылды да («Үш масақ туралы заң» деп аталады). Тарихшы В.П. Поповтың пікірі бойынша, 1923-1953 жылдардағы саяси және қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін сотталғандардың жалпы саны кем дегенде 40 млн. адам болды. Оның пікірінше, бұл сан «өте төмен, бірақ репрессиялық мемлекеттік саясаттың ауқымын толығымен көрсетеді. Егер халықтың жалпы санынан 14 жасқа дейінгі және 60 жастан асқан адамдарды алып тастасақ, онда бір ұрпақтың өмір сүру шегінде - 1923 жылдан 1953 жылға дейін - қоғамның іс жүзінде әрбір үшінші еңбекке қабілетті мүшесі сотталғаны анықталады» [83]. Тек РСФСР-да ғана жалпы соттар 39,1 млн. адамға қатысты үкім шығарды, оның үстіне әр жылдары сотталғандардың 37-ден 65%-на дейін нақты қамау мерзімдерімен сотталды.

А. Вишневскийдің айтуынша, «азды-көпті мерзімге бас бостандығынан айыру немесе бостандығын айтарлықтай шектеу түріндегі қуғын-сүргінге ұшыраған КСРО азаматтарының жалпы саны» (лагерьлерде, арнайы қоныстарда және т. б.) 1920 жылдардың аяғынан 1953 жылға дейін «кем дегенде 25-30 миллион адамды құрады» (яғни, КСРО Қылмыстық кодексінің барлық баптары бойынша сотталғандарды, арнайы қоныстанушыларды қоса алғанда) [84].

Қуғын-сүргін салдарынан қаза тапқандардың санын анықтау кезінде түрмеде және жер аударылған жерлерде өлім жазасына кесілгендерді де, қайтыс болғандарды да ескеру қажет.

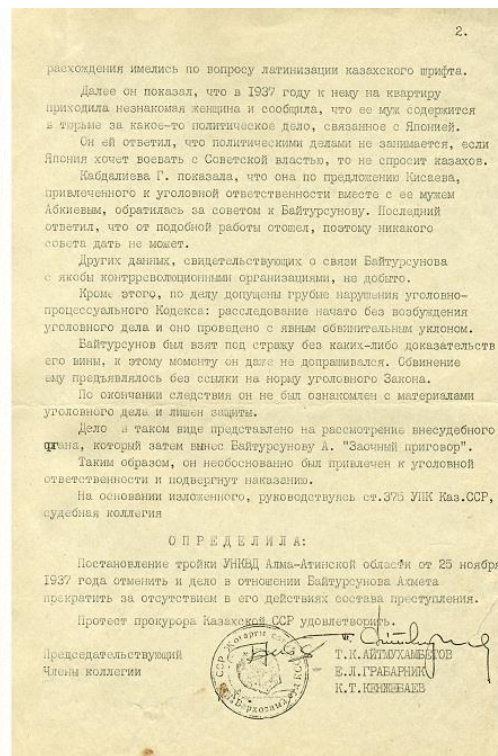
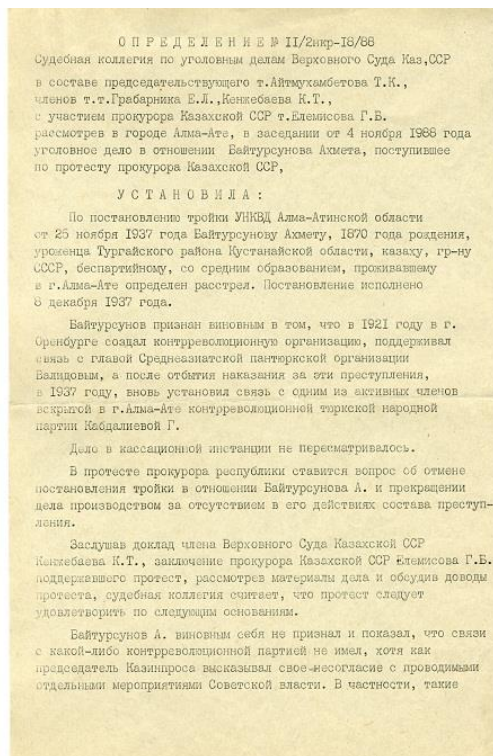
Тарихшы В.Н. Земсковтың есептеуі бойынша, 1934 жылдың 1 қаңтары мен 1947 жылдың 31 желтоқсаны аралығында ГУЛАГ-тың түзеу-еңбек лагерлерінде 963 766 тұтқын қайтыс болды, бірақ бұл санға тек саяси тұтқындар ғана емес, сонымен бірге қылмыстық құқық бұзушылықтары үшін сотталғандар да кірді [85] .

Қолда бар мұрағаттық мәліметтерге сәйкес, 1930-1953 жылдары барлық түрмеде 1,76 миллион адам қайтыс болды. Кейбір зерттеушілер лагерьлердегі өлім-жітім статистикасында айтарлықтай қарама-қайшылықтар бар екендігін атап өткен. А.Н. Вишневскийдің есептеулері бойынша, тек түрмеде және жер аударылған жерлерде қаза тапқандар мен қайтыс болғандардың саны 4-6 млн. адамға жеткен.

Республика жұртшылығына қысым жасау саясаты күшейіп, 1925 жылы қыркүйекте БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы лауазымына жіберілген Ф.И. Голощекиннің келуімен ерекше қатал сипат алды. Жергілікті кадрларды қудалау, әсіресе, қазақ партия крайкомының ұйымдастыру-нұсқау бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалған Н. Ежовтың қызметі тұсында күшейе түсті. 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдары жаппай сипат алған саяси қуғын-сүргіннің біртіндеп өсуімен сипатталды. «Халық жауларын» іздеу, келіспеушілікке және басқаша әрекетке төзбеушілік, Сталиннің, ал Қазақстанда - Голощекиннің жеке басына табынушылықты нығайту республика ұлт зиялыларының, басшылық құрамының физикалық жойылуына алып келді.

1928 жылдың соңында жалған айыптаумен «Алаш-Орданың бұрынғы қайраткерлері тұтқындалды. «Алаш» партиясының бұрынғы өкілдерін қылмыстық қудалауды бастау үшін бұқаралық ақпарат құралдарында есімдеріне шек қоюдан бастап тікелей арандатушылыққа, отбасы мүшелерін қамауға дейінгі кез келген құралдар пайдаланылды.

Көрнекті ғылым және мәдениет қайраткерлері - А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Тынышпаев, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, И. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Асфендияров және т.б. қуғын-сүргінге ұшырады. «Ұлттық фашизм өкілі», ауыл шаруашылығы дағдарысына себепші, жапондық барлаумен байланыстары бар, тыңшылық жасады» деген айыптар С. Қожанов, Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, О. Жандосов және тағы басқаларға қойылды. Осы кезеңде Ж. Аймауытов, А. Байділдин, Д. Әділев атылды, қалғандары түрмеге түрлі мерзімдермен қамалды. Олардың кейбіреулері (М. Дулатов және т. б.) лагерьлерде қайтыс болды, қалғандары (А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев және т. б.) жазасын өтеп болған соң, 1937 жылы Алашорда қызметіне қатысқаны үшін қайтадан жауапқа тартылып, 1937-1938 жылдары атылды (27 сурет).

27 сурет. А.Байтұрсыновқа ату жазасы тағайындалу туралы анықтама. (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қорынан)

Ұлттық зиялы қауым өкілдерінің тағы бір тобы шамамен 40 адам - 1930 жылдың қыркүйек-қазан айларында қамауға алынды. Көп ұзамай олардың 15-і (М. Тынышпаев, Ж. Ақпаев, Х. Досмухамедов, Ж. Досмұхамедов, Қ. Кемеңгеров және т. б.) Ресейдің Орталық аумағына жер аударылды. Бұл жағдайда Сталин және оның серіктестері орталықта ғана емес, ұлттық республикаларда да ықтимал оппозицияны дереу жоюға шешім қабылдады. 1937-1938 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған «ұлтшыл-фашистер» деп аталатын істердің қатарына бір кездері Қазақстанның мүддесін қорғап, 1931-1933 жылдары қазақ халқының жаппай қырылуына ашық наразылық білдіргендер де кірді. 1937 жылғы ашық сот процестері республиканың Үржар, Преснов және басқа да аудандарында өткізілді. А. Асылбеков, Н. Нұрсейітов, М. Гатаулин және Қарағанды облысының басқа да басшыларының 1937 жылғы қарашада өткен соты үлкен резонанс тудырды. Алайда, «халық жаулары» негізгі бөлігінің тағдыры КСРО Жоғарғы Соты Әскери алқасының отырыстарында, ПХК-ның арнайы жиналыстарында және «үштік» және «екілік» деп аталатындарда жасырын түрде шешілді.

Қазақстандықтарға көбінесе жапондық (кейде - германдық) тыңшылар деп айып тағылды, бұл істерді қарауда басқа дәлелдер болмаған кезде айыпталушылар мен сотталғандардың өздерінің «мойындауларымен» расталды. Негізінен, көршілерінің, қызметтестерінің, таныстарының, тіпті туыстарының да сөздеріне негізделген кеңеске қарсы үгіт-насихат жүргізді деген айыптаулар кеңінен тарады. Қазақстанда республиканы КСРО-дан бөлуге ұмтылған ұлтшылдық, ұлтшылдық-жалтарушылық, ұлтшылдық ұйымдарды құру жөніндегі айыптаулар көп қолданылды. Бірқатар адамдар

террорлық актілер, диверсиялар, саботаждар дайындап, жасаған, экономикалық контрреволюция мақсатында мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың қалыпты қызметіне қарсы әрекет жасаған деген айып бойынша қуғын-сүргінге ұшырады.

1930 жылдардың аяғы мен 1940 жылдардың басында корей халықтарын Қиыр Шығыстан, Украина мен Беларуссияның батыс аудандарынан поляктарды, Еділ бойынан немістерді Қазақстанға көшіру процесі басталады. Соғыс жылдарында халықтардың күшпен қоныс аударуы үлкен ауқымға ие болды.

Ойдан шығарылған халық жауларымен күрес ГУЛАГ концлагерьлерінің тығыз желісін құруға ықпал етті (Қарлаг - Қарағанды лагері, Степлаг - Дала лагері, АЛЖИР - Отан сатқындары әйелдерінің Ақмола лагері), республиканың көптеген аудандары тікенек сыммен қоршалды, тістеріне дейін қаруланған армия бөлімшелерімен күзетілді. Әлемнің ешбір жерінде АЛЖИР сияқты лагерлер болған жоқ, онда адамгершілікке жатпайтын жағдайларда әйел аналар ұсталды [86]. АЛЖИР барактарында 18 мыңнан астам әйел болды. Кейін атылған адамдарды жаппай жерлеу орындары анықтала бастады. Олардың бірі Алматы маңынан 1937-1938 жылдары тоталитаризмнің мыңдаған жазықсыз құрбандары жасырын жерленген жерінен кездейсоқ табылды, оның ішінде белгілі жазушылар мен ақындар М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, И. Жансүгіров, Б. Майлин, көрнекті ғалымдар А. Байтұрсынов, С. Асфендияров, ірі мемлекет және қоғам қайраткерлері, шаруашылық басшылары, өндірістің алдыңғы қатарлы еңбекшілері болды. Қуғын-сүргінге ұшырағандардың құрамы көпұлтты болды: қазақтар, поляктар, орыстар, немістер, корейлер, ұйғырлар, өзбектер және т. б.

1953 жылы Сталин қайтыс болып, Берия қамауға алынғаннан кейін лагерьерде жазықсыз сотталған адамдарға қатысты үкімдерді қайта қарау және жою процесі біртіндеп басталды. Көбісі бостандыққа шығарыла бастады, ал атылғандар мен қаза тапқандар қайтыс болғаннан кейін ақталды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын жаппай ақтау - 1920-1950 жылдары жүргізілген Кеңес мемлекетінің репрессиялық саясатының толық дәрменсіздігінің, оның жазалау тәжірибесінің негізсіздігі мен заңсыздығының дәлелі. Қазақстанда Кеңес өкіметі жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының саны, ғалымдардың бағалауы бойынша 3,5 млн. адамды құрады. Алайда, бұл көрсеткіш соңғы есеп емес, өйткені 1920-1940 жылдары қамауға алынған көптеген адамдардың тағдыры әлі де белгісіз.

Саяси сенімсіздік пен халықтарды Қазақстанға күштеп депортациялау. XX ғасырдың 30-40 жылдарында КСРО басшылығы бүкіл бір халықты республика аумағына депортациялау саясатын жүзеге асырды. Көбінесе, олар арнайы қоныс аударушылар деп аталды, олардың саны 1936 жылға қарай шамамен 360 мың адамды құрады. 1936 жылы Қазақстанға Украинаның батыс аудандарынан 15 мың отбасынан тұратын поляктар мен немістер қоныс аударылды (28 сурет).

28 сурет. Кеңестік тоталитарлық жүйе жағдайында халықтарды депортациялау (История переселения чеченцев и ингушей в Казахстан. <https://e-history.kz/ru/news/show/6429>)

1937 жылы бұрын Қиыр Шығыста өмір сүрген корейлер жаппай депортацияға ұшырады. Корейлерді көшіру КСРО-ның Қиыр Шығыстағы шекаралас аудандарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігімен түсіндірілді. 1937 жылы 21 тамызда «өте құпия» деген белгімен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің және БКП (б) Орталық Комитетінің «Корей халқын Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан шығару туралы» қаулысы қабылданды. Нәтижесінде, республикаға 20530 корей отбасы қоныс аударылды.

Ашық идеологиялық қарсыласудың нәтижесінде шекара маңындағы аудандарды, соның ішінде Түркия мен Иранның шекараларына жақын жерде мекендеген ұлттық аз топтардың кейбірлеріне ашық түрде сенімсіздік білдірілді. Сондықтан, 1937 жылдың соңында және 1938 жылы Закавказьеден күрдтер, ассириялықтар, ирандықтар және «түріктер» шығарылды. Мәселен, 1937 жылдың соңына қарай Әзербайжан және Армян КСР-нан Қазақстанға 1121 күрд, армян және түрік отбасы келді. Олар Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстарының ауылдық жерлеріне көшірілді. 1938 жылдың қазан-қараша айларында ирандықтардың жекелеген топтары ашық депортацияға ұшырады.

КСРО ХКК-нің 1940 жылы қазандағы қаулысымен Қазақстанға Украинаның батыс облыстарынан 6478 және Батыс Белорусиядан - поляк қоныс аударушыларнан 203 отбасы көшірілді және 8 мыңға жуық адам Бессарабиядан көшірілді.

Соғыс жылдарындағы Кеңес билігінің депортациялық саясаты және Қазақстан халқының полиэтникалық құрамының өзгеруі. 1941 жылдың қыркүйегінде неміс халқының жаппай қоныс аударуы басталды. Егер 1939 жылы халық санағы бойынша Қазақстанда небәрі 92 мыңға жуық неміс ұлты өкілі тұрса, соғыс жылдары Қазақстанға 462 мыңнан астам неміс жер аударылды.

Неміс ұлтынан шыққан Қызыл Армия әскері және басшылық құрамындағылар, олардың отбасы мүшелері де жалпы негізде депортацияланды. Қоныс аударушылар тек қажетті заттарын ғана өздерімен бірге алып кетуге құқылы болды. Неміс ұлтының арнайы қоныс аударушыларының көпшілігі ауылдық жерлерге қоныстандырылды. 1941 жылы желтоқсан айының басында республикаға 420 мың неміс ұлты өкілдері қоныс аударды, оның 30 мыңы Алматы, 60 мыңы Ақмола, 30 мыңнан астамы Қарағанды, 40 мыңға жуығы Қостанай, 50 мыңнан астамы Солтүстік Қазақстан облысының аумағында және т. б. жерлерге депортацияланды.

1941 жылы 16 қазанда Қазақстанда қаулы қабылданды, онда «соғыс уақытында немістердің республиканың облыстық қалаларында тұруына және оларды (оның ішінде коммунистер мен комсомолдарды) басқарушы партиялық, кеңестік және шаруашылық жұмыстарына қабылдауға тыйым салынады» делінген. Неміс халқы республиканың барлық облыстық қалаларынан көшірілді. Еңбек колонналарына жіберілгеннен кейін қалған арнайы қоныс аударушылар МТС, совхоздар мен колхоздарға жіберілді.

Арнайы қоныс аударушылар арасында көптеген өлім жітім болды. Олардың арасында аштық кең жайылды. НКВД аудандық бөлімдеріне бағынатын арнайы комендатуралар арнайы қоныстанушыларды бақылауды жүзеге асырып отырды. Қазақстан үкіметі Одақтық Үкіметке азық-түлікпен көмектесуді сұрап өтініш хат жібереді. Бірақ, немістерге азық-түлік беріп көмектесуден Одақтық билік үзілді-кесілді бас тартты.

Соғыс жылдарында Қазақстаннан еңбек армиясына көптеген адамдар жұмылдырылды. Оларды шақыру әскери комиссариаттар арқылы жүзеге асырылды. Соғыс кезінде Қазақстан еңбек армиясына 700 мыңға жуық адамды жіберді, олардың арасында көптеген немістер болды. Еңбек армиясындағы қазақтардың саны 200 мың адамға жетті. Мысалы, 1942 жылдың қысында Магнитогорск домналарында шұңқырлар қазу кезінде 10 мың қазақ жұмыс істеді. Оның едәуір бөлігі ауылдық жерлерден алынып, жұмысшы ретінде пайдаланылды.

Жойылған автономиялық республикалар мен облыстардың халқы Кеңес өкіметіне адал болды. 1943 жылғы 12 қазанда Қарашай автономиялық облысы таратылды, содан кейін қарашайлықтарды көшіру басталды. Қысқа

мерзім ішінде облыстан 69 267 адамнан тұратын 14 774 отбасы жер аударылды.

1943 жылы 28 қазанда Еділ қалмақтары елдің шығыс және солтүстік аудандарына, сондай-ақ, Жайық өңіріне жер аударылды. Ол кезде 99 252 адам көшірілді, оның ішінде құрамында 2268 адам бар 648 отбасы Қызылорда облысына орналастырылды.

1944 жылы 31 қаңтардағы МҚК (Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті) қаулысымен шешендер мен ингуштарды Қазақ және Қырғыз КСР-іне көшіру туралы шешім қабылданды. 1944 жылы 23 ақпанда шешендер мен ингуштарды көшіру операциясы басталды. Шешен-Ингуш АКСР таратылды. Архив деректері бойынша, 1945 жылғы қазанда республикада жалпы саны 406 375 адам 89 901 шешен және ингуш отбасы орналастырылды.

1944 жылдың 5 наурызында МҚК-нің балқарларды көшіру туралы қаулысы қабылданды. Қазақстанға балқарлардың 4660 отбасы, 25 мың адам келді.

1944 жылы қырым татарлары Орта Азия мен Қазақстанға депортацияланды. Оларды көшіру операциясы бар-жоғы екі тәулікке созылды. Қырым АКСР-нан татар ұлтынан 191 044 адам алып кетілді, оның ішінде 1268 отбасы немесе 4501 адам Қазақстанға орналастырылды. Қырымнан Қазақстанға 7 мыңға жуық болгар мен гректер де жер аударылды, олар да «сенімсіз адамдар» тізіміне кірді.

МҚК-ның 1944 жылғы 31 шілдедегі қаулысымен республикамыздың басшылығына республикамызға Грузиядағы турк-месхеттіктер мен күрттерден 40 мың адамды қоныстандыру ұйғарылды.

1946 жылы депортацияланғандардың жалпы саны 2 463 940 адамға жетті, олардың жартысына жуығы (1 миллион 200 мың адам) республикамыздың аумағында болды.

Депортацияланғандарға бір отбасына 200 кг-нан аспайтын жүк алуға рұқсат етілді. Оларды жергілікті билікке жаңа жердегі өтемақы уәделерімен алмастырылатын үй-жайды, малды, мүлікті, азық-түлікті тапсыруға міндеттеді. Бірақ, жергілікті жерлерде нақты көмек болған жоқ. Оларды несие алып, қайта жайластыруға міндеттеді. Қоныс аударушылардың материалдық-тұрмыстық жағдайы нашар болды. Қаржы ресурстары жетіспеді. Жергілікті билік тарапынан ақшаны ұрлау және мақсатсыз пайдалану жағдайлары орын алды. Өлім-жітімге ұшырау жағдайлары көп болды. Мысалы, 1944-1948 жылдар аралығында Қазақстанда 101 036 шешен, ингуш және балқарлар қайтыс болды. Ал, соғыс соңында 462 мың немістің 330 мыңы республикамызда қалды.

Арнайы қоныс аударушылардың көшірілген жерлерге үлкен қиыншылықпен орналасқандары тарихтан белгілі. «1949 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына көшірілгендердің 2426 грек отбасы жаңа салынған үйлерге орналасты. 1873 отбасы шаруашылық мекемелердің үйлерінде, 107 отбасы жеркепелерде, барактарда және тағы басқа тұруға жағдайы жоқ баспаналарда орналасты. 1949 жылы 11705 грек қоныстанушылар есепке

алынған. 10628 жұмыс істейді, 1077 жұмыс істеуге уақытша жарамсыз деп табылатындар, екі қабат және жас балалары бар әйелдер [87].

Күштеп жер аударылғандардың материалдық жағдайы нашар болды. Азық-түлік пен киім-кешек жетіспеді, баспана мәселесі қиын болды. Оның үстіне жергілікті өкімет билік органдары бөлінген қаржы мен азық-түлікті дұрыс бөлмеді. Азық-түлік жеткіліксіздігінен қоныстанушылар аштыққа ұшырады.

Соғыс жылдарындағы Кеңес билігінің депортациялық саясаты Қазақстан халқының полиэтникалық құрамының айтарлықтай өзгеруіне алып келді. Қазақстанның этникалық құрылымы күрт өзгеріп, республикада әртүрлі ұлттар мен ұлыстардың тығыз орналасуына ықпал етті. Осы кезеңде қазақ халқының саны азайып, басқа ұлттардан құралған үлкен диаспоралар қалыптасты. Бұл процесс кейінгі жылдары Қазақстанның мәдениеті мен қоғамының полиэтникалық сипат алуына себеп болды.

Қазақстан екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Кеңес Одағының маңызды стратегиялық аймағы және әскери-өнеркәсіптік орталығы ретінде үлкен рөл атқарды. Соғыс басталғанда, республика өзінің қорғаныс күштеріне қажетті көптеген материалдарды қамтамасыз етті, оның ішінде металдар, азық-түлік, және қару-жарақ өндірісі болды. Қазақстанда ондаған ірі әскери заводтар, фабрикалар мен зауыттар салынды, олар соғыс жылдары қару-жарақ пен техниканы өндіріп, майданға жіберілді.

Қазақстан майдандағы әскерлерді жабдықтау, азық-түлікпен қамтамасыз ету және тылдағы жұмыстарға үлкен үлес қосты. Бұған қоса, көптеген қазақстандықтар соғысқа қатысып, жауға қарсы шайқастарда ерлікпен күресті. Қазақстаннан майданға 1 миллионнан астам адам аттанып, олардың көпшілігі соғыста қаза тапты немесе жарақат алды.

Сондай-ақ, бұл кезеңде Қазақстанның экономикасы мен әлеуметтік құрылымына үлкен өзгерістер енді. Соғыстан кейін республикада көптеген жаңа өндірістік нысандар мен инфрақұрылымдар пайда болды, ал соғысқа қатысқан адамдардың ерлігі мен еліміздің бейбіт өмірге оралуы қазақ халқының патриотизмін нығайтты.

Қазақстанның азаматтары майданда үлкен ерлік көрсетті, соғысқа қатысқан қазақстандықтар мыңдаған медальдар мен ордендерге ие болды, ал көптеген жауынгерлер Кеңес Одағының Батыры атағына лайық болды. Соғыс аяқталғаннан кейін республикада экономикалық және әлеуметтік өмірде айтарлықтай өзгерістер орын алды, бұл кезеңнің тарихи маңызы зор болып қалды.

Бақылау сұрақтары:

1. Меншіктен айыруға және күштеп ұжымдастыруға қарсы халық наразылығы мен көтерілістер – ұлт-азаттық қозғалыстар жалғасы екендігін дәлелдеңіз.

2. Кеңес өкіметінің білім және ғылым саласы реформаларындағы қайшылықтарды көрсетіңіз.

3. Қазақстанды индустрияландыру идеясының отаршылдық мазмұнын көрсетіңіз.

4. Кеңес Одағының батыры атанған қазақстандықтар мен қатардағы жауынгерлердің ерліктерін талдаңыз.

5. Соғыс кезінде жеңісті жақындату жолындағы тыл еңбеккерлерінің еңбектегі ерен ерлігін сипаттап жазыңыз.

6. Екінші дүниежүзілік соғыстың ащы қорытындылары мен тағылымды сабақтарын баяндаңыз.

4.3 XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы кеңестік реформалардың қайшылықтары мен салдары

1. Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан. Бейбіт құрылысқа көшудің қиындықтары.

2. Н.С. Хрущевтің партия-мемлекеттік басқару жүйесіндегі реформасы және оның үстірт сипаты.

3. 1965-1966 жылдардағы экономикалық реформалардың аяқталмауы.

4. Қазақстандағы «Қайта құру» саясаты.

5. 1986 жылғы Алматыда және республиканың басқа қалаларында болған Желтоқсан оқиғасы.

7. КСРО-ның ыдырауы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының (ТМД) құрылуы.

Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан. Бейбіт құрылысқа көшудің қиындықтары. Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін Кеңес Одағы қиын жағдайға тап болды. Ел байлығының үштен бірі жойылды. 1710 қала, 70 мыңнан астам ауылдар, үлкен көлемдегі зауыттар, фабрикалар мен шахталар, мыңдаған шақырым темір жол қирап қалды. Қазақстандықтар елді қалпына келтіруге белсене қатысты. Қазақстан елдің 12 қаласына, 45 ауданына қамқорлық жасады. Мыңдаған қазақстандық - жұмысшы мамандар Ленинградта, Сталинградта, Донбасста, Украинада, Белоруссияда еңбек етті.

Майданның қажеттіліктері үшін жұмыс істеген өнеркәсіптік кәсіпорындар бейбіт өмір өнімдерін өндіруге қарай ауысты. Өнеркәсіпті дамытуға ерекше назар аударылды: болат прокатын, цемент, қара және түсті металлургияға арналған жабдықтар өндірісі, тау-кен және көмір өнеркәсібін дамыту. Қазақстанның индустриялық даму идеологиясы ауыр индустрияны дамыту болып өзгеріссіз қала берді. Елдің қорғаныс күші жан-жақты дамыды. Қазақстан әскери-өнеркәсіптік кешеннің ірі буынына айнала бастады. Семейде әскери өндірістің, атом полигонының және басқа да әскери объектілердің инфрақұрылымы құрыла бастады. 6 жаңа көмір шахтасы, Қаратон және Мұнайлы кәсіпшіліктері іске қосылды, Қазақ металлургия зауытының құрылысы аяқталды, Ақтөбе ферроқорытпа зауытының қуаты ұлғайды, Қаратау тау-кен-химия комбинатының бірінші кезегі іске қосылды.

Жергілікті отынмен жұмыс істейтін электр энергетикасы дамыды. 700-ге жуық кәсіпорын қатарға қосылды, оның ішінде, Өскемен қорғасын комбинаты, Ертістегі Бұқтырма су электр станциясының бірінші кезегі жұмыс істей бастады. 1958 жылы республиканың барлық темір жолдарын бір жүйеге біріктірген Қазақ темір жолы құрылды.

Жеңіл және тамақ өнеркәсібі саласы дамыды. Тамақ өнімдерінің негізгі түрлерін өндіруде соғысқа дейінгі деңгейінен асып түсті. Өнеркәсіптің осы саласында 65 кәсіпорын өнім берді.

Ауыл шаруашылығында ұсақ және аз қуатты ұжымшарлардың бірігуі жолымен ұжымшарлар ірілендірілді, нәтижесінде ұжымшарлардың саны үш есе қысқарды. Мал басы көбейді, егістік алқаптары кеңейді. Алайда, ауыл шаруашылығындағы жағдай өте қиын болды. Кеңес үкіметі ауыл шаруашылығын көтеру жөнінде шаралар қабылдауды қолға ала бастады.

Соғыстың жеңісті аяқталуы соғыстан кейінгі экономиканың қалпына келуі азаматтардың әлеуметтік және саяси белсенділігінің өсуіне себеп болды. Адамдардың санасында бостандық пен демократияның бейсаналық өсуі билік құрылымдарын қорқытты, ықтимал диссидент азаматтарды қудалау үшін тоталитарлық машина қайта іске қосылды.

Қатаң әміршіл-әкімшілік жүйе соғыстан кейінгі жылдары да үстемдік етті. Елде И. Сталиннің жеке басына табыну жалғаса берді, жетістіктер оның көшбасшылық қабілетіне, ал үлкен кемшіліктер халық жауларына тағылды. Мұның бәрі республиканың қоғамдық-саяси дамуына кері әсерін тигізді. Соғысты жеңген халық соғыс алдындағы жылдардан өзгеше болды, құндылықтар қайта бағалана бастады. Адамдардың санасында әлеуметтік бағдарламаларға, демократияға көшу қажеттігі туралы түсінік пісіп жетілді.

Кеңес халқының жеңісі партия басшылығы мен үкіметтің империялық көңіл-күйінің өсуіне алып келді. Ұлы орыс халқының жеңістегі рөлі туралы тезис алға шықты және осыған байланысты оның басқа халықтар тарихындағы рөлі қайта қарала бастады. Ұлттық интеллигенция арасында «буржуазиялық ұлтшылдық» туралы тезис қайта пайда болды. «Звезда» және «Ленинград» журналдары туралы» БКП(б) ОК қаулысы (1946 ж. 14 тамыз) зиялы қауымды қудалаудың жаңа кезеңін бастап берді.

Жаңа идеологиялық шабуыл саяси науқан жүйесі болды. «Ленинград ісі», «Дәрігерлер ісі» дегендер ойдан шығарылды. Сталиндік басшылық гендік инженерия және кибернетика саласында жұмыс істеген талантты ғалымдарды қудалады, «буржуазиялық космополиттер» деп айып тағылғандардың соңына түсті. Қазақстанда «Бекмаханов ісі» деген іс ұйымдастырылды [88].

Е. Бекмаханов «Қазақ КСР тарихын» дайындаумен айналысқан ғалымдар ұжымының мүшесі еді, оның құрамына көрнекті кеңес тарихшылары А.П. Кучкин, А.М. Панкратова, Б.Д. Греков және басқалар кірді. 1943 жылдың маусымында кітап жарық көрді. Тарихта берілген отаршылдыққа қарсы сипаттағы көтерілістерді бағалау ғылыми ортада үлкен дикуссиялар тудырды. Е. Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жж.» (1947 ж.)

монографиясында көрініс тапқан ғылыми көзқарасы буржуазиялық ұлтшылдық тұжырымдама және ол саяси зиян деп жарияланды. 1950 жылы. «Правда» газетінің «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» атты мақаласында Е. Бекмахановтың кітабы айыпталды.

«Правда» газетіндегі мақала Е. Бекмахановты саяси жазалаудың басталуы болды. Тарих ғылымдарының докторы Е. Бекмаханов Ғылым академиясынан шығарылып, мектепте қатардағы мұғалім болып жұмыс істеді, ал 1952 жылы 4 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы соты сот алқасының шешімімен 25 жылға сотталды. Сталин қайтыс болғаннан кейін ғана Е. Бекмахановты айыптау бойынша іс қайта қаралып, қылмыс құрамы жоқ деп табылып, іс тоқтады. 1954 жылы көктемде ғалым Қазақстанға оралды.

XX ғасырдың 40-50 -жылдары «Бекмахановтың ісі» жалғыз болған жоқ. Осындай әділетсіз саяси айыптаулардың құрбандары болған республиканың көрнекті қоғамтанушы ғалымдары қатарында А. Жұбанов, Х. Жұмалиев, Б. Сүлейменов және т.б. болды. Қудаланған Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті Қ. Сәтпаев пен жазушы М. Әуезов Қазақстаннан Мәскеуге кетуге мәжбүр болды. 1951 жылы орталықтан ұлттық эпос, оның ішінде «Қобыланды», «Ер Сайын», «Шара батыр», «Ер Едіге» және басқа да хандар мен тап қанаушыларын дәріптейтін феодалдық жырлар деп танылып, мәдениетіміздің асыл қазыналары сынға түсті.

Соғыстан кейінгі жылдары қоғамда пісіп жетілген өзгеріс қажеттілігі туралы түсінік әкімшілік жүйемен шебер басылды, бірақ бұзылмады. Ұлттық сананы білдірудің кез-келген көрінісі басып тасталды. 1947 жылы қаңтарда КП ОК «Қазақ КСР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы» қаулы қабылдады. Буржуазиялық ұлтшылдар деп атаған жазушылар мен композиторларды қудалау басталды. Көптеген ғалымдардың ғылыми көзқарастары псевдоғылыми деп жарияланды [89, 170 с.].

Н.С. Хрущевтің партия-мемлекеттік басқару жүйесіндегі реформасы және оның үстірт сипаты. Сталиннің қайтыс болуымен 1953 жылы 5 наурызда партиялық, мемлекеттік аппаратта билік үшін бәсекелестік басталды. Наурыз айынан бастап елімізді Н. Хрущев, Г. Маленков, Л. Берия басқарып келді. 26 маусымда Берия тұтқындалып, атылды. Осы сәттен бастап формальды түрде Г. Маленков көшбасшы болды. Партияның Орталық Комитеті В. Молотовтың, Л. Кагановичтің және Г. Маленковтың «партияға қарсы тобының фракциялық қызметін» айыптағаннан кейін жаңа басшы Н. Хрущев болды.

Н. Хрущев өмірдің жаңа импульстарын қабылдау қабілетін жоғалтпаған ұйымдастырушылық ойлаумен ұштастыра отырып, саяси түйсігімен ерекшеленді, сондықтан Н. Хрущевтің билік ету кезеңі саяси тұрғыдан реформалық бағытта болды.

1956 жылы ақпанда Мәскеуде КОКП-ның XX съезі өтті, оның басты мәселесі Сталиннің жеке басына табынуды еңсеру болды. Коммунистер партиясы И. Сталиннің жеке басына табынудың пайда болу себептерін, мәні

мен сипатын және оның салдарын талдауға тырысты. Бұл қадамды жасаған Н. Хрущевтің батылдығы мен батырлығын атап өту қажет, алайда, авторитарлық жүйені бұзуды белгілеген бағыт соңына дейін жеткізілмеді.

КОКП Орталық Комитеті мен Кеңес үкіметі 1954 жылы және 1956 жылы шектен тыс орталықтандыруды жоюға және одақтық республикалардың құқықтарын кеңейтуге бағытталған шаралар кешені, кейіннен қабылданған бірқатар актілер арқылы республикалар егемендігінің өсуін жоққа шығарды. Көп ұзамай саяси келіспейтіндер, басқаша ойлайтындар қудалана бастады.

КОКП Орталық Комитетінің қыркүйек (1953) Пленумында алғаш рет шаруаларға экономикалық және саяси қысымды жеңілдету туралы мәселе көтерілді. Н. Хрущев мемлекеттік салықты жұмсартты, аграрлық секторға инвестицияларды ұлғайтты, салық саясатын өзгертті, сатып алу және дайындау бағаларын көтерді. Қатаң Сталиндік жүйеден кету өз нәтижелерін берді, атап айтқанда ауыл шаруашылығы өндірісінің өсуі байқалды.

Халық санының өсуі жағдайында, әсіресе, қалалар мен өнеркәсіп орталықтарында астыққа деген қажеттілік күрт өсті. Бұл жағдайда екі нұсқа қарастырылды: 1. нарыққа көшу, шаруалардың материалдық қызығушылығын арттыру; 2. экстенсивті әдіске өту, яғни барлық ресурстардың үлесін арттыру. Үкімет екінші жолмен жүрді.

1954 жылы партия Орталық Комитетінің ақпан-наурыз пленумы «Елде астық өндірісін одан әрі ұлғайту және тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» шешім қабылдады. 1954 жылы 13,4 млн. га жаңа жер жыртылды (29 сурет), оның ішінде Қазақстанда 6,5 млн.га жер, яғни 50% дерлігі еді. Жаңа совхоздар құрыла бастады. 1954-1955 жылдары бүкіл ел бойынша 29,7 млн. га тың және тыңайған жерлер аударылды. Тың игеру есебінен жан басына шаққанда 2 мың кг-нан астам өнім өндіруге мүмкіндік туды, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, елді астықпен өзін-өзі қамтамасыз ету үшін 1 мың кг астық өндіру жеткілікті болатын. Бұл сандардың артында тың игерушілердің жанқиярлық еңбегі жатты. Осы кезеңде бірінші хатшы қызметінен Ж. Шаяхметов босатылды, оның орнына П. Пономаренко тағайындалды, екінші хатшы Л. Брежнев болды. Министрлер Кеңесінің төрағасы болып Д. Қонаев тағайындалды. Алайда, тың игерудің теріс салдары болды. Бұл бағдарлама ғылыми тұрғыда негізделмеді. Жерді жоспарланбаған игеру нәтижесінде жайылымдар азайып, мал шаруашылығының қысқаруына алып келді. Тың игерудің теріс экологиялық салдары да болды. 9 млн. га жер эрозияға ұшырады. Демографиялық салдары: 1954-1962 жылдар аралығында Қазақстанға Тың жерлерді игеруге еуропалық бөліктен шамамен 2 млн. адам келді. Қазақтардың үлес салмағы 30%-ға дейін төмендеді, орыстар 42% құрады. Келгендердің қатарында жергілікті кадрларды ығыстыра бастаған түрлі өңірлердің басшылары болды. 1,5 мың мұғалім келіп, қазақ мектептері жабыла бастады. Жергілікті жерлердің тарихи атаулары орыс тіліне өзгертіле бастады. 1962 жылы Н. Хрущевтің бастамасымен Қазақстанның солтүстік облыстары тың аймаққа біріктіріліп, Ақмола қаласы Целиноград болып өзгертілді [90].

29 сурет. Тың және тыңайған жерлерді игеру (Байтан А.
Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны. <https://e-history.kz/kz/news/show/33479>)

Тың өлкесіне қарайтын 5 облысты Ресейге бермеу жолында Кеңес Одағының басшысы Н.С.Хрущев ашық қарсы шыққан Ж.А.Тәшенев болды. Сол үшін премьер-министрлік қызметінен қуылуы қазір баршаға мәлім оқиға. Н.Хрущевке қарсы шығудың салдары Ж.Тәшенев үшін қызметінен алынуынан да қауіпті болуы мүмкін еді. Ол кезде «ұлтшылдық», «халық жауы» деген ұғымдар қауіпті әлі де толық сейілмеген, коммунистік идеяға ашық қарсы шыққандарды елден қуу немесе күштеп «жүйке ауруын емдейтін мекемеге жатқызу тәсілі» қолданатын қауіпті кезең еді.

Ж.Тәшенев осының бәрін біле тұра аталған ерлік қадамға барды, халқының, жерінің тағдырына зор қауіп төнгенде ойланбастан басын қатерге тікті. Ол кезде Ж.Тәшеневке тірек болатын партиясы да, соңына еріп қолдайтын халқы да, осы әрекетін қолдайтын жан аяспас достары да жоқ еді. Кеңес Одағы басшысына ашық қарсылық танытатындай қазақтың ол кезде рухы жоқ еді, өйткені ғасырлар бойы, отаршылдық зардабынан рухы әбден әлсіреген болатын. Ол кезде Қазақстанның жоғары басшылығында қызметі, дәрежесі, білімі Ж.Тәшеневтен кем емес және Н.Хрущевтің бұл әрекетіне іштей наразы талай қазақтар қайраткерлері болғанымен ешқайсы мұндай батыл қадамға бара алмады. Ж.Тәшенев осы ерлігімен тек солтүстіктегі бес облысты (Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Целиноград облыстары-авт.) қамтыған «Тың өлкесі» мен қазіргі Астананы ғана емес, бүкіл Қазақстанды сақтап қалды деуге болады.

Өйткені Н.С.Хрущев Қазақстанды Тың өлкесі (1960 ж.), Оңтүстік Қазақстан өлкесі (1962 ж.), Батыс Қазақстан өлкесі (1962 ж.) және Шығыс

Қазақстан өлкесіне бөлшектеп, кейін көрші республикаларға таратып беруді жоспарлаған. Н.Хрущев үш өлкені құрып, төртінші өлкені құрып үлгермей үш жылдан кейін қызметтен түсіп қалды. Ж.Тәшеневтің бұл ерлігі бейбіт әдіспен, яғни білімімен, ержүрек батылдығымен, қайсарлығымен, намысшылдығымен, ерік жігерімен ұштасып, баяғының ел қорғаған батырларындай бірақ қару қолданбай жауға қарсы жалғыз шауып, сөйтіп жерінің тұтастығын қорғап қалған батыр сияқты, ғасырлар бойы ұмытылмайтын ерлік оқиға жасады. Осылайша, Н. Хрущев кезеңі ауыл шаруашылығын ынталандыру әрекеттерімен сипатталды. Осы шаралар мен инвестициялардың барлығы өз нәтижелерін берді. 1954-1958 жылдар аралығында ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің өсімі 35,3% құрады. Ұжымдастыру кезеңінен бері колхоз-совхоз жүйесі мұндай қарқынмен жүрмеді. Осы жетістіктердің әсерінен «Американы ет, сүт және май өндіруде қуып жету және басып озу», «Қазіргі ұрпақ коммунизм жағдайында өмір сүреді» деген ұрандар пайда болды. Алайда, интенсификацияны қажет ететін өндіріс тиімділігінің артуы керек болды, бұл критерий дамыған капиталистік елдермен салыстыруға келмеді, дегенмен ауыл шаруашылығы кең көлемде дами берді.

Жеке қосалқы шаруашылықтар халық шаруашылығында маңызды рөл атқарды. 1958 жылы бұл секторда барлық ірі қара малдың 43,6%-ы, сиыр басының 34,6%-ы және т.б. шоғырланды. Олармен тауарлық ет өнімдерінің 27% қамтамасыз етілді. Бірақ, осыған қарамастан Н. Хрущев үкіметі партияның басты бағытын ұстана отырып, жеке қосалқы шаруашылықтың мүмкіндіктерін шектеп, оны жеке меншіктің көрінісі деп есептеді. 1954 жылы КСРО Министрлер Кеңесі қаулы қабылдады, оған сәйкес қосалқы жеке шаруашылық учаскелерінің көлемі қысқартылды. Аграрлық реформалар 1957-1958 жылдарға дейін тиімді болды.

1965-1966 жылдардағы экономикалық реформалардың аяқталмауы. 60-шы жылдардың басында әкімшілік-командалық жүйенің сол кездің өзінде шектеулі мүмкіндіктері таусылғаны белгілі болды. Өмір кәсіпорындардың бастамашылдығы мен тәуелсіздігін, экономикалық есепті нығайтуды, жоспарлау мен ұйымдастырушылық құрылымдағы түбегейлі өзгерістерді талап етті. Н. Хрущев жүргізген ойластырылмаған шешімдердің, қайта құрулардың шексіз тізбегі қажетті нәтиже бермеді (6 кесте). Мұның бәрі билік эшелондарының өзгеруіне алып келді. 1961 жылы Қазақстан Компартиясының басшысы Д. Қонаев болды. КОКП ОК қазан Пленумында (1964 ж.) Ел және партия басшылығы ауысты. Бірінші хатшы болып Л. Брежнев сайланды. Л. Брежневтің басшылық кезеңі десталинизация саясатынан консервативті саясат пен идеологиялық төзімсіздікке ауысумен сипатталды. Консерватизм кадрлардың тұрақтылығында, бюрократиялық аппараттың ұлғаюында, түбегейлі реформалардан бас тартуда көрініс тапты, бұл біртіндеп бүкіл жүйенің дағдарысына алып келді. Біріншіден, социализм құрылысының теориялық ережелерін әзірлеу шығындар алып келді. 50-ші жылдары социализмнің толық және түпкілікті жеңісі туралы тезис басым

болды, 60-шы жылдары коммунизмді құру бағдарламасы қабылданды, оған сәйкес 80-ші жылдардың екінші жартысында коммунизмнің материалдық-техникалық базасы құрылуы керек еді, бұл ой іске аспағаннан кейін дамыған социализм туралы тезис алға шықты.

6 кесте. 1965-1966 жылдардағы экономикалық реформалар

A

Деформациялар мен қателіктер ұлттық қатынастарға әсер ете алмады. Кеңес тарихының бірде-бір кезеңінде ұлтаралық қатынастар мен оларды шешу жолдары туралы байыпты талдау жүргізілген жоқ.

Орталық аймақтарды бақылаудың үш түрлі әдісін қолданды:

1. Күрделі әкімшілік бөлініс;
2. Орталықтың аймақтарға бақылауы экономикалық саясатта болды;
3. Мәдени интеграция екі қуатты құралмен қамтамасыз етілді: идеологиялық өңдеу, тіл саясаты. Ұлттық мәселені біржолға шешу мүмкін емес еді. Стратегия қайшылықты белсенді түрде жанжалға айналдырмау саясатын жүргізуі керек еді. Алайда, шешілмеген қайшылықтар ұлтаралық қақтығыстарға ұласты. Бұлар 1989 жылы Қарабақ, 1989 жылы Ферғана, 1986 жылы Алматы және т. б. еді. Негізгі себептері: басшылықтың теориялық әлсіздігі, Сталиндік ұлттық саясаттағы қате есептеулер болды. Марксизмнің тап ұлттан артықтығы туралы бір қағидасының қателігін көрсетті. Марксистер ұлттық жұмылдыру үдерістерінің тиімділігі мен өміршендігін назарға алған жоқ. Орталық Азия елдерінің этномәдени шоғырлануы іс жүзінде ешқашан ұғынылмады. Атап айтқанда, отбасы институттарының ықпалы да, діни институттардың ықпалы да түсіндірілмеді. Балтық жағалауындағы, Орталық Азия мен Кавказдағы жағдайды реттеу тәсілдері ондағы халықтардың ерекшеліктеріне қарай әртүрлі болуы тиіс еді.

1922 жылы федералды мемлекет ретінде құрылған Кеңес Одағы іс жүзінде унитарлы мемлекетке айналды. Ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы іс жүзіне аспады. А. Байтұрсынов айтқандай «қуыршақ республикалары» өрнегі бойынша құрылды. Мәдениет саласының дамуындағы жетістіктерге қарамастан, рухани жаңғыру мәселесі көлеңкеде қалды. Интернационалдық мәдениет туы астында орыс мәдениеті уағыздалды. Қазақстандағы тіл саясаты ұлтаралық қарым-қатынас тілін қолдауға алып келді. Республикадағы қазақ халқының 60% орыс тілін меңгерсе, осында өмір сүретін орыс ұлты өкілдерінің 1%-дан азы ғана қазақ тілін білді. Қазақ тілі әлеуметтік функциясының 50 ден тек 10-ын ғана орындады. Іс қағаздар, дипломатия, жоғары мектеп, армия орыс тілінде жүргізілді. Кітаптардың 90%, телебағдарламалардың 70% орыс тілінде эфирге шықты. Қазақ тіліндегі мектептерді қысқарту үдерісі жүрді. Ұлттық саясаттағы мұндай деформация жастар мен зиялы қауым арасында наразылық тудырды.

1963 жылы Мәскеуде оқитын қазақ жастарының алғашқы бейресми бірлестіктерінің бірі «Жас тұлпар» 800 адамнан құралды. Ұйымдастырушылар мен белсенді мүшелері М. Әуезов, Б. Тайжанов, Қ. Тілеуханов, М. Тәтімов және басқалары болды. Осындай бірлестіктер Қарағанды, Ленинград, Киев, Алматы, Рига және басқа да қалаларда пайда болды. Қозғалыстың қызметі үкіметтің бақылауында болды және белсенді мүшелері қуғынға ұшырады. «Жас тұлпардың» әсерімен «Гүлдер», «Дос-Мұқасан», «Айгүл» ансамбльдері пайда болды. 70-жылдары «Жас Тұлпар» қызметі тоқтатылды.

70-80 жылдары партиялық-мемлекеттік құрылымдар қызметінің негізгі бағыты ұлтшылдыққа қарсы күрес болып қала берді. Бұл бағытқа көзқарасы сәйкес келмейтін зиялы қауым өкілдері қудаланды. 1975 жылы О. Сүлейменов «Аз и Я» кітабы үшін түркілердің тарихтағы рөлін асыра бағалаған және жоғарылатқан деп айыпталды. О. Исмағұловтың «Қазақстанның этникалық геногеографиясы» атты еңбегі, философия институты дайындаған «Әлемді дәстүрлі қазақ көркемдігімен тану» кітабын шығаруға тыйым салынды.

Жиырма жыл ішінде (1965-1985 жж.) Қазақстандағы индустрияландыру процестері өте қарқынды дамыды. Республика КСРО-ның ірі өнеркәсіптік аймақтарының біріне айналды. Мұнда елдің түсті металлургиясының негізгі базасы болды, кен отын-энергетикалық кешені, дамыған химия саласы, көмір өндіру өнеркәсібі жұмыс істеді, мұнай өндірудің орасан зор әлеуеті болды. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды факторы ғылыми-техникалық прогресс болып табылды. 60-жылдары ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері кең көлемде енгізілді: өндірісті қарқындатуға электрлендіру және химиялау, учаскелер мен цехтарды механикаландыру және автоматтандыру және т.б. арқылы қол жеткізілді, бірақ жаңа технологиялар, ғылым мен техниканың жетістіктері өте баяу енгізілді. 60-шы жылдары халық шаруашылығын бюрократиялық басқарудың өмірге қабілетсіздігі айқын көріне бастады. 1965 жылы жаңа шаруашылық реформа

қабылданды, оның авторы Н. Косыгин болды. Реформа өнеркәсіпті басқару, жоспарлауды жетілдіру және өндірісті экономикалық ынталандыруды күшейту жөніндегі шараларды белгіледі. Оған сәйкес кәсіпорындар мен салаларда шаруашылық есепті енгізу көзделді, кәсіпорындардың қызметін артық регламенттеу жойылды, олардың шаруашылық дербестігі кеңейтілді, пайда, баға, сыйлықақы және кредит ретінде экономикалық тетіктер ұтымды пайдаланылды. Неғұрлым жоғары жоспарлы тапсырмаларға, өндіріс техникасын жетілдіруге және өнім сапасын жақсартуға материалдық мүдделілік артты. Шаруашылық реформа республиканың экономикалық дамуына белгілі бір серпін берді. Халық шаруашылығын дамытудың сегізінші бесжылдығы барлық көрсеткіштер бойынша орындалды және «алтын бесжылдық» ретінде тарихқа енді. Алайда, бүкіл жүйені, соның ішінде саяси жүйені түбегейлі қайта құру жүргізілмеді, сондықтан, реформа баяулады.

Қазақстан өнеркәсібі шикізат бағытына жүргізілді. Отын-энергетика кешені, түсті және қара металлургия, химия және мұнай-химия салалары басым дамыды. Арзан шикізат алып кетіліп, қымбат дайын өнім алып келінді. Республика 8 млрд. рубльге өнімді өнеркәсіптік шикізат түрінде экспорттады, ал 16 млрд. рубльге дайын өнім импорттады. 1976-1980 жж. салынған және қолданысқа енгізілген ірі өнеркәсіптік кәсіпорындардың саны 117 бірлікке жетті, 1981-1985 жылдары 60 бірлікке артты. Жиырма жыл ішінде жұмысшылар саны 2347 мың адамға ұлғайды, өнеркәсіп пен құрылыста жұмыс істейтін халықтың үлес салмағы 31,2% құрады. Өнеркәсіптік даму қалалар санының өсуіне алып келді. Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша 1989 жылы Қазақстанда 1987 жылдан бастап 50 мыңнан астам халқы бар 30-дан астам қала, тұрғындары 100 мыңнан алатын - 19 қала және 300 мыңнан алатын - 5 қала болды. Қала тұрғындарының үлес салмағы 58% құрады. Республика халық шаруашылығы есептерінің барлығы өнеркәсіп дамуының оң нәтижелерін көрсетті. Көптеген онжылдықтар бойы экономика тиімділігінің критерийі сандық жағынан жалпы тәсіл болды. Экономиканы басқарудың келесі жүйесі болды: аймақтар мен республикалар кәсіпорындарының пайдасы орталыққа кетті. Орталық бюджетті, қорлар мен ресурстарды бөлді. Жоспарлар 70-80%-дық қана ресурстармен қамтамасыз етілгендігі белгілі болсада, бекітіліп отырды. Жоспарлаудағы анархия барлық өндіріс көлемінің орындалуы тек рубльмен бағаланатындығымен күшейе түсті. Табиғи көрсеткіштер есепке алынбады. Өнімнің сапасы артта қалды, сондықтан сапалы тауарлар импорты өсті. Үлкен көлемде табиғи және адами ресурстардың инвестициялануымен өнеркәсіп кең көлемде дами берді. Шығын механизмін тоқтату қажет болды. Республика экономикасында бүкіл елдегідей, дағдарыс тенденциялары дамыды.

Дағдарыстың өсуі ауыл шаруашылығында да байқалды. Ауыл шаруашылығына салынған инвестициялардың тұрақты өсуіне, оның энергетикалық қуаттылығының екі есе артуына қарамастан, керісінше

тұрақты төмендеу үрдісі орын алды. Үкіметтің есебіне сәйкес, ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі бесжылдықтан бесжылдыққа қарай өсті. Шын мәнінде, колхозшылардың еңбек тиімділігі өте төмен болды. Қазақстанда ауыл шаруашылығының бір қызметкері – 13 адамды, АҚШ – та – 80 адамды, Швейцарияда – 100 адамды, Нидерландыда - 60 адамды тамақтандырды. Нәтижесінде, Қазақстанда 1981-1985 жж. колхоздар мен совхоздардың 53% тиімсіз болды. Мұнда шығындар механизмі жұмыс істей берді. Кеңестік астық, ет импорты өсті. КСРО 1971 жылдан 1988 жылға дейін шетелден 70 млрд. долларға 483 млн. тонна астық сатып алды. 1981-85 жылдары жалпы өнімнің нақты өсімі болған жоқ. Өндіріс тиімділігі, еңбек өнімділігі, шаруа қожалықтарының пайдасы төмендеді, өнімнің өзіндік құны өсті. Дағдарыстың барлық белгілері пісіп жетілді.

Тұтастай алғанда, ауыл шаруашылығын дамыту бойынша мемлекет қабылдаған шаралар жартылай болып шықты және халық шаруашылығының осы саласын аз ғана өзгертті. Орталық басқару органдары республиканың мүддесін, аймақтық мүмкіндіктер мен қажеттіліктерін ескермеді.

Ауыл шаруашылығының ауыр жағдайға ұшырауының бір себебі әкімшілік жүйенің колхозшыға бөлінбеген билігі болды. Ауыл шаруашылығын басқару жүйесін аудандық агроөнеркәсіп бірлестіктерін (РАПО) құру арқылы мамыр пленумының шешімі негізінде (1982 ж.) түбегейлі өзгерту әрекеттері де нәтижелі болмады, практика көрсеткендей, мұндай бірлестік көбінесе формальды болып шықты. И.Н. Худенконың Алматы облысы Күрті ауданы «Ақшы» совхозындағы өндірістегі еңбекті ұйымдастыруды өзгерту әрекеті қайғылы аяқталды. Эксперимент шарттары одақтық және республикалық органдармен келісілді. Өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың жаңа нысандарын енгізу негізінде еңбек өнімділігі 6 есе, табыс 3 есе өсті. Еңбекақы төлеу түпкілікті нәтижеге тәуелді болды. Алайда, экспериментті қолдаудың орнына шаруашылықты шығынды деп есептеп, жойды, ал И.Н. Худенконы партиядан шығарып, соттады, кейіннен ол түрмеде қайтыс болды.

80-жылдардың басында үлкен өзгерістерге ұшыраған ауыл шаруашылығы дағдарыстық жағдайға тап болды. 11-бесжылдықта астық және басқа да өнімдерді сатып алу қысқарды, бұл қала халқын белгіленген нормамен ғана жабдықтауға алып келді. 60-шы жылдардан бастап еліміздің партиялық-мемлекеттік басшылығы халықтың ақшалай табысын арттыруға бағыт алды. Бұл 1940-1950 жылдармен салыстырғанда халықтың өмір сүру деңгейін көтеруде белгілі бір оң ықпал етті. Тұтастай алғанда, республика жұмысшылары мен қызметшілерінің 1971-1989 жылдардағы орташа айлық жалақысы 89%-ға өсті, жасына байланысты орташа айлық зейнетақы 51 рубль орнына 93 рубльге дейін өсті. Жалақының мұндай өсуі халықтың тұрақты өсіп келе жатқан өмір сүру деңгейі ретінде жылдар бойы беріліп келді, бірақ шын мәнінде ол шындыққа сәйкес келмеді. Мемлекеттің бағаны көтеруі, тауарлар сапасының төмендеуі, тапшылықтың өсуі, теңестіру сияқты факторлар халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне алып келді. Халықтың

нақты табысының төмендеуіне инфляциялық процестер де әсер етті. Қоғамдық тұтыну қорлары есебінен халықты қамтамасыз ету біршама жақсарды. Зейнетақының, жәрдемақының, дәрежесінің мөлшері ұлғайтылды. Алайда, көрсетілген шаралар халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға болмашы ғана әсер етті. Ресми және көпшілік сұраныстағы көптеген тауарларға, тұрмыстық және коммуналдық қызметтерге, көліктің көптеген түрлеріне жасырылған бағаның 70-80 жж. едәуір өсуі халықтың нақты табысын едәуір төмендетті. Өнеркәсіп және азық-түлік тауарларының тапшылығы өсті.

Әлеуметтік саладағы ең өткір проблемалардың бірі тұрғын үй мәселесі болып қала берді. Қаралып отырған кезеңде оны шешуде кейбір ілгерілеулер болды. 13 миллионға жуық адам тұрғын үй жағдайын жақсартты. Алайда, халықтың өсуіне байланысты тұрғын үймен қамтамасыз ету толық жүзеге аспады. Тұрғын үй құрылысына салынатын күрделі қаржы қысқарды. Сонымен бірге, 70-ші жылдары және 80-жылдардың басында елордада, облыс орталықтарында қымбат тұратын әкімшілік нысандар салынды.

Республика экономикасының орталық ведомстволарға бағынуы, әлеуметтік-мәдени сала проблемаларының жете бағаланбауы, оны дамытуға ресурстар бөлудің қалдық принципінің қолданылуы көптеген көрсеткіштер бойынша Қазақстанның тұрмыс деңгейінің жалпы одақтық көрсеткіштерден артта қалуына алып келді. 1985 жылы жалпы одақтық бюджеттен білім беру мен денсаулық сақтауға бөлінген қаражат 1940 жылғы деңгейінен асып кете алмады. Қалдықтық қағида қайғылы экологиялық салдарға алып келді. Арал теңізінің проблемасы: мақта алқаптарын суару үшін Амудария мен Сырдария өзендерінің барлық ағындарын бақылаусыз алып қою теңіздегі су деңгейінің 15 м-ге төмендеуіне, су көлемінің 54%-ға төмендеуіне, жағалау сызығының оңтүстік пен шығыста 60-120 км шегінуіне, теңіз түбінің 25 мың шаршы км-ге ашылуына алып келді. Жыл сайын құрғатылған теңіз түбінен атмосфераға 75 млн. тоннаға дейін құм, шаң және тұз көтерілді. Әсіресе, іш сүзегі, вирустық гепатиттің жұқпалы ауруы күрт өсті. 1970-1990 жылдары Арал өңіріндегі жалпы өлім-жітім екі есеге өсті, балалар өлімі 100 туған балаға шаққанда 40-60-тан асты. Семей полигоны аймағында экологиялық ахуал қалыптасты. Барлығы 36 млн. га егістік, 20 млн. га жер әскери полигондардың астында қалды. Қазақстан қатерлі ісік ауруы бойынша әлемде үшінші орынға шықты.

Қазақстандағы «Қайта құру» саясаты. 80-жылдардың ортасына қарай КСРО терең экономикалық және әлеуметтік дағдарысқа ұшырады. Еліміздің партиялық және мемлекеттік басшылығы реформалардың, ең алдымен, экономика саласындағы қажеттілігін түсінді. КОКП Орталық Комитетінің Пленумы (1985 жыл сәуір) әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар курсы қабылдады. 1985 жылы наурызда М.С. Горбачев Бас хатшы болып сайланды, ол елді қайта құру бағытын басқарды. Бұл бағыт 7 жылға созылды және оның мынадай кезеңдері болды:

1. 1985 жыл наурыз - 1987 жыл қаңтар, бұл кезең «жеделдету» ұранымен өтті;

2. 1987-1988 жылдар, осы кезең ұраны «жариялылық» болды;

3. 1989-1990 жылдар, бұл кезең саяси және ұлттық қарама-қайшылықпен сипатталды;

4. 1990-1991 жылдар – КСРО-ның ыдырауы, КОКП-ның саяси банкроттығы.

Бұл кезең аясында жеделдету тұжырымдамасын жүзеге асыруға талпыныстар жасалып, маскүнемдікке, азғындыққа қарсы күрес көрініс тапты. КОКП Орталық Комитетінің «Маскүнемдікті жеңу шаралары туралы» арнайы қаулысы қабылданды. Нәтижесінде, арақ бағасы көтеріліп, бағалы жүзімдік плантациялары кесілді. Жеделдетудің негізгі факторы ретінде өндірістік аппаратты жаңарту идеясы көрінді. Аграрлық салада ғылыми техникалық революция (ҒТР) жетістіктерін енгізуде жеделдету мүмкіндігі байқалды, алайда колхоз-совхоз жүйесі өзінің табиғатына байланысты ҒТР жетістіктерін қабылдай алмады.

1986 жылы экономикалық өмірде өнімнің сапасын арттыру үшін мемлекеттік қабылдау енгізілді, бірақ бұл шара мақсатқа жете алмады. Экономикалық реформалардың дамуы екі тенденцияны анықтады: кәсіпорындардың тәуелсіздігін және экономиканың жеке секторының қолданылу аясын кеңейту. Жеке еңбек қызметі, мемлекеттік кәсіпорын туралы заңдар қабылданды.

Саяси салада М.С. Горбачев орын алып отырған кемшіліктерді «салауатты сынға алу», халықтың хабардар болуы, цензураның әлсіреуі түсінігіндегі жариялылықты ұсынды. Партия қайраткерлері Н. Бухарин, А. Рыков, Г. Зиновьев, Л. Каменев ақталды. Қоғамдық-саяси өмірде саяси өзгерістер басталды: атқарушы билік ретінде кәсіпорын басшыларын, партиялық комитеттер хатшыларын баламалы сайлау басталды. 1990 жылы өткен КСРО халық депеутаттарының 3-съезінде КСРО-ның бірінші және соңғы президенті болып М.С. Горбачев сайланды. 1988-89 жж. баспасөз туралы, қоғамдық ұйымдар туралы және т.б. заңдар қабылданды. 1989 жылдан бастап нарық, саяси плюрализм, құқықтық мемлекет ұғымдары біртіндеп қоғамдық сананы игере бастады. 1990 жылдың көктемінде Н. Рыжковтың үкіметі тауарларға бағаны арттыруды көздейтін нарыққа көшудің қоғамдық бағдарламасын қабылдады. 1990 жылдың күзінде М. Горбачев нарыққа көшу бағдарламасын ұсынды, ол да жұмыс істемеді. Елде дағдарыс өршіп, М. Горбачевтің беделі төмендеді.

1988-1991 жж. сыртқы саясатта өзгерістер болды. АҚШ президенті Р. Рейганмен қысқа және орта қашықтықтағы зымырандарды жою туралы уағдаластыққа қол жеткізілді. 1988 жылы кеңестік әскерлерді Ауғанстаннан шығару басталды, Израильмен және ОАР-мен дипломатиялық қатынастар орнады. КСРО-ның қолдауымен Германияның бірігуіне алып келген жағдай - Берлин қабырғасы бұзылды.

Алматыдағы және республиканың басқа да қалаларындағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғалары. Қоғамның саясаттануы мен демократиялануы адамдардың санасында ұлттық сана сезімін оятты. Командалық-әкімшілік, жоспарлы экономика мен одан әрі экономикалық өсу қажеттіліктері арасындағы қайшылықтар, сонымен бірге, М. Горбачев жариялаған демократиялық өзгерістер мен олардың нақты жүзеге аспауы арасындағы қайшылықтар орын алды. Адами қадір-қасиет, демократия, адам құқықтары, ұлттық мақтаныш туралы идеялары өзгерді.

1986 жылы жастардың Алматыда көтерілуіне себеп болған жағдай Г. Колбиннің Қазақстан Компартиясы ОК бірінші хатшысы болып сайлануы болды. 1986 жылы 16 желтоқсанда ҚКП ОК пленумында Д.А. Қонаев зейнеткерлікке жіберілді, оның орнына бұған дейін Ульянов обкомының бірінші хатшысы болып жұмыс істеген Г. Колбин сайланды. 1986 жылы 17 желтоқсанда таңертең жастардың көтерілісі басталды. Желтоқсан айындағы наразылық көтерілістері 3 кезеңнен өтті: 1 кезең - дайындық кезеңі. Республикалық МҚК мәліметінше, Театр-көркемөнер институтының 12 студенті 16-17 желтоқсанға қараған түні қаланың 6 ЖОО мен С.М. Киров атындағы зауыттың сегіз жатақханасында «арандату жұмыстарын жүргізді». 2 кезең - 17 желтоқсан күні сағат 7-8-ден 18-ге дейін. Көшелерге шығу кезеңі, наразылық митингілері, қала көшелерінде «Ленин идеялары жасасын», «Әрбір халықтың өз көшбасшысының болуы», «Ешбір халыққа, ешқандай тілге артықшылық жоқ» деген ұранмен демонстрациялар өткізілді (30 сурет).

30 сурет. 1986 жыл 17 желтоқсан, Алматы қаласы. (Абаған Б. Желтоқсан. Дәл 28 жыл бұрын... <https://abai.kz/post/39467>)

Мәскеу 5-6 мыңға жуық сарбазы мен офицерлерін жіберді. Жазалау күштері КСРО Ішкі істер министрінің бұйрығы бойынша «Құйын-1986» кодтық атауымен әзірленген жоспар бойынша әрекет етті. Операция КОКП

ОК Саяси бюросының мүшесі М.С. Соломенцевтің тікелей басшылығымен және жеке қатысуымен жүзеге асырылды. Демонстранттарды тарату үшін 20 өрт сөндіру машинасы жастарға су шашты, саперлік күректер, сойылдар мен иісшіл иттерде қолданылды. Көтерілісшілерге қарсы күрес өте қатыгез жүргізілді. 20 жедел жәрдем бригадасы 540 зардап шеккен адамды ауруханаға жеткізді, 209 адам ауруханаға жатқызылды, 1722 адам дене жарақатын алды. Жоғарғы Кеңес Төралқасы Комиссиясының бағалауы бойынша ұсталғандардың жалпы саны 8500 адамды құрады. 309 адам ЖОО-дан шығарылды, 1922 адам БКЖЛК желісі бойынша жазаланды, 53 адам партия қатарынан шығарылды. Көтерілістен кейін 99 адам сотталды, оның ішінде Қ. Рысқұлбеков жоғары жаза – өлім жазасына кесілді [91, 15 б.].

КОКП ОК Саяси бюросы 1987 жылы шілдеде «Еңбекшілерді интернационалдық және патриоттық тәрбиелеу жөніндегі Қазақ республикалық партиялық ұйымының жұмысы туралы» қаулы қабылдады, онда желтоқсан оқиғалары «қазақ ұлтшылдығының көрінісі» деп аталды, кейінірек 1990 жылы мамырда КОКП ОК Саяси бюросы қаулы қабылдады, онда 1987 жылы «қазақ ұлтшылдығының көрінісі» деп берілген баға қате деп табылады делінді. 1989 жылдың шілдесінде, содан кейін 1990 жылдың қаңтарында Жоғарғы Кеңес Президиумының желтоқсан оқиғаларын тергеу жөніндегі комиссиясы құрылды. Комиссияның қорытындылары келесідей болды: қазақ жастарының 1986 жылы желтоқсанда Алматыда және Қазақстанның бірқатар облыстарында наразылық көтерілістері ұлтшылдық сипатта болған жоқ. Бұл Конституциямен кепілдендірілген және қайта құрумен декларацияланған азаматтық және саяси ұстанымды еркін білдіру құқығын пайдаланудың алғашқы әрекеті болды. Жастардың наразылығының терең себептері өмір сүру деңгейінің төмендігінен, әлеуметтік әділетсіздіктерден және командалық-әкімшілік жүйенің бассыздығынан бастау алды. Жастар көтерілісін, біріншіден, ұлтшілік маңызы бар оқиға (ұлттық сананың оянуы), екіншіден, жалпы одақтық ауқымдағы оқиға (одақтас республикалардың егемендігіне серпін берген), үшіншіден, әлемдік маңызы бар құбылыс («социалистік лагерьдің» ыдырауының басталуы) ретінде қарастыруға болады. Қозғалыстың қозғаушы күші жастар, жұмысшылар, студенттер, қызметкерлер болды.

КСРО-ның ыдырауы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының (ТМД) құрылуы. Қайта құру барысында орталық пен республикалар арасындағы қайшылықтар тереңдей түсті, келіссөздер мен пікірталастар КСРО-ның мемлекеттік құрылымы мәселесінде әртүрлі тәсілдерді анықтады. Ел Президенті М.С. Горбачев жаңа конфедеративтік мемлекет құру идеясын қорғады, ал республика басшылары елді мемлекеттер конфедерациясын құру жағдайында реформалауды талап етті. 1991 жылдың 20 тамызында қол қою жоспарланған жаңартылған Одақтың жаңа шарты орталық пен республикалар арасындағы ымыралы шешімнің нәтижесі болды.

19 тамызда М.С. Горбачев Қырымда демалыста болған кезде Төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік комитеттің (ТЖМК) мемлекеттік төңкеріс

жасау әрекеті орын алды. Радио және теледидар арқылы вице-президент Г. Янаевтың жарлығы мен М.С. Горбачевтың ауруы туралы және елдегі билікті КСРО Төтенше жағдайлар жөніндегі мемлекеттік комитетіне (ТЖМК) беру туралы мәлімдемесі оқылды. Ресей Президенті Б.Н. Ельциннің айналасына жиналған салауатты демократиялық күштердің арқасында төңкеріс сәтсіз болды, ТЖМК көшбасшылары тұтқындалды.

21 тамыздағы төңкеріс сәтсіз болды, М.С. Горбачев Мәскеуге келді. Осы оқиғалардан кейін КСРО-ның ыдырауы тез жүрді, 1991 жылы 8 желтоқсанда Беларусь, Ресей, Украин басшылары Беловеж орманында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) туралы келісімге қол қойды. Бұл келісім КСРО-ның халықаралық құқық субъектісі ретінде өмір сүруін тоқтататынын жариялады.

Азия республикаларының ТМД-ға реакциясы теріс болды. 1991 жылы 13 желтоқсанда Ашхабадта Орталық Азия республикалары басшыларының кездесуі өтті. Олардың көшбасшылары ТМД-ның құрылу фактісін славян және түркі халықтарының саяси қарсылығы ретінде қабылдады. 21 желтоқсанда Алматыда бестіктің (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Тәжікстан) және үштіктің (Беларусь, Ресей және Украина) көшбасшылары бас қосты, бұл форумда құрамында 11 мемлекет бар ТМД құру туралы шешім қабылданды.

КСРО ыдырауының себептері мыналар болды:

- қарулану жарысы. Мамандардың есебі бойынша 1950-1990 жылдардан бергі 40 жыл ішінде әскери шығындар 20 триллион доллардан асты;
- экономикамыздың стратегиялық, технологиялық жағынан артта қалуы. Мысалы, 80-жылдардың басында КСРО-да шамамен 40 млн. адам қол еңбегімен, ал ауыл шаруашылығында 80% -дан астам адам жұмыс істеді;
- ұлттық мәселені шешу бағдарламасының болмауы.

ТМД-ның құрылуы Орталық Азия мен ТМД елдерінде жаңа геосаяси және экономикалық жағдайды қалыптастырды. Сонымен қатар, бұл кезең Тәуелсіздік алған мемлекеттердің өз ішкі саяси құрылымдарын қалыптастыру және халықаралық аренада өз орнын табу үдерісімен де байланысты болды.

Бақылау сұрақтары:

1. Қайта құру мен жариялылықтың экономикаға әсерін жазыңыз
2. Мәдени-рухани өмірдегі қайшылықтардың тереңдей түсуі – әміршіл-әкімшіл билік күшеюінің салдары екендігін дәлелдеңіз
3. Кеңестер Одағының ыдырауы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының (ТМД) құрылуы туралы баяндаңыз
4. Алматыдағы және республиканың басқа қалаларындағы Желтоқсан көтерілісі және оның шынайы себептерін көрсетіңіз

5 ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН

5.1 Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы және Қазақстан Республикасы мемлекеттік құрылысы

1. Тәуелсіздікті жариялау қарсаңындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай.
2. Тәуелсіз Қазақстанды дамытудың мемлекеттік стратегиясының белгіленуі.
3. Мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыру.
4. Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшудің негізгі кезеңдері.

Тәуелсіздікті жариялау қарсаңындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай. 80-жылдардың аяғы КСРО ыдырауының басталуымен ерекшеленді. Халық депутаттарының съездерінде және партиялық форумдарда егемендік, экономикалық тәуелсіздік, жаңа Одақтық шарт жасасу идеясы талқылана бастады.

Мемлекеттік билік жүйесі мен ел экономикасының тез құлдырауы жағдайында Қазақстанда президенттік басқарудың енгізілуі заңды болды. 1990 жылы 24 сәуірде республикада Қазақ КСР Президенті лауазымы құрылды, Жоғарғы Кеңестің сессиясында Н.Ә. Назарбаев Президент болып сайланды. 1990 жылы 25 қазанда Қазақстанның Жоғарғы Кеңесі «Қазақ КСР егемендігі туралы Декларацияны» (31 сурет) қабылдады. Егемендікке қол жеткізу Қазақстанда демократияландыру процесін жеделдетті. Бұл құжат Республиканың егеменді мемлекет ретіндегі мәртебесін іске асыратын жаңа Конституция мен басқа да заңнамалық актілерді әзірлеу үшін негіз болды.

ДЕКЛАРАЦИЯ
о государственном суверенитете Казах –
ской Советской Социалистической Республики

Верховный Совет Казахской Советской Социалистической Республики,

выражая волю народа Казахстана,

стремясь к созданию достойных и равных условий жизни для всех граждан Республики,

считая первоочередной задачей консолидации и укрепления дружбы народов, проживающих в Республике,

признавая Всеобщую декларацию прав человека и право наций на свободное самоопределение,

осознавая ответственность за судьбу казахской нации,

исходя из решимости создания гуманного демократического правового государства,

провозглашает государственный суверенитет Казахской Советской Социалистической Республики и принимает настоящую Декларацию.

1. Казахская Советская Социалистическая Республика есть суверенное государство, которое добровольно объединяется с другими республиками в Союз Суверенных Республик и строит взаимоотношения с ними на договорной основе.

Казахская ССР сохраняет за собой право свободного выхода из Союза.

2. Казахская ССР принимает меры по охране, защите и укреплению национальной государственности.

Возрождение и развитие самобытной культуры, традиций, языка и укрепление национального достоинства казахской нации и других

АЛМАТЫ, 20 ОКТЯБРЯ 1990

самостоятельно устанавливает порядок

31 сурет. 1990 жылы 25 қазанда Қазақстанның Жоғарғы Кеңесі қабылдаған «Қазақ КСР егемендігі туралы» Декларация (Бүгін Қазақстанның егемендік туралы декларациясы қабылданған күн. <https://qamshy.kz/kz/article/16382-bugin-qazaqstannynh-egemendik-turaly-deklaratsiyasy-qabyldanghan-kun>)

Республикада белгілі бір өзгерістер жүргізілді: прокуратура, МҚК, Ішкі істер, Әділет, соттар департизацияланды. Президенттің мемлекеттік кәсіпорындар мен одаққа бағынатын ұйымдарды Қазақ КСР үкіметінің қарамағына беру туралы, республика сыртқы экономикалық қызметінің дербестігін қамтамасыз ету жөніндегі, Қазақстанда республиканың алтын

және алмас қорын құру туралы Жарлықтары шықты. 1986 жылы 17-18 желтоқсанда Алматыда орын алған оқиғаларға баға беру жөніндегі арнайы комиссия құрылды.

Республика Президенті Семей ядролық полигонын жабу туралы Жарлыққа қол қойды. Сонымен қатар, Қазақстан ядросыз аймаққа айналды.

1991 жылы 2 қазанда қазақ жерінде Байқоңыр ғарыш айлағы жұмыс істеген 40 жыл ішінде алғаш рет сол жерден ғарышқа тұңғыш қазақ ғарышкері Т.О. Әубәкіров ұшты.

1991 жылы 1 желтоқсанда Қазақстан тұңғыш Президентінің жалпыхалықтық сайлауы өтті. Демократиялық сайлау нәтижесінде Н.А. Назарбаев президент болып сайланды.

1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылданды, ол республиканың саяси-конституциялық дамуындағы жаңа кезеңге айналды және жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының басымдығы, саяси тұрақтылық, ұлтаралық келісім сияқты негіз қалаушы демократиялық қағидаттарды айқындады. Бұл күн Тәуелсіздік күні деп жарияланды.

Қазақстанда егемен мемлекеттің қарқынды даму процесі басталды. Республикада мемлекеттік рәміздер мен атрибуттардың заңнамалық базаны қалыптастыру жөніндегі жұмысы басталды. 1992 жылы 4 маусымда Қазақстан Республикасының мемлекеттік туы (авторы Ш.Ниязбеков) (32 сурет), мемлекеттік елтаңба (авторлары: Ж. Мәлібеков, Ш. Уәлиханов) (33 сурет), мемлекеттік әнұран (музыка авторлары: М. Төлебаев, Е. Брусиловский, Л. Хамиди; сөзін жазғандар: М. Әлімбаев, Қ. Мырзалиев, Т. Молдағалиев, Ж. Дәрібаева) бекітілді. 2005 жылы Қазақстан Республикасының жаңа әнұраны қабылданды.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРҒЫ КЕНЕСІНІҢ
ҚАУЛЫСЫ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

О введении в действие Закона Республики Казахстан
"О Государственном флаге Республики Казахстан"

Верховный Совет Республики Казахстан ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Ввести в действие Закон "О Государственном флаге Республики Казахстан" с 6 июня 1992 года.

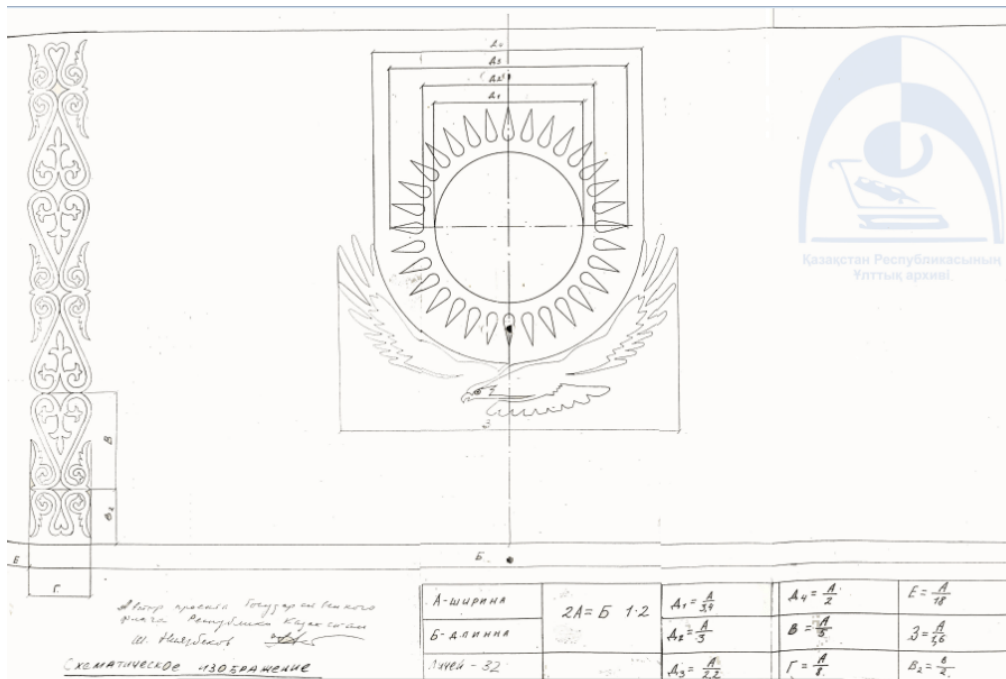
2. Статья 4, за исключением пунктов "а" и "б", в части, касающейся поднятия или установления Государственного флага Республики Казахстан на зданиях Резиденции Президента Республики Казахстан, Верховного Совета Республики Казахстан, Кабинета Министров Республики Казахстан, а также в кабинете Президента Республики Казахстан, в залах, где проводятся сессии Верховного Совета Республики Казахстан, заседания Президиума Верховного Совета Республики Казахстан, вводится в действие с 1 июля 1992 года.

3. Признать утратившим силу Положение о Государственном флаге Казахской Советской Социалистической Республики в редакции Указа от 28 августа 1981 года (Ведомости Верховного Совета Казахской ССР, 1981 г., N 36, ст. 609; 1984 г., N 37, ст. 472; 1990 г., N 43, ст. 404).

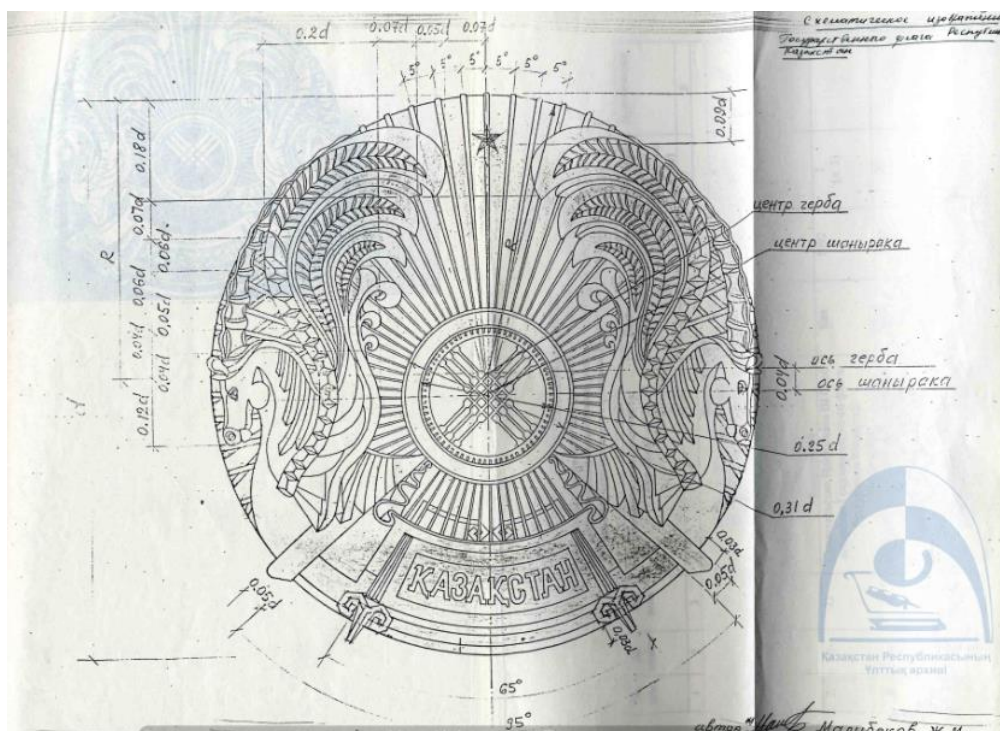
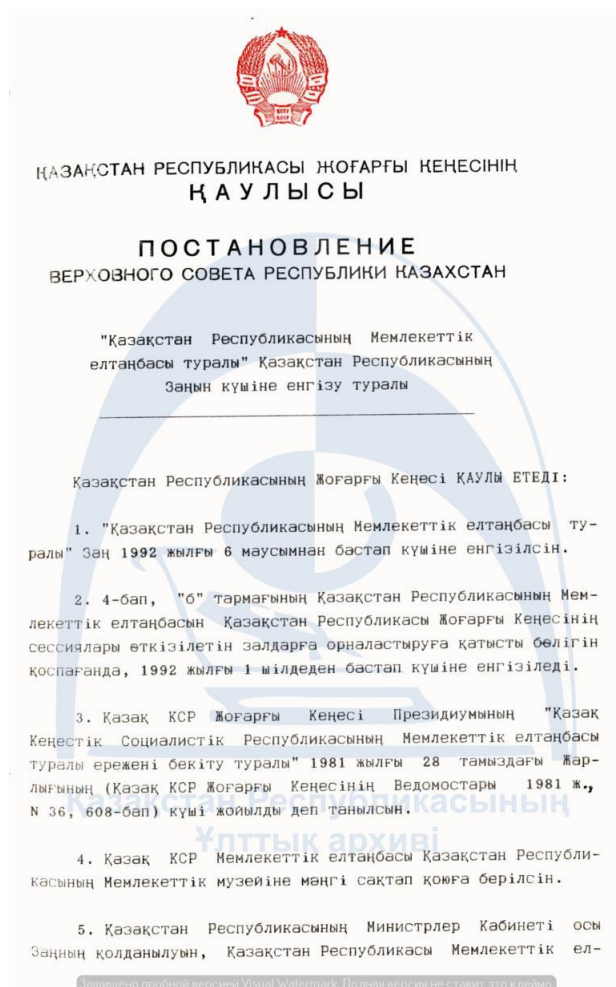
4. Передать Государственный флаг Казахской ССР на вечное хранение в Государственный музей Республики Казахстан.

5. Кабинету Министров Республики Казахстан обеспечить применение настоящего Закона, изготовление Государственного флага Республики Казахстан и хранение его эталона.

Защищено пробной версией Visual Watermark. Полная версия не ставит это клеймо.

32 сурет. Қазақстан Республикасының Туы туралы қаулы.
(<https://www.ulttykarhiv.kz/12230/>)

33 сурет. Қазақстан Республикасының Туы туралы қаулы.
(<https://www.ulttykarhiv.kz/12230/>)

Заң шығарушы және атқарушы билік функцияларын бөлу жөнінде шаралар қабылданды, парламенттік реформа және жергілікті билік органдарын қайта құру жөніндегі жұмыс басталды. 1993 жылдың қаңтарында Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциясы қабылданды. Мұндағы жағымды жайттар Конституцияның дүниежүзілік тарихта алғаш рет «Қазақстан халқы» сияқты әлеуметтік-этникалық құбылысты заңдастырғанынан, одан әрі отандық тарихта алғаш рет адам құқықтары мен билікті бөлу тұжырымдамасы әзірленіп, іске асырылғанынан көрініс тапты. Алайда, 1993 жылы Конституция Қазақстандағы сол кезге дейін пісіп-жетілген конституциялық реформа проблемаларын тиісті дәрежеде шеше алмады.

1995 жылы наурыздан бастап Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінің дамуында жаңа кезең басталды. 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды. 1995 жылы Конституция уақыт талаптарын ескере отырып, мемлекетті, меншікті, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын басқаруды ұйымдастыру мәселелерін жаңаша айқындады. Конституция Президенттің мәртебесін айтарлықтай арттырып, Қазақстан Республикасында президенттік басқару жүйесін құру туралы конституциялық ережені бекітті. Президентке мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының келісілген жұмыс істеуін және олардың халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін конституциялық төрешінің өкілеттігі берілді.

Екі палаталы Парламент туралы идея 1995 жылы Конституцияда көрініс тапты. Жаңа Конституция негізінде 1995 жылдың 9 желтоқсанында ҚР тарихындағы алғашқы екі палаталы Парламентке сайлау өтті. Жоғарғы палата - Сенат, төменгі палата - Мәжіліс деп аталды. Көппартиялы жүйені қалыптастыру процесі басталды. 90-шы жылдары және одан кейін «Отан» партиясы, қазіргі атауы «Аманат», «Ақ-Жол» партиясы, 2004 жылы жаңа «Нағыз Ақ-Жол» партиясы, қазіргі атауы «Азат», «Қазақстан коммунистік партиясы», «Қазақстан Республикасының демократиялық партиясы» және басқа да саяси партиялар, қоғамдық-саяси қозғалыстар, ұлттық-мәдени орталықтар, кәсіподақтар пайда болды. Қазірде жұмыс істейтін Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды, оның бірінші сессиясы 24 наурызда Алматыда ашылды.

1997 жылы 10 желтоқсанның бастап мемлекет астанасын таңдау кезінде қалаларға қойылатын талаптардың барлық параметрлеріне сәйкес келетін Ақмола мемлекетіміздің астанасы деп танылды. 1998 жылы 6 мамырда Ақмола қаласы атауы Астана деп өзгертілді. 2002 жылғы қазанда Түркістанда қазақтардың екінші Дүниежүзілік құрылтайы өтті, оған әлемнің 40-қа жуық елінің делегаттары келді. Бұл оқиғалар Қазақстан халықтарының мәдениеті мен дәстүрлерінің қайта жаңғырғанын, халықтың барлық топтарының топтасқанын, қазақстандық қоғамның демократияландыру және бостандық жолымен одан әрі дамығанын көрсетеді.

Тәуелсіз Қазақстанды дамытудың мемлекеттік стратегиясының белгіленуі. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан қысқа мерзімде геосаяси координаттар жүйесінде өзінің орнын айқындау, ұлттық-мемлекеттік мүдделерін тұжырымдау, сыртқы саяси басымдықтардың барабар жүйесін құру және сыртқы саяси стратегияның негізін қалау қажеттілігіне тап болды.

1992 жылы 6 мамырда «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен Даму стратегиясы» жарияланды, ол елді одақтас мемлекеттен толық дербес және тәуелсіз мемлекетке қалыптастыру үшін өзіндік жолдама болды.

Стратегиялық мақсаттар мына салаларда қойылды:

- саясат - басты мақсаты экономикалық реформаларды табысты жүзеге асыру, демократиялық бостандықтар мен адам құқықтарын сақтау есебінен Қазақстанның әлемдік қоғамдастықтағы саяси салмағын арттыру үшін қажетті тұрақтылықты қамтамасыз ету болып табылатын жас тәуелсіз мемлекетті дамыту;

- экономика - әлеуметтік нарықтық экономиканы қалыптастыру, адамның экономикалық өзін-өзі анықтау қағидатын іске асыру үшін құқықтық және басқа да жағдайларды қалыптастыру, тұтыну нарығын қанағаттандыру, Қазақстанның дамуы үшін шетелдік инвестицияларды тарту және тиімді пайдалану;

- әлеуметтік даму - іс жүзінде баршаның әл-ауқаты қамтамасыз етілетін қоғам құру, әрбір тілек білдірушіге кәсіпкерлік еркіндікті және қызметтің кез келген басқа саласында еңбек ету мүмкіндігін қамтамасыз ету, этникалық өзіндік ерекшелікті дамыту және Қазақстанның ұлттық-мәдени әртүрлілігін сақтау.

Мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыру. 2002 жылдың шілдесінде «Саяси партиялар туралы» заң күшіне енді. Заң этникалық, діни немесе жынысына қарай саяси партиялар құруға тыйым салды, партияны тіркеу 50 мың мүше болған кезде жүзеге асырылды.

Тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі ең маңызды саяси міндет жаңа Конституцияның жобасын талқылау болды. Экономикалық проблема, Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымы, мемлекеттік тіл, басқару нысаны, азаматтылық ең көп талқыланған негізгі проблемалар болды. Конституцияның негізгі қағидаттары мынадай ережелер болды:

- 1) халық-билік көзі және заң шығарушы;
- 2) халықаралық құқық субъектісі;
- 3) мемлекеттіліктің ұлттық сипаты (Қазақ тілі мемлекеттік тілге айналды);
- 4) демократиялық даму;
- 5) қоғамдық келісім және лайықты өмір;

1993 жылы Конституция бойынша Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекеттің барлық атрибуттары, соның ішінде өзінің қаржы-кредит жүйесі мен Қарулы Күштері болды. 1991 жылы Мәскеуде болған оқиғалар, парламенттің танкілерден атылуы Қазақстандағы саяси процестерге айтарлықтай әсер етті. 1993 жылғы қарашадан бастап Қазақстанда Алматы

қаласы Алатау аудандық Кеңесінің үлгісімен жергілікті Кеңестердің өзін-өзі тарату процесі басталды. Осылайша, 1993 жылы қараша-желтоқсанда Қазақстанда Кеңестер түріндегі билік органдары жүйесі ыдырады, бұл Жоғарғы Кеңестің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға алып келді.

1994 жылы 7 наурыз егеменді Қазақстан тарихында тұңғыш рет парламент пен жергілікті өкілді органдарға - мәслихаттарға сайлау өтті. Жоғарғы Кеңеске барлығы 176 депутат сайланды. Депутаттардың 70%-ға жуығы алғаш рет сайланды. 1994 жылы 19 сәуірде Жоғарғы Кеңестің 13 шақырылымының бірінші сессиясы өз жұмысын бастады. Жоғарғы Кеңестің төрағасы болып жазушы Әбіш Кекілбаев тағайындалды. Сессияда елорданы Ақмола қаласына көшіру мәселесі талқыланды.

1995 жылы 6 наурыз Қазақстанның жаңа тарихындағы жаңа кезеңнің басталу күні болып табылады. Бұл күні Қазақстан Республикасының Конституциялық соты бұрынғы депутаттыққа кандидат Т.К. Вятковскаяның орталық сайлау комиссиясының бірқатар шешімдерінің ҚР Конституциясына сәйкес еместігі туралы талап-арызы бойынша қаулыны жария етті. Конституциялық соттың 1995 жылы 6 наурыздағы қаулысының алғашқы тергеуі нәтижесінде 1994 жыл 7 наурыздағы, 1995 жыл 22 қаңтардағы сайланған Жоғарғы Кеңестің өкілеттігі конституциялық емес деп танылды. 1995 жылы 11 наурызда Жоғарғы Кеңес сессиясының соңғы отырысы өтті. Парламент өкілеттігінің конституциялық еместігі үкімет өкілеттігінің конституциялық еместігін де білдірді, сондықтан, 1995 жылы 14 наурызда үкімет толық құрамда отставкаға жіберілді.

1995 жылы 1 тамызда Қазақстан Республикасы Конституциясының жобасы жарияланды. 1995 жылы 30 тамызда жалпыхалықтық референдум өтті, нәтижесінде Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды. 1995 жылы Конституция мазмұны жағынан 1993 жылғы Конституциядан сапалы түрде өзгеше болды, жаңа Конституцияда алғаш рет азаматқа ғана емес, адам құқықтарына да қатысты нормалар бар. Президент билік тармақтарынан жоғары тұрған саяси жүйенің орталық тұлғасы болып табылады. Президент атқарушы билікті басқарып қана қоймай, төрелік және салтанатты функцияларды да жүзеге асырады. Ол халық пен мемлекеттік билік бірлігінің символы әрі кепілі болып табылады. 1995 жылғы Конституция бойынша елде екі палаталы заң шығарушы орган - парламент жұмыс істейді. Жоғарғы палатамен - сенат, төменгі палатамен - мәжіліс.

Онда мынадай принциптерге басымдық берілді:

1) халық – биліктің қайнар көзі және заң шығарушы (негізі – елдің бұрынғы дамуын анықтаған этникалық үлгіден айырмашылығы – ұлттың аумақтық үлгісі);

- 2) тарихи тамырлардың болуы;
- 3) демократиялық консенсустық даму;
- 4) оң халықаралық имиджге ұмтылу;
- 5) тарихи жауапкершілік;
- 6) халықтық егемендік.

1995 жылы желтоқсанда екі палаталы парламентке сайлау өтіп, 38 депутат – жоғарғы және 66 – төменгі палатаға сайланды.

Парламент 1999 жылы 10 қаңтарда мерзімінен бұрын президенттік сайлау тағайындады. 1999 жылы қаңтарда сайлау өткізілді, онда сайлаушылардың 80%-ы Н. Назарбаевқа дауыс берді.

2001 жылы қарашада республикада жаңа саяси дағдарыс басталды. Бірқатар үкімет мүшелері мен Қазақстан Парламентінің депутаттары (М. Әблязов, Ғ. Жақиянов, Т. Тоқтасынов, О. Жандосов, Б. Абилов және т.б.) «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қоғамдық-саяси бірлестігін құру туралы мәлімдеме жасады (ҚДТ). Бірлестік декларациясында Қазақстан тым орталықтандырылған билік мемлекеті болып қалып отырғандығы және мемлекеттік билікті орталықсыздандыру, өкілетті биліктің құқықтары мен өкілеттіктерін кеңейту, жеке меншікке қол сұғылмаушылық кепілдіктері және т.б. сияқты жағдайды түзету бойынша шаралар ұсынылғаны атап өтілді. Сол тұстағы Премьер-министр Қ. Тоқаев ҚДТ мүшелерін қызметінен босатуды талап етті, мұны президент Н. Назарбаев қолдады.

2002 жылдың көктемінде саяси дағдарыс жаңа кезеңге өтті. 27 наурызда қаржы полициясы ҚДТ тең төрағаларының бірі, бұрынғы энергетика және сауда министрі М. Әблязовты тұтқындады. Оған мемлекеттік өкілеттігін жеке тұлғалардың мүддесіне пайдаланғаны үшін айып тағылды. 2002 жылдың көктемі мен жазы билік пен оппозиция арасындағы қатынастың одан әрі шиеленісу белгісімен өтті. 2002 жылдың жазында М. Әблязовқа және Ғ. Жақияновқа қатысты сот процестері өтті. М. Әблязовты лауазымдық өкілеттігін теріс пайдаланған деген айып бойынша алты жылға, Ғ. Жақияновты жеті жылға бас бостандығынан айыру туралы сот шешімі шықты.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап мемлекет қызметінің мәдениет саласындағы негізгі басымдықтары мынадай болды:

- Қазақстан Республикасында өмір сүретін халықтар мен этностардың ұлттық мәдениетін сақтау және дамыту;
- тарихи-мәдени мұраны сақтау;
- Қазақстанның мәдени-рухани даму жетістіктерін насихаттау;
- халықаралық мәдени ынтымақтастықты кеңейту және тереңдету;
- мәдени өнімдер мен қызметтердің отандық нарығын қалыптастыру.

Осы мақсатта 1998-2000 жылдарға арналған мәдениетті қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасындағы театр қызметін дамыту және қолдау Тұжырымдамасы әзірленді. Әлемдік аренадағы қазақстандық мәдениеттің тұсаукесерлеріне музыканың, театр өнерінің, балеттің, «Наурыз» халық шығармашылығының халықаралық фестивалі, Ш. Қалдаяқов әндерінің халықаралық ән байқауы және т.б. ықпал етті. Алматыда Түркітілдес елдердің Мәдениет министрліктерінің 9 отырысы дайындалып, өткізілді, онда маңызды құжаттарға қол қойылды. Мәдениет күндерін өткізу дәстүрі қайта жанданды. 2000 жылы Президенттің Жарлығымен Мәдениетті қолдау жылы болып белгіленді. Сол жылдың

басынан бастап көптеген мәдени нысандар ашылып, қайта жанданды. 2000 жылы Солтүстік Қазақстанда Қарасай мен Ағынтай батырларға, Атырауда Сұлтан Бейбарысқа, Құрманғазы мен Дина Нұрпейісоваға, Астанада Абайға, Алматыда Тарас Шевченкоға ескерткіштер ашылды. Қостанайда А. Байтұрсыновқа, Павлодарда С. Торайғыровқа ескерткіш ашылды. С. Мұқанов, И. Байзақов, Б. Момышұлы, А. Әлімжанов және т.б. мерейтойлары өткізілді. 2000 жылы Ғылым және білім министрлігі ұлттық фольклордың 100 томдық, тарих және мәдениет ескерткіштерінің 10 томдық, Ә. Марғұланның 14 томдық шығармалар жинақтарын шығаруға кірісті. Түркістан қаласының 1500 жылдығы, Абайдың 150 жылдығы атап өтілді. Соған қарамастан, республикада мұражайлар, кино қондырғылар, кітапханалар және басқа да мәдениет нысандарының саны азайды.

Ұлттық валюта енгізудің алдында Қазақстан мен Ресей Президенттері – Н.Ә. Назарбаев пен Б.Н. Ельцин арасында қиын келіссөз үдерісі жүрді. ҚР Президентінің алғашқы экономикалық бағдарламасы авторларының бірі, 1991-1993 жылдар аралығында вице-премьер лауазымын атқарып, экономикалық реформаларға жетекшілік еткен, 1993-1995 жылдары Қазақстан Ұлттық банкін басқарған Дәулет Сембаевтың еске алуы бойынша, Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясы президенттері мемлекеттердің біреуінің ұлттық валюта енгізетін ниеті болса, онда бұл жайында үш ай бұрын ескертуге тиістігі туралы келісімге қол қойған [92, 318 б.]. Алайда, 1993 жылдың шілдесінде Ресей өзінің ұлттық валютасын енгізді, Қазақстан ол жайында тек үш күн қалғанда ғана хабардар етілді. Жаңа келіссөздер нәтижесінде Қазақстанға жаңа үлгідегі банкноттарды бөлу туралы тағы бір уағдаластыққа қол жеткізілді. Бірақ, жаңа банкноттар ешқашан отандық банктерге түскен жоқ. Керісінше, 1993 жылдың күзіне қарай миллиардтаған ескі кеңес рубльдері Қазақстанға құйылды. Біздің экономикамызға үлкен соққы болды. Ескі рубльдің бұрын-соңды болмаған құнсыздануы басталды. Бағаны ырықтандыру және ақша массасының өсуі 1993 жылы 200%-дан астам инфляцияны тудырды. Гиперинфляция дамыды.

Мұндай жағдай Қазақстанда өз валютасын енгізу процесін жеделдетті. Ұлттық валюта Ұлыбританияда басылды. Мемлекет басшысы теңгенің дизайнын әзірлеуге өзі қатысты. Ұлттық банкноттың әртүрлі номиналдарында белгілі тарихи тұлғалар - Ш. Уәлиханов, А. Құнанбайұлы, әл-Фараби және т.б. бейнелері орналастырылды. Алматыға арнайы авиабортпен Ұлттық валюта алып келінді (34 сурет).

34 сурет. 1993 жыл 15 қарашада ұлттық валюта - тенге енгізілді.

Ұлттық Банктің Үкімет құрылымынан шығарылуының арқасында Республика инфляцияны тоқтата алды. Қазақстан КСРО-ның құқықтық мұрагері Ресейдің ақша-қаржы саясатына толығымен тәуелсіз болды. Ұлттық валютаның енгізілуі үлкен тарихи маңызға ие болды. Осы қадаммен еліміз шынайы тәуелсіз елге айналды. Шынайы егемендікті сезінген азаматтарымыздың патриотизм деңгейі айтарлықтай өсті. Өз валютасын енгізу әлеуметтік-экономикалық реформаларды айтарлықтай тереңдетуге мүмкіндік берді. Халықаралық валюталық операциялар жанданды. Республикамызда, оның ішінде шетелдіктердің де қатысуымен 200-ге жуық жаңа банк пайда болды. Ал, алғашқы шетелдік банктер елімізде 1993 жылдан бастап пайда болды. Ел басшылығы қоғамның әлсіз қорғалған топтарын: зейнеткерлерді, студенттер мен мүгедектерді қолдау бойынша белсенді әлеуметтік саясат жүргізе алды.

Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшудің негізгі кезеңдері. Тәуелсіздік қарсаңында, аса қиын жағдайда республика президенті «Мемлекеттік кәсіпорындарды Қазақ КСР үкіметінің құзырына беру және одақтық бағынуды ұйымдастыру туралы» жарлыққа қол қойды. Алтын және алмаз қоры құрылды. Қазақстан сыртқы экономикалық қызметті дербес жүзеге асыру құқығын жариялады.

1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан өз тәуелсіздігіне қол жеткізді. Содан кейін Кеңес Одағының бұрынғы республикалары арасында экономикалық байланыстар үзілді. Әрбір посткеңестік ел күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайдан өз күштері мен мүмкіндіктеріне сүйене отырып, бір-бірінен айтарлықтай алшақтап, өз жолымен шықты. Бағаны ырықтандыру процесі басталды. Қажетті тауарлардың тапшылығы сезілді. Республика азаматтары қарапайым физикалық өмір сүру үшін күресті. Жалақының басым бөлігі азық-түлікке жұмсалды. Еуропалық ұлт өкілдерінің тарихи отанына

қайтуы жиіледі. Республиканың өз валютасы болған жоқ. Көптеген зауыттар, фабрикалар іс жүзінде жұмыс істемеді. Олар шығарған өнім сатылмады. Өнеркәсіптік кәсіпорындар, колхоздар мен совхоздар арасында бартер орын алды. Ауыл халқы қалаларға тартылып, қала инфрақұрылымына белгілі бір қысым жасады. Жұмыссыздық айтарлықтай өсті. Отбасылардың ыдырауы күшейе түсті. 1993-1994 жылдары өнеркәсіп өндірісі өнімінің көлемі екі есе, ауыл шаруашылығында - үш есе қысқарды, ал көлік тасымалы үштен екіге дейін азайды. Азаматтардың табыс деңгейі айтарлықтай төмендеді. Инфляция 3000% және одан да көп деңгейге жетті. Тактикалық қателіктерге жол берілді: 15 000-ға жуық кәсіпорын ойластырылмай толығымен жекешелендірілді.

Мұндай жағдайда әлеуметтік-экономикалық сипаттағы батыл шаралар қажет болды. Сондықтан, егеменді дамудың алғашқы күндерінен бастап республика басшылығы келесі үдемелі даму бағытын таңдады - «алдымен - экономика, сосын - саясат».

1990-1991 жж. меншік туралы, сыртқы экономикалық қызметтің негізгі принциптері туралы, шетелдік инвестициялар туралы және т.б. экономикалық заңдар қабылданды. 1990 жылы нарыққа көшудің басты шарты ретінде мемлекеттік меншікті жекешелендіруді көздейтін нарықтық экономикаға көшу бағдарламасы қабылданды. Жекешелендіруді екі кезеңде жүргізу ұсынылды.

Бірінші кезең - 1991-1993 жж. - «шағын жекешелендіру» мемлекеттік тұрғын үйлерді жеке меншікке беруді көздеді.

Екінші кезең - 1993-1997 жж. - «үлкен жекешелендіру» қалған мемлекеттік мүлікті жеке меншікке беру.

Қазақ КСР-і пайдалы қазбалар қоры бойынша КСРО-ның ең бай республикаларының бірі болды. Республика үлесіне мыс қорының жартысына жуығы, қорғасынның 75%-дан астамы, мырыштың 30%-дан астамы, темір рудасының 20%-дан астамы тиесілі болды. Республика көптеген күрделі экономикалық, саяси және экологиялық проблемалары бар егемен мемлекет ретінде өмір сүру жолына түсті. Біріншіден, Арал 1991 жылға қарай теңіздегі су деңгейі 14 метрге төмендеді, жағалау сызығы 50-80 метрге шегінді. Жыл сайын атмосфераға ондаған миллион тонна тұз шаңы көтерілді. Екіншіден, Семей полигонында 470 атом және сутегі бомбасы жарылды, ал басқа облыстарда тағы 35-ке жуығы жарылды. Семей облысында 1969 жылдан бастап лейкозdan өлім үш есе өсті. Полигон Қазақстан халықтарының ұлттық трагедиясына айналды. Үшіншіден, республика экономикасында шикізат бағыты басым болды, экспорттың 97% шикізат пен жартылай фабрикаттар болды.

1992 жылдың бірінші жартысында республика басшылығы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі стратегиялық бағыттарын әзірледі.

Экономика саласында мынадай мақсаттарға қол жеткізу көзделді:

- нарықтық экономиканы қалыптастыру;

- адамның экономикалық өзін-өзі анықтауы үшін құқықтық және басқа жағдайлар жасау;

- ұлттық валютаны енгізу;
- әлемдік тауар нарықтарында позицияларды алу;
- тұтыну нарығының қанықтылығы;
- шетелдік инвестицияларды тарту.

Осы мақсаттарға жету үшін хронологиялық негіздер анықталды. Бірінші кезеңде – 1992-1995 жж. меншікті жекешелендіру және тұтыну нарығын тауарлармен қанықтыру. Екінші кезеңде – 1996-2005 жж. шикізат бағытын еңсеру, көлік желісі мен телекоммуникацияларды жедел дамыту, тауар, валюта нарықтарын қалыптастыру. Үшінші кезең, 5-7 жыл ашық типтегі экономиканың жедел даму қарқынымен сипатталады.

Экономикалық дамуды келесідей сипаттауға болады: 1991-1995 ж. – экономикалық құлдырау кезеңі, гиперинфляция, экономикалық байланыстардың үзілуі, халықтың жаппай кетуінің көбеюі. 1995-1999 жж. – экономикалық тұрақтандыру кезеңі, нарықтық экономиканың негізгі құқықтық тетіктерінің күшіне енуі, «Қазақстан 2030» бағдарламасы 1999 ж. бастап – экономикалық өрлеу, мемлекеттік даму бағдарламаларын жоспарлау.

1993 жылдың көктемінде Қазақстан өз валютасын енгізді. Банк жүйесіне реформа жүргізілді. 1994 жылдың басында республикада 5 мемлекеттік банктен басқа 175 коммерциялық банк жұмыс істеді. «1993 жылдың екінші жартысында және тұтас 1994 жыл бойы Ұлттық банк екінші деңгейлі банктерге кредиттер беріп, мемлекет бюджетінің тапшылығын ақша басып шығаратын станок есебінен жауып келді. Бірақ, 1994 жылдың соңына қарай жағдайды түзеуге қол жетті. Теңгенің долларға шаққандағы бағамының құлдырау қарқындары және инфляция, алдыңғы жылмен салыстырғанда, екі есе төмендеді. Теңгенің енгізілуіне байланысты басталған тұрақтандыру бағдарламасы Халықаралық валюта қорының (ХВҚ) қолдауы арқылы инфляциямен күресудің басты міндетін белгілеп, Қазақстан Үкіметі бұл міндетті іске асыра алды. Жаңа валюта енгізілгеннен кейінгі алғашқы жылда бір доллар үшін 5 теңгеден 56 теңгеге дейін құнсызданып кеткенмен, бірте-бірте айырбас бағамы тұрақтана бастады» [92, 318 б.].

Экономикалық реформаларды жеделдету үшін, ең бастысы, нарықтық экономиканың заңнамалық базасын қалыптастыру керек болды. 1997 жылы маусымда Президент «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы» жарлық шығарды.

Мемлекет дағдарыстан шығудың бір жолын кластерлік тәсіл арқылы Қазақстан экономикасының дамуында көрді.

Билік экономикадағы кластерлік тәсілдің қажеттілігі туралы айта отырып, жеті кластерлік бағытты ұсынды: бұл туризм, мұнай-газ, машина жасау, тамақ және тоқыма өнеркәсібі, көлік-логистикалық қызметтер, металлургия және құрылыс материалдары.

Қазақстанда Кеңес Одағының өмір сүруінде кластерлік тәсілдің үлгісі - әртүрлі былғары өңдеумен айналысатын бірнеше кәсіпорындарды біріктірген Жамбыл былғары-аяқ киім кәсіпорны болды. Ол былғарыдан жасалған бұйымдармен, аяқ киімге түрлі аксессуарлар жасаумен және оны тігумен айналысқан. Бұл бір жағынан зауыттар үшін жақсы болды, өйткені олар өздерінің жеткізушісі мен тұтынушысын көрді, екінші жағынан, егер былғары өңдеушілер жақсы былғары жасаса, бірақ тігін шеберлері одан нашар аяқ киім тіксе немесе керісінше болса, нәтижесінде түпкілікті өнім сапасыз немесе жоғары бағаға байланысты сұранысқа ие болмады. Бұл өндірістің кластерлік тәсілінің кемшіліктері болды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда өндіруші өнеркәсіп салаларында осы тәсілдің табысты мысалдары бар. Мысалы, Қазақмыс корпорациясы мыс өндіреді. Мыс өндіру үшін кен өндіріледі, содан кейін оны байытады, балқытады, соңғы өнімді - катодты мыс жасайды, одан кейін кешенді қайта өңдеу - афинаж өндірісі жүреді, қазір мырыш зауыты іске қосылды, мыс илегінің, эмалькұбырдың цехы бар, сондай-ақ, осы өндіріске ілеспе - электр энергиясын өндіру мен тасымалдауды қамтитын көлік жүйесі, энергия жүйесі және осы энергияны алу үшін көмір өндіру құрылымға кіреді. Одан кейін кейбір қосалқы материалдар мен механизмдер өндіретін ілеспе машина жасау зауыттары келеді. Бұл инертті өндіріс үшін кластерлік тәсіл жақсы нәтижелер береді. Бірақ бұл шикізат саласы, ол бұған дейін де жақсы дамыған болатын.

Жалпы дағдарыстан шығудың, реформаны жүргізудің пәрменді құралының бірі - экономикалық орталық болуы тиіс еді. Алайда, Министрлер кабинетінде реформаны ойластырып, алға бастыратын орталық болмады. Экономика министрлігі мұндай орталық бола алмады. Нәтижесінде, 1994 - 1995 жылдары дағдарысқа қарсы шаралар мен реформаны тереңдету бағдарламасы, негізінен, орындалмай қалды. Макроэкономикалық тұрақтандыру және құнсыздануды тоқтатуға қол жетпеді, сыртқы сауда саясатын жасау да көңілдегідей болмай шықты, әлеуметтік саясат та халықтың басым көпшілігінің наразылығын өршіткені болмаса тұрғындарды қанағаттандырмады.

Нарықтық реформаға көшудегі жіберілген тағы бір қателік - ол үкімет басшыларының елдің экономист ғалымдарына сенбеуі. Оның себебі бұған дейін нарықтық экономика болмады, сондықтан, экономистер нарыққа көшудің жолдарын, түрлі тетіктерін білмейді деп есептелді. Осымен байланысты нарықтық экономикаға көшу үшін кеңесші ретінде экономист - ғалымдар АҚШ-тан, Франциядан, Түркиядан, Ресейден т.б. жерлерден шақырылды. Бірақ, сол мемлекеттерден шақырылған экономист - кеңесшілер өз елінде, өз топырағында маман болғанмен, олар біздің жағдайды, халықтың менталитетін, психологиялық ерекшеліктерін ескермеді, тіпті білмеді де. Олардың білетіні Батыстың дамыған, қалыптасқан нарықтық экономикасы еді. Оған қоса ТМД елдерінде экономикалық дағдарыс капиталистік қоғамға тән классикалық артық өндіру дағдарысы емес, жетіспеушілік дағдарысы-

тын. Екіншіден, ол елдерде баяғы заманнан тауар өндірісі, тауарлық қатынастар толық қалыптасқан. Ал, бізде бұлар болған жоқ. Үшіншіден, ТМД елдерінде социалистік экономикадан нарықтық экономикаға көшу тез қарқын алды. Сондықтан, шетел экономистерінің кеңесі тиісті нәтижесін бермей, аяқсыз қалды.

1990-жылдардың басында Қазақстан жоспарлы экономикадан бас тартып, нарықтық қатынастарға көше бастады. Бұл ел тарихындағы аса маңызды әрі күрделі кезең болды. Бұрынғы Кеңес Одағы кезіндегі экономикалық жүйе жойылып, жаңа экономикалық модельге бейімделу қажеттігі туды. Алайда, бұл өзгерістер халықтың тұрмыс-салты мен психологиясына ауыр тиді. Көптеген азаматтар нарықтық жүйеге бейімделе алмады. Бұл жағдай XX ғасырдың басындағы Столыпін реформасы мен Қазан төңкерісінен кейінгі ұжымдастыру, индустрияландыру сияқты науқандармен салыстырылды. Яғни, қоғам өміріндегі түбегейлі өзгерістер тағы да күрт, революциялық жолмен іске асырылды.

Ауыл шаруашылығын жекешелендіру кезінде үкімет аса асығыстық танытты. Жаңа құрылып жатқан фермерлік шаруашылықтардың көбі экономикалық дағдарыс жағдайында өмір сүре алмады. Олар өзін-өзі қамтамасыз етудің өзінде де қиындық көрді, сондықтан басқа халықты өніммен қамтамасыз ету мүмкін болмады.

1993–1995 жылдарға арналған экономикалық бағдарламаларда: инфляцияны төмендету, өндірістің құлдырауын тоқтату, өндірістің ұлғаюына жағдай жасау сияқты міндеттер қойылды. Алайда бұл бағдарламалар толық орындалмады. Сол себепті 15 айға арналған қосымша бағдарлама қабылданды. Оның оң нәтижесі ретінде инфляция деңгейінің баяулауы аталды. Дегенмен, өндірістің құлдырауын тоқтату мүмкін болмады.

Нарықтық жүйеге өту бірнеше маңызды қадамнан тұрды:

1. Экономиканы либерализациялау – тауарлар мен қызметтердің бағасын мемлекеттік бақылаудан босатып, баға еркіндігі енгізілді.
2. Жекешелендіру – мемлекет меншігіндегі кәсіпорындар жеке меншікке берілді. Бұл жеке меншік иелерінің пайда болуына жол ашты.
3. Нарықтық инфрақұрылымды қалыптастыру – банктер, қор биржасы, сақтандыру, салық, сауда жүйелері құрылды.
4. Заңнамалық база жасау – жеке кәсіпкерлік пен нарықтық қатынастарды реттейтін жаңа заңдар қабылданды.

Бұл кезеңдердің нәтижесінде нарықтық экономиканың негіздері қаланды, кәсіпкерлік дамыды, ел экономикасы біртіндеп бәсекеге қабілеттілікке бет бұра бастады.

Бақылау сұрақтары:

1. Өтпелі кезеңнің қиыншылықтары: экономикалық дағдарыс, әлеуметтік шиеленіс, тұрмыс деңгейінің төмендеуі, жұмыссыздық, қылмыстың көбеюі себептері туралы тұжырым жасаңыз.

2. Индустриалдық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы, оны жүзеге асырудың алғашқы табыстарын талдаңыз.

3. Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу туралы сипаттап жазыңыз.

4. Жаңа экономикалық жүйені қалыптастырудағы қиыншылықтар мен кемшіліктерді атап көрсетіңіз.

5. ХХІ ғасырдағы экономиканың қазақстандық үлгісін түсіндіріңіз.

5.2 Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси және рухани дамуы

1. Қазақстан Республикасында қоғамдық қозғалыстардың құрылуы мен көппартиялық жүйенің қалыптасуы.

2. Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайлары (1992-2017 жж.).

3. Қазақстандағы көші-қон, демографиялық және халықтың этникалық құрылымындағы өзгерістер.

4. Тәуелсіз Қазақстанның конфессионалдық саясаты.

Қазақстан Республикасында қоғамдық қозғалыстардың құрылуы мен көппартиялық жүйенің қалыптасуы. Тәуелсіздік алған күннен бастап Қазақстан Республикасы өзінің дамуының стратегиялық бағыты ретінде демократиялық, құқықтық мемлекет құруды таңдап алды.

Әлеуметтік-экономикалық және саяси жүйенің ауысуы кезеңінде Қазақстан Республикасы дамуының атрибуты саяси плюрализм болды. Бұл қоғамдық-саяси өмірді демократияландыру процесінің басталуы; бұқараның саяси белсенділігінің өсуі; партиялық-мемлекеттік бақылаудың, идеологиялық және саяси цензураның әлсіреуі; халықтың әртүрлі топтарын этноұлттық мүдделер мен экономикалық мүмкіндіктер, көзқарастар мен сенімдер бойынша саралау сияқты факторлар рөлінің артуына байланысты мүмкін болды. Қазақстан Республикасының егемендігін дамыту және нығайту процесінде әлеуметтік қабаттар мен топтардың саяси бағытты қалыптастыруға және әлеуметтік-экономикалық реформалар барысына ықпал етуге ұмтылысы артты. Бұл әсер қоғамдық бірлестіктердің, ең алдымен, партиялар мен қозғалыстардың қызметі арқылы тиімді жүзеге асырылды.

1990 жылдары Қазақстандағы партиялық құрылыс процесіне тарихи, демографиялық, саяси және этномәдени бірегейлікпен шартталған, елдегі партогенездің ерекшелігін және партиялық жүйенің жұмыс істеуін алдын ала айқындайтын сыртқы және ішкі сипаттағы ерекшеліктер айқындаушы әсер етті. Бұрын жұмыс істеп тұрған тоталитарлық жүйенің барлық атрибуттарымен, құрылымдарымен, билік институттарымен түбегейлі жаңа демократиялық жүйеге айналуы бір партиялық жүйеден көп партиялыққа көшуді тудырды.

Қазақстанның жаңа партиялық жүйесінің құрылуы КОКП-ның таратылуына және КСРО-ның кейіннен ыдырауына байланысты болды, бұл кезде кез-келген партияның артықшылығын жоққа шығаратын

көппартиялылықты қалыптастырудың шынайы процесі басталды. Жаңа үлгідегі алғашқы саяси партиялар социал-демократтар, социалистер партиялары, «Алаш», Қазақстан Халық конгресі республикалық партия болды. 1990 жылдардың басында Қазақстанның саяси кеңістігінде алғаш рет саяси ұйымдар заңды түрде пайда бола бастады. Тәуелсіздікке қол жеткізу жаңа саяси кеңістікті қалыптастыруға жаңа серпін берді. Бұл ретте мемлекет пен қоғамның демократиялық даму бағыты таңдалды. Осылайша, мемлекеттің партиялық саясатын жүргізу үшін саяси жағдайлар жасалды.

«Көппартиялық жүйеге өтумен республика халықтарының мақсат-мүдделерін, талап-тілектерін жүзеге асыру жолында қызмет жасаған саяси партиялар қалыптасты. Жаңадан құрылған қоғамдық бірлестіктер мен саяси партиялар қоғамдық-саяси өмірді демократияландыру, саяси әр алуандық, халықтың әр түрлі әлеуметтік топтарының мүдделері мен құқықтарын қорғау, тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуға қол жеткізу мақсатында кеңінен қызмет жасады. 1990 жылы 1 наурызға қарай республикада 100-ге жуық қоғамдық ұйым қызмет істеп тұрды» [93].

Партиялық жүйелер әлемдегі саяси плюрализм мен көппартиялылық қоғамның демократиялық ұйымының негізгі принциптері ретінде ғана емес, сонымен бірге демократияның бастапқы, жалпыға бірдей міндетті шарты ретінде қарастырылады. Осыған байланысты өзін демократиялық мемлекет ретінде танытқан Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап партиялық-саяси саланы реформалап келеді.

2024 жылы Қазақстанда 7 саяси партия тіркелді: «Amanat» партиясы; «Ақ жол» Қазақстан демократиялық партиясы; Қазақстан Халық партиясы; «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы; Жалпыұлттық социал-демократиялық партия; «Байтақ» қазақстандық жасылдар партиясы; «Respublica партиясы» қоғамдық бірлестігі.

Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайлары (1992-2017 жж.). 1991 жылға қарай елдің тұрғылықты халқының саны шамамен 40%-ды құрады. Бұл саяси қуғын-сүргін, депортация және жер аудару жылдарында түрлі этнос өкілдерінің Қазақстанға жаппай қоныс аударуынан, сондай-ақ, өңірдегі жаппай аштық кезіндегі халқымыздың ауа көшулеріне байланысты болды. Зерттеушілердің пікірінше, кез келген елде ішкі этносаралық тұрақтылық болуы үшін халықтың жалпы құрылымындағы тұрғылықты этностың саны кемінде 75-80% құрауы тиіс.

Қазақстанның тәуелсіздігін қамтамасыз ету көбінесе титулдық ұлт пен көптеген диаспоралардың арақатынасына, азаматтардың жалпы үлесіндегі қазақ халқы санының өсуіне байланысты болды. Бұл міндетті көбінесе қазақ қоныс аударушылары шеше алды.

Отандастарымыздың тарихи отанына оралуы демографиялық проблеманы пәрменді шешуге ықпал етті. Отандастарымыздың отбасыларында көп бала туудың тұрақты дәстүрлері бар.

Қазақстан жұмыс күшінің жетіспеушілігі мәселесін шешті. Өзбекстаннан, Қырғызстаннан, Қытайдан, Тәжікстаннан арзан жұмыс күшін тұрақты және

жаппай импорттау экономикалық тұрғыдан тым тиімді емес. Елден миллиардтаған доллар кетеді. Бұл олқылықты этникалық қазақтар толтыра алды, олар елде салықтар төлеп, барлық тапқан ақшаларын осы жерде, Қазақстанда, ел бюджетін толықтыра отырып жұмсады.

Қазақтардың қоныс аударуы мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру мәселесін шешуге ықпал етті. Өзбекстаннан, Қытайдан және Моңғолиядан келгендер мемлекеттік тілді өте жақсы меңгерген. Ресейден келген қоныс аударушылар мемлекеттік тілді үйренуге деген ықыластарын білдірді.

Белсенді қоныс аудару жолымен тарихи әділдік салтанат құрды. Осы жерді қолына қару алып қорғаған қазақтардың ұрпақтары тарихи отанына оралуға заңды құқық алды.

Экономикалық, мәдени және спорттық дивиденттер алынды. Бұл оларды көшіріп әкелуге жұмсалған барлық шығындарды ақтады. Кейбір зерттеулер бойынша табиғи өсім мен квотадан тыс қоныс аударуды ескере отырып, отанына оралған қандастарымыздың саны шамамен 1 миллион адамды құрады. Олар елдің әлеуметтік-экономикалық, ғылыми, мәдени және саяси өмірінде маңызды рөл атқара бастады. Қандастарымыздың қарқынды дамып келе жатқан Қазақстанға қосқан үлесі зор. Өзбекстаннан келген Ж. Мәлібеков Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасының авторы болып табылады. Түркиядан келген Х. Алтай - бірінші болып араб тілінен қазақ тіліне Құранды аударған. Моңғолиялық түрколог-ғалым С. Қаржаубай ежелгі түркі тас жазуын еркін оқитын және зерттейтін санаулы ғалымдардың бірі. Мұстафа Өзтүрік таэквондодан әйгілі және бірнеше дүркін әлем чемпионы, 6-шы дан иегері, халқымызды бүкіл әлемге танытты. Қытайдан келген М. Набижан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында қазақтардың ежелгі, ортағасырлық және жаңа тарихы бойынша көптеген дереккөздерді қытай тілінен қазақ тіліне аударды. Өзбекстаннан келген Бақыт Сәрсекбаев 2008 жылы Бейжіңде қазақтардың арасынан жалғыз олимпиада чемпионы болды. Қытайдан келген Майра Мұхамедқызы «Ла Скала» әнін шырқады. Танымал биші Шұғыла билерімен және өз мектебімен бүкіл әлемді жаулап алды.

Мемлекет басшысы отандастарды көшіру үшін барлық қажетті жағдайды жасады. Жыл сайын Қазақстан оларды жайластыруға бюджеттен орасан қаржы бөліп келеді. Жыл сайын қазақ диаспорасының балалары мен ирреденттері үшін елдің жоғары оқу орындарына түсу үшін 2% квота белгіленеді.

1992 жылы қыркүйекте Алматыда Қазақтардың бірінші дүниежүзілік құрылтайы өтті. Әлемнің 33 мемлекетінен 750 делегат жиналды. Бұл маңызды шараға республиканың түкпір-түкпірінен делегаттар келді. Құрылтайдың басты мақсаты қазақтардың мәдени бірігуі болды. Бүкіләлемдік құрылтайлар 2002 жылы Түркістанда және 2005 жылы Астанада өтті. Олар қоғамда, оның ішінде шетелдік қандастардың арасында үлкен резонанс туғызды. Осы жоғары форумдардың негізгі

мақсаты - отандастарымыздың тарихи отанына оралуына және бейімделуіне жәрдемдесу болып табылды.

Отандастарымыздың Қазақстан Республикасына қоныс аударуын жеделдету арқылы өткен қазақтардың бүкіләлемдік құрылтайларының тарихи маңызы зор. Әлемдік қоғамдастық Қазақстанды өз тарихының қайғылы беттеріне байланысты Отанынан тыс қалуға мәжбүр болған өз этносының бір бөлігіне қамқорлық көрсеткен бейбітсүйгіш және адамгершілік ел ретінде көрді. Ширек ғасырға жуық уақыт ішінде алғаш рет осы ізгілік акцияның арқасында еліміздің тұрғылықты халқының саны 40%-дан 70%-ға дейін өсті. Ел этникалық және діни негіздердегі ішкі және сыртқы қақтығыстарға төзімді болды. Қайтып оралған азаматтардың діни көзқарастарының өзіндік менталитеті мен ерекшелігіне байланысты елдегі толеранттылық нығайды. Құрылтайлардың өздері қазақтардың топтасып, бірігуге бейілділігінің көрінісі болды. Үлкен құрылтайлардың үлгісі бойынша еуропалық қазақтардың жыл сайынғы кіші құрылтайлары өткізіле бастады.

Қазақстандағы көші-қон, демографиялық және халықтың этникалық құрылымындағы өзгерістер. Көші-қон үдерісі халық санының, ұлттық құрамының өзгеруіне, оның облыстар бойынша бөлінуіне ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылатыны белгілі. Ол ауыл және қала халқының арақатынасын өзгертуде, әлеуметтік-экономикалық проблемалар мен ел қауіпсіздігі мәселелерін шешуде маңызды рөл атқарады. Кеңестік құрылыстың соңғы жылдарында Қазақстан тұрғылықты халық пайызы ең төмен республика болды. Мәселен, 1979 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша республика халқының 36%-ын тұрғылықты халық құрады, ал басқа республикаларда бұл сандар өзгеше болды: Қырғызстанда - 47,9%, Латвия - 53,7%, Молдова - 63,9%, Өзбекстан - 68,7%, Грузия - 68,8%, Украина - 73,6%, Әзірбайжанда - 78,1%, Беларусь - 79,4%, Литва - 80%, Армения - 89,7% және т.б. Сондықтан, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін елдегі және өңірдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуалдың ерекшелігімен байланысты белсенді көші-қон саясатын жүргізе бастады. Сонымен, 1992 жылы 26 маусымда «Иммиграция туралы» заң қабылданды, онда қандастарымыздың егеменді елге көшуін құқықтық реттеудің құқықтық негіздері болды.

1997 жылы 13 желтоқсанда «Халықтың көші-қоны туралы» заңы қабылданды. Оның пайда болуы осы уақытқа дейін орыс тілді халықтың Қазақстаннан кетуінің едәуір артуына байланысты еді. Сонымен бірге, ол тарихи отанына келген этникалық қазақтардың болуын және азаматтығын алуды ретке келтіру қажеттілігімен байланысты болды. Сол заң босқындар мен оралмандардың құқықтық мәртебесін қарастырды.

2001 жылы көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған бағдарламасы, ал 2007 жылы Қазақстан «2007-2015 жылдарға арналған ҚР көші-қон саясатының тұжырымдамасын» қабылдады. Мұнда тіл, нәсіл, дін, жыныс, ұлт, саяси наным бойынша кемсітушілікке жол бермейтін ережелер

болды. Тұжырымдама шетелдегі қандастарымызды тарихи Отанына белсенді келуге шақыруы керек еді.

Бірінші кезеңде (1991-2003 жж.) көші-қон процестері республикадан тыс жерлерге, ең алдымен, еуропалық ұлт өкілдерінің қоныс аударуына бағытталды. Әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауы аясында ел халқының бір бөлігі тарихи отанына белсендірек орала бастады: орыстар Ресейге, поляктар Польшаға, немістер Германияға және т.б. Осы кезеңде жұмыссыздық пен ажырасулар саны күрт өсті. Қылмыстық жағдай өте қиын болды. Ауыл тұрғындарының қалаларға ағыны айтарлықтай өсті. Осы жылдары Қазақстан азаматтарының саны 16793,1 мың адамнан 14886,8 мыңға дейін төмендеді. Азаю 11, 5% құрады. Ең рекордтық жыл 1994 болды, ол кезде теріс сальдо 406,7 мың адамды құрады. Сол жылы елден тысқары жерлерге 811,3 мың адам кетті. Мысалы, 1991-2008 жылдары республикадан 3,5 млн адам көшті: Ресейге - 1550 мың, Украинаға - 52,6 мың, Беларусьқа - 39,7 мың.

90-шы жылдардың ортасындағы экономикалық дағдарыстан басқа, Қазақстаннан халық көшіп-қонуының әртүрлі себептерге байланысты Қазақстан тұрғындарына айналған азаматтардың тарихи отанында тұратын туыстарымен қайта табысуға деген ұмтылысы болып табылады. Бұл жерде психологиялық фактор өте маңызды болды: көптеген адамдар өздерінің туыстарымен байланыстардың үзілуіне, шекараны кесіп өтудің мүмкін болмауына, қажет болған жағдайда тарихи отанында азаматтықты қалпына келтірудің қиындығына байланысты ертеңгі күнге деген сенімдерін жоғалтты.

2004 жылдан бастап эмиграция және табиғи қоныстану қарқынының біршама баяулау процесі басталды. Ол мұсылман-түрік халықтарының (қазақ, өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрік, түрікмен, ұйғыр, дүнген, тәжік) санының өсуі есебінен болды. Бұдан кейін, 2004-2009 жылдар аралығында республика халқының саны 826,8 мың адамға ұлғайды. «2014 жылдан 2019 жылға дейінгі аралықта Қазақстаннан эмиграция жасағандар саны артып 3,4 мың адамды құрады» [94]. 2019 жылы ел азаматтарының саны 19 миллионға жуық адамды құрады.

Тәуелсіздік жылдарында ауыл тұрғындарының ауылдық жерлерден ірі қалаларға көшуіне байланысты қала халқының саны едәуір өсті. Еңбек мигранттарының басым бөлігін қазақтар, негізінен жастар, жұмыс пен табыс іздеген жұмыс іздеушілер құрады. 1994 жылдан 1998 жылға дейін ауылдық (селолық) округтер саны 2522-ден 2042-ге дейін қысқарды. Бұған 90-жылдардың ортасынан бастап күшті қарқын алған совхоздар мен колхоздардың жойылуы да ықпал етті. Ауылдық инфрақұрылым бұзылды. Мұнда жұмыссыздық жоғары болды. Ауыл тұрғындары күнкөріс үшін жұмыс іздеп қалаларға ағылды.

Зауыттар мен фабрикалар жабыла бастаған шағын өнеркәсіптік қалаларда халық саны азая бастаған кезде жаңа үрдіс байқалды. Мысалы, 1989-1999 жылдар аралығында тұрғындар саны Лениногорскіде - 13,7 мыңға,

Зырянда – 18,4 мыңға, Арқалықта - 20,3 мыңға, Шахтинскіде - 41,8 мыңға азайды.

«Нұрлы көш» бағдарламасы бойынша мемлекет халықты оңтүстіктегі жұмыс күші артық облыстардан солтүстік өңірлерге көшіру саясатын жүргізуде. Соңғы жылдары «Серпін» оқу бағдарламасы сәтті сыннан өтті.

XX ғасырдың 90-жылдарында Дүниежүзілік Қазақтар Қауымдастығының деректері бойынша 40-тан астам елдерде қазақтардың саны саны 5 миллион 600 мың адамға дейін жетті, оның ішінде 3 миллион 137 мыңы жақын шетелдерде және 2 млн. 529 мыңнан астамы алыс шетелдерде өмір сүрді. Ең ірі қазақ қауымдары Қытайда - 2 млн 260 мың, Өзбекстанда - 1 млн.750 мың, Ресейде - 1 млн.100 мың, Моңғолияда 150 мың, Түркіменстанда - 150 мың, Қырғызстанда - 95 мың, Ауғанстанда – 30 мың, Түркияда - 15 мың, АҚШ-та - 14 мың, Тәжікстанда -10 мың, Иранда -10 мың, Германияда - 9 мың және т.б.жерлерде бар.

Қытайда әлемдегі ең үлкен қазақ қауымы тұрады. ҚХР-дағы қазақтардың көпшілігі Іле-Қазақ автономиялық облысында өмір сүреді (шамамен 1 миллион адам.). Қазақтар Үрімші төңірегінде және қаланың өзінде, Бортолла-моңғол және Санжы-дүнген автономиялық облыстарында, Хамия округінде, сондай-ақ, Цинхай және Ганьсу СУАР-мен шекаралас провинцияларында тұрады. Соңғы уақытта Қытайда қазақ тілінің қолданылу аясы шектеліп, қазақ мектептерінің саны азайып келеді. Қытайдың қазақ отбасыларында да бала туу саясатын жүргізіп жатқаны алаңдатады. Сондай-ақ, Қытай билігі ұлттық саясатының ерекшелігі этникалық қытайлардың қазақтардың жинақы тұратын жерлеріне белсенді қоныстануы болып табылады. Қытайда қазақ және Қытай мектептерін біріктіру процесі жүріп жатыр. Оқыту екі тілде басталады: қытай және қазақ тілдерінде. Мұсылман халқының, оның ішінде қазақтардың құқықтарын шектеу процесі жүріп жатыр.

Саны бойынша Өзбекстандағы қазақ халқы 1,5 млн адамнан асады. Бұл елде де қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарындағы арнайы бөлімшелердің жабылу үрдісі байқалады. Қазақ мектептері кириллица бойынша оқиды. Тестілеу кезінде олар өте қиын жағдайда болады. Қарақалпақстанда (24,8%), Ташкент (13,7 %), Навои (10,2%) және Жизак (6,6%) облыстарындағы қазақтардың үлесі анағұрлым жоғары. Яғни, қазақтардың 90%-ға жуығы осы өңірлерде өмір сүреді.

Ресейде кейбір толық емес мәліметтер бойынша 1 миллионға жуық қазақ тұрады, олардың 70%-ауылдық жерлерде. Ресей қазақтарының негізгі бөлігі шекаралас облыстарда - Орынбор, Самара, Астрахан, Саратов, Қорған облыстарында, сондай-ақ, Челябин, Түмен, Волгоград, Омбы, Новосібір облыстарында, Алтай өлкесі және Алтай Республикасында өмір сүреді. Сонымен қатар, олар Мәскеу, Санкт-Петербург, Татарстан және Қалмақ Республикасында да бар. Ресейден оралу процесі баяу. Қазақтардың ана тілін жоғалту процесі жүріп жатыр. Бұл елде қазақ тілінде балабақшалар,

мектептер, училищелер, колледждер мен жоғары оқу орындары жоқ. Ана тілінде газет, журнал, радио, теледидарда таратылмайды.

Моңғолияда қазақтар Баян-Өлгей, Қобда және Ұлан Батор ауданында қоныстанған. Өнеркәсіптік аудандар – Ерденет, Дархан, Барх және Шаракөлде де олардың саны аз емес. Мұндағы халық саны бойынша олар екінші орынды құрайды. ҚР Моңғолиядағы Елшілігінің мәліметі бойынша 126 мың қазақ тұрады.

1995 жылы Түркіменстанда 86 987 қазақ өмір сүрген, бұл ел халқының 4% құрады. Олардың көпшілігі Дашогуз (33 мың адам), Балқан (22 мың адам), сондай-ақ, Мари және Лебап облыстарында (уалияттар) тұрады. Қазақтар негізінен ауыл шаруашылығымен, сондай-ақ, тамақ және мұнай салаларымен айналысады. ҚР Түркіменстандағы Елшілігінің деректері бойынша 2003 жылы қазақтар саны 110 мың адамды құраған.

1999 жылы Қырғызстандағы халық санағы бойынша этникалық қазақтардың саны 42 657 адамды құрады. Олардың едәуір бөлігі Шу (17510), Бішкек (12064), Ыстықкөл (6979), Талас (3604), Жалал Абад (1130), Ош (1200), Нарын (394), Баткен (376) және басқа облыстарда тұрады.

Түркияда қазақтар Мәрмәр және Эгей теңіздерінің жағалауында, Стамбул, Анкара, Измирде өмір сүреді. Олар негізінен Қытайдан, Ауғанстаннан және Ираннан келген босқындар болатын. 2003 жылы бұл жерде 19 мың қазақ өмір сүрді. Оның 2750 Ыстамбұлда, 120 Измир провинциясында, 80 Нигда провинциясында, 60 Анкарада тұрды.

Иранда 10 мыңға жуық қазақ Гүлистан провинциясында, Бендер-Түрікмен және Гомбад қалаларында өмір сүреді. Пәкістанда Кеңес әскерлері Ауғанстанды басып алғаннан кейін пайда болған 1600 қазақ бар. Елшілік тарапынан оларға көмек көрсетіледі. Оларды қайтару бойынша шаралар қабылданды. Қазір Ауғанстанда 20 мыңға жуық қазақ өмір сүреді. Ауған қазақтарының көпшілігі сауатсыз, жеке басын куәландыратын құжаттары жоқ. Ауғанстандағы қазақтардың білім деңгейі өте төмен. Олар қазақ тілін жетік білмейді. Еуропа мен АҚШ-тағы қазақтар қауымының көпшілігі еңбек миграциясымен құрылған. Қазақтардың бұл санаты жоғары білім деңгейімен сипатталады. Олардың көпшілігі бизнесте.

1991 жылы ақпанда 97 қазақ Моңғолиядан еңбек квотасы бойынша республикаға келді. Олар сол кездегі Талдықорған облысының аумағында орналасты. 1991 жылдың тамызында олардың саны 1492 отбасына жетті. Қандастарды қоныстандыру географиясы да кеңейді (Семей, Қарағанды, Павлодар және Қостанай облыстары). 1991-1993 жылдары Моңғолиядан Қазақстанға 60 мыңға жуық адам көшіп келді.

1993 жылы қазақтарды қайтару үшін квота белгіленді. Мысалы, 2009 жылы 20 мың отбасына квота берілді. Тәуелсіздік жылдарында елге 1,5 млн-ға жуық қазақ оралды. Едәуір бөлігі Өзбекстаннан, содан кейін Моңғолия мен Қытайдан оралды. Қандастарымыздың жаппай келуі қазақтар санының 10 млн және одан да көп адамға дейін өсуіне ықпал етті. Нәтижесінде

қазақтардың пайыздық арақатынасы халықтың үлес салмағының 70% дейін өсті.

Халық санының күрт төмендеуінен кейін (2003 жылға дейін) оның біршама өсуі басталды және 2011 жылға қарай халық саны 1991 жылғы деңгейге жақындады. Халық санының айтарлықтай азаюының негізгі себебі сол кезде азаматтардың Қазақстаннан тыс жерлерге, негізінен еуропалық ұлт өкілдерінің кетуі болды. Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қарағанды және Шығыс Қазақстан облыстарынан кету әлі де жалғасуда. Көші-қон ағымында орыстардың саны басым. Жастар оқуға және жұмысқа барады. Ресей ерте зейнетке шығу, көптеген жоғары оқу орындарының болуы, жоғары жалақы алатын жұмыс табудың үлкен мүмкіндіктеріне байланысты тартымды. Бұл елде аналарды қолдау бағдарламасы «ана капиталы» жақсы жолға қойылған. Отандастарын көшіру бағдарламасы жұмыс істейді. Тұрғын үй беріледі. Көпбалалы ата-аналарға жеңілдік билеттері бар. Мемлекет қоныс аударушыларға жұмыс табуға, сондай-ақ, қайта даярлаудан өтуге көмектеседі.

Әйелдер республика халқының құрамында басым болып қалуда. Еуропалық ұлт өкілдерінің арасында қартаю процесі жүріп жатыр: жастар Қазақстаннан тыс жерлерге, негізінен оқу мен жұмысқа кетеді. Қазақтар республика халқының көпшілігіне айналды. Азаматтардың аумақтық орналасуы өзгерді. Оңтүстік пен Батыста қазақтар басым. Елдің басқа аудандарында жергілікті халық саны да біртіндеп артып келеді. Ауыл жастарының қалаларға кетуі жүріп жатыр. Алматы, Астана, Шымкент және басқа қалалардың тұрғындарының саны тез қарқынмен артып келеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Индустриалдық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы, оны жүзеге асырудың алғашқы табыстарын талдаңыз.
2. Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу туралы сипаттап жазыңыз.
3. Өтпелі кезеңнің қиыншылықтары: экономикалық дағдарыс, әлеуметтік шиеленіс, тұрмыс деңгейінің төмендеуі, жұмыссыздық, қылмыстың көбеюі туралы баяндаңыз.

5.3 Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты

1. Қазақстан Республикасы сыртқы саясаты қалыптасуың негізгі факторлары.
2. Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясы, Америка Құрама Штаттары, Қытай Халық Республикасымен қарым-қатынастарының қалыптасуы мен бағыттары, нәтижелері.
3. Қазақстан Республикасы Орталық Азия республикаларымен қарым-қатынастары.

4. Түркі әлемі интеграциясының бүгінгі бағыттары.

Қазақстан Республикасы сыртқы саясаты қалыптасуың негізгі факторлары. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатын қалыптастыруда Қазақстанның геосаяси жетістіктерінің маңызы зор болды. Географиялық орналасуының тиімділігі, территориясының кеңдігі мен бай табиғи ресурстары еліміздің табиғи артықшылықтары болып табылады. Алайда, еліміз тәуелсіздікке қол жеткізіп, халықаралық қатынастардың дербес және толыққанды субъектісі ретінде әлемдік аренаға шығуымен ғана өз мүкіндіктерін ұлттық мүдделеріне сәйкес толыққанды пайдалана алды.

Шығыс пен Батыстың түйіскен жерінде орналасқан Қазақстан өзінің бүкіл тарихында іс жүзінде әртүрлі мәдениеттердің әсерін ұдайы сезіне отырып және өзінде әртүрлі халықтар мен өркениеттердің құндылықтарын синтездей келе, бірегей қоғамдық-территориялық құрылым ретінде қалыптасты. Бұған көп жағдайда оның территориясы арқылы Азиядан Еуропаға алғашқы трансұлттық дәліздердің бірі - Ұлы Жібек жолының өтуі ықпал етті. Бұл ретте географиялық фактор әлеуметтік-мәдени фактормен сәтті үйлесті. Қазақ халқының көшпелі өмір салты оның ашықтығы, қонақжайлылығы, тіл табысқыштығы, басқа халықтардың мәдени құндылықтарына бейімділігі сияқты қасиеттердің қалыптасуына әсер етті.

Қазақстан сыртқы саясатының басқа да стратегиялық маңызды бағдарлары сыртқы әлем алдында барынша ашықтыққа ұмтылу, сондай-ақ, ең алдымен, ақылға қонымды және салмақты дипломатияға сүйене отырып, өзінің ұлттық қауіпсіздігін әскери емес, тек саяси құралдармен қамтамасыз етуге дайын болуы болды. Сонымен қатар, бүкіл әлемдік қоғамдастық деңгейінде ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құру процесіне қатысуға және кез келген бітімгершілік күш-жігерге белсенді түрде жәрдемдесуге қатысты Қазақстанның мүддесі атап өтілді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан егемен мемлекет ретінде халықаралық аренаға шықты. Жүзден астам ел мемлекетімізді таныды, олардың көпшілігімен елшіліктер мен өкілдіктер деңгейінде дипломатиялық қатынастар орнатылды. Республиканың сыртқы саяси бағыты ТМД-ны қоса алғанда, шектес мемлекеттермен толық сенім принциптерінде өзара тиімді достық қатынастарды қолдау, сондай-ақ, әділеттілік пен халықаралық әріптестік негізінде барлық басқа елдермен кең көлемді байланыстарды дамыту болып табылады.

Қазақстанның көп векторлы саясаты Қазақстан мемлекеті мен қоғамының ілгерілеуі, өңірдегі жалпы жағдайды тұрақтандыру үшін жақсы негіз құра отырып, өзінің мақсаттылығын бірнеше рет дәлелдеді.

Қазақстан Республикасын тәуелсіздік жылдарында әлемнің 111 мемлекеті мойындады, олардың 105-і дипломатиялық қарым-қатынас орнатты.

1992 жылы 2 наурызда Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымына кірді, Халықаралық валюта қорының, Халықаралық қайта құру және даму банкінің, Дүниежүзілік банктің, халықаралық даму

қауымдастығының, инвестициялар кепілдіктерінің көпжақты агенттігінің, инвестициялық дауларды реттеу жөніндегі халықаралық орталықтың, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының және бірқатар басқа да ұйымдардың мүшесі болды. 1992 жылы мамырда ТМД бойынша бес әріптеспен қорғаныс шарты және АҚШ, НАТО, ЕО және басқа да халықаралық институттар тарапынан тиісті қауіпсіздік кепілдіктерін ала отырып, Қазақстан Стратегиялық шабуыл қару-жарағын шектеу жөніндегі шартқа мүше болды. 1993 жылы 13 желтоқсанда Лиссабон хаттамасы бойынша Қазақстан ядролық қаруды таратпау туралы шартты ядролық қарусыз мемлекет ретінде ратификациялады. Бұл еліміздің сыртқы саясатындағы маңызды бағыттарының бірі болып қала бермек.

Осының барлығы Қазақстанға әлемдік қоғамдастықтағы өз орнын, сондай-ақ, өзінің сыртқы саясатының негізгі қағидаттары мен басымдықтарын айқындауға мүмкіндік берді. Әрине, геосаяси факторға байланысты Қазақстанның сыртқы саяси басымдықтарында Ресей, Қытай және Орталық Азия республикалары бірінші орынға шықты. Одан әрі басымдық деңгейі бойынша Түркия, Пәкістан, АҚШ, Батыс Еуропа, таяу және алыс шетелдердің басқа да елдері, сондай-ақ халықаралық ұйымдар тұрады.

Қазақстан Республикасының РФ, АҚШ, ҚХР-мен қарым-қатынастарының қалыптасуы мен бағыттары, нәтижелері. Қазақстан сыртқы саяси қызметінің стратегиялық бағыттарының бірі Ресей Федерациясымен өзара қарым-қатынасы болып табылады. Бұл екі мемлекетті байланыстыратын тығыз, тарихи қалыптасқан байланыстар Қазақстан Ресей ішіндегі экономикалық және саяси тұрақтылыққа аса мүдделі болды, өйткені бұл республикамызға айтарлықтай ықпал етті.

Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының одақтастық әріптестігінің маңызды аспектісі сыртқы саяси мәселелер бойынша тұрақты және өте қарқынды диалог болып табылады. Ресей мен Қазақстанның сыртқы саясат саласындағы жемісті ынтымақтастығының мысалы ретінде негізгі көпжақты аландардағы, соның ішінде БҰҰ мен ЕҚЫҰ-дағы үйлесімді іс-қимылдар, бір-бірінің сыртқы саяси бастамаларын қолдау бола алады.

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылы 22 қазанда орнатылды.

Екіжақты байланыстар мен ынтымақтастық ауқымды шарттық-құқықтық базамен реттеледі (300-ден астам шарттар мен келісімдерге қол қойылды). Ресей-Қазақстан базалық құжаттары - Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт (1992), ХХІ ғасырға бағдарланған Мәңгілік достық пен одақтастық туралы декларация (1998), 1992 жылдың 25 мамырындағы Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шартқа өзгерістер енгізу туралы хаттама (2012), Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасындағы ХХІ ғасырдағы тату көршілік және одақтастық туралы шарттар (2013) өзара келісілген сыртқы саясат жүргізуді көздейді. Қос ел жаһандық

және өңірлік күн тәртібіндегі өзекті мәселелер бойынша бірыңғай немесе жақын ұстанымдарды ұстанады.

Елдерді дәстүрлі тығыз сауда-экономикалық байланыстар біріктіреді. Ресей Федерациясы Қазақстан Республикасының негізгі сауда әріптестері арасында елдің сыртқы сауда айналымындағы 20,5%-дан асатын үлесімен бірінші орында тұрады. Ресейдің барлық сауда серіктестерінің ішінде Қазақстан 11-орында, Ресейдің ТМД елдерімен өзара сауда көлемі бойынша екінші орында.

Ресей мен Қазақстан бір мемлекеттердің өз еркін екіншісіне таңуға талпыныстарына бірлесіп қарсы әрекет етеді, заңсыз біржақты санкцияларды айыптайды, неонацизмнің жандануын тоқтатуды талап етеді және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің әмбебап ережелерін әзірлеуге жәрдемдеседі.

Қазақстан БҰҰ-ның нацизмге қарсы іс-қимыл жөніндегі, киберқылмыспен күрес жөніндегі, ғарыш кеңістігінде қару-жарак жарысының алдын алу жөніндегі, ғарыш қызметіне қатысты ашықтық және сенімді нығайту шаралары жөніндегі, ғарышта бірінші болып қаруды орналастырмау жөніндегі және т.б. қарарларының ресейлік жобаларын қолдайды.

Ресейлік-қазақстандық үйлестіру ҰҚШҰ (Ұлттық қауіпсіздік шарты), ТМД (Тәуелсіз мемлекеттер достастығы), ЕАЭО (Еуразиялық экономикалық одақ), ШЫҰ (Шанхай ынтымақтастық ұйымы) алаңдарында және басқа да тетіктерде әрекет етеді. Осы интеграциялық бірлестіктердің әскери-саяси, әлеуметтік-экономикалық, гуманитарлық және басқа да салалардағы ортақ мүдделерді тең құқықтық негізде, өзара түсіністік пен мүдделерді ескеру рухында тиімді қамтамасыз ету мүмкіндіктерін арттыруды қолдайды. Қазақстан мен Ресей бейбітшілікті, халықаралық және өңірлік қауіпсіздікті нығайту жөніндегі халықаралық күш-жігерін қолдау, орын алып отырған шиеленістердің және жаңа жанжалдардың пайда болуын болдырмау, оларды саяси құралдармен реттеу процестеріне жәрдемдесу бағытында осы ұйымдарды дамытуға бағытталған.

Аталған форматтар шеңберінде халықаралық терроризм мен экстремизмге, есірткі құралдарының заңсыз айналымына, заңсыз көші-қонға ұжымдық қарсы іс-қимыл жасау, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қылмыстық пайдалануға байланысты қатерлерге ден қою саласындағы практикалық ынтымақтастығы кеңейтілуде.

РФ мен ҚР Каспий маңы мемлекеттерінің келіссөздер үдерісі аясында Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін реттеу мәселелері бойынша белсенді ынтымақтасады. 2018 жылы 12 тамызда Ақтау қаласында (Қазақстан) Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қойылды.

Ресей мен Қазақстан әскери және әскери-техникалық салаларда ынтымақтасады. Қазақстанға ресейлік қару-жарак жеткізілуде, қазақстандық әскери техниканы жөндеуге және жаңғыртуға жәрдем көрсетілуде. Ресей Қазақстан аумағында әскери-сынақ полигондарын жалға алады. Ал, соңғы

жылдары Ресей мен Қазақстан кинематография, театр гастрольдік қызметі, музейаралық ынтымақтастық, шығармашылық білім беру салаларындағы өзара іс-қимылды арттырды. Ресей мен Қазақстан білім беру саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуде. Тараптар Қазақстан аумағында жетекші ресейлік жоғары оқу орындарының филиалдарын құруға өзара мүдделі.

Қазақстан Республикасы Америка Құрама Штаттарымен өзара қарым-қатынастарға стратегиялық маңызды мән береді. Олар Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа, халықаралық саяси, қаржы-экономикалық және қорғаныс институттарына тиімді қатысуының, сондай-ақ, озық технологияларға қол жеткізудің, шетелдік инвестицияларды тартудың негізгі шарттарының бірі болып табылады.

АҚШ-тың қазіргі әлемдегі геосаяси салмағын назарға ала отырып, осы елмен қарым-қатынастарды дамыту Қазақстан үшін өте маңызды. Тәуелсіздік пен егемендікті нығайту, сондай-ақ, өзінің ұлттық мүдделерін ілгерілету мақсатында Қазақстан үшін АҚШ-пен ынтымақтастықтың принципті маңызы бар.

Бүгінде АҚШ әлемдік сауданың 18%-ын қамтамасыз етіп, әлемдік қаржы ағынының 40-60%-ын бақылап, әлемдік өнімнің 27%-ын өндіріп, 8,5 трлн долларға жуық ЖІӨ-ге ие ел болып табылады.

Қазақстан-Америка қатынастары қалыптасуының басталуы 1991 жылы 25 желтоқсанда Қазақстан Республикасының тәуелсіз және егемен мемлекет ретінде ресми танылуы болды. Дәл осы АҚШ-тың Қазақстанмен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан алғашқы елдердің біріне айналғанын атап өту маңызды, сол арқылы Қазақстанның халықаралық қатынастар жүйесінде дербес мемлекет ретінде қалыптасуына зор қызығушылық танытып отырғанын атап өткен жөн.

Бүгінде АҚШ пен Қазақстан серіктестігі перспективалы және ұзақ мерзімді деңгейге шықты. Соның салдарынан американдық бағыт өзінің өзектілігін, Қазақстанның сыртқы саяси бағытын қалыптастырудағы ерекше рөлі мен орнын сақтайтын болады. Сонымен қатар, соңғы жылдары Қазақстан-Америка қарым-қатынастары айтарлықтай өзгерістерге ұшырағанын атап өту қажет.

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Америка Құрама Штаттары Қазақстанды ең алдымен аумағында ядролық қарудың маңызды арсеналы орналасқан мемлекет ретінде қарастырды (әрқайсысы он ядролық оқтұмсықты алып жүруге қабілетті 104 СС-18 баллистикалық континентаралық зымырандар). Сарапшылардың пікірінше, ол кезде Қазақстанның ядролық әлеуеті тіпті Ұлыбритания, Франция, Қытай сияқты ядролық державалардан бірнеше есе жоғары болатын. Қазақстан осы бағытта бар күш-жігерін салып, 1995 жылға қарай соңғы ядролық оқтұмсық елден шығарылды.

1992 жылы 22 мамырдағы Лиссабон хаттамасына қол қою және Ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қосылу арқылы Қазақстан басқа ядролық

державалардан, соның ішінде АҚШ-тан «ядролық» қауіпсіздік кепілдігін алғанын атап өту маңызды.

Бүгінде Америка Құрама Штаттары мен Қазақстан ел аумағынан ядролық технологияларды жою және кәдеге жарату үдерісінде белсенді ынтымақтастықты жалғастыруда.

Еуразия континентіндегі бірегей географиялық орналасуы және орасан зор табиғи ресурстары шетелдік инвесторлардың, әсіресе, американдық инвесторлардың назарын қазақстандық нарыққа аударды.

Қазақстан экономикасының әртүрлі салаларына американдық инвестициялардың ауқымды ағынында ішкі саяси тұрақтылық және еліміздегі нарықтық және демократиялық реформалардың дәйекті курсы сияқты факторлар басты рөл атқарды.

Америкалық компаниялар Қазақстанда 1991 жылдан бері жұмыс істеп келеді, олар негізінен мұнай-газ кешені, энергетика, телекоммуникация және бизнес сияқты салаларда табысты жұмыс істейді.

Еліміз үшін Қытаймен тату көршілікті нығайту да маңызды болып табылады. Қытай бағытындағы қазақстандық дипломатияның негізгі міндеті ынтымақтастықтың барлық салаларында ҚР-ның ҚХР-мен тұрақты және серпінді байланыстарын орнату болып табылады. Қазақстан мен Қытай арасында шекараның мызғымастығына, күш қолданудан бас тартуға және оның қауіпіне қатысты келісімге қол жеткізілді.

Қытай мен Қазақстан 1992 жылы қаңтарда ресми түрде дипломатиялық қарым-қатынастар орнатты, 2005 жылы шілдеде өздерінің екіжақты қарым-қатынастарының деңгейін стратегиялық әріптестікке дейін көтерді, 2011 жылы маусымда жан-жақты стратегиялық әріптестік орнатты, 2013 жылы қыркүйекте Жан-жақты стратегиялық әріптестік қатынастарын одан әрі тереңдету туралы бірлескен декларацияға қол қойды. 2019 жылы қыркүйекте Қытай-Қазақстан қарым-қатынастары мәңгілік жан-жақты стратегиялық әріптестікке көшті.

Қытай компаниялары жүзеге асыратын химия өнеркәсібі, құрылыс материалдары, жаңа энергетика, құрылыс және инфрақұрылымды қайта жаңарту салаларындағы көптеген жобаларда елеулі прогреске қол жеткізілді.

2019 жылы мамырда Қытай мен Қазақстан Алматыда өңіраралық ынтымақтастық бойынша екінші Қытай-Қазақстан форумын өткізді. Қазіргі уақытта екі ел арасында 19 бауырлас провинция, облыс және қала бар. 2024 жылы 3-4 шілдеде Астанада ШЫҰ саммиті өтті. ШЫҰ елдерінің өзара тиімді ынтымақтастығы бойынша барлығы 25 құжатқа қол қойылды.

Қазақстанның ірі сыртқы сауда серіктесі, негізінен, машиналарды, жабдықтарды, көлік құралдарын, аспаптар мен аппараттарды, химиялық және онымен байланысты өнеркәсіп салаларының өнімдерін, металдар мен олардан жасалған бұйымдарды жеткізеді. Минералды өнімдерді, металдар мен химия өнеркәсібі өнімдерін экспорттайды. Бұдан басқа, мобильді технологиялар дамығаннан бері Xiaomi, Huawei және OPPO сияқты қытайлық технологиялық брендтер Қазақстанда кеңінен танымал болды.

Қытай Қазақстанға тартылған шетелдік инвестициялар бойынша Нидерланды, АҚШ және Швейцариядан кейін 4 орынды иеленді.

Қазақстан мен Қытай арасында 5 тұрақты шекара пункті, 5 трансшекаралық мұнай және газ құбыры, 2 шекаралық теміржол желісі және халықаралық шекаралық ынтымақтастық орталығы жұмыс істейді. Ляньюньгандағы қытай-қазақстандық логистикалық ынтымақтастық базасы Қазақстанның Тынық мұхитқа тікелей шығуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан мен Қытайды тек саяси және сауда қатынастары ғана байланыстырмайды. Ұзындығы 1800 шақырымға жуық орасан зор шекара, елдер арасындағы көптеген стратегиялық хабтар мен логистикалық жолдар терең мәдени-гуманитарлық интеграцияны қамтамасыз етеді. Қытаймен достық қарым-қатынас азаматтарымыздың әл-ауқатын арттырады, елдер арасында визасыз режимге қол қою Қазақстан азаматтары үшін қазақтардың Қытайға деген қызығушылығын арттырды. Халықаралық ахуалдың үнемі өзгеріп отырғанына қарамастан, Қытай мен Қазақстан арасындағы достық сапаның жаңа деңгейіне жетті. Қазақстан өз тарапынан өзара тиімді ынтымақтастықты кеңейту, тату көршілік достықты тереңдету, Қытай мен Қазақстан арасындағы ортақ қауіпсіздік пен достыққа қамқорлықты қолдау үшін мүкіндіктердің барлығын дерлік қолдануда.

Қазақстан Республикасының Орталық Азия республикаларымен қарым-қатынастары. Қазақстан Республикасының Орталық Азия өңірінде геосаяси орналасуы Қырғызстанмен, Тәжікстанмен, Түрікменстанмен және Өзбекстанмен өзара қарым-қатынастарға үлкен назар аудару қажеттігін талап етеді. Бүкіл Орталық Азияның тарихи қалыптасқан бірлігі бұрынғы кеңестік республикалар негізінде құрылған жаңа тәуелсіз мемлекеттердің жақындасуына ықпал етеді.

Қазақстанның Ресей, Қытай және Орталық Азия бағыттарындағы сыртқы саясатының басты мақсаттарының бірі республика шекараларының бүкіл периметрі бойынша қауіпсіздік белдеуін қамтамасыз ету, ел егемендігін нығайту үшін қажетті сыртқы жағдайлар жасау болып табылады. Сондай-ақ, ТМД-ның басқа да мемлекеттерімен ынтымақтастыққа үлкен назар аударылады.

Сонымен қатар, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Каспий теңізін пайдалану үшін көптеген шешілмеген мәселелер болды. Бұл мәселе 20 жыл көлемінде қарастырылып келді. «2018 жылы Ақтау өткен «бестік» елдерінің саммитінде Каспий теңізінің құқықтық міртебесі туралы конвенцияға қол қойылып, теңіз түбі мен суын пайдалану кеңістігін пайдалануда Қазақстан тарихи өзіне тиесілі аймағына ие болуы үлкен жетістік саналды» [95].

Азия бағытында Қазақстанда болып жатқан процестерге айтарлықтай қолдау көрсетуге қабілетті Оңтүстік-Шығыс Азия және Азия-Тынық мұхиты өңірі мемлекеттерімен ынтымақтастықтың маңыздылығы бірінші орындардың біріне қойылды.

Қазақстан Республикасын Таяу Шығыс мемлекеттерімен біріктіретін рухани, мәдени және тарихи байланыстар, сондай-ақ, еліміз үшін өте

пайдалы олардың саяси және экономикалық даму тәжірибесі одан әрі ынтымақтастықтың негізі ретінде қарастырылады. Бұл өңір мемлекеттерінің ішінде Қазақстан үшін Түркия, Иран, Сауд Арабиясы, Израиль, Мысыр және т.б. ерекше қызығушылық тудырады.

Қазақстан Республикасы үшін ел экономикасына инвестициялардың негізгі көздерінің бірі болып табылатын Еуропа мемлекеттері ерекше маңызға ие. ГФР, Франция, Ұлыбритания және басқалары сияқты ірі және ықпалды еуропалық мемлекеттер Қазақстанның сыртқы саяси қызметінде маңызды орын алады.

Түркі әлемі интеграциясының бүгінгі бағыттары. XX ғасырдың соңында түркі халықтарының ұлттық сана-сезімінің өсуімен және тәуелсіз түркі мемлекеттерінің құрылуымен түркі халықтарының арасындағы ынтымақтастықты жақындастыру және дамыту қажеттілігі идеясы жоғарыда айтылған себептер бойынша бұқаралық болмағанымен жаңа серпін алды. Дегенмен, түркі халықтары интеграциясының мынадай алғышарттары оның қажеттілігін айқын көрсетеді және бұл идеяның түркі халықтарының ортасында кеңінен таралуы ықтимал:

1) түркі әлемінің мәдени және рухани әлеуетін сақтау және дамыту жөніндегі бірлескен күш-жігердің қажеттілігі;

2) бүкіл әлемді аймақтандыру жағдайында түркі өңірлерінің әлеуетін шоғырландыру қажеттілігі;

3) Еуразия орталығында ең қуатты жаһандық ойыншылар мүдделерінің қиылысында орналасқан түркі әлемі субъектілерінің мүдделерін орталықтандырылған түрде қорғау қажеттігі;

4) геоэкономикалық мүдделердің ортақтығы, оның ішінде мыналардан:

1. көптеген түркі елдерінің құрлықшілік орналасуы және онымен байланысты теңізден алшақтығы мен бір-бірінің тұйықталуы және теңізге және қосымша көлік бағыттарына бірлесіп шығу қажеттілігі;

2. тауарлар мен энергия ресурстары қозғалысының қолда бар және әлеуетті бағыттарының орталықтарында орналасуы және трансевроазиялық бағыттарда олардың ағындарын ынталандыру мақсатында тауарлар қозғалысы жолындағы кедергілерді төмендету қажеттілігі.

Түркі империяларының өміршеңдігі түркі армияларының әскери қасиеттерінің діни төзімділік қағидаты үйлесуімен айқындалды. Түркі империялары құлдырауының белгісі толеранттылықтың жоғалуы болды, бұл Бабуридтер империясының, Осман империясының және т.б. қалыптасуы соңғы кезеңінің мысалында байқалады.

Ежелгі түркілердің кең қоныстануы салдарынан қазіргі түркі халықтары түркі емес этностармен бірігу жолымен қалыптасты, оған түркі халықтары арасындағы нәсілдік айырмашылықтар дәлел болып табылады.

Түркі халықтарының шығу тегі туралы түрлі пікірлерді көрсететін көзқарастарды жиі кездестіруге болады: түркі халықтарының біреулері тек ежелгі түркі тайпаларының ұрпағы немесе өз тілдерін түркі тілдеріне ауыстырған осы аумақтың ежелгі тұрғындары. Әрине, генетикалық түркі

халықтары ежелгі түріктердің де, түріктер енген аумақтарда өмір сүрген жергілікті халықтардың да ұрпақтары.

Бұл жағдай, біріншіден, белгілі бір аумақта тұратын түркі халықтарының мұрасына осы аумақтан тыс қалыптасқан түркі мұрасын да, осы аумақтың түркіге дейінгі мұрасын да жатқызуға болатындығының негізі болып табылады. Мысалы, түрік халқы Орхон-Енисей руникалық жазбаларын да, Анадолыдағы ежелгі ескерткіштерді де өз мұралары деп толық негізде санай алады.

Екіншіден, ол түркі халықтарының интеграциясын нәсілдік-генетикалық іргетасқа емес, өзін-өзі тану факторына негіздеуге итермелейді, Түркі әлемінің бірлігін нығайтудың негізгі факторы жалпы түрік сана-сезімін дамыту, яғни өзін нәсілдік-генетикалық емес, түркі қоғамдастығына жатқызудың тартымдылығы болып табылады.

Жалпы түрік сана-сезімін қалыптастыру жалпы түрік тарихи мұрасын дәріптеуге тікелей байланысты, оның үстіне мәдени мұраны, империяны, жекелеген түркі халықтарының тарихи тұлғаларын қоса алғанда, тарихи мұраның көп бөлігі бірнеше түркі халықтарына немесе бүкіл түркі әлеміне қатысы бар.

Түркі әлемінің алдында бірегей құндылықтар жүйесін құрмай, ұлттық әлеуеттен құралған жалпы түрік рухани платформасын қалыптастыру және кеңейту міндеті тұр.

Түркизмнің тартымдылық дәрежесі теңдік қағидатын іс жүзінде қолдануға тікелей байланысты, яғни жекелеген түркі халықтары мен елдерінің әртүрлі әлеуеттерінің осы процеске әсеріндегі табиғи айырмашылыққа қарамастан, қандай да бір елдің гегемониясына жол бермеу.

Әлеуеті жоғары түркі елі - Түркия, сонымен қатар геосаяси маңызы зор және империялық санасы дамыған ел болып табылады. Түркияның Балқан, Таяу Шығыс және Кавказға дәстүрлі ықпалы бар және бұл өңірлерді сыртқы саяси белсенділіктің басым бағыттары ретінде қарастырады. Түркияның жекелеген топтарында түркі әлемін Түркияның әлеуетті ықпал ету саласы ретінде қарастыру орны бар, яғни бұл топтар үшін Түркияның түркі әлеміндегі немесе басқаша айтқанда, түркі әлемі есебінен Еуразиядағы ұстанымын нығайту құралы ғана болып табылады. Екінші жағынан, Түркиядан тыс жерлерде түрік елдерінің Түркияға топтасуы туралы түсінік бар.

Түрікшілдік идеясы Түркияның Еуразияда өз ықпалын тарату құралы ретінде түрікшілдікті қудалау кезеңінде кеңінен қолданылды

Түркия өз әлеуетінің арқасында түркі әлемінде шешуші рөл атқаратыны сөзсіз. Түркияның әлеуеті түркі әлемінің қалған бөлігін сақтау және нығайту үшін әрқашан объективті жұмыс істеді. Бұл ретте Түркия субъектісінің Түркі әлемі объектісіне ықпалын нығайту ретінде емес, түркі әлемі субъектілерінің бір-біріне қарай қозғалысы ретінде түркі дүниесін қалыптастыру орынды. Бұл үрдіс әлемдік аренада 1991 жылы тәуелсіздік алған Түркі елдерінің позицияларының нығаюымен басым бола бастады. Сондай-ақ, олардың түркі

интеграциясындағы рөлін күшейту, бұл, әсіресе, Әзірбайжан мен Қазақстанның мысалында байқалады. Осы үрдісті қолдау мақсатында түркі әлемінде жалпы түркілік маңызы бар жобаларды географиялық және қаржылық тарату саясаты қажет.

Қазіргі уақытта түркі әлемінің негізгі мақсаты бүкіл түркі әлемін қамтитын бірыңғай мәдени және ақпараттық кеңістік құру, яғни түркі халықтарының өркениеттік қауымдастығын тереңдету болып табылады.

Күш-жігерді түркі халықтарының саяси интеграциясына емес, гуманитарлық тұрғыдан шоғырландыру орынды, бұл келесі жағдайларға байланысты: гуманитарлық ынтымақтастық адами байланыстарды дамыта отырып, халықтар арасындағы өзара түсіністікті нығайтады, саяси интеграция кез келген жағдайда үкіметтердің белгілі бір тактикалық мүдделерімен шектеледі, ал өркениеттік бірлік ұзақ мерзімді және іргелі сипатқа ие.

Түркі халықтарының өңірлік экономикалық-саяси интеграциясы этникалық сипатқа ие болуы мүмкін, өйткені түркі өңірлері түркі емес өңірлермен экономикалық және саяси байланысты, осыған орай изоляционистік көзқарас барлық өзара байланысты өңірлер үшін шығындарға соқтырады. Бұл ретте, өңірлік интеграцияның шарты барлық түркі халықтарын біртұтас кеңістікте интеграциялауға ұмтылу, ең бастысы - түркі халықтарының мүдделерін осы бірлестікте, оның ішінде түркі халықтарының мүдделерін шоғырландырылған қорғау жолымен лайықты ұсынуды қамтамасыз ету болып табылады.

«Түркия жаңадан тәуелсіздік алған Орталық Азия және Кавказ елдерімен қарым-қатынастарын нығайтуға берік болды. Бастапқы кезде бұл қатынастар экономика, мәдениет және білім салаларын қамтыса, 2000 жылдары энергетикалық ынтымақтастық пен халықаралық бастамаларға бағыт алды. 2010 жылдары Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ), Түркітілдес елдердің парламенттік ассамблеясы (ТҮРКПА) және Түркі мәдениетінің халықаралық ұйымы (ТҮРКСОЙ) сынды платформалардың пайда болуы, түркі халықтары арасындағы бірлікті нығайтуға ықпал етті. Қорғаныс пен әскери салалар ынтымақтастықтың негізгі орталықтарына айналды. Түркия бұл жерде шешуші рөл атқарып, өзінің қорғаныс өнеркәсібінде айтарлықтай табысқа жетті, 2022 жылға қарай ішкі өндіріс көлемі 80%-ға жетті» [96].

2009 жылы 3 қазанда Әзербайжанның Нахчыван қаласында өткен саммитте Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін немесе Түркі кеңесін құру туралы келісімге қол қойылды. 2011 жылы Түркі Кеңесінің 1 – саммиті Алматы қаласында өткізілді. 2012 жылы 2-саммит Қырғызстанда, 2013 жылы 3-саммит Әзербайжанда, 2014 жылы саммит Түркияда, 2015 жылы Астана қаласында, 2018 жылы – Қырғызстанда, 2019 жылы – Баку қаласында өткізілді. 2021 жылы 31 наурыз күні Түркі Кеңесінің саммиті Түркістан қаласында өткізілуі тиіс еді, алайда пандемияға байланысты жиын «Түркістан – түркі әлемнің рухани астанасы» тақырыбында бейнеконференция арқылы ұйымдастырылды.

Түркі ынтымақтастығын нығайту нәтижесінде өңірде Түркі кеңесінің құрылымына қандай да бір жолмен кіріктірілген бірқатар халықаралық ұйымдар пайда болды. Осылайша, Түркі кеңесі өз бөлімшелері мен құрылымдарынан тұрады. Түркі кеңесінің өз органдарына Мемлекет басшыларының кеңесі, Сыртқы істер министрлерінің кеңесі, Аға лауазымды адамдар комитеті, Ақсақалдар кеңесі және Хатшылық жатады. 1993 жылы құрылған Халықаралық Түркі мәдениетінің ұйымы (ТҮРКСОЙ), 2008 жылы құрылған Түркі тілдес елдердің Парламенттік ассамблеясы (ТҮРКПА), сондай-ақ, Түркі іскерлік кеңесі, Түркі академиясы және Түркі мәдениеті мен мұрасы қоры ұйымдар болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы түрлі әлемдік және халықаралық ұйымдармен өзара тиімді қарым-қатынасқа ие және Орта Азия елдерінің алғашқыларының бірі болып әлемдік деңгейге шықты.

Тәуелсіздік алғаннан бері республика халықаралық ұйымдарға кіріп қана қоймай, оған басшылық етті, бұл елдің халықаралық аренадағы беделін арттырды.

Қазақстан мемлекеттіліктің қайта жаңғыруының алғашқы күндерінен бастап халықаралық қауіпсіздік пен сенім ахуалын нығайту, саяси және экономикалық ынтымақтастықты дамыту қағидаттарын ұстанады.

Бақылау сұрақтары:

1. Геосаяси және геоэкономикалық факторлардың ҚР сыртқы саясаты негізгі принциптерінің қалыптасуына ықпалын нақты мысалдарда көрсетіңіз.
2. Замануи сыртқы қауіптердің алдын алу әрекеттерді көрсетіңіз.
3. ҚР араб елдерімен және түркітілдес мемлекеттердің халықаралық ұйымдарымен қарым-қатынастары туралы баяндаңыз.
4. Қазақстан және Солтүстікатлант альянсы (НАТО) арасындағы қатынас туралы баяндаңыз.
5. Қазақстан және ЕҚЫҰ байланыстарын талдаңыз.

Қорытынды

«Қазақстан тарихы» оқулығы – қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолын, оның мәдениетін, салт-дәстүрі мен рухани дүниесін танып-білудің негізгі кілті. Бұл оқулық – білім алушыны тарихи оқиғалар тізбегімен ғана емес, терең мазмұнды таныммен, ел тарихының күрделі беттерін сын тұрғысынан пайымдауға жетелейтін білім беру құралы.

Оқулық ежелгі тас дәуірінен бастап, орта ғасырлық мемлекеттердің гүлденуі, Қазақ хандығының құрылуы, Ресей империясының отарлық саясаты, кеңестік жүйенің ықпалы, Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу кезеңдері және қазіргі замандағы жетістіктерге дейінгі маңызды тарихи кезеңдерді қамтиды. Әрбір тарау мен тақырыпта тарихи фактілер мен оқиғалар ғана емес, сол замандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар мен тұлғалардың тарихи рөлі де жан-жақты сипатталады.

Оқулықтың мазмұны білім алшылардың тарихи санасын қалыптастыруға, отансүйгіштік сезімін арттыруға, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды меңгертуге бағытталған. Сонымен қатар, оқулықта тарихи деректер мен оқиғаларға сыни тұрғыдан қарап, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау, тарихи тұлғалардың рөлін бағалау сияқты дағдыларды дамытуға ерекше көңіл бөлінген.

Бұл оқулық тек білім көзі ғана емес, жас ұрпақтың бойында отансүйгіштік, тарихи жауапкершілік, ұлттық мақтаныш сезімін қалыптастыратын тәрбие құралы ретінде де маңызды. Оқырман тарихты білу арқылы өткеннен сабақ алып, болашаққа сеніммен қадам басады.

Оқулықтың қосымшасында берілген «Қазақстан тарихы» пәнінің тақырыптарына арналған практикалық тапсырмалар — білім алушылардың тарихи білімдерін тереңдетіп, оларды сыни тұрғыдан ойлауға, ақпаратты талдауға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Бұл тапсырмалар білім алушылардың теориялық білімдерін нақты тарихи деректермен байланыстырып, олардың тарихи оқиғалар мен үдерістерді терең түсінуіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, практикалық тапсырмалар білім алушылардың коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге, өз ойларын нақты және дәлелді түрде жеткізуге үйретеді. Бұл олардың болашақта түрлі салаларда табысты болуына негіз қалайды.

«Қазақстан тарихы» оқулығы – еліміздің тарихи жадын жаңғыртып, ұлттық сана мен рухты нығайтатын, терең әрі мазмұнды оқулық. Ол білім алушылардың дүниетанымын кеңейтіп, азаматтық көзқарасын қалыптастыруда айрықша рөл атқарады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер:

- 1 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, - 2006. - 8 т. - 704 б.
- 2 Гросул В.Я. О периодизации всемирной и отечественной истории. // Российская история. – 2007. - №3. - С. 122-139.
- 3 William A. Green Periodization in European and World History. // Journal of World History. – 1992. - Vol. 3, - № 1, - P. 13-53. <http://www.jstor.org/stable/20078511>.
- 4 Омарбеков Т.О., Тулешова У.Ж., Бижанова М. Тарихты кезеңдеудің жаңа міндеттері (орыс және қазақ тарихнамасы негіздерінде). // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. - 2017. - №1 (84). - Б.4-13.
- 5 Қозыбай тегі М. Ата тарихы туралы сыр (қазақ халқының тағдыры туралы). // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы, - 1993. - №1 (187), - Б. 11-18.
- 6 Мельников М., Яхонтов А., Дарвинизм негіздері. - Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, - 1945. - 359 б.
- 7 Добрышевский С.В. Предшественники. Предки? Ч.1. Австралопитеки. Ч.2 Ранние homo. Изд. 3-е. - Москва: Ленанд, - 2012 – 208 с.
- 8 Ваганова. Новые подходы к проблеме антропогенеза. // XXI век: актуальные проблемы исторической науки. Материалы международной научной конференции. - Минск. - 2004. - 243 с.
- 9 Байпаков К., Таймагамбетов Ж. Археология Казахстана. - Алматы: Қазақ университеті. - 2006. - 356 с.
- 10 Таймагамбетов Ж., Сойкина Н. Искусство палеолита Евразии. - Алматы: Хантәңірі, - 2016. - 231 с.
- 11 Зайберт В. Ботай. Дала өркениетінің бастауында. - Алматы: Балауса, - 2011. - 475 б.
- 12 Астафьев А. Маңғыстау түбегінің неолиті және энеолиті. - Астана: б.ж., - 2014. - 359 б.
- 13 Төлеубаев Ә. Қазақстан археологиясының қола және ерте темір дәуірі мәселелері: таңдамалы еңбектер мен мақалалар. - Алматы : Service Press, - 2013. - 520 б.
- 14 Абуев Қ. Шоқан Уәлиханов және оның замандастары. - Алматы: ТОО Лантар Трейд, - 2018. - 248 с.
- 15 Марғұлан Ә. Шығармалары. Алматы: Алатау баспасы, - 2009. - 432 б.
- 16 Таңбалы. Тамгалы. Tamgaly. - Алматы: Эффект. - 2012. - 192 б.
- 17 Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н.э. – III в. н.э.). / Хрестоматия. - Ташкент: Гостехиздат УзССР. - 1940. - 172 с.
- 18 Көмеков Б., Галиев А. Мөде қаған: Тарих, тұлға, уақыт. - Алматы: Аруна, - 2007. - 96 б.
- 19 Жумагулов К.Т. Атилла. Великие имена древности и тюркских каганатов. <https://iie.kz/?p=25881&lang=ru> (10 апреля 2023 г.).

- 20 Зәкен Т. Атилла. Балқан тауға барғандар. - Нұрсұлтан: Фолиант. - 2020. - 158 б
- 21 Байқошқарұлы Б., Сартқожаұлы Қ. Үйсін хандығы. Монография. – Алматы: ARNA, - 2016. – 160 б.
- 22 Сұлтан Ж. Ежелгі ұлыс тарихы. - Алматы: Атажұрт, - 2012. - 293 б.
- 23 Акишев К., Байпаков К., Ерзакович Л. Древний Отрар (топография, стратиграфия и перспективы). - Алматы: Наука, - 1972. - 213 с.
- 24 Литвинский Б. Джунский могильник и некоторые аспекты кангюйской проблемы // Совестская Археология. - 1967. - №2, - С.29-37
- 25 Ұлы Дала мемлекеттері. (ғыл.кеңес. З. Қинойтұлы). - Алматы: Аруна, - 2006. - 215 б.
- 26 Erkoç H.I. Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu / Foundation of the Western Türk Qağanate. // Hacetepe universitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. - 2016. - №33. - S.43-71
- 27 Досымбаева А.М. Батыс Түрік қағанаты. Қазақ даласының мәдени мұрасы. - Алматы: б.ж., - 2007. - 167 б.
- 28 Сейдалыұлы Қ. Түргеш қағанаты. – Шымкент: б.ж., - 2022. - 143 б.
- 29 Кляшторный С., Султанов Т. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение. - 2004. - 368 с.
- 30 Камолидинов Ш., Илхамов З. Источники по средневековой истории Средней Азии. Ташкент: ТГПУ. - 2018. - 82 с.;
- 31 Агаджанов С. Основные проблемы истории огузских племен Средней Азии. – Ленинград: ФИТН. - 1967. - 220 с.
- 32 Қашғари М. Түрік тілінің сөздігі. 3-томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Сөздік-Словарь, - 2006. - 376 б.
- 33 Бартольд В. Общие работы по истории Средней Азии. Сочинения в 9-ти томах. Москва: Наука, - 1963. - Т.2. – 1020 с.
- 34 Ахинжанов С. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. - Алматы: Ғылым, - 1989. - 294 с.
- 35 Исақұлов Е., Оразбай З. Шыңғыз хан. –Алматы: BRK Group. - 2020. - 464 б.
- 36 Хара-Даван Э. Чингис хан как полководец и его наследие. - Москва: Ламартис. – 2021, - 354 с.
- 37 Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. - Алматы: Дәуір. - 2013. - 580 б.
- 38 Есім Ғ. Шыңғыз хан туралы тосын пікір // Ана тілі. – 2022. - №8, - 3 б.
- 39 Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Санкт-Петербург: Издательство Академии наук. - 1963. –Т.1. - 760 с.
- 40 Жұмағұлов Қ., Әбдімомынов Н. Алтын Орданың сауда-саттық байланыстарының негізгі бағыттары // ҚазҰУ Хабаршы. Тарих сериясы. - 2018. - №3(90). – Б. 86-88.

41 Сабитов Ж., Кушкумбаев А. Улусная система Золотой Орды в XIII-XIV веках: к вопросу о локализации Ак Орды и Кок Орды // Золотоордынское обозрение. - 2013. - №2. - С.60-65

42 Атыгаев Н. Казахское ханство в потоке истории. - Алматы: Елтаным. - 2015. - 384 с.

43 Атыгаев Н. Казахское ханство: Очерки внешнеполитической истории XV-XVIII вв. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт. МКТУ им. Ясави. - 2023. - 225 с.

44 Тынышпаев М. История казахского народа. - Алматы: Санат. - 2009. - 224 с.

45 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. / Жауапты ред. Ж.О.Артықбаев. - Астана: Алтын кітап. - 2007. - 272 б.

46 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. - Алматы: Сардар. - 2014. - 520 б.

47 Жолдасбаев С. М.Х.Дулати және XV-XVI ғғ. Қазақ хандығы. - Алматы: Қазақ университеті. - 2000. - 112 б.

48 Султанов Т. Рождение казахской государственности: история Казахского ханства. - Алматы: Мектеп. - 2003, - 203 с.

49 Тарихи Рашиди еңбегінің әдеби әлемі. Алматы: Полиграфкомбинат. - 2009. - 200 б.

50 Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди, парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей. Жалпы ред. басқарған және алғысөзін жазған Әбсаттар Дербісәлі. - Алматы: Тұран, - 2003. - 318 б.

51 Материалы по истории Казахского ханства XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений. Составители: С.Ибрагимов, Н.Мингулов, К.Пищулина. - Алма-Ата: Наука, - 1969. - 652 с.

52 Султанов Т. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз хана. - Алматы: Дайк-Пресс. - 2001. - 276 с.

53 Қожамжарова Д.П. Қазақ хандығы. Тараз: Big neo service. - 2015. - 255 б.

54 Артықбаев Ж.О. Жеті жарғы – мемлекет және құқық ескерткіші. - Алматы: Жеті жарғы. - 2012. - 192 б.

55 Моисеев В. Джунгарское ханство и казахи XVII XVIII вв. Алматы: Ғылым. - 1991. - 238 с.

56 Хафизова К. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. - Нұрсұлтан: КИСИ при Президенте РК, - 2019. - 480 с.

57 Қожа М. Абылай тұлғасын зерттеудің өзекті мәселелері // Алтын Орда мемлекеті: тарихы мен тағылымы. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы. - Нұр-Сұлтан, - 2019. - 165 б.

58 Уәлиханов Ш. Мақалалар, жазысқан хаттар. Абылай. - Алматы. - 1949. - 169 б.

59 Смағұлұлы О., Қожа М., Оразаққызы А. Абылайхан. Тарихи антропологиялық зерттеу. - Алматы: Атамұра, - 1999. - 176 б.

60 Добросмыслов А. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. - Ташкент, - 1912. - 204 с.

61 Буйраева Ж.Ө., Ахантаева Ә.Ж. Қазақстан тарихы (электронды оқу құралы). Алматы. – 2014. – 91 б.

62 Избасарова Г.Б., Маден А.Т. Казахская региональная элита второй половины XIX-начала XX в. и ее трансформация (по материалам Актюбинского региона) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 139. – №. 2. – С. 29-50. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-139-2-29-50

63 Артықбаев Ж.О. Қазақстан тарихы, - Астана: Алтын кітап, - 2004. – 159 б.

64 Кенесары Қасымов (1802-1847). / құраст. К.Әбікенова. - Алматы: Аруна. - 2017. - 24 б.

65 Рязанов А.Ф. Кенесары. Восстание Кенесары Касымова (1837-1847 гг). - Алма-Ата: Айқап, - 1993. - 32 с.

66 Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: сборник документов и материалов. Сост. Т.В.Котюкова. – Москва: Марджани, - 2016. - 468 с.

67 Көкебаева Г.К. 1916 жылғы көтеріліс: ХХІ ғасыр тұрғысынан көзқарас. // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. - 2016. - №2 (81). – Б.12-20.

68 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. - Алматы: Санат, - 1995, - 368 б.

69 Озғанбай Ө. Қайраткер Қаратаев. - Алматы: Арыс, - 2013. - 252 б.

70 Смагулова С. Көлбай Төгісов және Үш жүз партиясы. - Алматы: Арыс, - 2009. - 226 б.

71 Қойгелдиев М. Қазақ елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (ХІХ-ХХІ ғ. басы). -Алматы: Дәстүр. - 2014. - 428 б.

72 Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы. - 2017. - 405 б.

73 Бәкір Ә. Алаш қозғалысы саяси топ басшыларының әлеуметтік көзқарастары. - Астана: Сарыарқа. - 2008. -155 б.

74 Құмырзақұлы А. Алаш идеясы – қазақ мемлекеттілігінің төлқұжаты. <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100>

75 Илиясова Қ. Қазақ съездері: қаулы-қарарлары мен шешімдері (1917-1919 жж) Құжатар жинағы. – Қызылорда: Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, - 2003. - 176 б.

76 Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. - Алматы: Туран. - 1997. - 360 с.

77 Тұрсұн Х. Алаш һәм Түркістан. - Алматы: Ел шежіре. - 2013. – 382 б.

78 Қазақстандағы ашаршылық. 1921-1923. Сборник документов и материалов. - Алматы: Алматы-Болашақ, - 2021. - 751 с.

79 Төреқұлов Н. Дипломат. Шығармалар. / құраст.: "Нәзір қорының" шығ. тобының мүшелері Ы. Ысмайылұлы, - Алматы: Қазақстан, - 1997, - 336 б.

80 Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, - 1995. – 256 б.

- 81 Қозыбаев М. Киелі тәуелсіздік. - Алматы: Баспалар үйі. - 2009. - 448 б.
- 82 Охотин Н.Г., Рогинский А.Б. О масштабе политических репрессий в СССР при Сталине: 1921-1953. // Демоскоп Weekly. - 2007. №313/314, - С.37-49.
- 83 Попов В.П. Государственный террор в советской России. 1923-1953: источники и их интерпретация //Отечественные архивы. - 1992, - №2, - С.26-32.
- 84 Вишневский А.Н. Общее число репрессированных. // Демоскоп Weekly, - 2007, - №313-314. –С.57-66.
- 85 Земсков В.Н. Демография заключенных, спецпоселенцев и ссыльных. // Мир России. - 1999. - №4. - С.115-121.
- 86 ALASH-ALZHIR. Саяси қуғын-сүргін және тоталитаризм құрбандарының Алжир мемориалды мұражай кешені. - Астана: Сарыарқа, - 2011. - 383 б.
- 87 ҚР БПСЕАК 9-қор. 54-п.
- 88 Ермұхан Бекмаханов туралы естеліктер. /құраст. Х.Адабекқызы. - Алматы: Білім. - 2005. - 224 б.
- 89 Казахстан: Послевоенное общество 1946-1953 гг. // Материалы международной научно-практической конференции. - Алматы: Арыс. - 2012. -- 323 с.
- 90 Мәлікова С. Тың эпопеясы тарих таразысында: Қазақстанның солтүстік аймағында жүргізілген 1954-1964 жылдардағы аграрлық реформаның сырлары мен қырлары. - Алматы: Сөздік-Словарь, - 2020. - 118 б.
- 91 Аймахан Қ. Тәуелсіздік желтоқсаннан басталады. - Алматы: Қазығұрт. - 2012. - 304 б.
- 92 Әминов Т.М. Қазіргі Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Алматы: «Бастау», - 2020. - 480 б.
- 93 Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси дамуы. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8827>
- 94 Бурнашев Р.Р., Черных И.А. Казахстан в евразийской миграционной системе: ключевые тренды начала 2020-х годов. // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – 2024. - №2(106). – С.19-31. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2024.v106.i2-02>
- 95 Сулейменов Т.С. Страницы нашей независимой истории: 30 лет. // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия Международные отношения и международные права. – 2021. №3 (95). – С.4-9
- 96 Bazarbayev K., Zhanaltay Z., Amirbek A. A new frontier in relations between Türkiye and Turkic republics: cooperation in defense industry. // Bulletin of KazNU. Series of international relations and international law. - 2024. - №1(105). – P.60-68. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2024.v105.i1.06>

ГЛОССАРИЙ

Автономия – бір мемлекеттің шеңберіндегі жеке ұлттың саяси жағынан өзін-өзі билеуі, жеке басқарушылық

Австралопитектер (лат. *оңтүстік* + *грекше маймыл* дегенді білдіреді) - қазып алынған екі аяқпен жүретін адам тәрізді приматтар.

Азық-түлік салғырты (продовольственная разверстка) - 1919-1921 жж. Кеңес өкіметінде ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау жүйесі. РКФСР Халық комиссариатының 11.01.1919 ж. декретімен шаруалар мемлекетке басы артық астық және өнімдерді тұрақты бағамен беруге міндетті болды. Азық-түлік салғырты соғыс коммунизм саясаты елдегі әскери экономикалық қиын жағдайларға байланысты енгізілген.

Азық-түлік салығы 1921-1923 жж. РКП(б) X съезінің шешіміне сәйкес шаруа қожалықтарынан азық-түліктей алынды. Бұл азық-түлік салғыртын алмастырды. Жаңа экономикалық саясаттың алғашқы актісі. Азық-түлік салығы шаруалардың материалдық мәртебесін күшейтіп, астық және басқа өнімдерді өндіруді арттырды.

Алаш қозғалысы – XX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық күресі

Аксиома – нанымдылығы ақиқат (шындық) болғандықтан логикалық дәлелдеусіз алынатын қағида

Ангоб (фр.) – қыш бұйымдарының сыртқы кедір-бұдырын тегістейтін және оған қандайда бір түс беретін ақ және түрлі түсті саздан жасалатын қаптау материалы.

Антропogонизм (грек, дау, күрес) – қайшылық, озара оштескен екі жақтың, ағымдардың келісімге келмейтін күресін сипаттайтын қарама-қарсылық.

Анимизм (лат. *жан, рух*) – табиғаттан тыс, көзге көрінбейтін, тірі және өлі табиғат құбылыстарын басқаратын құбылыс бар деп түсінушілік.

Антропология (*антропо+логия*) адамның жаратылысы мен эволюциялық даму жолын, адамзат нәсілінің пайда болуы мен адамның қалыпты дене құрылысының қалыптасу барысын зерттейтін ғылым.

Антропогенез (*антропо+ генез*) – адамның дене қалпының қалыптасуындағы тарихи-эволюциялық процесс, оның бастапқы еңбек қызметі, сөзі.

Аридтік зона – егіншілік тек қолдан суару арқылы ғана дамуы мүмкін, ылғалдылығы аз географиялық зоналардың (шөл және шөлейт) жинақтама атауы

Архантроптар (грек, *ежелгі адам*) – эволюциялық даму деңгейі мен мәдениеті жағынан бір-біріне ұқсас қазып алынған ежелгі адамдардың қаңқалары (зиджантроп, питекантроп, синантроп және т.б.)

Археология (грек сөзі *archaeology*) – ежелгі адамдардың тарихын заттық және материалдық қазба ескерткіштердің негізінде зерттейтін тарих ғылымының бір саласы.

Асар – ауқымды да күрделі жұмыстарды атқаруда бірлесіп көпшіліктің көмегімен еш қайтарамсыз пайдалану дәстүрі.

Атпа – ағаш ожау тәріздес егінге су шығаратын қарапайым құрылғы.

Әлеуметтік революция – тарихи ескірген қоғамдық құрылыстан неғұрлым прогрессивті түріне өту тәсілі; қоғамның барлық әлеуметтік-экономикалық құрылымындағы түбегейлі сапалық төңкеріс.

«Барбаросса жоспары» (нем. «қасиетті Рим империясы» императоры I Фридрих Барбароссаның есімімен аталған) – фашистік Германияның КСРО-ға қарсы агрессиялық соғысының жоспары осылай аталған. Жоспарда кеңес әскерлерінің негізгі бөлігінің Ресейдің ішіне қарай шегінуіне жол бермей отырып, Днепр және батыс Двина өзендерінің батыс жағында талқандау көзделді. Одан кейін Мәскеуді, Ленинград пен Донбасты алып, Архангельск-Еділ-Астрахань бағытына шығу жоспарланды.

Басыбайлылық (крепостнойлық) құқық шаруалардың феодалға бағыныштылығының бір түрі: оларды жерге бекітіп қояды және феодалдың әкімшілік сот биліктеріне бағынады.

Бесжылдық жоспар (бесжылдық) КСРО-дағы әлеуметтік-экономикалық дамуды бір орталықтан жоспарлаудың негізгі нысаны. Мемлекеттік бесжылдық жоспар партия съездерінің шешімдері негізінде жасалды.

Большевиктер – саяси партия. 1903 жылы Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының II съезінде ұйымдастырушы мәселелерге қатысты тартыста В.И.Лениннің басшылығында жақтаушылар көпшілік дауыс алғанына байланысты осылай аталып кетеді. Марксизм идеяларымен қаруланған бұл партия кейін коммунистік деп аталды.

Буржуазиялық революция – феодалдық құрылысты немесе оның қалдықтарын жоюды алдына мақсат етіп қоятын революция; тәуелді және отар елдерде ұлттық тәуелсіздікті алуға бағытталған.

Бюджет тапшылығы – мемлекет бюджетінің кірісінен гөрі шығысының артып кетуі.

Верста – ескі орыс ұзындық өлшем бірлігі, 500 құлашқа немесе 1,06 км тең.

Гурхан (түркі-моңғ. кур-гур) – Орталық Азия халықтарының кейбір көшпелі тайпаларының бірлестігі, өз еріктерімен біріккен 8 тайпаның конфедерациясында Гурхан атағын қарақытай билеушісі иеленген.

Гиперинфляция – бағалар тез өсіп, инфляцияның шарықтап кеткен түрі

Гейдельберг адамы – қазып алынған ежелгі адамдардың бір түрі. 1907 жылы Гейдельберг қаласының (Германия) оңтүстік шығысында, 17 шақырым жерде Мауэр деревнясынан адамның төменгі жақ сүйегі табылған.

Девальвация (лат. *de* - күшін жою; *valeo* — мәнді, құны бар) – халықаралық қаржы нарығындағы, ұлттық қаржы бағамының төмендеуі, қаржы қорының азаюы, мемлекеттің төлейтін теңгерімі және тез арадағы сауданың төмендеуімен байланысты, ұлттық ақша бірлігінің тұрақты құндылығының заңды дәрежеде төмендеуі, құнсыздануы

Декларация (лат. *declaratio* хабарлау, жариялау) – мемлекет, үкімет, партия және ұйымдар атынан мәлімдеме.

Демократия – өкімет билігі халықтың қолында болатын құрылыс, халық билігі.

Демография халықтың құрамын, санын және өсуін зерттейтін ғылым.

Декрет (лат. *decretum* қаулы) – қандайда бір мәселе бойынша заңдық күші бар жоғары биліктің қаулысы.

Депортация (лат. *deportatio* - шығару) – мемлекеттен тұлғаны мәжбүрлеп шығару. Депортация жиі басқа бір мемлекетке шығып кеткен шетел азаматтарына немесе азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қолданылады.

Диаспора (гр. *διασπορά* - шашыраңқы) – ұлттық ата-жұрты болып табылатын елден тысқары өмір сүретін халықтың бір бөлігі. Диаспора ұлттық шығарып жіберу, геноцид қаупі және т.б. факторлар әсерімен пайда болады.

Диктатура (лат. *dictatura* шексіз билік) – мемлекеттегі билікті жүзеге асыру жүйесі; адамның, топтың, таптың шексіз билігі.

Доктрина (лат. *doctrina*) – теориялық немесе саяси принциптерді басқаратын ілім, ғылыми немесе философиялық теория.

Жандармерия (фр. *gendarmérie*) әскери ұйымы бар және елдің ішінде және әскерде күзет функциясын орындайтын полиция. 1827-1917 жж. Ресейде жандармдар корпусы саяси полицияның ролін атқарды.

Жаңа экономикалық саясат – ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы КСРО-да Азамат соғысы салдарынан қираған ел экономикасына жеке меншік иелерін тартып, адамдардың өз еңбегіне мүдделілігін орнықтыруға бағытталған әрекет. Оның мәнісі азық-түлік салғыртын азық-түлік салығымен алмастырып, жеке меншіктің түрлі формаларын пайдалануға жол ашу болды.

Жатақ – дәстүрлі қазақ қоғамындағы көшіп-қонатын күш көлігі болмағандықтан, үнемі қыстауда немесе қала маңында тұрып күн көрген кедейлердің ерекше әлеуметтік тобы.

Жәдитшілдік – ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасында өріс алған қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық қозғалыс.

Жоспарлы экономика — өндіріс пен бағаны мемлекет толық бақылауда ұстайтын жүйе.

Жұт – ауа райының аса қолайсыз құбылыстары (қуаңшылық, жерді көк мұз басуы, тағы да басқа) салдарынан белгілі бір аймақ тұрғындарының экономикалық күйзеліске ұшырауы.

Жұмысшы факультеті (рабфак) – КСРО-да 1919–1930 жылдары ересектерге арналып ашылып, жалпы білім берген оқу орындары.

Идеология (грек, *idea* ұғым, түсінік. *Logos* соз; ұғым, ілім) саяси, құқықтық, өнегелілік, діни, эстетикалық және философиялық көзқарастар мен идеялардың жүйесі, онда адамдардың шындық болмысқа қатынастары танылады және бағаланады.

Иммиграция (латынша *im-migrare* – көшіп келу) – қоныстанушылық, келімсектік, бір мемлекет азаматтарының екінші бір мемлекетке тұрақты немесе уақытша (Қазақстан заңнамасы бойынша алты айдан көп мерзімге) тұру үшін көшіп келуі.

Индустриаландыру – халық шаруашылығының барлық салаларында ірі машина өндірісін құру процесі.

Интеграция (лат. *integer* тұтас) – бір типтес қоғамдық құрылыстағы екі немесе одан да көп мемлекеттердің экономикадағы ұлттық шаруашылықтарының бір-біріне үйлесуі және бірігуі.

Интенсивті эконмика – техника мен технологияның жетілдірілуі арқылы ұлттық өнімнің тиімді өсуі.

Интервенция (лат. *interventio* кірісу. араласу) бір немесе бірнеше мемлекет бірлесіп, өзге мемлекеттің ішкі ісіне немесе үшінші мемлекетпен арақатынасына күш қолдану арқылы араласуы. Интервенция әскери экономикалық дипломатиялық идеологиялық болуы мүмкін.

Ирридента – өз тарихи отанында тұрып жатқан, алайда ол аумақта түрлі себептермен өзге ел құрамына еніп, сонда қалып қойған этникалық топ.

Кадеттер – Конституциялық-демократиялық партия (КДП) мүшелері. Кадеттер 1917 жылы Ақпан төңкерісінде монархияны сақтап қалуға күш салса, көп ұзамай сол жылы болған Қазан төңкерісі кезінде республикалық жүйені жақтады.

Казачество - Қазан революциясына дейінгі Ресейдегі әскери сословие. Басыбайлы шаруалардың бір бөлігі қанауға шыдай алмай Ресейдің оңтүстігі мен шығысына қашып барып ХҮ-ХҮІІ ғғ. әскери-феодалдық сословие ретінде пайда болды. Казактар тек өзінің бостандығын алып қана қойған жоқ. Ресей мемлекетінің шекара қауіпсіздігін де қорғады.

Капитализм (лат. *capitalis*) – капиталистік қоғамның үстем табы, өндірістің маңызды құралдарының меншік иесі, жалдамалы еңбекті пайдалану.

Кебеже – сүрленген етті, кептірілген құртты және басқа тағамдарды салып қоятын көшпенділердің үй жиһазы.

Кесінді (отрезки) – 1861 жылғы реформадан кейін помещиктің есебінен шаруалардың пайдалануына бөлініп берілген жер кесіндісі.

Коллегия (лат. *collegium*) – Ресейде 1 Петр кезінде құрылған мемлекеттік басқарудың жекелеген салаларын басқаратын орталық мекеме.

Колония (лат. *colonia* қоныстандыру) – саяси жөне экономикалық дербестігінен айырылған және арнайы режиммен басқарылатын, басқа шетелдік мемлекеттің қоластына қарайтын ел немесе аумақ.

Конфедерация – тәуелсіз мемлекеттердің белгілі бір ортақ мақсатқа жету үшін жасасқан тұрақты одағы.

Кооперация (лат. *cooperatio* бірлесу) – 1) еңбекті ұйымдастыру нысаны, онда көп адамдар бір-біріне өзара байланысты бір немесе әртүрлі еңбек процесіне бірлесіп қатысады; 2) кооператив мүшелерінің топтық

меншігіне негізделген өндірісті социалистік ұйымдастыру нысандарының бірі.

Кордон – шекара күзеті болатын жер.

Қаған – көптеген түркі халықтарының ерте ортағасыр кезеңіндегі мемлекет басқарушысы. «Қаған» термині бірінші рет қытай шежірелерінде 312 жылы жазылған. Алғашқыда «қаған» атағын жужандардың билеушілері, VI ғасырдың ортасынан бастап Түрік қағанаты, кейін ол басқа да генетикалық байланыстары бар түркі тілдес халықтар мен мемлекеттері иеленген.

Қола дәуірі – қоладан қару-жарак, әшекейлер мен үй мүліктерін жасау кеңінен тараған мәдени-тарихи кезең. Хронологиялық шеңбері - б.з.д. III мыңжылдық - б.з.д. I мыңжылдықтың басы.

Қызыл отау – Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы қыз-келіншектердің сауатын ашу үшін ұйымдастырылған киіз үй.

Манифест (лат. manifestum шақыру) – 1) қандайда бір ірі саяси оқиғаға байланысты халыққа арналған мемлекеттік жоғары биліктің немесе мемлекет басшысының актісі; 2) қызметінің бағдарламасы мен принииптері қамтылған саяси партиялардың декларациясы, шақыруы.

Мануфактура (лат. Manus рука + factura дайындау) – еңбек бөлінісіне және қолмен істейтін қолөнер техникасына негізделген кәсіпорын.

Мауераннахр (мавераннахр - араб.) Әмудария және Сырдария өзендері аралығындағы жер. Орталығы Самарканд қаласы. VII ғасырдан басталған атау.

«*Маусым жарлығы*» тыл жұмыстарына және соғыс жүріп жатқан аудандарда қорғаныс құрылыстары мен әскери жолдарды салуға Терек және Кубань облыстарынан, Закавказьеден, Орта Азиядан, Қазақстан мен Сібірден жат- жұрттықтардан әскерге мобилизация жариялау туралы патша жарлығы. 1916 жылы 25 маусымда шықты.

Мемлекет – қоғамдық еңбек бөлінісі, жеке меншіктің шығуы мен таптардың құрылуы нәтижесінде пайда болды. Мемлекеттің белгілері: 1) мемлекеттік биліктің функцияларын жүзеге асыратын органдар мен мекемелердің ерекше жүйесінің болуы; 2) мемлекет рұқсат беретін белгілі бір нормалар жүйесін бекітетін құқықтың болуы; 3) сол мемлекеттің қарауына жататын аумағының болуы.

Миграция (лат. migratio — көші-қон, қоныс аудару) – адамдардың (мигранттардың) қандай да бір аумақтардың шекарасынан өтіп, ұзақ уақытқа немесе біржолата қоныс тебу процесі.

Мифология (грек, аңыз, ертегі, сөз, әңгіме) – алғашқы қауымдық құрылыстың адамдарына тән дүние туралы қиял-ғажайып ұғым.

Наркескен (қаз.) – жекпе-жек ұрыстарда пайланатын қылыш тәрізді қару.

Нарықтық экономика — сұраныс пен ұсыныс заңына негізделген, жеке меншікке және бәсекелестікке негізделген жүйе.

Неандертальдар (Германиядағы Неандерталь алқабының атауына байланысты) – ерте палеолитте өмір сүрген ежелгі адамдар (палеонтроптар).

Оппозиция (лат. *oppositio* қарсы тұрушылық) – қандайда бір саясатқа қандайда бір әрекетпен, көзқараспен қарсы тұру, қарсылық білдіру; 2) көпшіліктің немесе саясат жүргізушінің үстемдік ететін пікіріне тіке қарсы шығатын партия немесе топ.

Ұжымдастыру (коллективизация: лат. *coilekti vus* жинақтаушы) – қоғамдастырылу; ауыл шаруашылығын (социалистік елдерде) ұжымдастыру, ұсак жеке-жеке болған шаруа шаруашылықтарын ірі социалистік ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына - артельдерге, колхоздарға және т.б. біріктіру.

Ұлт (нация, лат. *patio* тайпа, халық) – қауымдастықтың қалыптасу процесінде оның аумағы, экономикалық байланыстары, тілі, мәдениетінің ерекшелігі мен мінез-құлқы қалыптасатын адамдардың тарихи қауымдастығы.

Панисламизм – барлық мұсылман қауымының біртұтас ислам мемлекетіне бірігуін негіздейтін діни-саяси идеология.

Пантүркизм – түркішілдік, XX ғасырдың басында пайда болған, Түркияның қамқорлығымен түркі тілдес халықтардың бір мемлекетке бірігуін көздейтін ағым.

Петиция (лат. *petitio* – сұрау) – ұжымдық үндеу (талап, тілектер, өтініштер). Мемлекет басшысына немесе жоғары өкімет органына көпшілік атынан тапсырылатын жазбаша өтініш.

Питекантроп (грек, *маймыл, адам*) – ең ежелгі адамдардың бір түрі. Оның қаңқаларын бірінші рет голландтық дәрігер Е. Дюбуа 1890-1892 жж. Ява аралынан тапқан.

Прогрессивті – бүкіл адамзат тарихы мен қоғамның заңды түрде дамып, алға басу үдерісі.

Пролетариат (жұмысшы табы) – капиталистік қоғам таптарының бірі; өндіріс құралдарынан айырылған жалдамалы жұмысшылар, олар өздерінің жұмыс күшін сатып күн көреді.

Пролетарлық (Социалистік) революция – коммунистік партияның басшылығымен жұмысшы табының шаруа еңбеккерлерімен одақтасып жасаған революциясы.

Рабат (араб.) – шахристаннан тыс жерде орналасқан ортағасырлық Шығыстың феодалдық қалалары маңындағы қолөнер қоныстары.

Революция (лат. *revolutio* бұрылыс, төңкеріс) – бір формациядан екіншісіне тез секіріп өтетін түбегейлі төңкеріс, қандайда бір табиғат, қоғам, сана құбылыстарын күрт өзгерту. Мұндай секірістер эволюциядан да, реформадан да өзгеше ерекшеліктерге ие.

Репатриант – тарихи отанына қайтқан қандастар.

Реформа (лат. *reformo* қайта жасау, жаңарту) – қолданыстағы әлеуметтік, қоғамдық өмірдің қандайда бір жақтарын жаңарту, өзгерту, қайта құру;

- кез келген мазмұндағы жаңа өзгерістер түрінде болады, бірақ реформа деп әдетте прогрестік қайта жаңаруды айтады.
- Саяси партия* (лат. pars бөлік, топ) – белгілі таптың немесе әлеуметтік бөліктің мүдделерін жақтайтын және белгілі бір мақсаттар мен идеалдарға қол жеткізуде оның саяси қызметін басқаратын саяси ұйым; таптық ұйымның ең жоғарғы түрі.
- Синантроп* – қытай адамы. Оның қаңқасы бірінші рет Қытайда Пекин қаласының маңынан табылған.
- Сұлтан* (араб-түрік тілдерінде билік, билеуші), шығыстың кейбір мұсылман елдерінде ірі феодалдары да осылай атаған. Қазақстанда сұлтан атағы Шыңғыс ханның тұқымдарына берілген. Тәуке хан «Жеті жарғыда» сұлтан атағын заң жүзінде бекітті.
- Сырмақ* (қазақша сыру, тігу) – төсеніштің бір түрі. Қазақтар сырмақты әртүрлі әдіспен, ою-өрнектер салып, әсемдеп тігетін болған.
- Тамға* (қаз. таңба) – алғашқыда моңғолдар оны малға таңба салу үшін пайдаланған, кейін қазақ хандығында құжаттар мен іс қағаздарына басылатын мөрді осылай атаған.
- Тәркілеу* (конфискация: лат. confiscatio) – 1) мүлікті, ақшаны және т.б. сот актісіне сәйкес мемлекет меншігіне күштеп әрі ақысыз тартып алу; 2) басылымды айналымнан алып қою.
- Тенденция* (лат. tendentia бағыттаушылық) – қандайда бір құбылыстың, ойдың, идеяның дамуын бағыттау.
- «Тоқырау жылдары»* – 1965-1985 жылдар аралығында Қазақстан экономикасының бұрынғысынша техникалық прогреске қабілетсіз, қарабайыр дамуы. Өнеркәсіп, өндіріс орындарының өнім, табыс бермей дағдарысқа ұшырауы
- Толеранттылық* (лат. tolerantia – төзімділік, көнбістік) – басқа ойға, көзқарасқа, наным-сенімге, іс-әрекетке, әдет-ғұрыпқа, сезім-күйге, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиет
- Тотемизм* (тотем солтүстік америка үнділерінің оджибве тайпасының тілінде *оның тегі* дегенді білдіреді) – белгілі бір адамдар тобының арасындағы табиғаттан тыс құдыретті туыскандық туралы ұғыммен байланысты қоғам ру-тайпаларының сенімінің, аңыздарының, салттарының және дәстүрлерінің жиынтығы, екінші жағынан тотемдер деп жануарлар мен өсімдіктердің түрлерін айтады.
- Тұмар* – пәле-жаладан сақтану үшін мойынға тағып жүретін қасиетті зат.
- Шахристан* (иран.) – ортағасырлық Шығыстағы қорғаны бар феодалдық қалалардың негізгі орталығы.
- Федерация* (лат. foederatio одақ, бірлестік) – мемлекітік құрылымның нысаны, онда федералдық бірлестік құрамына мемлекеттік - федерация мүшелері кіреді.
- Экономикалық дағдарыс* (артық өндіріс дағдарысы) – экономиканың дамуы барысында өндіріс ырғағының бұзылуын күштеп қалпына келтіру. Ол өндірістің құлдырауынан, өндіріс қуатының толық іске қосылмауынан,

жұмыссыздықтың артуынан, ақша-несие және валюта-қаржы жүйелерінің бұзылуынан көрінеді.

Экстенсивті даму жолы – экономиканың бұрынғы техникалық негіздерін сақтай отырып, сандық факторлар: қосымша жұмыс күшін тарту, кәсіпорындардың, цехтардың, телімдердің санын, жаңа құрылыс нысандарын көбейту есебінен өндірістің көлемін ұлғайту тәсілі. Экстенсивті даму жолында өндіріске ресурстар (табиғи, еңбек, материалдық ресурстар) көп көлемде тартылады, бірақ бұл орайда техника мен технологияда, еңбекті ұйымдастыруда, қызметкерлердің біліктілігінде елеулі өзгерістер болмайды.

Эмиграция – өз еліндегі тұрғылықты мекенін бөтен елдегі тұрғылықты жерге айырбастау.

Эрозия – топырақтың беткі ұнтақталған құнарлы қабатының жел күшімен немесе су ағынының шаюы салдарынан құнарының азаюы. Жел эрозиясы кез келген топырақ типінде кездесіп, жел күшімен топырақтың беткі қабатын, кейде өсіп тұрған өсімдігімен бірге басқа жаққа ұшырып әкетеді.

Ядорсыз аймақ – ядролық қаруды сынамайтын, өндірмейтін, орналастырмайтын, сақтамайтын әрі тасымалдамайтын еркін аймақ. Ядорсыз аймақ тұтастай аймақ, жекелеген мемлекеттер немесе мемлекеттің бір бөлігі болуы мүмкін.

ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚОСЫМШАЛАР

Қосымша А. Тест сұрақтары

1 ЕЖЕЛГІ АДАМДАР ЖӘНЕ КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

1.1 Адамның тарихқа дейінгі эволюциясы және ежелгі металлургия кезеңіндегі көшпелілер өркениеті

1. Адам от алуды үйренген кезең

- A) орта палеолит
- B) неолит
- C) мезолит
- D) ерте палеолит
- E) кейінгі палеолит

2. Орталық Қазақстандағы ерте палеолит ескерткіші

- A) Ұрқаш
- B) Тәңірқазған
- C) Жаман-Айбат
- D) Жалпақ
- E) Қайындысор

3. Солтүстік Қазақстан жерінде табылған Ботай мәдениетіне жақын (синхронды) тұрақ

- A) Ақтас
- B) Бестамақ
- C) Оғыз-тау
- D) Үлкен Ақмая
- E) Піскен

4. Адам мыс өңдеуді үйренген уақыт

- A) 4 мың жыл бұрын
- B) 5 мың жыл бұрын
- C) 7 мың жыл бұрын
- D) 3 мың жыл бұрын
- E) 10 мың жыл бұрын

5. Орталық Қазақстандағы кейінгі палеолиттік ескерткіш

- A) Батпақ
- B) Шульбинка
- C) Шақпақата
- D) Пеньки
- E) Усть-Нарым

6. Қазақстан жерінде қолайлы климат орнаған уақыт

- A) б.з.б. 8 мыңжылдық
- B) б.з.б. 13 мыңжылдық
- C) б.з.б. 100 мыңжылдық
- D) б.з.б. 5 мыңжылдық
- E) б.з.б. 3 мыңжылдық

7. Неолит дәуірінің Солтүстік Қазақстан жеріндегі тұрақ

- A) Усть-Нарым
- B) Пеньки

- C) Зеленая Балка
- D) Алексеевка
- E) Шабакты

8. Суретке «шұбар атты» салу арқылы ежелгі адамдар білдірген

- A) малдың індет ауруынан қырылғанын
- B) аңшылыққа шыққан сапардың олжалы болуын
- C) атты көлік ретіндегі пайдалануын
- D) жылқы малының киелілігін
- E) философиялық қиял арманды

9. Андронов мәдениетіне жататын Алакөл қабірінен табылған жәдігер

- A) алтын білезік
- B) алтын сақина
- C) қола сырға
- D) қола тәж
- E) мыс белдік

10. Мүлік теңсіздігі қалыптасқан дәуір:

- A) Палеолит
- B) Мезолит
- C) Неолит
- D) Темір дәуірі
- C) Қола дәуірі

1.2 Атқа міну мәдениетінің генезисі

1. 1960 жылы Шілікті ескерткішін алғаш зерттеген ғалым

- A) С.Черников
- B) З.Самашев
- C) В.Зайберт
- D) К.Акишев
- E) Х.Алпысбаев

2. Кирдің сақ жерінде өлтірілгендігін жазған автор

- A) Страбон
- B) Геродот
- C) Гомер
- D) Аристотель
- E) Сократ

3. Б.з.б. IV ғасырда сақ жеріне қауіп төндірген

- A) Юлий Цезарь
- B) Дарий
- C) Александр Македонский
- D) Шыңғыс хан
- E) Қалдан Серен

4. Есік обасынан табылған 26 таңбадан тұратын жазуы бар зат

- A) Тайқазан
- B) Алтын адам

- C) Монеталар
- D) Күміс табақша
- E) Пырақты аттар

5. Үйсін тайпаларының мекендеген жері

- A) Жетісу
- B) Сырдың төменгі ағысы
- C) Ертіс пен Алтай
- D) Оңтүстік Қазақстан
- E) Орталық Қазақстан

6. Ежелгі қаңлылардың жері

- A) Сырдың орта ағысы
- B) Жетісу
- C) Ұлытау
- D) Бетпақ дала
- E) Шу мен Талас аңғары

7. Ғұн елінің негізін қалаған

- A) Мөде
- B) Чжи-Чжи
- C) Мұқан
- D) Атилла
- E) Бумын

8. Рим империясына қауіп төндірген ғұн басшысы

- A) Мөде
- B) Атилла
- C) Чжи-Чжи
- D) Бумын
- E) Мұқан

9. Маңғыстау, Үстірттегі табылған Қоңыралан, Алаңкала қамалдары ежелгі тайпаларға тиеселі

- A) ғұндарға
- B) үйсіндерге
- C) сақтарға
- D) сарматтарға
- E) қаңлыларға

10. Ғұн державасы аса үлкен қуатқа осы билеуші тұсында жетті

- A) Атилла
- B) Елжау
- C) Чжи чжи
- D) Шөже
- E) Туман

2 ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҰЛЫ ДАЛА

2.1 Монғол кезеңіне дейінгі Орталық Азиядағы түркі тілдес этностардың этномәдени интеграциясы кезеңдері

1. Қимақтар Батыс Алтайға, Тарбағатай мен Алакөл ойпаты аумағына қоныстанған уақыт

- A) 766-840 жж.
- B) 756-766 жж.
- C) 604-682 жж.
- D) 731-751 жж.
- E) 722-744 жж.

2. Арабтар “Сүзеген” деп атаған қаған

- A) Білге
- B) Сұлу
- C) Бумын
- D) Тон
- E) Мұқан

3. Византия императоры I Юстиниан түрік елшілігін қабылдағаны жайлы айтқан Византия тарихшысы

- A) Георгий Акрополит
- B) Евсений Кесарийский
- C) Менандр Протектор
- D) Малх Филадельфиец
- E) Агафий Миринейский

4. Атлах шайқасының нәтижесі

- A) Қытайлар Жетісудан біржолата кетті
- B) Арабтар Таяу Азияны жаулап алды
- C) Моңғол шапқыншылығы басталды
- D) Қазақ әскері Орбұлақ шайқасында жеңіске жетті
- E) Адамдар атласты ойлап тапты

5. Қарақытай мемлекетін құрған ортаазиялық тайпа

- A) Наймандар
- B) Дұңғандар
- C) Керейлер
- D) Қидандар
- E) Қоңыраттар

6. “Қыпшақтар даласы” аймағы

- A) Мауренахр
- B) Жетісу мен Ыстық көл маңы
- C) Арал аймағы
- D) Еділ мен Жайық аралығы
- E) Алтайдан Еділге дейін

7. Қарахан мемлекеті шығыс бөлігінің астанасы

- A) Баласағұн
- B) Бұхара
- C) Суяб

- D) Янгикент
- E) Мыңбұлақ

8. Шыңғыс хан империясы өрлеу кезеңінде жалайырлар мекендеген территориясы

- A) Алтайдан Еділге дейін
- B) Орхон және Керулен өзендері
- C) Хилок және Селенга өзендері
- D) Хангайдан Тарбағатайға дейін
- E) Еділ мен Жайық аралығы

9. XI ғасырдың басында Ертістен Еділге дейінгі аймақта қимақтардың орнына келген тайпалар

- A) оғыздар
- B) түргештер
- C) наймандар
- D) қарлұқтар
- E) қыпшақтар

10. Ұлы Жібек жолының бойында Исфақан базарында ақша айырбастаушылар

- A) сарафф
- B) пайцза
- C) ташнау
- D) мардикар
- E) дын

2.2 Ұлы Дала Алтын Орда кезеңінде (XIII-XV ғғ.)

1. Шыңғыс ханның мәртебесінің көтерілуінде маңызды роль атқарған керейттер ұлысының билеушісі

- A) Даян
- B) Тоғұрыл
- C) Жамұқа
- D) Маркус
- E) Күшлік

2. Хорезмшах Мұхаммед пен Шыңғысхан арасындағы соғыстың басталауына түрткі болған оқиға

- A) Отырар апаты
- B) Самарқанға шабуыл
- C) Таңғұттармен соғыс
- D) Қайыр ханның шабуылы
- E) Билеушінің өлімі

3. Шағатай ұлысының құрамына кірген жерлер бөлігі

- A) Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан
- B) Алтай, Тарбағатай, Ертістің жоғарғы ағысы
- C) Ертіс өзені, Шығыс Дешті Қыпшақ
- D) Арал, Сырдарияның төменгі ағысы, солтүстік шығыс Жетісу
- E) Монғолия жері

4. Алтын Орда өзінің ең үлкен қуатына қол жеткізген билеушілері

- A) Өзбек, Жәнібек
- B) Берке, Орда Ежен
- C) Едіге, Нұраддин
- D) Тоғлық, Уайс
- E) Менгу, Даян

5. XIII ғасырдың ортасы - XV ғасырдың басы Дешт-Қыпшақ аумағында өмір сүрген мемлекет

- A) Алтын Орда
- B) Моғолстан
- C) Ноғай Ордасы
- D) Ақ Орда
- E) Әбілқайыр хандығы

6. 1428 жылы билікке келген Шайбан ұрпағы

- A) Әбілқайыр
- B) Орда Ежен
- C) Тоғлық
- D) Бату
- E) Барақ

7. Ноғай ордасының астанасы

- A) Сығанақ
- B) Сарайшық
- C) Алмалық
- D) Суяб
- E) Баласағұн

8. Ноғай Ордасында ұлыс билеушілері

- A) баскак
- B) даруга
- C) мырза
- D) беклербек
- E) уәзір

9. 1433-1462 жж. Моғолстанда ел билеген хан

- A) Есен Бұға
- B) Мұхаммед
- C) Тоғлық
- D) Уайс
- E) Қызыр Қожа

10. Алтын Орда мемлекетін басқару жүйесінде алым-салықтар жинаушылар

- A) білікшілер
- B) беклербек
- C) мырзалар
- D) уәзірлер
- E) даругтер

2.3 Қазақ халқының қалыптасуы және Қазақ хандығы (XV ғ. - XVIII ғ. басы)

1. Қазақ халқының этникалық жағынан қалыптасуында басты рөл атқарған:

- A) Ақ Орда тайпалары
- B) Моңғолдар
- C) Жоңғарлар
- D) Әбілқайыр хандығы тайпалары
- E) Қарақалпақтар мен қырғыздар

2. XIII ғасырға дейін «қазақ» атауының қолданып келген мағынасы:

- A) Жауынгерлер
- B) Еркін адамдар
- C) Көшпелілер
- D) Бақташылар
- E) Екіншілер

3. «Үш жүз» аңызы бойынша қазақ ру-тайпаларының өз таңбаларын салған жері:

- A) Қарақорым
- B) Тамғалы
- C) Таңбалы Нұра
- D) Ұлытау
- E) Ордабасы

4. Қазақ хандығының негізін қалаған:

- A) Керей мен Жәнібек
- B) Әбілхайыр мен Әбілмәмбет
- C) Жәнібек пен Жолбарыс
- D) Есім мен Тұрсын
- E) Қасым мен Тұрсын

5. «Қазақ сұлтандары хижраның 870 жылдарынан билей бастады»-деп жазылған шығарма:

- A) Шежірелер жинағы
- B) Оғызнама
- C) Кодекс куманикус
- D) Тарихи-Рашиди
- E) Тарихи-Абулхаирхани

6. Қазақ хандығының іргетасы қаланған алғашқы жері:

- A) Сарыарқа
- B) Іле өзені
- C) Жайық өзені
- D) Дешті Қыпшақ жері
- E) Шу мен Талас өзендері маңы

7. Қазақ хандығының құрылған уақыты

- A) 1465-1466 ж.
- B) 1458-1460 ж.
- C) 1460-1461 ж.
- D) 1468-1469 ж.
- E) 1470-1471 ж.

8. 1611 жылы Ташкент түбінде ұрыста Есім ханмен шайқасқан Бұхар билеушісі

- A) Әбу Саид
- B) Убайдулла
- C) Абдолла
- D) Имамқұли
- E) Мұхаммед Рахым

9. Есім ханның қалмақтарды талқандаған жылы:

- A) 1627 жылы
- B) 1625 жылы
- C) 1626 жылы
- D) 1629 жылы
- E) 1630 жылы

10. Ноғай мырзасы Ысмайыл орыс патшасы IV Иванға: «Қазір менің немерелерім де Жайықтың арғы бетінде қалып, Қазақ патшасына қосылды, сөйтіп менімен соғысу сәтін күтіп жүр», - деп шағынған. Көп ұзамай Ноғай Ордасы ыдырап, Еділ, Жайық бойы Қазақ хандығына қарады. Мәтінде айтылған қазақ билеушіні атаңыз

- A) Есім
- B) Қасым
- C) Абылай
- D) Тәуекел
- E) Хакназар

11. Есім хан тұсында Қазақ хандығының астанасы:

- A) Түркістан
- B) Сығанақ
- C) Суяб
- D) Алмалық
- E) Сауран

12. Есім ханның билік құрған жылдары:

- A) 1523-1532 жж.
- B) 1511-1518 жж.
- C) 1598-1628 жж.
- D) 1532-1537 жж.
- E) 1580-1582 жж.

13. Есім хан саясатының басты мақсаты:

- A) Бір орталыққа бағындырған мемлекет құру
- B) Қазақ хандығының Цин империясымен қатынастарды нығайту
- C) Билер кеңесін құру
- D) Жоңғар хандығын талқандау
- E) Өзбек хандығын талқандау

14. «Еңсегей бойлы ер Есім» деген атпен әйгілі болған

- A) Есім
- B) Жәңгір
- C) Шығай
- D) Тәуекел
- E) Тұрсын

15. Ғажайып ерліктері үшін Жәңгір ханға берілген ат:

- A) Салқам Жәңгір
- B) Еңсегей ер Жәңгір
- C) Батыр Жәңгір
- D) Алып Жәңгір
- E) Зор денелі батыр

16. Жәңгір хан 600 жауынгерімен жоңғардың 50 мың жауынгеріне қарсы тұрған шайқас:

- A) Бұланты
- B) Аңырақай
- C) Аягөз
- D) Қалмақ қырылған
- E) Орбұлақ

17. Орбұлақ шайқасы болған жыл:

- A) 1643 жыл
- B) 1628 жыл
- C) 1630 жыл
- D) 1731 жыл
- E) 1642 жыл

18. Тәуке ханның билік құрған жылдары:

- A) 1628-1655 жж.
- B) 1680-1715 жж.
- C) 1628-1652 жж.
- D) 1682-1718 жж.
- E) 1682-1719 жж.

19. Тәуке хан үш жүздің басын қосып құрылтай өткізілген жер:

- A) Мәртөбе
- B) Қостөбе
- C) Күлтөбе
- D) Бестөбе
- E) Жертөбе

20. XVI ғасырдағы қазақ қоғамының заңдар жинағы:

- A) Ескі Жасақ
- B) Есім ханның ескі жолы
- C) Жеті жарғы
- D) Ұлы Ясалар
- E) Қасым ханның қасқа жолы

21. «Жеті жарғы» заңдар жинағын жасауға қатысқан билер:

- A) Балқы би
- B) Майқы би
- C) Төле би
- D) Бала би
- E) Бәйдібек би

22. Тәуке ханның сыртқы саясаттағы мақсаты:

- A) Көрші мемлекеттермен одақ құру және бейбіт қатынас орнату
- B) Жерлерін кеңейту

- C) Өзбек хандығымен одақ құру
- D) Иран шахымен қарым-қатынас орнату
- E) Жоңғарларды талқандау

3 ЖАҢА ДӘУРДЕГІ ҚАЗАҚСТАН (XVIII ғ. - XX ғ.басы)

3.1 XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының саяси жағдайы. Қазақстандағы отарлық дәуірдің басталуы

1. 1710 жылы қазақ жерінің Қарақұм маңында бас қосу себебі:

- A) Жоңғарларға қарсы тойтарыс беру
- B) Үш жүздің басын біріктіру
- C) Хан сайлау
- D) Руаралық тартыстарды шешу
- E) Заңдар жинағын шығару

2. 1728 жылы қазақ жасақтарының жоңғар әскерлеріне күйрете соққы берген жер:

- A) Аягөз маңы
- B) Бұланты өзені
- C) Сарысу өзені
- D) Балқаш көлі
- E) Жетісу аймағы

3. Ордабасы тауына жиналған қазақ жүздерінің шешімі бойынша жоңғарларға қарсы күресте қазақ жасақтарының бас қолбасшысы болып сайланған хан:

- A) Тәуке
- B) Абылай
- C) Әбілқайыр
- D) Тәуекел
- E) Сәмеке

4. 1694 жылы I Петрмен елші Аталықов арқылы сауда байланысын дамытуға келісім жасаған хан:

- A) Тәуекел
- B) Қасым
- C) Хакназар
- D) Тәуке
- E) Есім

5. Ресейдің Шығыспен сауда қатынасын өрістету үшін Қазақстан «Кілт және қақпа» ролін атқарады деген патша:

- A) I Петр
- B) IV Иван
- C) I Павел
- D) II Екатерина
- E) II Петр

6. Балқаш көлінің маңында Аңырақай жерінде жоңғарларға күйрете соққы берген жыл:

- A) 1728 жыл
- B) 1726 жыл
- C) 1727 жыл
- D) 1729 жыл
- E) 1730 жыл

7. Жоңғардың қалың қолы Қазақстанға тұтқиылдан басып кірген жыл

- A) 1723 жылы
- B) 1724 жылы
- C) 1726 жылы
- D) 1727 жылы
- E) 1729 жылы

8. Жоңғар шапқыншылығынан қатты ойрандалған аймақ

- A) Қаратау маңы
- B) Сырдария маңы
- C) Шығыс Түркістан
- D) Ташкент
- E) Жетісу

9. Қазақстанның Ресейге қосылуының басталған жылы

- A) 1731 жылы
- B) 1726 жылы
- C) 1729 жылы
- D) 1733 жылы
- E) 1735 жылы

10. Кіші жүзді Ресейдің қол астына қабылдаған орыс патша

- A) I Павел
- B) I Петр
- C) Елизавета Петровна
- D) Анна Иоановна
- E) I Александр

11. Кіші жүздің Ресейге қосылуы туралы келісім жүргізген елшілер

- A) Төле би, Әйтеке би
- B) Айшуақ сұлтан, Бөкей хан
- C) Құндағұлұлы, Қоштайұлы
- D) Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр
- E) Датұлы, Тайманұлы

12. Қазақстан ант алуға Ресейдің орыс елшілігін басқарып келген

- A) А.Тевкелев
- B) Т.Чебуков
- C) В.Степанов
- D) В.Татищев
- E) М.Колпаковский

13. Әбілқайырдың Ресей құрамына кірудегі ең басты мақсаты:

- A) Отырықшылықты дамыту
- B) Қарсыластарының сағын сындыру
- C) Мал шаруашылығын дамыту
- D) Сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету
- E) Ресеймен сенімді байланыс орнатып, бар күшті қалмақтарға жұмылдыру

14. Райым бекінісінен Қосаралына дейін саяхат жасап, қазақтардың ауыл жағдайын суреттеген петрашевшіл

- A) А.Макшеев
- B) А.Баласогло
- C) Д.Ахшарумов
- D) Г.Карелин
- E) С.Семенов

15. 1714-1720 жылы патша өкіметінің Ертіс бойына әскери бекіністер салудағы басты мақсаты:

- A) Қазақ өлкесін біртіндеп жаулап алу
- B) Жоңғар шабуылына тосқауыл қою
- C) Қазақ жерін Қытайдан қорғау
- D) Қазақ өлкесінде қала мәдениетін дамыту
- E) Орта Азия шапқыншылығынан қорғау

16. 1726 жылы қазақ жүздері жоңғарларға тойтарыс беру үшін бас қосуы өткен жер

- A) Мартөбе
- B) Қарақұм
- C) Күлтөбе
- D) Ордабасы
- E) Түркістан

17. Абылай ханның өмір сүрген жылдары

- A) 1711-1781 жж
- B) 1700-1770 жж
- C) 1680-1775 жж
- D) 1691-1771 жж
- E) 1681-1761 жж

18. XVIII ғ. екінші жартысында қазақ жерлерін қалпына келтіріп, билік жүргізген хан

- A) Әбілқайыр
- B) Абылай
- C) Сәмеке
- D) Уәли
- E) Әбілмәмбет

19. Абылай ханның атасы билік құрған қала

- A) Самарқан
- B) Ташкент
- C) Бұхара
- D) Созақ
- E) Түркістан

20. Абылай хан жерленген қала:

- A) Түркістан
- B) Созақ
- C) Тараз
- D) Ташкент
- E) Сығанақ

21. Абылай ханның ішкі және сыртқы саясатына әсер еткен тұлға

- A) Бұқар жырау
- B) Тәтіқара

- C) Үмбетей
- D) Асан қайғы
- E) Доспамбет жырау

22. Абылай ханның бала кезіндегі лақап аты

- A) Алапай
- B) Әбілмансұр
- C) Сабалақ
- D) Қожалақ
- E) Дарабоз

23. Қытайлармен шайқаста жеңіліс тауып, Абылайдан көмек сұраған, Жоңғар тағына таласушылардың бірі

- A) Әмірсана
- B) Қалдан - Серен
- C) Давашы
- D) Сыбан - Рабдан
- E) Шарыш

3.2 Қазақстанда Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесінің енгізілуі (XVIII ғасырдың соңғы ширегі – XX ғ. басы)

1. Бөкей Ордасы құрылды

- A) 1801 жылы
- B) 1803 жылы
- C) 1806 жылы
- D) 1809 жылы
- E) 1812 жылы

2. Бөкей Ордасының территориясы

- A) Еділ мен Амударияның жоғарғы ағысына дейін
- B) Еділ мен Жайықтың аралығы
- C) Тобылдан Сырдарияның төменгі ағысына дейін
- D) Ембіден Жайық бойына дейін
- E) Жайық пен Тобылдан Сырдарияның төменгі ағысына дейін

3. 1841 жылы қазақ-орыс білім беретін мектеп ашылған хандық

- A) Сібір
- B) Қазақ
- C) Бөкей
- D) Қазан
- E) Қрым

4. XIX ғасырдың II жартысында «Уақытша Ережеге» сәйкес енгізілген міндетті салық

- A) Шаңырақ салығы
- B) Земство салығы
- C) Баж салығы
- D) Түтін салығы
- E) Ақшалай салық

5. «Сібір қазақтарының Жарғысы» қабылданған уақыты

- A) 1826 ж.
- B) 1820 ж.
- C) 1824 ж.
- D) 1822 ж.
- E) 1828 ж.

6. 1822 жылы «Сібір қазақтарының Жарғысының» басты мақсаты:

- A) Әкімшілік, сот, саяси жағынан басқаруды өзгерту
- B) Суландыру жүйесін жүргізу
- C) Денсаулық сақтау жүйесін орнату
- D) Ауылдардың санын көбейту
- E) Мәдени орталықтардың санын көбейту

7. 1822 жылғы «Сібір қазақтары Жарғысының» авторы

- A) Игельстром
- B) Радищев
- C) Эссен
- D) Шевченко
- E) Сперанский

8. 1822 жылғы Ереже бойынша Орта жүз территориясы құрамына кірген генерал-губернаторлық:

- A) Батыс-Сібір
- B) Орынбор
- C) Түркістан
- D) Дала
- E) Омбы

9. «Сібір қазақтарының Ережесі» бойынша ауыл неше шаңырақтан құралды

- A) 80-100 шаңырақтан
- B) 30-40 шаңырақтан
- C) 15-25 шаңырақтан
- D) 10-20 шаңырақтан
- E) 50-70 шаңырақтан

10. «Сібір қазақтарының Ережесі» бойынша болысқа кіретін ауыл саны

- A) 14-16 ауыл
- B) 18-20 ауыл
- C) 10-12 ауыл
- D) 15-18 ауыл
- E) 5-7 ауыл

11. Бөкей Ордасында хандық билік сақталды

- A) 1845 жылға дейін
- B) 1822 жылға дейін
- C) 1824 жылға дейін
- D) 1835 жылға дейін
- E) 1840 жылға дейін

12. Кіші жүздің соңғы ханы

- A) Жәңгір
- B) Айшуақ

- C) Арынғазы
- D) Шерғазы
- E) Жантөре

13. «Орынбор қазақтарының Жарғысы» шыққан жылы

- A) 1824 жылы
- B) 1818 жылы
- C) 1820 жылы
- D) 1822 жылы
- E) 1825 жылы

14. 1867-1868 жж. реформаларға сәйкес әскери-губернаторлар басқарды

- A) Округті
- B) Облысты
- C) Уезді
- D) Ауылды
- E) Болысты

15. 1867-1868 жылы құрылған генерал-губернаторлықты атаңыз

- A) Орынбор, Батыс Сібір, Түркістан
- B) Орал, Сібір, Жетісу
- C) Жетісу, Орынбор, Омбы
- D) Сырдария, Семей, Ақмола
- E) Тобыл, Сібір, Орал

16. 1867-1868 жылғы «Ережелердің» ең басты ауыртпалықтары

- A) Жергілікті билік нығайтылды
- B) Қазақ жеріне капиталистік қатынастар ене бастады
- C) Сот ісінде ескі шариғат салттары шектелді
- D) Көтерілістер жиіледі
- E) Қазақ жері Ресей үкіметінің меншігі болып жарияланды

17. 1867-1868 жылдардағы «Ереже» бойынша салықтан босатылғандар:

- A) Шыңғыс тұқымдары
- B) байлар
- C) молдалар мен имамдар
- D) билер
- E) батырлар

18. 1867-1868 жылдардағы «Ережеден» кейін Қазақстанның Закаспий облысына өткен жері

- A) Мауренахр
- B) Сарыарқа
- C) Маңғыстау приставы
- D) Бөкей Ордасы
- E) Жетісу

19. 1867-1868 жылдардағы «Ережеге» сәйкес Иран, Қытаймен дипломатиялық келіссөз жүргізуге рұқсат берілген әкімшілік

- A) Түркістан генерал-губернаторлығы
- B) Орынбор генерал-губернаторлығы
- C) Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы

- D) Астрахань губерниясы
- E) Закаспий облысы

20. 1867-1868 жылдардағы «Ереже» бойынша Ақмола, Семей облыстары кіретін генерал-губернаторлық

- A) Закаспий
- B) Түркістан
- C) Орынбор
- D) Астрахань
- E) Батыс-Сібір

21. XIX ғасырдың ортасында болған Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудағы көтерілістер бағытталды:

- A) Қоқан хандығына қарсы
- B) Ресей патшасына қарсы
- C) Қытай билеушісіне қарсы
- D) Хиуа хандығына қарсы
- E) Иран шахына қарсы

22. 1860 жылғы Ұзынағаш шайқасының тарихи маңызы

- A) Ұлы жүз Бұқар қыспағынан құтылды
- B) Қазақтарды Хиуа езгісінен құтқарды
- C) Жетісудың Қоқан езгісінен құтылуына ықпал етті
- D) Кіші жүз Ресей билігінен құтылды
- E) Орыс әскерлері Ұлы жүз жерінен кетті

3.3 Қазақ халқының отаршылдыққа қарсы халық-азаттық күресі

1. 1836-1838 жылдары Бөкей Ордасында болған көтерілістің басты қозғаушы күші

- A) шаруалар
- B) сұлтандар
- C) қолөнершілер
- D) старшындар
- E) жатақтар

2. Исатай Тайманов қаза тапқан шайқас

- A) Тастөбе
- B) Ақбұлақ
- C) Теректікүм
- D) Нарын
- E) Жиделі

3. 1856-1857 жылдары Ж.Нұрмұхамедұлы басқарған көтерілістің тірегі болған қала

- A) Шолаққорған
- B) Қазалы
- C) Жаңақорған
- D) Түркістан
- E) Жаңақала

4. 1870 жылы Маңғыстаудағы көтерілістің басшылары

- A) Д.Тәжіұлы, И.Тіленбайұлы

- В) Б.Рысқұлұлы, Н.Досұлы
- С) С.Түркібайұлы, Б.Оспанұлы
- Д) А.Қошайұлы, Л.Мантайұлы
- Е) Х.Арсланұлы, Д.Асауұлы

5. 1870 жылы Маңғыстау көтерілісі кезінде қазақ шаруаларының рухын көтерген оқиға:

- А) Патша әскери гарнизонының өртелуі
- В) Көтерілісшілер санының артуы
- С) Подполковник Рукин отрядының талқандалуы
- Д) Көтерілісшілердің өз «флотилиясын» құруы
- Е) Жазалаушы отрядтардың кері шегінуі

6. 1870 жылғы Маңғыстау көтерілісінің жеңілуіне байланысты Хиуа хандығына көшіп кеткен адай қазақтары шаңырақтарының саны:

- А) 3000
- В) 3500
- С) 1000
- Д) 2000
- Е) 2500

7. С.Датұлы старшын болған ру

- А) Адай
- В) Байбақты
- С) Жағалбайлы
- Д) Беріш
- Е) Шекті

8. С.Датұлы көтерілісінің қозғаушы күші

- А) шаруалар
- В) билер
- С) жұмысшылар
- Д) батырлар
- Е) старшындар

9. 1783-1797 жылдары С.Датұлы бастаған көтерілістің қамтыған аймағы

- А) Орта жүз
- В) Ұлы жүз
- С) Жетісу
- Д) Кіші жүз
- Е) Сыр бойы

10. 1837-1847 жылдары болған ұлт-азаттық көтерілістің басшысы

- А) Ж.Тіленшіұлы
- В) М.Өтемісұлы
- С) С.Датұлы
- Д) Ж.Нұрмұхамедұлы
- Е) К.Қасымұлы

11. Кенесарының соңғы шайқасы өткен жер

- А) 1847 жылы Майтөбеде
- В) 1837 жылы Тастөбеде
- С) 1857 жылы Арықбалықта

- D) 1838 жылы Ақбұлақта
- E) 1869 жылы Жамансайда

12. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің басталуына түрткі болған оқиға

- A) 1916 жылы 25 маусымдағы патша жарлығы
- B) 1917 жылы 15 ақпан әскери министрдің бұйрығы
- C) Столыпиннің аграрлық саясаты
- D) 45 млн. десятина жердің тартып алынуы
- E) Баж салығының қазақтарға міндеттенуі

13. 1916 жылы Торғай даласында көтерілісшілерді басқарғандар

- A) Жалау Мыңбаев, Амангелді Иманов
- B) Сейітқали Мендешев, Әбдірахман Әйтиев
- C) Әліби Жангелдин, Амангелді Иманов
- D) Әділбек Майкөтов, Амангелді Иманов
- E) Тоқаш Бокин, Бекболат Әшекеев

3.4 «Алаш» қозғалысы және ұлттық мемлекет идеясы

1. 1911 жылы болашақ мемлекет Конституциясы «Қазақ елінің жарғысы» деп аталатын жобасын әзірлеген, Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің бірі

- A) Б.Сыртанұлы
- B) Ә.Бөкейхан
- C) М.Дұлатұлы
- D) Ж.Ақбаев
- E) Т.Нұрекенұлы

2. 1917 жылы күзде құрылған «Үш жүз» партиясының жетекшісі

- A) А. Розыбакиев
- B) К. Тоғысов
- C) А. Дутов
- D) М. Шоқай
- E) Ә. Бөкейханов

3. 1917 жылы Ақпан революциясының нәтижесінде құрылған үкімет

- A) Қос үкімет
- B) Кеңес өкіметі
- C) Буржуазиялық үкімет
- D) Эсерлер үкіметі
- E) Алаш Орда үкіметі

4. 1917 жылы құрылған Алашорда үкіметінің төрағасы

- A) Т.Бокин
- B) Ә.Жангелдин
- C) Ә.Бөкейханов
- D) К.Тоғысов
- E) М.Шоқай

5. Қоянды жәрменкесінде өткен қазақ съезінде Қарақаралы петиция қабылданды

- A) 1917 жылы
- B) 1905 жылы

- C) 1906 жылы
- D) 1910 жылы
- E) 1916 жылы

6. Ресей империясының Мемлекеттік Думасына Сырдария облысынан сайланған қазақ депутаты

- A) Ә.Бөкейханов
- B) А.Қалменов
- C) М.Тынышпаев
- D) Ш.Қосшығұлов
- E) Т.Аллабергенов

7. XX ғ. басында нағыз халық үніне айналған, озық ойлы қазақ зиялы қауымы топтасқан журналы

- A) «Айкап»
- B) «Қазақ»
- C) «Серке»
- D) «Бірлік туы»
- E) «Қазақстан»

8. XIX-XX ғасырдың басында түркі халықтарының арасында біріктіру мақсатында кең таралған қозғалыс

- A) чартизм
- B) джадидизм
- C) панисламизм
- D) пантюркизм
- E) федерализм

9. Алаш партиясын құру туралы шешім қабылдаған жалпықазақ съезі өткен уақыты

- A) 1917 жылы шілде
- B) 1917 жылы желтоқсан
- C) 1917 жылы қазан
- D) 1920 жылы наурыз
- E) 1918 жылы мамыр

10. «Қазақ» газетінің жауапты редакторы

- A) Б.Сыртанов
- B) Ә.Бөкейханов
- C) М.Дулатов
- D) А.Байтұрсынов
- E) Ж.Ақбаев

4 КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

4.1 Қазақстан Қазан төңкерісі және кеңес үкіметінің орнауы кезеңінде

1. 1920 жылдан 1924 жылға дейінгі ҚазАКСР-ы астанасы

- A) Орынбор
- B) Қызылорда
- C) Алматы
- D) Ақмола
- E) Орал

2. Азамат соғысы кезінде елдің барлық экономикалық ресурсын соғыс мүддесіне жұмылдырып, кеңес үкіметі жүргізген саясаты

- A) жаңа экономикалық саясат
- B) әскери коммунизм саясаты
- C) жер-су реформасы
- D) шаруашылық есеп
- E) индустрияландыру

3. Жаңа экономикалық саясаттың негізгі мазмұны

- A) еркін саудаға шек қою
- B) елдің барлық экономикалық ресурсын соғыс мүддесіне жұмылдыру
- C) азық-түлік салғыртты азық-түлік салықпен алмастыру
- D) еңбек міндеткерлігін енгізу
- E) өнімнің азғантай бөлігін шаруаға қалдырып, басқасын түгелдей үкіметке өткізу

4. 1920 жылы наурыздың аяғына қарай Семей облысы ақ гвардияшылардан азат етіліп, соған байланысты жойылған майдан

- A) Орал
- B) Торғай
- C) Тарбағатай
- D) Жетісу
- E) Түркістан

5. «Әскери коммунизм саясатының» басты шарасы

- A) жалдамалы еңбекті қолдану
- B) азық түлік салық
- C) сауда еркіндігі
- D) азық түлік салғырт
- E) жерді жалға беру және алу

6. Кеңес өкіметі "әскери коммунизм саясатын" алмастырды

- A) Жаңа экономикалық саясатпен
- B) Ұжымдастырумен
- C) Байлардың малын тәркілеумен
- D) Кемелденген социализммен
- E) Индустриялдыру саясатымен

7. «Қырғыз (қазақ) өлкесін басқару жөніндегі революциялық Комитет (Казревком)» құрылды

- A) 1919 жыл 10 шілде
- B) 1918 жыл 2 мамыр
- C) 1920 жыл 26 тамыз
- D) 1920 жыл 25 маусым
- E) 1920 жыл 9 наурыз

8. Бүкілодақтық Атқару Комитеті мен РКСФР Халық комиссарлар Кеңесі Декретімен Қырғыз (қазақ) Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы құрылды

- A) 1919 жылы 1 қаңтар
- B) 1918 жылы 20 мамыр
- C) 1919 жылы 10 шілде
- D) 1921 жылы 2 наурыз

Е) 1920 жылы 26 тамыз

9. 1917 жылы желтоқсанда Алашорда үкіметінің Батыс бөлігінің басшылары:

- А) Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов
- В) Әлихан Бөкейханов
- С) Мұстафа Шоқай
- Д) Әбдірахман Әйтиев
- Е) Әбдрахман Ермеков

10. 1920 жылы Орта Азия мен Ресейді мекендеген түрік тектес халықтардың басын біріктіріп Түрік республикасын құруды ұсынған тұлға:

- А) А.Байтұрсынов
- В) М.Шоқай
- С) Ә.Бөкейханов
- Д) Т.Рысқұлов
- Е) С.Қожанов

11. 1920 жылы 26 тамызда Қырғыз автономиялық Советтік Социалистік республикасын құру туралы декрет бойынша Семей облысына енген уездер:

- А) Павлодар, Зайсан, Қарқаралы
- В) Атбасар, Ақмола, Көкшетау,
- С) Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз және Торғай
- Д) Орал, Ілбішін, Темір және Гурьев
- Е) Закаспий облысының Маңғыстау

12. 1920 жылдан 1924 жылға дейінгі ҚазАКСР-ы астанасы

- А) Ақмола
- В) Қызылорда
- С) Алматы
- Д) Орынбор
- Е) Орал

13. 1921-1922 жж. жер-су реформасын ұйымдастырған С.Қожановтың ұсынысы

- А) орыс шаруаларын, кулактарды кері қоныстандыру
- В) орыс шаруаларына 10 десятина жер беру
- С) орыс шаруаларын Сырдария және Жетісу өлкесіне орналастыру
- Д) қазақтар мен орыс шаруаларына жер иелігіне тең құқық беру
- Е) орыс шаруаларын Қазақстанның солтүстік аймағына орналастыру

14. Жер-су реформасы 1922 жылы аяқталып тек Жетісуда қазақтарға қайтарылған жер көлемі

- А) 208 мың десятина
- В) 177 мың десятина
- С) 460 мың десятина
- Д) 696 мың десятина
- Е) 1 миллион десятина

15. Жер-су реформаны жүргізу үшін жергілікті жерлерде құрылған одақ

- А) Қосшы
- В) Қоныстандыру қоры
- С) Қара жұмысшылар одағы
- Д) Жас арбакештер

Е) Қазақ революцияшыл одағы

4.2 Мемлекеттік құрылыстың кеңестік үлгісінің іске асырылуы

1. 1925 жылғы "Кіші Қазан" авторы

- А) Ф.Голощекин
- В) И.Сталин
- С) В.Ленин
- Д) Л.Мирзоян
- Е) С.Мендешев

2. 1929 жылдан бастап ҚазАКСР-і астанасы

- А) Орынбор
- В) Алматы
- С) Ақмола
- Д) Әулие ата
- Е) Түркістан

3. 1933 жылы наурызда елдегі аштық жағдайы туралы Сталинге ашық хат жазды:

- А) Ғ.Мүсірепов
- В) Қ.Сәтбаев
- С) Т.Рысқұлов
- Д) С.Сәдуақасов
- Е) А.Байтұрсынов

4. Индустрияландыру кезінде Орталық Қазақстанның минерал ресурстарын зерттеп, «Қазақстан КСРО-ның тұтас металогенді аймағы» деген тұжырым жасаған ғалым

- А) Н.Курнаков
- В) И.Губкин
- С) К.Сәтбаев
- Д) Ә.Марғұлан
- Е) С.Сәдуақасов

5. Ұжымдастыру басталардан бұрын республикада 40,5 млн мал болса, 1933 жылы не бары:

- А) 4,5 млн мал қалған еді.
- В) 40,5 млн мал қалған еді.
- С) 5 млн мал қалған еді.
- Д) 8 млн мал қалған еді.
- Е) 25 млн мал қалған еді.

6. РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары, Түркісіб құрылысына жәрдемдесетін арнаулы комитет басшысы болған ұлт зиялысы

- А) М.Тынышпаев
- В) Ә.Бөкейханов
- С) М.Шоқай
- Д) Т.Рысқұлов
- Е) Н.Нұрмақов

7. Ұжымдастыру жылдарында республикадан тыс жерлерге көшіп кеткен халық саны:

- А) 600 мыңнан аса.

- B) 2 млн аса.
- C) 500 мыңнан аса.
- D) 1,5 млн аса.
- E) 1 млн аса.

8. 1931-1933 жылдары республиканың 6,2 млн халқының аштықтан қырылғандары:

- A) 2,1млн
- B) 2,2млн
- C) 2,5млн
- D) 1,2млн
- E) 1,5млн

9. 1920-шы жылдары республикада іске қосылған өнеркәсіп орны

- A) Атырау мұнай-химия зауыты
- B) Теміртау зауыты
- C) Ертіс химия-металлургия зауыты
- D) Қарсақпай мыс комбинаты
- E) Кентау трансформатор зауыты

10. 101 мың қазақстандықтар ГУЛАГ азабынан өтті, олардың ішінде атылғандары:

- A) 27 мыңнан астамы.
- B) 67 мыңнан астамы.
- C) 37 мыңнан астамы.
- D) 47 мыңнан астамы.
- E) 57 мыңнан астамы.

11. «Амангелді» кинокартинасы шықты:

- A) 1938 жылы
- B) 1936 жылы
- C) 1933 жылы
- D) 1937 жылы
- E) 1934 жылы

12. Тұтқынға алынған Қазақстан мен Орта Азия халықтарының өкілдерінен құрылған вермахт легионы

- A) Гросс легионы
- B) Азия легионы
- C) Шығыс легионы
- D) Түркістан легионы
- E) Азат легионы

13. Мәскеу түбінде генерал-майор И.В Панфилов қолбасшылық еткен даңқты дивизия:

- A) 316-атқыштар дивизиясы
- B) 314-атқыштар дивизиясы
- C) 318-атқыштар дивизиясы
- D) 317-атқыштар дивизиясы
- E) 312-атқыштар дивизиясы

14. Генерал-майор И.В Панфилов басқарған 316 атқыштар дивизиясы ерлікпен шайқасты:

- A) Брест қамалы үшін шайқаста
- B) Сталинград үшін шайқаста
- C) Ленинград үшін шайқаста

- D) Курск үшін шайқаста
- E) Мәскеу үшін шайқаста

15. Өз ұшағын жаудың әскери базасына құлатып, Гастеллоның ерлігін қайталаған, Кеңес Одағының батыры, қарағандылық ұшқыш

- A) Н.Әбдіров
- B) С.Луганский
- C) Б.Бейсекбаев
- D) Т.Бигелдинов
- E) И.Кожедуб

16. Мәлік Ғабдуллин Кеңес Одағының батыр атағын алды

- A) Берлин үшін шайқаста
- B) Сталинград үшін шайқаста
- C) Днепр үшін шайқаста
- D) Ленинград үшін шайқаста
- E) Мәскеу үшін шайқаста

17. 1943 жылы Кеңес әскері қатарына алынып, 138-атқыштар дивизиясының құрамында Ұлы Отан соғысына қатысқан түркістандық, Кеңес Одағының Батыры

- A) Расул Есетов
- B) Төлеген Тоқтаров
- C) Иван Кожедуб
- D) Мұқатай Абдолов
- E) Талғат Бегилдинов

18. Рейхстагқа жеңіс туын тіккен қазақстандық халық Қаһарманы:

- A) Т.Бигелдинов
- B) Р.Қошқарбаев
- C) С.Луганский
- D) И.Кожедуб
- E) Г.Булатов

4.3 XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы кеңестік реформалардың қайшылықтары мен салдары

1.ТМД-ны құру туралы келісімге қол қойылды:

- A) 1991 жылы 21 желтоқсан
- B) 1991 жылы 16 желтоқсан
- C) 1990 жылы 1 желтоқсан
- D) 1990 жылы 25 қазан
- E) 1995 жылы 30 тамыз

2.1991 жылы 8 желтоқсанда РКФСР, Украина мен Беларусь басшылары келісім жасаған қала:

- A) Алматы
- B) Минск
- C) Ашхабад
- D) Москва
- E) Киев

3. Тың және тыңайған жерлерді игеру туралы шешім қабылданды:

- A) 1954 жылы
- B) 1953 жылы
- C) 1946 жылы
- D) 1947 жылы
- E) 1943 жылы

4. 1957 жылы шаруашылық реформасы бойынша республикада экономиканы басқаруда құрылған халық шаруашылық кеңестері негізделген принцип

- A) әлеуметтік
- B) салалық
- C) аймақтық
- D) өндірістік
- E) саяси

5. 1965 жылы шаруашылық реформасы бойынша республикада экономиканы басқарудағы енгізілген өзгеріс

- A) одақтық-республикалық министрліктер құрылды
- B) халық шаруашылық кеңестер құрылды
- C) мемлекеттік қабылдау комиссиясы енгізілді
- D) тауар сапасын бекітетін комитет құрылды
- E) шаруашылық кеңестер тарқатылды

6. 1965 жылы экономикалық реформасы бойынша енгізілген жаңа жүйе

- A) экономикалық бақылау
- B) нарықтық қатынас
- C) баға саясаты
- D) шағын бизнес
- E) шаруашылық есеп

7. Қазақстанның тәуелсіздік пен егемендік алуына жол ашып берген, қазақ жастарының сана-сезімінің едәуір өскендігін байқатқан оқиға

- A) 1989 жылғы Жанаөзен оқиғалары
- B) 1979 жылғы Целиноград ереуілі
- C) 1989 жылғы Қарағанды кеншілер ереуілі
- D) 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы
- E) 1991 жылғы ТЖМК төңкеріс әрекеті

8. Желтоқсан оқиғаларына қатысқан жастарға тағылған айдар

- A) «Ұлтшыл»
- B) «Бүлікшіл»
- C) «Отаншыл»
- D) «Халықшыл»
- E) «Рушыл»

9. 1964-1989 жылдар аралығында 343 жерасты жарылыс болған полигон:

- A) Черноболь
- B) Капустин Яр
- C) Семей
- D) Маңғыстау
- E) Павлодар

10. 1930-1950 жылдары жазықсыз жазаға ұшыраған қазақ зиялылары Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев, М.Дулатов, А.Байтұрсынов және т.б. Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің қаулысымен ақталды:

- A) 1956 жылы
- B) 1989 жылы
- C) 1991 жылы
- D) 1959 жылы
- E) 1988 жылы

11. 1964-1986 жылдары Қазақстанды басқарған:

- A) Д.А.Қонаев
- B) Н.С.Хрущев
- C) В.Г.Колбин
- D) Н.Ә.Назарбаев
- E) Ө.Жәнібеков

12. 1990 жылы 25 қазанда болған маңызды тарихи оқиға

- A) КСРО құлады
- B) Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялады
- C) Ресей Федерациясы өз тәуелсіздігін жариялады
- D) Қазақстанның мемлекеттік егемендігі туралы Декларация қабылданды
- E) М.Горбачев биліктен кетті

13. 1990 жылы сәуірде Жоғары Кеңестің мәжілісінде Қазақ КСР-інің Президенті болып сайланды:

- A) Н.Назарбаев
- B) М.Шаханов
- C) Д.Қонаев
- D) Ә.Смаилов
- E) Ә.Қажыгелдин

5 ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН

5.1 Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы және Қазақстан Республикасы мемлекеттік құрылысы

1. 1991 жылы 16 желтоқсанда КСРО-ның ыдырауына байланысты өз егемендігін жариялаған ел:

- A) Қазақстан
- B) Өзбекстан
- C) Қырғызстан
- D) Украина
- E) Грузия

2. Қазақстан Республикасында Мемлекеттік рәміздер күні:

- A) 9 мамыр
- B) 4 маусым
- C) 25 қазан
- D) 1 қаңтар
- E) 30 тамыз

3. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік туының авторы:

- A) Шот-Аман Уәлиханов
- B) Жандарбек Мәлібеков
- C) Шәкен Ниязбеков
- D) Шәмші Қалдаяқов
- E) Жұмекен Нәжімеденов

4. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Елтаңбасының авторлары:

- A) Жандарбек Мәлібеков, Шот-Аман Уәлиханов
- B) Шәкен Ниязбеков, Жұмекен Нәжімеденов
- C) Нұрсұлтан Назарбаев, Шәмші Қалдаяқов
- D) Досбол Касымов, Ағымсалы Дүзелханов
- E) Тимур Сүлейменов, Хайролла Ғабжалилов

5. Тұңғыш қазақ ғарышкері Тоқтар Әубәкіров ғарышқа ұшты

- A) 1993 жылы
- B) 1990 жылы
- C) 1989 жылы
- D) 1992 жылы
- E) 1991 жылы

6. Қазақстанда ұлттық валюта «теңге» енгізілді

- A) 1993 жылы 15 қарашада
- B) 1991 жылы 15 қарашада
- C) 1992 жылы 15 қарашада
- D) 1994 жылы 15 қарашада
- E) 1995 жылы 15 қарашада

7. 1995 жылы 1 наурызда ҚР Президентінің жарлығымен құрылды

- A) "Нұрлы жол" бағдарламасы
- B) I Азаматтық Форум
- C) "Қазақстан-2050" стратегиясы
- D) Қазақстан халқы Ассамблеясы
- E) "Интеллектуалды ұлт - 2020" бағдарламасы

8. Елорда Алматыдан Ақмолаға көшірілді:

- A) 1991 жылы
- B) 1997 жылы
- C) 1995 жылы
- D) 1999 жылы
- E) 2000 жылы

9. 1997 жылы 11 қазанда қабылданған ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарлама

- A) «Қазақстан-2030»
- B) «Мәңгілік ел»
- C) «Қазақстан-2050»
- D) «Халық тарих толқынында»
- E) «Рухани жаңғыру»

10. «Қазақстан 2030» даму стратегиясы бойынша ұзақ мерзімді жеті басым бағыттың біріншісі

- A) әскери іс
- B) экономика

- C) ұлттық қауіпсіздік
- D) рухани мәдениет
- E) саяси жүйе

11. Нарықтық экономикаға көшудің алғашқы кездегі жаңа мемлекеттік басқару органдары құрылып, жаңа заңдар, реформаны жүзеге асыратын құжаттар қабылданған мерзім

- A) 1996-1998 жж.
- B) 1989-1990 жж.
- C) 1991-1992 жж.
- D) 1985-1989 жж.
- E) 1999-2000 жж.

12. «Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекара сызығын демаркациялау туралы хаттаманы бекіту» құжатына қол қойылды:

- A) 2004 жылы
- B) 1995 жылы
- C) 2015 жылы
- D) 2011 жылы
- E) 1999 жылы

13. 2005 жылы 18 қаңтарда әлемдегі ең ұзын шекаралық белдеу болған Қазақстан-Ресей шекарасы анықталып, БҰҰ тарапынан мойындалды, оның ұзындығы:

- A) 7591 шақырымды құрайды
- B) 1992 шақырымды құрайды
- C) 850 шақырымды құрайды
- D) 2050 шақырымды құрайды
- E) 5977 шақырымды құрайды

5.2 Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси және рухани дамуы

1. Дүниежүзі қазақтарының алғашқы құрылтайы өтті:

- A) 1992 жылы Алматы
- B) 2002 жылы Түркістан
- C) 1998 жылы Астана
- D) 1992 жылы Түркістан
- E) 1993 жылы Алматы

2. Қазақстанда әлеуметтік жоба бойынша білікті мамандар даярлаудың мемлекеттік бағдарламасы

- A) Рухани жаңғыру
- B) Серпін 2050
- C) Мәңгілік ел
- D) Нұрлы жол
- E) Болашақ

3. Шетелдегі қандастарды және еліміздің қолайсыз аудандарында тұратын тұрғындарды қоныстандыру бағдарламасы

- A) Атамекен
- B) Нұрлы жол
- C) Нұрлы көш
- D) Оралу

Е) Самұрық

4. VII қысқы Азия ойындары Астана, Алматы қалаларында өткен жылы

- А) 2010 жылы
- В) 2014 жылы
- С) 2017 жылы
- Д) 2008 жылы
- Е) 2011 жылы

5. 2003 жылдан бері ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұра нысандары тізіміне енген ескерткіш:

- А) Айша бибі кесенесі
- В) Арыстан баб кесенесі
- С) Көккесене
- Д) Қожа Ахмет Ясауи кесенесі
- Е) Алаша хан кесенесі

6. 2004 жылдан бері ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұра нысандары тізіміне енген ескерткіш:

- А) Есік обасы
- В) Таңбалы петроглифтері
- С) Берел қорымы
- Д) Ботай мәдениеті
- Е) Шілікті обасы

7. Қазақстанда өткен ЕХРО-2017 халықаралық көрмесінің тақырыбы

- А) «Болашақ энергиясы»
- В) «Ядролық қарусыз ғалам»
- С) «Ұлы Жібек Жолы»
- Д) «Еуразиялық одақ»
- Е) «Батыс Еуропа - Батыс Қытай»

8. Ұлттық ойдың, мәдениеттің озық туындыларын жинап, қайта зерделеу мақсаты қойылған мемлекеттік бағдарлама:

- А) Мәдени мұра
- В) Рухани жаңғыру
- С) Нұрлы жол
- Д) Тарих толқынында
- Е) Мәңгілік Ел

9. Ұлт руханияты, туған халқының тарихи келбеті мен халықтың төл мәдени болмыс-бітімі мен рухани миссиясын түйсіне пайымдауы, тарихи жады мен келешек бейнесінің бірлігі сынды құндылықтарға негізделген ұлттық идея

- А) Рухани жаңару
- В) Мәдени мұра
- С) Нұрлы жол
- Д) Мәңгілік Ел
- Е) Халық тарих толқынында

10. 2021 жылы халық санағы бойынша республика тұрғындарының арасында қазақ халқының үлесі

- А) 70,4 %

- B) 63,1 %
- C) 53,4 %
- D) 81,5 %
- E) 41,7 %

11. 2023 жылы Қазақстан Республикасындағы тұрғындар саны 20 млн адамды құрады, бұл әлем бойынша:

- A) 70-орын
- B) 62-орын
- C) 44-орын
- D) 87-орын
- E) 112-орын

12. Қазақстан Республикасы жер көлемі жағынан әлем елдерінің ішінде:

- A) 9-орын алады
- B) 80-орын алады
- C) 16-орын алады
- D) 32-орын алады
- E) 28-орын алады

13. 1994 жылы «Союз ТМ -19» ғарыш кемесінің борт инженері қазақстандық ғарышкер ұшты

- A) Юрий Лончаков
- B) Тоқтар Әубәкіров
- C) Талғат Мұсабаев
- D) Айдын Аимбетов
- E) Мұхтар Аймаханов

14. Әкішілік құрылымы бойынша Қазақстан Республикасының құрамына кіреді:

- A) 14 облыс, 95 қала
- B) 16 облыс, 76 қала
- C) 18 облыс, 63 қала
- D) 15 облыс, 54 қала
- E) 17 облыс, 89 қала

15. Қазақстан Республикасында тұрғындар саны бойынша ең ірі қала:

- A) Алматы
- B) Астана
- C) Шымкент
- D) Қарағанды
- E) Ақтөбе

16. Азаматтардың сындарлы сұрауларына жедел әрі тиімді жауап беретін Президент Қ.Тоқаевтың «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы жарияланды:

- A) 2022 жылы
- B) 2020 жылы
- C) 2021 жылы
- D) 2019 жылы
- E) 2023 жылы

17. 1995 жылы 30 тамызда Қазақстан тарихында болған елеулі тарихи оқиға

- A) ҚР Орталық Азия Ынтымақтастық Ұйымына мүше болуы

- B) ҚР Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болуы
- C) ҚР Мемлекеттік рәміздерінің бекітілуі
- D) ҚР «Қазақстан -2030» стратегиясының қабылдануы
- E) ҚР Конституциясының қабылдануы

5.3 Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты

1. Қазақстан мен арасындағы 1992 жылы 25 мамырда Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шартқа қол қойған ел

- A) Ресей
- B) Қытай
- C) АҚШ
- D) Иран
- E) Өзбекстан

2. Тәуелсіз Қазақстан ең алғаш елшілігін ашқан мемлекет және тұңғыш елшісі

- A) АҚШ, Ерлан Ыдырысов
- B) Иран, Мырзатай Жолдасбеков
- C) Түркия, Қанат Саудабаев
- D) Ресей, Қасымжомарт Тоқаев
- E) Ресей, Таир Мансуров

3. Қазақстан ЕҚЫҰ (Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйым) төрағасы болып сайланды:

- A) 2020 жылы
- B) 2015 жылы
- C) 2010 жылы
- D) 2005 жылы
- E) 2000 жылы

4. Қазақстан Тәуелсіздігін ресми түрде алғаш болып таныған ел

- A) АҚШ
- B) Қытай
- C) Ресей
- D) Үндістан
- E) Франция

5. Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мұсылман мемлекеті:

- A) Мысыр
- B) Ирак
- C) Бахрейн
- D) Иран
- E) Сауд Арабиясы

6. Қазақстанда алғаш болып өз елшілін ашқан ел

- A) Түркия
- B) Өзбекстан
- C) Қырғызстан
- D) Түркменстан
- E) Моңғолия

7. Қазақстан Республикасы БҰҰ-на, Халықаралық валюта қорына, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымына мүше болды:

- A) 1995 жылы
- B) 1993 жылы
- C) 1994 жылы
- D) 1992 жылы
- E) 1996 жылы

8. Қазақстан Дүниежүзілік сауда ұйымына мүше болды:

- A) 2015 жылы
- B) 2020 жылы
- C) 2012 жылы
- D) 2006 жылы
- E) 1998 жылы

9. 2011 жылы Алматыда түркі мемлекеттер ынтымақтастық жөнінде құрылған халықаралық ұйым

- A) Орталық Азия Ынтымақтастық Ұйымы
- B) Біртұтас Түркістан республикасы
- C) Шанхай ынтымақтастық ұйымы
- D) Түркітілдес елдерге көмек беру орталығы
- E) Түркі кеңесі

10. Қазақстан ядролық қаруды таратпау туралы шартты ядролық қарусыз мемлекет ретінде ратификациялады

- A) 1993 жылы 13 желтоқсан
- B) 1991 жылы 29 тамыз
- C) 1992 жылы 2 наурыз
- D) 1995 жылы 30 тамыз
- E) 1990 жылы 25 қазан

11. 2010 жылы Қазақстан төрағалық еткен халықаралық ұйым

- A) Ұжымдық Қауіпсіздік Шартты Ұйымы
- B) Біріккен Ұлттар Ұйымы
- C) Ислам Ынтымақтастық Ұйымы
- D) Дүниежүзілік Сауда Ұйымы
- E) Еуропа Қауіпсіздігі және Ынтымақтастық Ұйымы

Дұрыс жауаптар

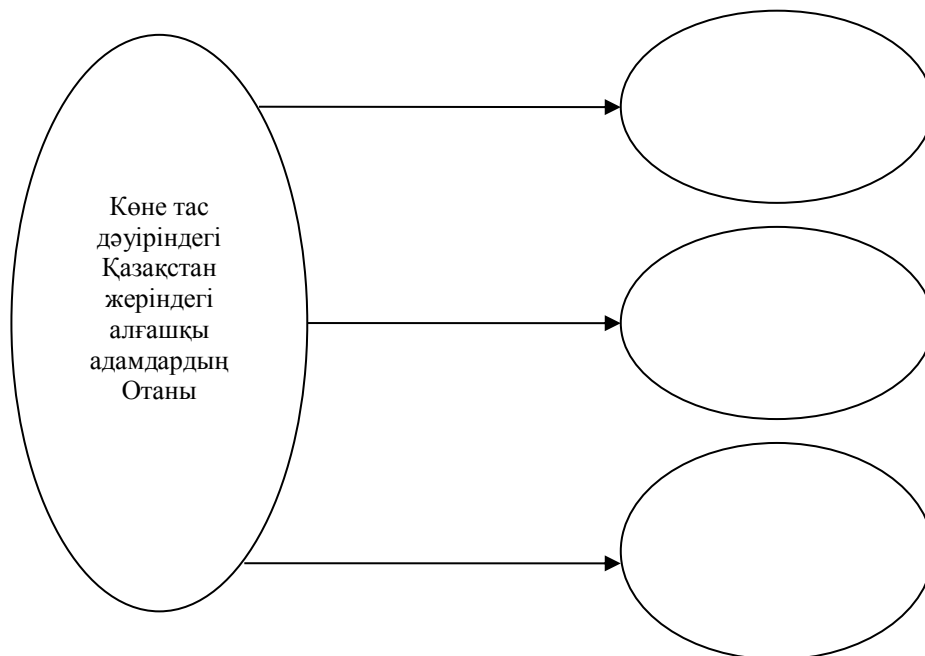
№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	A	A	A	B	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A
2	C	B	B	A	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	C
3	B	C	C	A	C	C	C	E	A	C	C	A	C	C	C
4	C	D	A	A	A	D	A	A	C	D	A	C	A	E	A
5	A	A	D	D	D	A	D	C	B	D	A	A	A	D	D
6	A	A	E	A	E	D	A	A	E	A	D	E	A	B	A
7	B	A	A	B	A	A	E	B	A	A	E	D	D	A	D
8	A	B	C	C	D	E	A	A	D	E	A	A	B	A	A
9	A	D	E	A	A	A	E	D	A	A	D	C	A	D	E
10	C	A	A	E	E	D	C	E	D	D	B	E	C	A	A
11					A	C	A	A		A	A	A	A	B	E
12					C	A	D	A		D	D	D	E	A	
13					A	E	A	C		A	A	A	A	C	
14					A	A	B			C	A			E	
15					A	A	A			A	A			A	
16					E	D	E				E			D	
17					A	A	A				A			E	
18					B	B	C				B				
19					C	E	A								
20					E	A	E								
21					C	A	A								
22					A	C	C								
23						A									

Қосымша Б.
Практикалық сабақтарға арналған сұрақтар

I-БЛОК. ЕЖЕЛГІ АДАМДАР ЖӘНЕ КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

№1. Адамның тарихқа дейінгі эволюциясы және ежелгі металлургия кезеңіндегі көшпелілер өркениеті

1. Сызбаны аяқтаңыз

2. Толықтырып жазыңыз. Көне тас дәуірінің үш кезеңінен табылған тастан жасалған құрал – жабдықтарға зер салып қарасақ, алғашқы адамдардың өміріндегі жаңалықтарды байқаймыз. Тастан жасалған құралдар сан – сапасы, түрі (қырғыш, пышақ, соққы, қашау, тескіш т.б) жағынан дамып отырған. Бұдан байқалатыны:

3. Түсіндіріңіз. Қоныстардан, молалардан табылған бұйымдар адам баласының өмірінде жаңа тас дәуірінің кезінде үлкен өзгерістердің болғандығын байқатады:

Қоғамдық құрылыстың көрінісі _____

4. Түсіндірмелерін жазыңыз.

Номо Sapiens-_____

Палеолит-_____

Мезолит-_____

Антропогенез-_____

Техногенез-_____

Социогенез-_____

5. «Андрон тайпаларының материалдық мәдениет жетістіктері әлемдік мәдениет дамуында ерекше орын алады». Сіз бұл пікірмен қаншалықты келісесіз? Өз жауабыңызды негіздеу үшін бірнеше дәлелдер келтіріңіз.

6. Толықтырып жазыңыз. Орталық Қазақстанды көп жылдар бойы археологиялық зерттеу жұмысын жүргізген академик Ә.Х. Марғұлан қола дәуірінің соңғы кезеңін өзіне тән ерекшеліктерін ескере отырып,

оны Бегазы – Дандыбай мәдениеті деп атайды. Бұл мәдениетке ғалым

ескерткіштерін жатқызды.

Осы мәдениеттердің ерекшеліктеріне тоқталыңыз:

7. Мақала үзіндісі мен тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, ерте көшпенділер өркениетінің әлемдік тарихи процестер барысына тигізген әсерін талдаңыз.

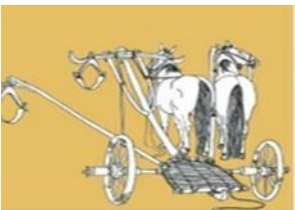
Атқа міну мәдениеті

Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал, жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты. Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды. Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі.

Бабаларымыз шапқан аттың үстінен садақ тартуды барынша жетілдірді. Соған байланысты қарудың құрылымы да өзгеріп, күрделі, ыңғайлы әрі қуатты бола түсті.

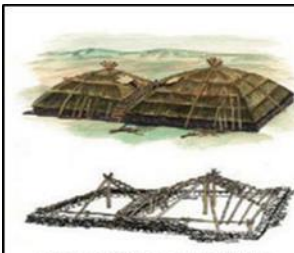
<https://e-history.kz/ru/projects/show/23300> сайтынан алынған

8. Кестеде берілген суреттерге сәйкес ботайлықтардың шаруашылық түрлерін сипаттаңыз.

1		
2		
3		

4		
---	---	--

9. Андронов мәдениеті мен Беғазы–Дәндібай мәдениетінің ерекшеліктерін салыстырыңыз.

		
---	---	--

Андронов мәдениеті	Беғазы –Дәндібай мәдениеті
1	1
2	2
Қорытынды	

10. Таңбалы тас петроглифтері мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңіз.

	Таңбалы ескерткіші Алматы қаласынан солтүстік-батысқа қарай орналасқан және онда шамамен 5 мың петроглиф сақталған. Бұл петроглифтердің ішінде 30-ға жуық «күн тәріздес» құдайлар мен абыздар, шоқпар ұстаған жауынгерлер, дөңгелекті арбалар, адамдар мен жануарлар, аң аулау және құрбан шалу көріністері, сондай-ақ бұқалар мен жылқылардың бейнелері кездеседі. Петроглифтердің көп бөлігі қола дәуіріне жатады. Бұл жартастағы суреттердің көркемдік маңызы зор және олар жартас өнерінің ең танымал үлгілерінің бірі болып табылады. 2004 жылы Таңбалы петроглифтері ЮНЕСКО-ның Әлемдік мұралар тізіміне енгізілді.
Орналасқан жері	
Петроглифтер саны	
Петроглиф ұғымы	
Тастағы суреттердегі бейнелер	
Әлемдік мұралар қатарына енген жылы	
Тамғалы петроглифтерінің әлемдік мұраға енуінің маңызы	

№2. Көшпелілер тарихын кезеңдеу

1. Сызбаны толтырыңыз

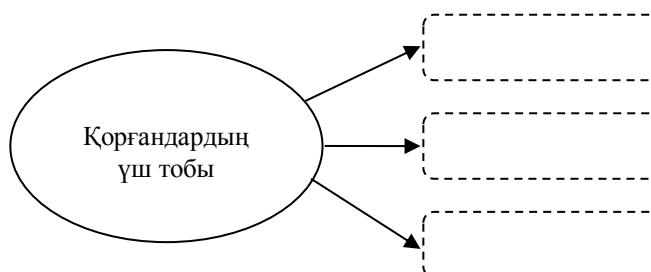
Мәліметтер	Сақтар	Үйсіндер	Қаңлылар	Ғұндар	Сарматтар
Территория					
Қоғам құрылымы					
Шаруашылық					
Мәдениет					
Археологиялық ескерткіштері					
Деректер					
Сыртқы саясаты					

2. Толықтырып жазыңыз. Тұтыну бұйымдардың ішінде күнделікті тұрмысқа қажетті қыш ыдыстары кездеседі. Олар формасы жағынан алуан түрлі. Тамақ ішуге керекті түрлі аяқ – табақ, тосағандар болса, азық – түлік сақтайтын, су таситын, айран, сүт сақтайтын түрлері де бар. Тұрақты мекен – жайлардан, қорымдардан алынған ыдыстар жасалу жағынан да, түрі жағынан да бір – біріне ұқсас. Үйсін шеберлері қыштан ыдыс жасаудың екі түрлі тәсілін білген:

Біріншісі,

Екіншісі,

3. Кестені толтырыңыз. Б.з.б. II ғасырда Жетісуды Орта Азиядан келген үйсіндер мекендеді. Қазақстан жеріндегі үйсін қорғандары үш топқа бөлінеді:

4. Ғұн тайпаларының Шығыстан Батысқа қарай жылжуы б.з.б. I ғ. басталып, б.з. IV ғ. дейін созылған. Тарихта бұл жылжу тек ғұн тайпаларында ғана болған жоқ, басқа да ірі тайпалар мен жаңа құрыла бастаған халықтардың жылжуына да әсерін тигізген. Бұл тарих сахнасында «Халықтардың ұлы қоныс аудару» кезеңі деген атпен белгілі. Қоныс аударудың екі бағытын көрсетіңіз:

1-бағыт

2-бағыт

5. Мәтінді және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, ерте көшпенділер өркениетінің әлемдік тарихи үдерістерге тигізген әсерін түсіндіріңіз.

Көшпелілердің ұлы қоныс аударуы

Батысқа бет алған ғұндар жол бойындағы халықтарды да қосыла көшуге мәжбүрледі. Сөйтіп, ғұндардың көші Еуразия даласындағы этникалық құрамы әртүрлі көшпелі тайпалардың Орталық Азиядан Қазақстан аумағын басып, батысқа қарай жылжыған әлемдік қоныс аударуды тудырды.

Ғұндардың батысқа қарай көшуінің екінші легі жыл санауымыздың II ғасырынан басталады. Қоныс аудару кезінде кейбір тайпалар ғұндармен одақтасса, енді бірі қуғын көрді. Ғұндардың бұл көші-қон үдерісі Қазақстан мен Орталық Азияны жайлаған халықтарға тұтас қозғау салып, қоныс аудару үш жүз жылдай жүрді. Еуропаға жеткен ғұндар Шығыс Рим империясын талқандап, қазіргі Венгрия жерінде Батыс ғұн империясын құрды.

<https://e-history.kz/kz/news/show/33857/> сайтынан алынған

6. Картаны және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, Қазақстан аумағындағы қола дәуірінің археологиялық мәдениеттерінің ерекшеліктерін түсіндіріңіз.

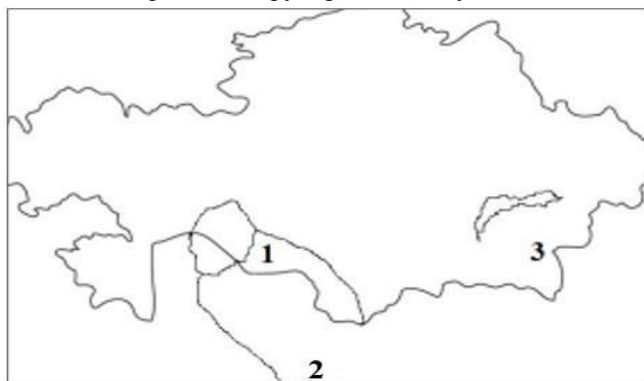

<https://0088.kz/plakat%D1%96/ezhelgi-aza-stan-tarihy-abyr-a-a-iletin-kartalar-zhina-y-12-dana> сайтынан алынған

7. Мәтінді және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, сақтардың әлемдік тарихи үдерістерге тигізген ықпалын талдаңыз.

Алтын киімді ерте көшпелілер

Сақ-скиф заманы – адамзат баласы үшін өте маңызды кезең. Б.з.д. VIII-VII ғасырларға дейін әлемнің қай өлкесі болмасын, өз бетінше бейтарап дамып келсе, осы уақыттан бастап күрт өзгерістер басталғанын сезінеміз. Сондықтан, ол дәуірді «кіндік уақыт» деп те атайды. Осы әлемдік жарысқа Еуразия ішкі өлкесін мекендеген сақ-скиф тайпалары елеулі үлес қосты. Олар Батыс пен Шығысты бір-бірімен араластырып, өркениет жетістіктерін үйлестіріп отырды. Көшпелілер Еуразиялық деңгейде рухани салт-дәстүрдің, дүниетанымның қалыптасуына тікелей ықпал етті. Мемлекет аталатын құбылыстың өзі де ол заманда көшпелілердің отырықшы елді бағындырып, басқару жүйесін жасауымен тығыз байланысты еді.

Артықбаев Ж.О. Қазақстан тарихы: Оқулық – хрестоматия. – Астана: «Фолиант», 2003

8. Сақ тайпаларының атауларын картадағы мекендеген территориясын көрсететін реттік санымен сәйкестендіріңіз.

Тайпа	Жауап	Реттік сан
тиграхауда		1
парадарайа		2
хаумаварга		3

9. Төмендегі деректер негізінде сақтардың мемлекеті туралы сұрақтарға жауап беріңіз.

«Шырақ есімді бір сақ өзінің денесін қанжармен жаралап, парсыларға қашып барып, өзінің көсемінен жәбір көрген етіп көрсетеді. Парсы әскерлерін сақтарға бастап апарамын деп алдап, оларды сусыз шөлде адастырып кетеді. Сосын Шырақтың алдағанын білген парсы әскерлері оны өлтіреді. Осының зардабынан Дарий I қырғынға ұшырап, ары қарап соғысқа шыдай алмай, Персияға қайтып кетеді».

Полиэн

Томирис «әйел болса да, жаудың шапқыншылығынан қорыққан жоқ»

Помпей Трог

«Басында әскерлер садақпен атысады, садақ оғы біткеннен кейін жекпе-жекке шығып, қылыш пен найзамен соғысады. Нәтижесінде массагеттер жеңіп шығады. Парсы әскерлерінің көбі қырылып, Кир өлтіріледі».

Геродот

«Патшайым Заринаның мәйітінің үстіне алып пирамида тұрғызып, оның үстіне алтын мүсін орнатты»

Ктесий

Сақтар мемлекеті қашан құрылды?	
Сақтардың тайпаларын атаңыз?	
Сақтар туралы кімдер жазбаша деректер қалдырды?	
Сақтардың парсылармен соғысы туралы кім жазған?	
Томирисінің соғысы туралы жазған кім?	
Шырақтың ерлігі жайлы жазған кім?	
Сақтар қоғамы нешеге бөлінген?	

10. Үйсіндер мен қаңлылардың қолданбалы өнер туындыларының ерекшеліктерін сипаттаңыз.

Өнер туындылары	Ерекшеліктері
Қарғалыдан табылған «Алтын тәті» 	1. 2.
Қаңлылардың қыш ыдыстары 	1. 2.

№3. Көне түркі кезеңіндегі көшпелі мемлекеттік және мәдени дәстүрлердің дамуы.

1. Түркі қағанаты мен Түркеш қағанатының саяси жағдайы. Сәйкестікті табыңыз.

<i>Жылдар</i>	<i>Тарихи оқиғалар</i>
751 жыл	Бумын қаған титулына ие болды
551 жыл	Түрік қағанатының Батыс және Шығыс қағанаттарына бөлінуі
704-756 жж.	Түріктердің эфталиттермен соғысы.
567 жыл	Қарлұқ қағанатының өмір сүруі
582-603 ж.	Түркеш қағанатының өмір сүруі
563-567 жж.	Талас шайқасы
756-940 жж.	Маниахтың Константинопольдегі келіссөздері

2. Үзіндідегі түркі халқының табынатын қасиетті күштері, негізін салушылары жөніндегі көзқарасыңызды білдіріңіз. Шығыс философиясындағы аспанмен байланыс. «Тәңірлік».

Күлтегін батыр туралы (732 ж. жазылған)

«... жоғарыда Көк Тәңірі, төменде кара жер жарылғанда екі арасында кісі оғылы жаралған екен. Кісі оғылымы үстінен (билік жүргізуге) менің арғы бабаларым Бумын қаған, Естеми қаған (такқа) отырған екен. (Такқа) отырып, түркі халқының мемлекетін ұстап, үкім – билігін жүргізуге берген екен, (оны) көркейте берген екен...»

Ғ.Айдаров//Орхон ескерткіштерінің текісі. Алматы, 1990 ж. 56 б.

3. Келесі терминдердің мағынасын ашыңыз және нақты мысалдармен түсіндіріңіз.

-Көк тәңірі

-Иқта

-Қаған

-Тотем

-Жабғу

-Он оқ будун

-Мұсылмандық Ренессанс

-Елтебер

4. Толықтырыңыз.

Ұлы Жібек Жолының аталуы _____ есімімен байланысты,

пайда болу және қызметінің тоқталу уақыты _____

5. Мәтінді және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, Түрік қағанатының құрылуы Еуразия кеңістігіне қандай өзгерістер алып келгенін түсіндіріңіз.

«Біздің заманымыздың I мыңжылдығында Еуразия далаларында этникалық өзгерістер орын алды. Бұл аймақтағы үстемдік біртіндеп түркітілдес тайпалардың қолына өтті. Әлеуметтік даму және аймақтық-саяси бірігу үрдісі қарқын алып, I мыңжылдықтың екінші жартысында түркітілдес тайпалар Оңтүстік Сібір, Орталық Азия, Еділ өңірі мен Солтүстік Кавказ аймақтарында бірқатар ірі мемлекеттердің (қағанаттардың) негізін қалады... Бұл кезеңді ежелгі түркі дәуірі деп атайды».

С. Кляшторный. «Еуразия далаларының халықтары мен мемлекеттері» еңбегінен. 2009 ж.

6. Сызбаны таратыңыз.

7. Наймандар мен кереиттер ұлыстарын сипаттаңыз.

1. Наймандар ұлысы

Әлеуметтік-саяси дамуы,
территориясы, этникалық
құрамы.

2. Кереиттер ұлысы

8. Білгеніңізді ортаға салыңыз.

Жазба деректер IX ғ. қарлұқ қоғамының экономикалық жағынан дамығандығын көрсетеді. Әсіресе, Жетісу және Оңтүстік Қазақстан жерінде қарлұқ тайпаларының Тараз, Талхир, Испиджап, Отырар сияқты белгілі қалаларда және олардың аймағында отырықшылана түсуі олардың жер шаруашылығымен айналысып, қолөнер кәсібінің өркендей түскендігі белгілі болған.

Қарлұқ қағанатының алып жатқан жерінің өзі ертеден белгілі атақты Жібек Жолының бойы. Атақты сауда бойының орталықтары болған Алматы, Талғар, Құлан, Суяб, Испиджаб қалалары қағандықтың экономикасының дамуына тікелей әсерін тигізген. Бұл кезде Талас өзенінің бойында және Іле аңғарында қалалық өмір дамып, онда қарлұқ тайпаларының отырықшы елге айналғандығын естен шығармау керек.

Сұрақ: Қарлұқ қағанатының экономикалық дамуының алғы шарттары қандай болды?

9. Блиц сұрақтар:

Батыс Түрік қағанатының билік еткен уақыты -

Қарлұқтардың тайпа көсемі -

Оғыздардың территориясы -

Қимақтардың ыдырау себебі -

Қарахандардың саяси құрлысы -

Мұсылмандық Ренессанс өкілдері -

10. Қазақстандағы ислам дінінің таралу жолдарын көрсетіңіз:

1.

2.

11. Мұсылмандықтың шарты Ахмет Ясауи еңбектерінде қалай түсіндіріледі? Ахмет Ясауидің дінге деген көзқарасын білдіретін шығармаларын атаңыз.

Сопы ойлау оңай ма?»

«... Шарифатта он мақам бұл түр:

Бірінші, иман келтірмек. Алла тағаланың бірлігіне және

Барлығына және сияптына және затына.

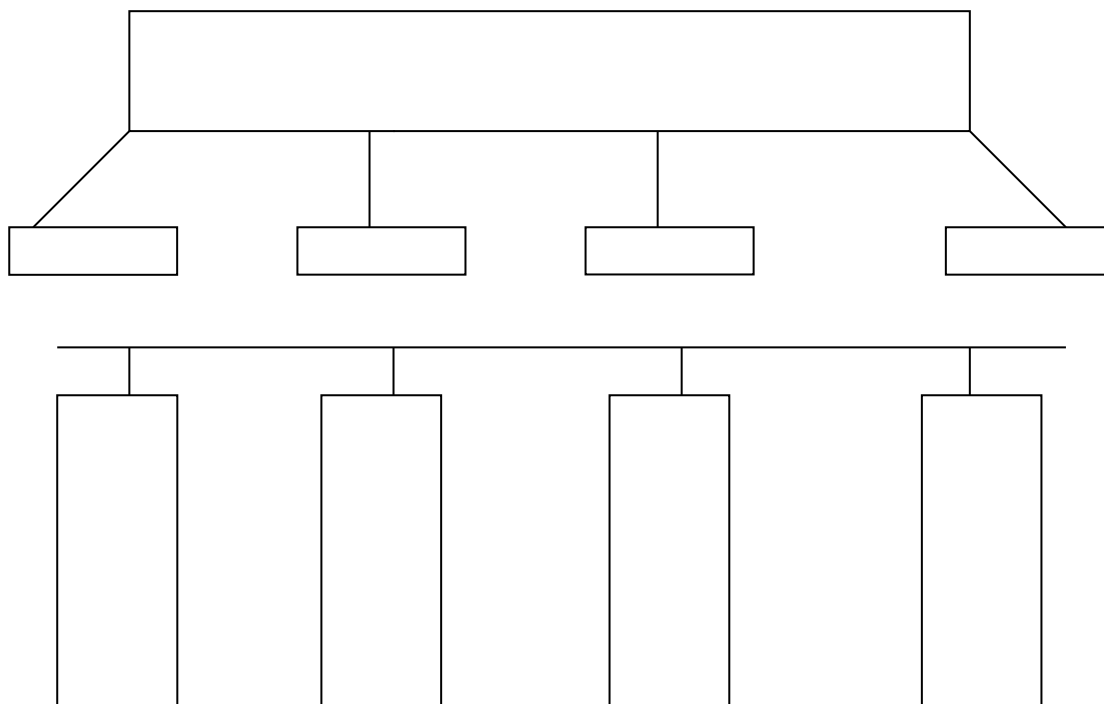
Екінші, намаз оқымақ.
 Үшінші, ораза тұтпақ.
 Төртінші, зекет бермек.
 Бесінші, қажыға тәуап қылмақ.
 Алтыншы, жылы сөйлемек.
 Жетінші ғылым үйренбек.
 Сегізінші, қазіреті Расул сали Аллаһи тағала Әлліхи уассаламның сүндеттерін орынға келтірмек.
 Оныншы, нәһи – мәңкүр қылмақ (білмегендерге үйретпек)».

«Қарқаралы» журналы №3. 1914 ж. Ауд. С.Итенов.
 Қожа Ахмет Яссауи // Хикметтер. Алматы, 1995.

Ахмет Ясауи қандай төрт нәрсеге көңіл бөледі?

Шариғат _____
 Тарихат _____
 Хақиқат _____
 Мағрифат _____

12. Қарахандардың мемлекеттік құрылысын сызыңыз. Әлеуметтік-саяси дамуы, территориясы, этникалық құрамы.

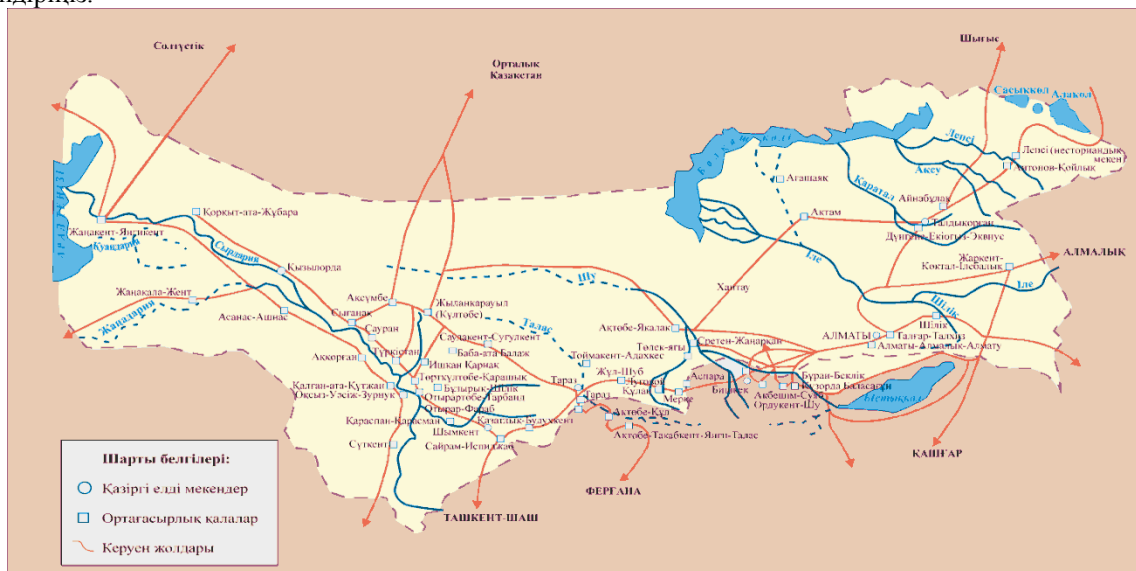

13. Кестені толтырыңыз.

№	Мемлекеттер	Этникалық құрамы	Саяси құрамы	Сыртқы саясаты	Билеушілер
1	Түрік қағанаты				
2	Батыс Түрік қағанаты				
3	Түркеш қағанаты				
4					
5					
6					

7					
8					
9					

14. Карталарды және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, Ұлы Жібек жолының Қазақстандағы бағыттарын атап, сауда қатынастарының дамуына тигізген әсерін және әлеуметтік-экономикалық маңызын түсіндіріңіз.

Қазақстан тарихы: 11-сыныпқа арналған оқулық. (1-бөлім) - З.Е. Кабульдинов, А.Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев, - Алматы: «Атамұра» 2020

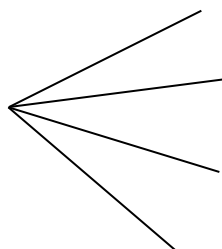
№4. Алтын Орда дәуірінің мәдени-өркениеттік мұрасы

1. Алтын Орда алғашында «Жошы ұлысы» кейін «Бату, Берке ұлыстары» деп аталды. Шыңғысхан балаларына бөліп берген ұлыстардың территориясын көрсетіңіз.

Жошы ұлысы	Шағатай	Үгедей

2. Алтын Орда мемлекетінің саяси құрылысы. Мемлекет басында кімдер тұрды. Сызба ретінде көрсетіңіз.

Әскери өкілдер
Топ өкілдері

3. Мәтінді оқып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.

«Яса - жасақ» Шыңғысхан заңы.

І. Шыңғысхан бұдан әрі айтады: менің өсиетімді тыңдауға жылдың басы мен аяғында келген түмен, мың, жүз басы бектері еліне қайтарда әскерін басқаруға рұқсат, ал енді өз жұрттарында отырып, біздің алдымызға келмегендер үлкен суға түскен тас, қалың қамысқа түсіп жоғалып кеткен оқ сияқты. Ондай адамдар бола алмайды.

II. Әркім, өзінің от басын дұрыс бастаса, өз иелігін де анық жолмен жетелейді; 10 адамды жақсылап басқарған, орналастырған әркімге 1000 немесе түменді сеніп тапсыруға болады.

III. Әркім өзінің ішін таза ұстаса, өз иелігінен ұрыны тия алады.

IV. Шөлге шыдамсыз, ашқарақ адамға әскер басқаруға болмайды; жолға есеппен шығатын, әскерін аштық пен шөлден, төрт аяқтысын арықтаудан сақтайтын басшы дұрыс.

V. Егер де біздің рудан біреу «Жазаны» бір рет бұзса, оған ақыл айту керек, егер тағы қайталаса ұрысқан жөн, үшінші рет бұзса, Балджун – Құлжыр сияқты алыс жерге жіберу керек; ол жерден түзеліп келеді. Егер жөнделмесе кісен салып, отырғыз. Оған жөнделсе жақсы, ал жөнделмесе ру болып ақылдасқан жөн.

Я.И.Гурленд.//Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие. Казань. 1904, 67 – 68 б.

Ереженің рөлі қандай болған? Шыңғысхан әскеріндегі тәртіп күші немен ерекшеленді? Шыңғысхан мемлекетінің қалыптасуына әскердің қандай орны болды?

4. Келтірілген дерекке тарихи сипаттама беріңіз.

Татарлардың үй – жайлары туралы.

«Олардың еш жерде тұрақты туыстары жоқ, болашақта қайдан табатынын білмейді. Олар Дунайдан бастап күннің шығысына дейінгі алапқа жайылған Скифияны өзара бөліп алған; әр бек өзінің қол астындағы елдің санына қарай өз жайылымдарының шекарасын, сонымен қатар, өз малдарын қыста, жазда, күз және көктемде қайда барғанын біледі...». Өздерінің ұйықтайтын үйлерін талдан тоқылған дөңгелекті арбаның үстіне қояды; жоғары қарай талдар шаңырақ болып, одан әрі пештің тұрбасындай көтеріліп тұрады; олар осындай үйді кең жасайтыны сондай, кейде ені 30 футқа жетеді. Бірде күйменің екі доңғалағының арасын өлшеп едім: 20 фут болды, ал үстіндегі үй екі жағынан 5 футтан шығып тұрады. Осындай күймені 22 өгіз тартатыны мәлім. Күйменің кіндігі (осі) корабльдің маяғындай, айдаушы үйдің алдында күйменің үстінде тұрады.

.... бір бай мұңғыл немесе татар осындай күймемен сандықтардың 100, 200-іне ие болады. Батудың 26 әйелі бар; бай мұңғылдың ауылы үлкен қаладан кем емес, тек онда еркектер аз. Әлсіз деген әйел 20-30 күймен бір – біріне іркестіріп басқара береді. Өткелден бір – бірлеп өткізеді... Жерлері тегіс.

Гильом де Рубрук. // Путешествие в восточные страны.
А., - 1993. -79 – 82 б.

5. Алтын Орданың ыдырауына әсер етуші факторларды көрсетіңіз.

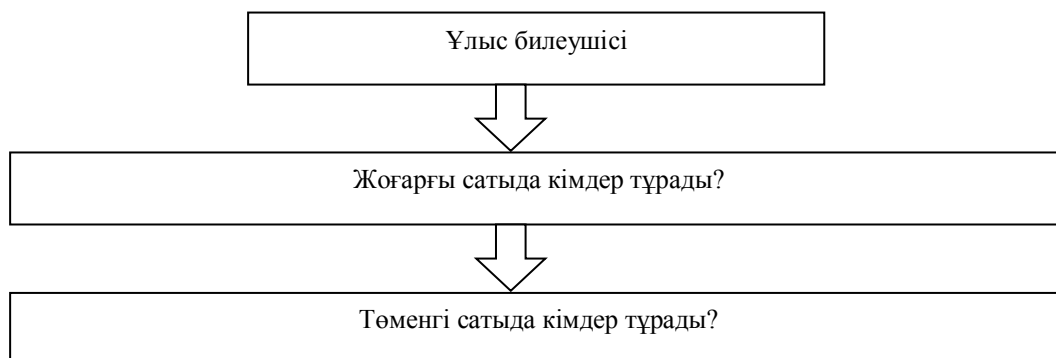
[illegible]

6. Алтын Ордаға жиі жорық жасаған Ақсақ Темір туралы не білесіз?

7. Ноғай ордасының тарихы.

8. Ноғай ордасының қоғамдық құрылысын түсіндіріңіз.

9. XIII – XIV ғғ. сауда қатынасын көрсетіңіз.

Сауда қатынасының дамуын қандай белгілер дәлелдейді

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____

10. Кестені толтырыңыз.

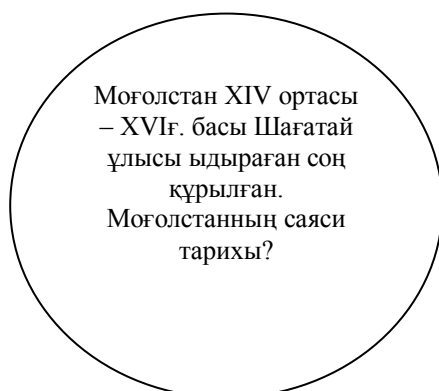
Мемлекет атауы	Территориясы, астанасы	Өмір сүру уақыты	Этникалық құрамы	Саясаты
----------------	------------------------	------------------	------------------	---------

Ақ Орда				
Моғолстан				
Сібір хандығы				
Әбілқайыр хандығы				

11. Кестені толтырыңыз. Ақ Орданың саяси тарихы үш кезеңге бөлінеді:

I кезең	II кезең	III кезең

12. Сызбаны толтырыңыз.

Моғолстан және Әмір Темір

Моғолстан мемлекетінің одақтастары

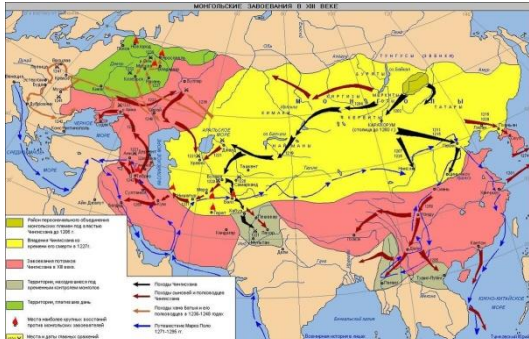
Моғолстан және ойраттар

Моғолстанның ішкі саяси құрылысы

13. Толықтырып жазыңыз. Алтын Орданың ыдырауынан кейін пайда болған мемлекеттер:

14. Кестені толтырыңыз.

16. Моңғол империясынан қазақ хандығы құрылғанға дейінгі 5 маңызды оқиғаны жазыңыз.

1.

2.

3.

4.

5.

№5. Қазақ халқының қалыптасуы және Қазақ хандығы (XV ғ. - XVIII ғ. басы)

1. Төмендегі деректі оқып, сұрақтарға жауап беріңіз.

Алаша хан туралы аңыздардағы этно- саяси тарихқа байланысты деректер.

Алапес баланың өмірге келуіне байланысты:

Қ. Халид шежіресінде бұл әңгіме: «бір ханның ұлы алапес деген түстен ақтаңдақ болғаны үшін қасына жүз кісі қосып, қаладан шығарып жіберген» - деп басталады.

*Құрбанғали Халид // Тауарих Хамса.
А., 1992 ж. 56-57 б.*

Хан болуы:

М.Ж.Көпеев шежіресінде: Алапес бала: «Тобылғыдан жақ қылып, жүзгеннен оқ қылып, көзіне көрінгенді қорек қылып, ішіп-жеп құралайды көзінен өткізген мерген болыпты» - дей келе, дәл он екі жасында аң аулап жүрген Майқы бидің баласы Үйсінге жолығады. Ол әкесіне келіп айтады. Майқы би оны сәтті күні туған бала екенсің, жеріне жетпей жүр екенсің деп үйіне келіп, елді жинап, ала бие сойдырып батасын береді. Мына баланы жебе қылып бастарына шаншыңдар шылып қылып беттеріне ұстандар, ту қылып төбелеріне көтеріңдер. Қаратаудан әрман асыңдар, Шу мен Сарысуды көктей өтіндер. Ұлытау, Кішітау деген таулар бар..... күндердің күнінде осы бала хан болады. ...Енді біз ел болғанымызды, жұрт болғанымызды көзіне түсірейік деп, баяғы алал баланы алашаға салып, Ұлытаудың басына алашымен көтеріліп шығып, хан көтереді- деп жазады.

Оған Алаша хан деп ат қояды. «Алаш алаш болғанда, үйіміз ағаш, ұранымыз Алаш болғанда үш жүздің баласы қазақ емес пе едік» - деп айтылған сөз содан қалады.

Алаш хан туралы, аңыздар неге ұзақ сақталды, неге қазақ өзін алаш еліміз деп айтады? Алаш хан күмбезі туралы не білесіз? Оның салыну уақыты?

Алаш хан мазарын археологиялық зерттеулер негізінде табылған таңбалар, соның ішінде төре тұқымының таңбасымен бірге, арғын тайпасының да таңбасы кездесуі нені дәлелдейді?

2. Төмендегі деректі оқып, сұрақтарға жауап беріңіз.

Қасым хан туралы жазба деректер

Ортағасырлық тарихшылар Қасымның өз заманында ақылмен ел билеуде аса беделді болғаны жөнінде көп жазады. Мәселен, «Қазір бүкіл Дешті – Қыпшақ билігі Қасым ханға көшкен» - деп Махмұд пен Уәли Қасым ханның көрегендігі, саясаткерлігін көрсетсе, «Жошы ханнан кейін атақ пен даңқты Қасым хан иеленді» - дей келе М.Х.Дулати, тіпті оның халқының саны «миллионнан асқанын» дерек етеді.

Материалы по истории казахских ханств XV – XVII вв.
А., 1969, 222-320 б.

Қасым хан тұсындағы Қазақ хандығының территориялық жағынан кеңеюі. Мауераннахр билеушілерімен күрес. Моғолстанмен саяси қатынасын түсіндіріңіз

3. Төмендегі тізімді толтырыңыз.

«Қасым ханның қасқа жолы»

Өзінің мазмұны жағынан бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери демократия арасына барып тірелді. XV ғ. соңы-XVI ғ. басында Бұқардың ишан-қазылары қазақ өлкесінде діни үгіт таратып, ежелгі жарғы заңын қалдырыңдар, ол көкке табынатын дінсіздіктің ісі, оның орнына шарият қағидасына ауысыңдар. Айт бергенде көк соқсын деп құранды бастарына көтеріңдер деп үгіттейді.

Қасым хан шариятты бүтіндей қалдырып, халықтың тілегіне жаңа әрі ерте заманнан оларға түсінікті ежелгі «жарғы» заңын жаңадан күшейтеді

Бұл заңға кірген ережелерді толтырыңыз.

1. Мүлік заңы-_____
2. Қылмыс заңы-_____
3. Әскери заң-_____
4. Елшілік жоралары-_____
5. Жұртшылық заңы-_____

4. Түсіндіріңіз.

XVI ғ. 50-70 ж. Хақ Назар тұсындағы Қазақ хандығының сыртқы саясатындағы негізгі бағыттар:

1. Ноғай Ордасы
2. Әбілқайыр хандығы
3. Сібір хандығы
4. Мәскеу мемлекеті

Қазақ Ордасының сыртқы саясаттағы қарым-қатынастарын анықтаңыз. XVI ғ. II жартысын қандай кезең деп айтуға болады?

5. Мәтінді оқып, түсіндіріңіз.

Үш жүздің шығуы тарихынан

Тарихи мәліметтер бойынша Үш жүздің ішінен саны жағынан салмағы артық Орта жүздің қалыптасуы Қасым хан заманында жүзеге асады. Қазақ хандығы Қасым тұсында ата қоныс мекені Ұлытау жерін мекендеді. Халық саны 1 миллионға жетті. Ал, Хақ Назар хан билік еткен Қазақ Ордасының территориясында Кіші жүз одағы қалыптасады.

Үш жүздің басына берілген сипаттама:

«Ұлы жүзді қауға бер де, малға қой,
Орта жүзді, қамшы бер де, дауға қой
Кіші жүзді найза берде, жауға қой».

(мақал)

«Жүз» ұғымының мағынасын және этникалық құрамын ажыратыңыз. Үш жүздің қалыптасуы қай уақытты шамалайды? Үш жүздік құрылымның қалыптасуы генеологиялық туысу, этникалық бірлестікке қосылу жүйесі екенін түсіндіріңіз.

6. Кестені толтырыңыз.

Қазақ хандары және Орта Азия

Қазақ хандары	Байланыс түрлері	Қай елмен
Шығай хан		
Тәуекел хан		

Кесте арқылы Қазақ Ордасының көрші елдермен байланысы жөнінде мәліметтер келтіре отырып айтыңыз.

7. Деректі оқып, талдаңыз және түсіндіріңіз.

Қос билік

Тарихи мәліметтер бойынша Есім мен Тұрсын ханның бір мезгілде Қазақ Ордасында билік құрғаны анық. Ресей деректерінде Тұрсын хан тұсында қазақ билігі Ташкент, Түркістан, Бұхар хандығымен арадағы соғыстар кезінде Сауран, Әндіжан қалаларына жүргенін жазады. Сонымен қатар өзін Ташкентте хан етіп жариялап, соның белгісі ретінде өзінің теңгесін соқтырып, елден баж, хараж салықтарын жинаған.

Зерттеушілер Ташкенттегі жұртымен Түркістандағы Қазақ хандығында бір кезде қос биліктің болуын тарихи факт деп жазды. 1624 жылы Тұрсын Мұхамед пен Есім хан бірігіп, Әндіжандағы қайтару мақсатымен соғыс бастағандары жөнінде мәліметтер кездестіреміз. XVII ғ. қазақ елінің саяси тіршілігіндегі қарым – қатынастар ант беру, серттесу арқылы шешіліп отырған. Осындай анттың бірі Есім хан мен Тұрсын сұлтанның арасында болған келісімі. Мәшһүр Жүсіп шежіресінде «Еңсегей бойлы Ер Есім Түркістанда қазақ ханы болып тұрған күнде, Ташкентте Тұрсын қатаң деген жұртты билеп тұрды. Тұрсын хан ант етісіп, Есіммен бата қылысты, бір- бірімен жау болмасқа Күнбатыс Бұхар, Қоқан, Самарқанмен жауласуға мен қарсы тұрайын. Сен күншығысқа қосын қылып аттан. Ұзын аққан Ертіс суының басынан кір, аяғынан шық» деген соң, мың кісі қосын алып Күншығысқа бет қой деп анттасып, келіскендері жөнінде жазады.

*М.Ж.Көпеев. //Таңдамалы. Екі томдық.
А., 1992, Т. 2. 147 б.*

Есім мен Тұрсын арасындағы анттасу немен аяқталды? «Қатағанның ханы Тұрсын, кім арамды ант ұрсын» - деген мақалдың мағынасы.

8. Деректі оқып, төмендегі сұраққа жауап беріңіз.

«Ант беру» дәстүрі

Қазақ халқының саяси және қоғамдық тарихында кездесетін дәстүрлердің бірі - «ант беру». XV-XIX ғасырлар аралығында пайда болған көптеген құжаттар мен қазақ шежіресі мазмұнында «ант беру» дәстүрі

жан- жақты баяндалды. Қазақ көшпенділерінің ішкі қоғамдық өмірінде бұл дәстүр негізгі реттегіш қызметін атқарады. Мысалы, XIX ғ. соңында қазақ халқының әдет-ғұрпы заңдары жөнінде жазған В.К.Фон-Герн өзінің зерттеулеріне және өзіне дейінгі ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып: «Қазақтың халық сотының ең жарық тұсы — бұл оның әділдігі мен екі жақты татуластыруға ұмтылуы... өз кезегінде ант қабылдау процесі «ант беру» деп аталады, яғни көп қолданылатын түрі «жан беру», бұл «жанын беру» деген мағынаны білдіреді. Мұндай мағынадағы ант қабылдау адамды өзінің өмірін аяқтағандай сезімге келтіреді», - дейді.

*Герн, фон В. К. Характер и нравы казахов :
- Т.18. - Астана : Алтын кітап, 2007. - 140 с. 10 б.*

«Ант беру» арқылы шешілген XVII ғ. Қазақ елінің саяси тіршілігі жөнінде айтыңыз. Осы мәселе бойынша қазақ ішінде сақталған қандай мақалдарды білесің?

9. Деректі оқып, төмендегі сұраққа жауап беріңіз.

«Жеті жарғыдан» үзінді

«Бірінші орынды кек заңы алады: қанға қан, зақымға зақым, ұрлық, тонау, зорлық өлім жазасына кесіледі. Осы ережелерге сәйкес, өлген адамдардың туыстары қылмыскерді өлтіруге қақылы, ал қолын, аяғын, құлағын, т.б. мүшелерін зақымдаса (шапса) сол мүшесінен айрылуы керек. Дегенмен, билердің шешімі немесе даугер жақтың келісімі бойынша қылмыс үшін кесілетін келісімді ақыны төлеп, жазаны жеңілдетуге болады.

Қылмыскер құн төлеп өзінің жанын сақтап қала алады, яғни әр өлген еркек үшін 1000, ал әр әйел үшін 500 қой төлесе зақым келтірген немесе біреудің бір мүшесін шауып тастаған адам тиісті жазасына сәйкес белгілі мал санын төлейді. Мысалы, үлкен басбармақ үшін – 100 қой, шынашақ үшін - 20 қой және тағы сондай.

.... Ата-анасына тіл тигізген немесе қол көтерген ұлды қара сиырға теріс мінгізіп, мойнына ескі қара кигізді байлап, жаңағы сиырды ауылдарды аралатып жүргізіп, оның үстіне отырғанды қамшымен ұрады: ал қыздың аяқ қолын байлап, не істесең оны істе деп анасына береді.

*А.И.Левшин.//Описание киргиз-казачьих или киргиз- кайсацких
орд и степей. Ч.III.СПб. - 1832. 170-178 с.*

“Жеті- жарғы” заңы қайда және қашан қабылданды? Заңның XVIII ғ. Қазақ хандығының қоғамдық-саяси өмірінде атқарған қызметі мен Үш жүздің билерін атаңыз. Жалпы “Жарғы” сөзінің мағынасы қандай?

10. Деректі оқып, төмендегі сұраққа жауап беріңіз. «Тарихи-Рашиди» (1543-1546 жж.) кітабында қандай құнды деректер бар?

Мұхаммед Хайдар Дулати

Мұхаммед Хайдар ұлы жүз дулаттарынан тарайды. Ш.Уәлихановтың жазуынша, Мұхаммед Хайдар Дулат руының Болатшы бидің ұрпағы. Дулат руы ол кезде атақты рулардан болып, Қашқар хандары әйелді осы рудан алатын болған. Мұхаммед Хайдар халық ортасында көбінесе Мырза Хайдар деген атпен даңқты болған. Оған қосымша лақабы Көреген, Мырза, Хайдар. “Көреген”-ескі монғол-түрік тілдерінде күйеу деген сөз. Орта ғасырларда хан қызын алып, ел басқарған би-батырларға “көреген” деген лақап беретін болған. Мағынасы ел басқаратын ханның күйеуі. Бұл лақапты Хайдардың әкесі Хұсайн да, Әмір-Темір де, тағы басқалары да тағынған. Лақап атынан басқа, жазған кітаптарында Хайдар өзінің қай рудан екенін білдіру үшін ресми атын Мұхаммед Хайдар Дулати деп жазған. Мұхаммед Хайдар Қашқар уәлаяты (Моғолстан) мен Қазақстан туралы жазған тарихи кітабын Шағатай ұрпағы, Есенбұқа мен Тұғлық-Темір тұқымы, Жүніс хан, Сұлтан Ахмет және Сейітхан баласы Рашид сұлтанға арнап, кітабының атын «Тарихи-Рашиди» деп атайды.

11. Берілген мағлұмат бойынша орта ғасырдағы ғылымның дамуы туралы айтыңыз.

Ұлықбек обсерваториясының ең басты еңбегі «Зидж- Гурганидің» («Ұлықбек зиджі») жазылуы болып табылады. Бұл Ұлықбектің басшылығымен жүргізілген көп оқымыстылардың коллективті еңбегі. «Зиджі» деген парсы сөзі, ол астрономдар мен географтар үшін жасалған таблицалар жинағы дегенді білдіреді... «Зидж Гургани» төрт бөлімнен тұрады:

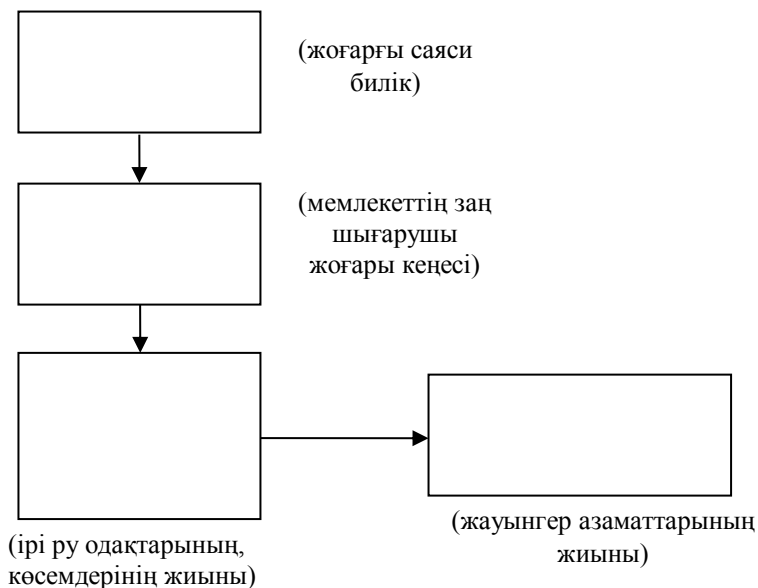
1. Календар туралы
2. Уақыт өлшеу жөнінде
3. Планеталардың қозғалысын анықтау жайында
4. Астрономиялық басқа мағлұматтар туралы

Мұнда астрономияның теориялық негіздерімен қатар 1019 жұлдыздың орнын көрсететін каталог жасалған ... Ол Лондонда 1650-65 жылдардың өзінде қатарынан үш рет басылып шықты. XIX ғ. орта кезінде Ұлықбек таблицаларын Лондондағы астрономиялық қоғам қайта бастырды. Ұлықбектің өлшеуі бойынша бір жылда 365 күн 6 сағат 15 секунд бар.

Математиканы дамытуда, әсіресе, Ұлықбек обсерваториясының бірінші меңгерушісі Жәмшит Әл-Кәши еңбектерінің мәні зор болды. Ол математика тарихында бірінші болып ондық бөлшектерді ашты. Еуропада ондық бөлшек содан 150 жылдан кейін ғана мәлім болды.

Ұлы ғалымдар өмірінен. Құраст. Б. Ысқақов. (XV-XX ғғ.). Алматы. - 1994. 20-21 б.

12. Қазақ қоғамының потестарлы-саяси құрылымы (XVIII ғ. материалдары негізінде) бойынша схеманы толық байланыстырыңыз. Қазақ хандығының тағы қандай потестарлы-саяси құрылымдары болды?

13. Төменде келтірілген деректе қазақ қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастар қалай берілген?

«Күймемен көшкен қазақтар»

«Сөзі сенімді, өзі білгір адамдардан естігенім: Олардың үй-жайы аспанның жиегіндей үлкен донғалақты арбаларға орныққан бір жұрттан екінші жұртқа түйелермен сүйреп жеткізеді, кәдімгі керуен сияқты. Бір бірінен қалыспай, іркес-тіркес жүрсе жүздеген монғол фарсаңына созылып кетеді. Осындай әр үй бір адамның үй-жайы, себебі ең кедей деген қазақтың жылқысы, түйесі мен қойы мыңдап саналады. Осы сансыз үйдің иелері, осыншама көрнекті адамдардың бәрі шетінен батыр, әрқайсысы қалың жаумен шайқасқанда он жауынгерді орап-матап алады, он жауынгерге ат жалын құштырып немесе о-дүниеге аттандырып жібереді.

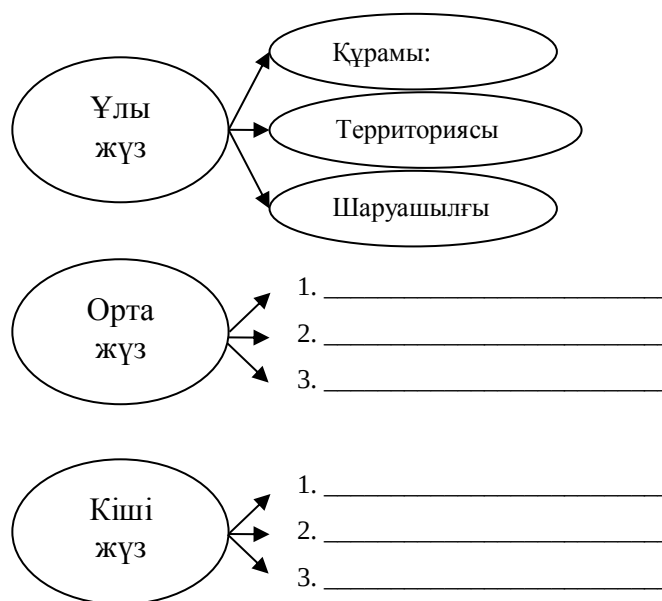
Сонымен, олардың көші-қоны туралы айтылғанда олардың (қыпшақ) даласының төрінен, Еділ өзенінің жағасына күн сайын жылжи отырып өзінің сән-салтанатымен, байлығымен, әсем әшекейлер тағылған ақ тыйын, манат ішіктерге қымтанып, шымқай жібекке малынып екі ай бойы көшіп, кейде қарды кешіп қыс қыстайтын қонысына жетеді. Олардың қыстаулары Сейхундарияның жағасына орналасқан, өздері оны - “Сырдария” деп атайды. Жоғарыда айтқанымыздай, Сейхунның жағасы - “най” (түркі тілінде), қамысқа толы, малға отын мол, қонысқа жайлы.

Қой саны, шамасы өскен ағаштан аз болмаса керек, осы қоныстардың шөбі майдай, өмірдің тамыздығы, ал бұл тамыздық қайтадан малға айналып шыға келеді. Осы солтүстік өлкенің бір ерекшелігі де осында болса керек, бір жағдайдан екінші жағдайға өту жылдам, себебі шөптен алынған азық малға айналады, мал адамға өтеді, ал енді жер мен судың өзі тез арада азыққа айналатындай әсер қалдырады».

Фазлалах ибн Рузбехан.// Михман-и Бухара, (Бұқаралық қонақтың жазбалары). М., 1976. 94 б.

14. Кестені толтырыңыз.

«Жүз» ұғымы және олардың орналасуы

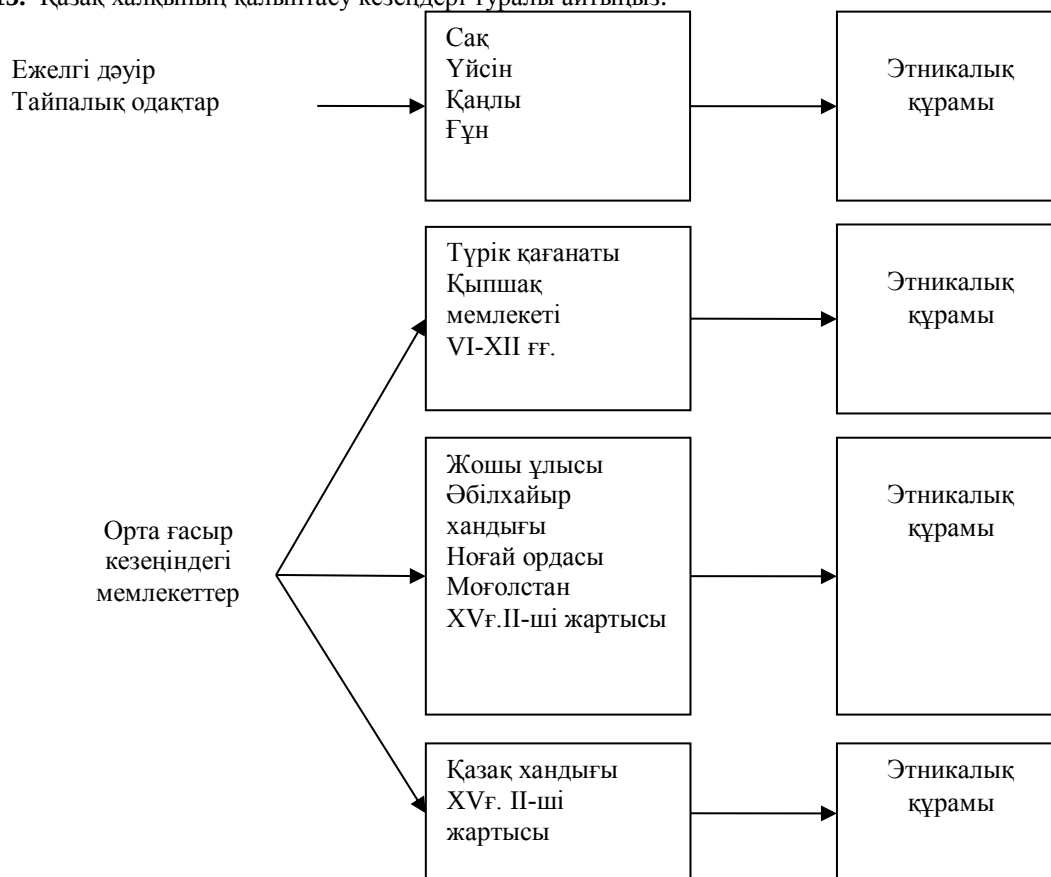

Орта жүздің рулық құрамы

Мұса Шорманов шежіресіне қарасақ қазақтың түп атасы Құтан тайшы. Қазақтың үш жүзі Құтанның Ақжол, Алшын, Үйсін атты балаларынан тараған. Ақжолдан сегіз ұл туған: төртеуі бәйбішеден - Қыпшақ, Арғын, Найман, Қоңырат, төртеуі тоқалдан - Керей, Уақ, Тарақты және Төлеңгіт. Соңғы төртеуі бәйбіше балаларына қызмет етсе керек.

Шежіре бойынша Керей үйді сыпырады екен, сол себепті таңбасы - шілік, Уақ болса үй тігеді, таңбасы - бақан, Тарақты жылқыны күтеді, таңбасы - тарақ, ал Төлеңгіт болса қолына найза алып жылқы күзетеді, таңбасы - найза.

15. Қазақ халқының қалыптасу кезеңдері туралы айтыңыз.

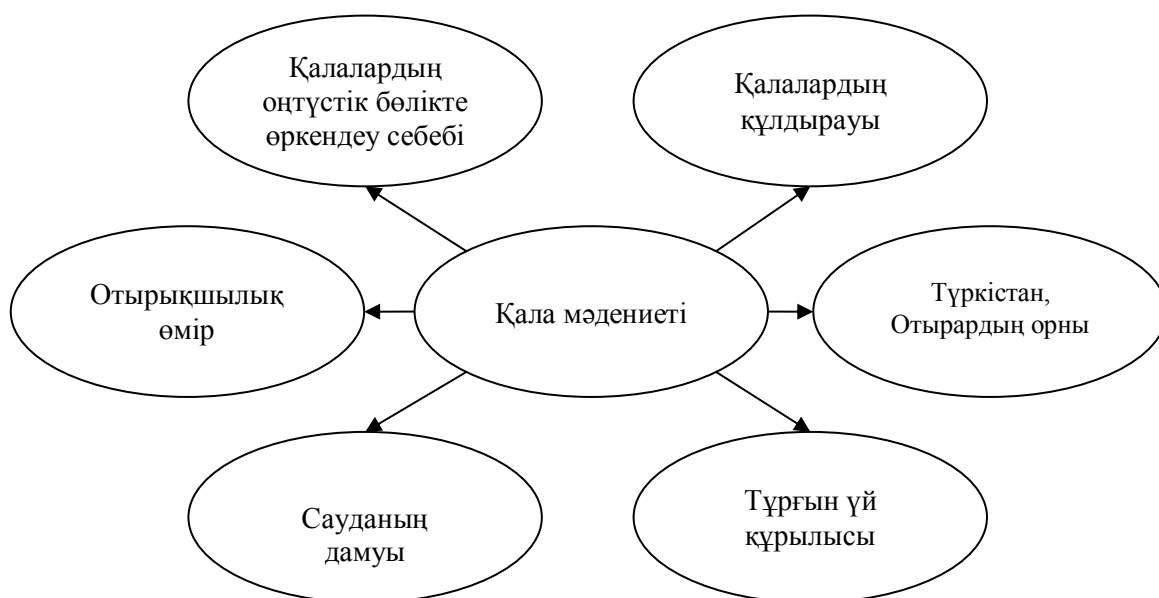
16. Ортағасырлық картаға қарап қазақ халқының қалыптасуына байланысты баяндаңыз.

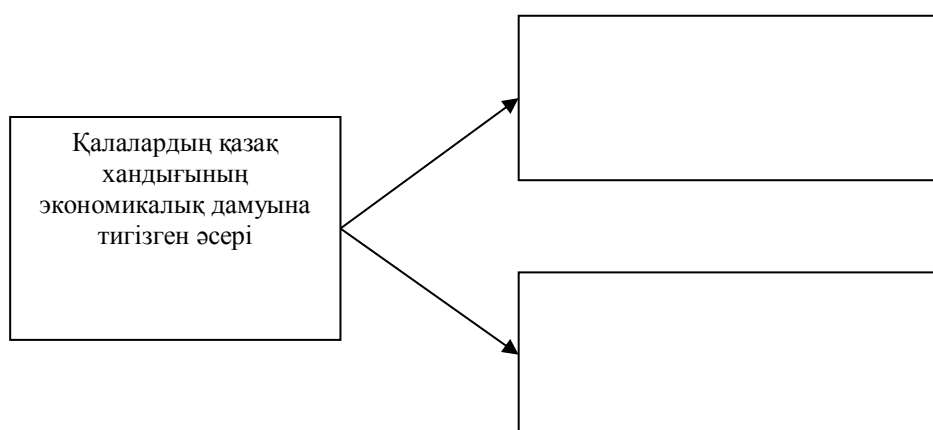
Янсониус Йоханнес, Амстердам 1645 ж. Финляндия Ұлттық кітапханасы қорынан. А.Э. Нордениельд жинақтауындағы карталар. 1800 ж. <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201202231440>.

№5. XIV – XVIII ғғ. Қазақ хандығы және мәдениеті

1. XIII-XV ғғ. Қазақстан территориясындағы қалалардың жағдайы туралы түсіндіріңіз.

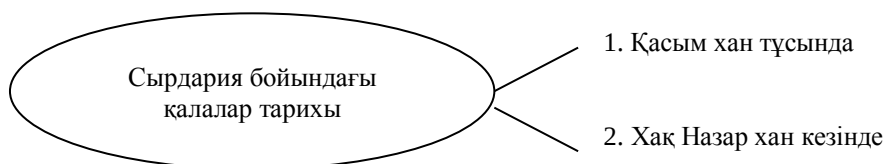
2. Кестені толтырыңыз.

3. Сызбаны толтырыңыз.

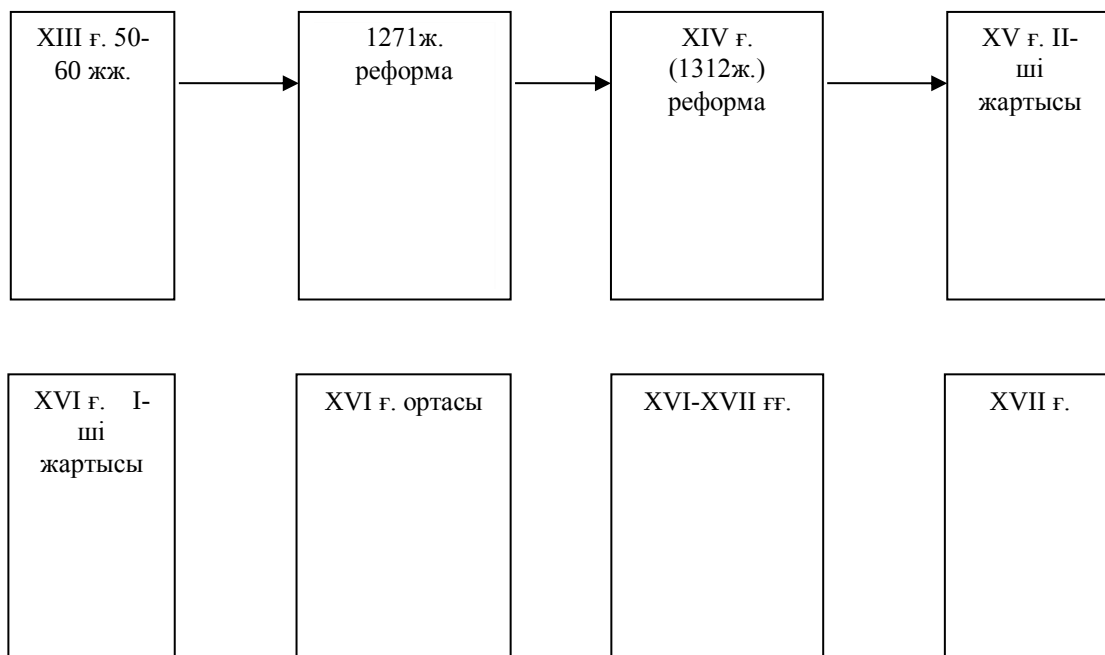
4. Кестені толтырыңыз.

5. Сызбаны толтырыңыз.

6. Ақша айырбасы бойынша кестені толтырыңыз.

7. Ақсақ Темірдің мәдениет дамуына қосқан үлесі туралы баяндаңыз.

Монғол шабуылы кезінде тоқырап қалған Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі тайпалардың өнері, білімі мен мәдениеті XIV ғ. аяғында қайта жандана бастады. Жергілікті халықтан шыққан Ақсақ Темір қала

мәдениетін көркейтуге күштерін салған. Әсіресе, сәулет өнері мен ғылымның өркендеуіне қамқорлық жасаған. Ол үшін Ақсақ Темір өзі жаулап алған елдерден, Үндістаннан, Ираннан, Әзербайжаннан, араб және түрік елдерінен тәжірибелі құрылысшыларды алдырып, медреселер мен мешіттер салдырған. Сондай құрылыстардың бірі - Түркістандағы - Қожа Ахмет Ясауи кесенесі.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жөнінде не білесің? Діни орын ретіндегі ерекшелігі қандай?

8. Кесенелер құрылысындағы сәулет өнер ерекшеліктерін көрсетіңіз.

Кесенелер	XIV-XV ғғ.	XVI-XVII ғғ.

9. Кейінгі орта ғасыр мазарлары. Сәйкестікті табыңыз.

Алаша хан мазары	Түркістанда
Қасым хан	Жамбыл қаласының маңында
Есім мен Жәңгір ханның кесенелері	Ұлытау жерінде
Айша бибі, Бабаша Хатун	Сарайшықта
Ахмет Яссауи	Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі жанында

10. Төменде берілген суреттерді қолданып қазақ халқының қолданбалы өнерінің маңыздылығын түсіндіріңіз.

	Атауы	Маңызы
		

№6. Қазақстандағы отарлық дәуірдің басталуы

1. Келтірілген екі дерек бойынша XVIII ғ. басындағы қазақтар өмірінің жағдайын сипаттаңыз.

1- дерек:

Тарихи деректер Жоңғарияның қазақ жеріне аса бір қауіпті шабуылды 1681-1684 жж. жасағанын айқындайды. 1678 жылы Шығыс Түркістан өлкесін толық қаратқан Жоңғария басшылары Кіші Бұхармен тығыз байланыста жатқан Мауренахр жеріне алаңдай берді. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан бұл екі өркениет орталығы бір күре тамырдың екі түйіні сияқты еді. Қазақ Ордасы екінші жағынан Алатау қырғыздары мен Ферғана қыпшақтары тарапынан соққылар алды. Бұл оқиғаларды қазақ шежіресі “Сауран айналған” деп айтады. Қазақтар Сауран қаласын қимай үш рет айналған екен делінеді. Қалмақ елшілерінің қазақтың қалаларының көпшілігі өз қолымызда деп мақтануына да осы жағдай себепкер болған. Қазақ руларының көпшілігі батысқа қарай ығысып Жиделі байсын өңірін жайлады. Сауран қаласы түбінде қолға түскен бес мың қазақтың отбасын, әскер басы Сыбан Раптан әр жаққа таратып жіберді. Мың шақты қазақ отбасы Іле бойына егіншілік жұмысына арнап көшірілді.

2- дерек:

Бірақ 1700 жылдың басында Жоңғария мен Халха арасындағы қантөгіс соғыс және Халханы қолдап Қытайдың араласуы кезінде сәтті шақты пайдаланған қазақтар қалаларды қайтарып алды. Оның бір айғағы Тобольскіден келген Ресейлік елші Кобеков 1697 жылы Тәуке ханның билігінде қазаққа қатысты 25 қала бар, оларды саудагер сарттар мекендейді (бұқарлықтар). Тәуке хан қалаларының бәрі саман кірпіштен салынған. Әскери адамның саны 20 мың. Сырдың бойында көшіп жүрген қарақалпақты қоссаңыз тағы да 6 мың...

*Артықбаев Ж.О. Қоғам және этнос. XVIII ғ.
Қарағанды. 1995. 40 б.*

2. Дерекпен жұмыс. Жоңғар хандығының құрылуына байланысты Тәуке хан шекараны нығайтуға талпынды. Тоболға екі рет елшілік жіберілген болатын. Олар: Тәжім батыр елшілігі (1687 жыл), Туман батыр елшілігі (1689-90 жж.). Елшіліктердің мақсатын көрсетіңіз, нәтижесін анықтаңыз.

Тәжім батыр елшілігі (1687 жыл)	мақсаты:	нәтижесі:
------------------------------------	----------	-----------

Туман батыр елшілігі (1689-90 жж.)	мақсаты:	нәтижесі:
---------------------------------------	----------	-----------

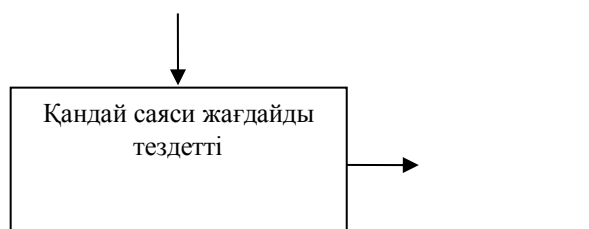
3. Дерекпен жұмыс. Түсіндіріңіз.

Құпия істердегі аға тілмәш және кейіннен дипломат болған А.Тевкелевтің хатында: “... императордың ұлы мәртебелі тақсыр император Ұлы Петр Парсы шығанағынан оралысымен өзінің отаны Ресей империясы үшін ежелден естіліп жүрген және ол уақыттары қырғыз-қайсақ ордасын Ресейдің бодандығына алуды көздеген ниетін білдіруді қалады және де ол орда бодандыққа өтуді қаламаса, бір рет қағазымен Ресей империясының қолдауында болуға міндеттенгенше, зор шығындарға қарамастан, тіптен бір миллионға дейін (сом) ақшаны шығарсам да, тырысу керектігін айтты.”

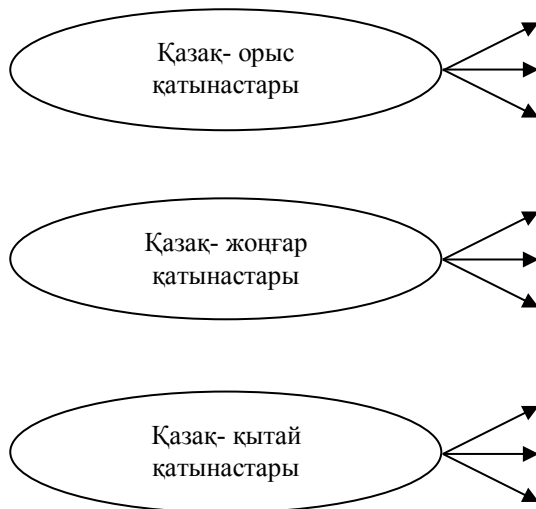
Бұл І Петрдің қандай жоспары болатын және жоспары қалай жүзеге асты?

4. Сызбаны таратыңыз. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» 1723-27 жж.

Көшу бағыттары

5. Абылайдың сыртқы саясаты туралы жазыңыз.

6. XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы. Сәйкестікті табыңыз.

1680-1715 ж.ж.	Бухольцтің отряды Омбы қаласының негізін қалайды.
1710 жыл	Шығыс Қазақстан территориясында қазақтардың қалмақтармен сәтсіз кездесуі.
1716 жыл	Қарақұм құрылтайы. “Жеті жарғы” заңының қабылдануы.
1717-1718 ж.ж.	Тәуке ханның билік еткен жылдары.
1723-1725 ж.ж.	Әбілхайырдың Ресейге елшілігі.
1726-1729 ж.ж.	Кіші жүздің Ресей протекторатын қабылдауы.
1730 жыл	Жоңғарлардың оңтүстік Қазақстанды жаулап алуы. “Ақтабан шұбырынды” жылы.

1731-1732 ж.ж.	Қазақтардың қалмақтармен Бұланты, Аңырақай жеріндегі шайқастары.
1733-1770 ж.ж.	Жоңғарлардың Орта жүзге шабуылы, Абылай сұлтанның тұтқынға түсуі.
1739 жыл	Орта, Ұлы жүздің жоңғарлармен одақтастыққа қол қоюы.
1741-1742 ж.ж.	Орта жүз ханы Әбілмәмбеттің билік еткен жылдары.
1743 жыл	Ташкент қаласында Ұлы жүздің ханы Жолбарыс өлтіріледі.
1745 жыл	Жоңғарлардың Қытайға қарсы шабуылы. Қытайлардың қазақ хандығына шабуылы.
1756-1757 ж.ж.	Қытайға қазақ елшілігінің жіберілуі.
1757 жыл	Қалдан Сереннің қайтыс болуы. Жоңғарлардың саяси дағдарысқа ұшырауы.
1760 жыл	Абылайдың хандық құрған жылдары.
1771-1781 ж.ж.	Екатерина II-нің Нұралыны хандықтан шеттетуі. (Кіші жүз)
1783-1797 ж.ж.	Қырғыздар мен Қоқандардың шекара үшін қақтығысы.
1786 жыл	С.Датұлы бастаған ұлт азаттық көтеріліс.

7. XVIII ғ.-XIX ғ. қазақ мәдениеті бойынша кестені толтырыңыз.

Қайраткер	Өмірі	Мәдени, ғылыми мұрасы
Ақтанберді жырау		
Бұқар жырау		
Тәттіқара		
Үмбетей		
Шал Күлекеұлы		
А.Левшин		
Құрманғазы		
Дәулеткерей		
Тәттімбет		
Біржан		
Ақан сері		

8. Жоңғарлардың қазақ жеріне шапқыншылық жасауының себептері мен зардаптарын талдау:

Себептері	Зардаптары

9. Берілген суреттерді қолдана отырып, қазақ хандығының ішкі жағдайын нақты дәлелдер келтіріп түсіндіріңіз.

10. Халық ауыз әдебиеті туындыларынан берілген үзіндіні оқып, тарихи дерек ретіндегі құндылығын анықтап жазыңыз. Қандай тарихи кезеңмен байланысты екенін анықтаңыз.

Қалданменен ұрысып,	Қалмақты алдың, Бөгенбай!
---------------------	---------------------------

Жеті күндей сүрісіп, Сондағы жолдас адамдар: Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек, Сіргелі Қара Тілеуке, Қарақалпақ Құлашбек, Тігеден шыққан Әскербек, Шапырашты Наурызбай. <i>Бұқар жырау</i>	Құбыла көшкен байтақтың Ордасындай Бөгенбай! Темір жұмсап, оқ атқан Қорғасындай Бөгенбай! Қалмақты қуып қашырдың, Қара Ертістен өткізіп, Алтай тауға асырдың! Ақшәуліге қос тігіп, Ауыр қол жидырып алдырдың Қалмаққа ойран салдырдың! <i>Үмбетей жырау</i>
<i>Тарихи дерек ретінде құндылығы:</i> _____ _____ _____ <i>Тарихи кезеңмен байланысы:</i> _____ _____ _____	<i>Тарихи дерек ретінде құндылығы:</i> _____ _____ _____ <i>Тарихи кезеңмен байланысы:</i> _____ _____ _____

№7. Қазақстанда Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесінің енгізілуі (XVIII ғасырдың соңғы ширегі – XX ғ. басы)

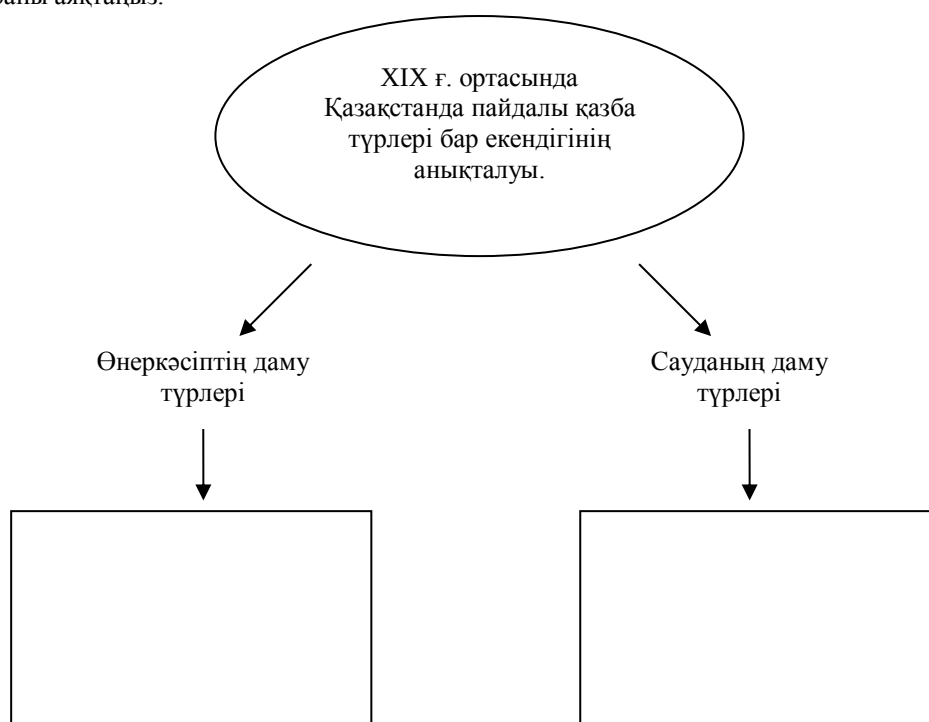
1. Кестені толтырыңыз.

1822 жылғы Сібір қырғыздары жөніндегі жарғы	
Мақсаты:	Орта жүзідегі саяси өзгерістер:
1827 жылғы Орынбор қырғыздары жөніндегі жарғы	
Мақсаты:	Кіші жүздегі саяси өзгерістер:

2. Дұрыс жауап таңдау тесті.

1. Орта жүзде Уәлидің хандық құрған жылдары.	1781-1819жж. 1844-47жж. 1801ж. 1841ж. 1815-1821жж.
2. Кіші жүздегі Арынғазының қозғалысы.	
3. Бөкей ордасының құрылуы жөніндегі І Павелдің бұйрығы.	
4. Бөкей Ордасында ашылған мектеп.	
5. Орынбор мен Омбыда Кадет корпусының ашылуы.	

3. Сызбаны аяқтаңыз.

4. Мына сөздерді қолдана отырып, мемлекеттік тәуелсіздіктің жойылуы тақырыбында ойыңызды айтыңыз.

1822-24 ж.ж. Жарғылар;
1867-68 ж.ж. реформалар;
Ресейдің әкімшілік саяси басқару жүйесі;
Шекаралық шеп;
Сұлтан-билердің билігін шектеу;
Патша үкіметі;
Әкімшілік сот істері;
Игельстром реформасы;
Әскери шептер.

5. 1867-1868 жылдардағы реформалар бойынша Қазақстан аумағында құрылған Орынбор, Батыс Сібір, Түркістан генерал-губернаторлықтарының аумағын белгілеңіз:

6. XIX ғасырдың I жартысындағы ақындардың өлең жолдарын қолданып, сұрақтарға жауап беріңіз.

Атадан туған аруақты ер	Болыстарға баға
Атадан туған аруақты ер Жауды көрсе, жапырар Үдей сокқан дауылдай. Жамандарға қарасаң, Малын көрер жанындай. Жүйрік аттың белгісі Тұрады құйрық-жалында-ай. Айтып-айтпай немене, Халық қозғалса, Тұра алмайды хан тағында-ай! <i>Махамбет Өтемісұлы</i>	Сыйқымбай өзің атың Аятбектен, Сенде болат кездіксің асыл тектен. Бойыңда қылтылдаған мінезің бар, Әйтпесе озар едің талай көптен. Ноғай мырза, атаң өліп бұл бір жұмыс, Басыңа түскен екен қатты бір іс. Болысың - Тілеуберді ана отырған, Халқыңа оның өзі емес дұрыс. Ақылсыз жігіт екен тыртаңдаған, Бұл заманның болысы күй таңдаған. Жек көргенін халық та сыйламайды, Пәлекор, ұры-қары келдің қайдан? <i>Сүйінбай Аронұлы.</i>
Өлең жолдарынан қандай ақпарат алуға болады	
Өлең жолдары негізінде XIX ғасырдың I жартысындағы қоғамды сипаттаңыз	
Авторлар туралы ойыңызбен бөлісіңіз	

7. Берілген суреттерді қолданып, Жәңгір ханның тұлғалық қасиеттеріне тоқталып, ағарту саласындағы маңызды істерін туралы түсіндіріп, нақты 2 дәлел келтіріп, ой-түйін жасаңыз.

8. Берілген жылдар негізінде Шоқан Уалихановтың өмір дерегін талдап, ғалымның қазақ қоғамындағы орны туралы ой-түйін жасаңыз.

Жылдар	Өмір дерегі	
1847 жылы		
1855 жылы		
1856 жылы тамыз айының басы		
1857 жылы 27 ақпан күні		
1858–1859 жылдары		
1864 жылдың көктемі		
Ой түйін:		

9. Берілген кесте бойынша Абай Құнанбаев шығармашылығының маңызын түсіндіріп, дәлел келтіріңіз:

Абай шығармашылығының маңызы	
Абайдың қоғамдағы қызметінің маңызы	
Абай тұлғасының бүгінгі ұрпақ үшін маңызы	

10. Берілген музыкалық аспаптарды сипаттамасымен дұрыс сәйкестендіріңіз

№	Музыкалық аспап		Аспаптың сипаттамасы
1		А	Дауылпаз ұрып ойналатын көне музыкалық аспаптың бірі. Халық тұрмысында кеңінен қолданылған. Әсіресе, бұрынғы кезде, жаугершілікте дабыл қағып, белгі беру үшін пайдаланылған. Аспаптың жасалу құрылысы анағұрлым күрделі. Ол тұтас ағаштан ойылып жасалады.
2		В	Жетіген аспабы талай жүздеген жылдар өтсе де, баяғы қарапайым күйінде. Жетілдірілген түрінде он үш ішек байланып, арнайы тиектер қойылған. Аспаптың үні өте нәзік, құлаққа жағымды.
3		С	Ерте заманнан келе жатқан қазақ халқының екі ішекті ысқышпен ойналатын аспабының бірі. Ішегі жылқының қылынан жасалады. Қобызды ағаштан шауып немесе құрап жасайды. Беті жартылай терімен қапталады. Ол дыбыстың жаңғырып шығуы үшін керек. Халық аңызында қобыздың пайда болуы Қорқыт ата есімімен тығыз байланысты екені де айтылады.

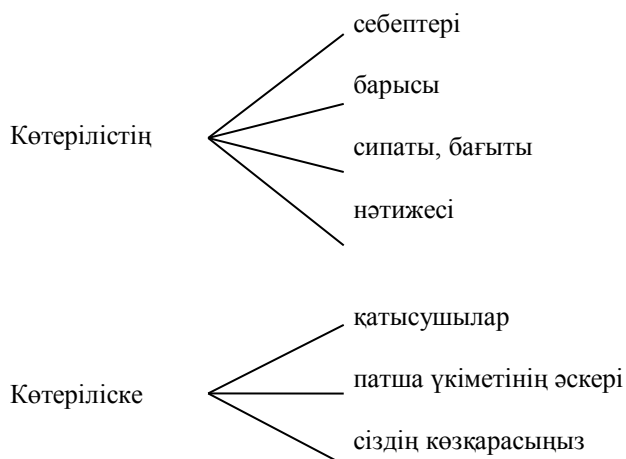
4		D	Сілку арқылы үн шығаратын көне музыкалық аспап. Ұзындығы — 110-130 см. Тұтас ағаштан арнайы қалыпта жасалады. Басы күрек тектес. Бас жағына түрлі темір сақиналардан сылдырмақтар тағылып, өрнектермен әшекейленеді. Асатаяқ өзіндік үнімен ерекшеленеді. Аспапты
5		E	Қазақ халқының арасына өте ерте және кең тараған, ғасырлар сырын сақтаған қос ішекті, шертіп ойнайтын музыкалық аспаптың бірі. Өзіне тән ерекшелігі бар, ішекті-шертпелі аспаптар тобына жатады. Домбыра әр түрлі үлгіде тұтас ағаштан ойылып немесе құрап жасалады. Мойнына он тоғыздан жиырма екі санына дейін пернелер байланады. ырғап, шайқап ойнайды.

1	2	3	4	5

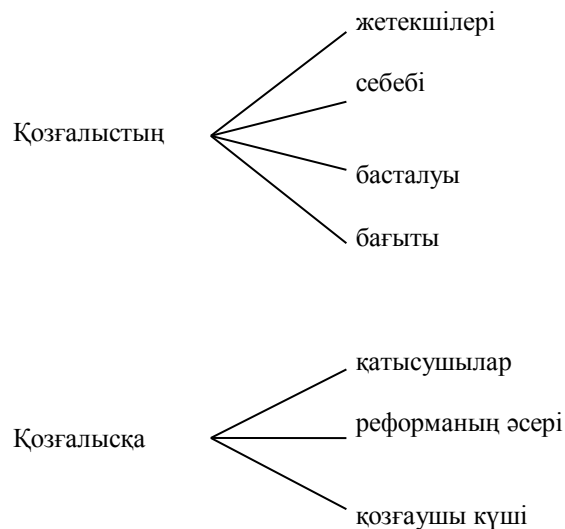
№8. Қазақ халқының отаршылдыққа қарсы халық-азаттық күресі

1. Сызбаны толтырыңыз.

Қазақ халқының ұлт-азаттық күресінде Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының (1836-1838 жж.) қолбасшылығымен болған көтеріліс маңызды орын алды.

2. Сызбаны жалғастырыңыз. Тәуелсіздік үшін Саржан мен Кенесарының қозғалысы.

3. Ойды аяқтаңыз.

Басқарудың әкімшілік жүйесін іске асыру өзінің шекаралары жағынан кеңейіп жатқан империя жағдайына да қолайлы болды. Крепостниктік құқықты жоя салысымен Ресей үкіметі әлеуметтік-саяси өмір ағысын түбірімен өзгерткен бірқатар реформаларды: земстволық, соттық, қалалық, және басқаларын жүзеге асырды. Капитализмнің дамуы “тереңінен” де кеңінен де жүріп жатты. Осындай жағдайда Ресей Қазақстанда басқарудың бұрынғы жүйесін түбірінен өзгерту міндетін алға тартты.

Қазақстанды басқару жөніндегі ереженің жобасын даярлау үшін үкімет ... деп аталатын комиссия құрды. Бұл реформаны әзірлеу кезінде қалың халық бұқарасының көңіл-күйі еске алынбады. Ш.Уәлиханов қазақтардың материалдық тұрмыс халін арттыруға және аман-есендігін, өмір сүрулеріне жәрдемдесетін радикальді (негізді) реформа жүргізуді жақтады. Ол Қазақстанда халықтың өзін-өзі басқару жүйесін енгізуді ұсынды: “.....” туралы хатында ол қазақ халқы үшін аса маңызды нәрсе әлеуметтік- экономикалық жаңалықтар енгізу деп есептеді. 1868 жылы 11 шілдеде II Александр - ... басқару туралы ережелер жобасына, 1868 жылы 21 қазанында ... басқару туралы ережелер жобасына қол қойды. Сонымен Қазақстанды басқару жөніндегі “..... ережені” үкіметтік шенеуніктердің ойластыруы негізінде, ... сұлтандардың және басқалардың белсенді қатысуымен патша үкіметі әзірледі.

4. Әртүрлі дереккөздерді пайдаланып кестені толтырыңыз.

1897 жылы Ресей империясы жүргізген халықтың жалпы санағы бойынша Қазақстан облыстарындағы халық саны:

	Халық саны	Орыстар %	Қазақтар %
Ақмола облысында			
Семей облысында			
Сырдария облысында			
Торғай облысында			
Орал облысында			
Жетісу облысында			

5. Сәйкестікті табыңыз.

1823-1845 ж.ж.	Шығыс Түркістаннан ұйғыр және дұнғандардың қоныс аударуы
1836-1838 ж.ж.	Хиуа, Қокан хандықтарына, Ресейге қарсы Жанқожа батырдың қозғалысы
1897 жылы	Жәңгір ханның Бөкей Ордасында билік құруы
1845,50,55-58 ж.ж.	Түркістан генерал губернаторлығының құрылуы
1854 жылы	И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлының көтерілістері
1867 жылы	Маңғышлақтағы “Уақытша ережеге” қарсы көтеріліс

1868 жылы	Семей облысының құрылуы. Сырдария линиясының негізі салынған жыл.
1870-1871ж.ж.	Сібір темір жолының салынуы
1877 жылы	Орынбор далалық облыстары және Шығыс- Сібір генерал губернаторлығын басқару жөніндегі уақытша ереже
1881-1884 ж.ж.	Ресей империясының халықтық жалпы санағы

6. XIX ғ. қоғамдық ой мен әдебиет. Акын-ойшылдар: Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханұлы, Ыбырай Алтынсарин, Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы шығармаларының мазмұны. Зар заман әдебиеті деген не? Кестені толтырыңыз.

Аты-жөні, өмір сүру жылдары	Шығармасы	Негізгі ойы	Шығармасынан үзінді

7. Орыс зерттеушілерінің Қазақстанға арналған еңбектері. А.И.Левшин, В.В.Вельяминов-Зернов, В.В.Радлов, П.П.Семенов-Тянь-Шяньский еңбектерінен мәліметтер келтіріңіз.

8. XVIII-XIX ғғ. Қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістері туралы мәліметтерді сәйкестендіріңіз және көтеріліс себептері мен басшыларына байланысты мәліметті .

Көтеріліс басшылары	Аумағы, жылдары	Себебі, мақсаты, қозғалыс күштері	Маңызды оқиғалар
Сырым Датұлы	Бөкей хандығы 1836-1838 жж.	Себептері –	1837 ж. жазында Чириковтың жазалаушы отряды жеңіліс тапты (Көтерілісшілер қол астына Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы, Баянауыл округтері енді). 1837 ж. қарашада Петропавл керуенімен бірге болған Ақтау бекінісінің казактарына көтерілісшілер жасаған шабуылы. 1838 ж. жазында көтерілісшілер әскері Ақмола бекінісін басып алды. 1838 ж. Көтерілісшілер әскері Кіші және Орта жүздің көп бөлігін біріктірді. 1841 ж.хан болып сайлануы. 1841 ж. Қоқан хандығымен соғыстың басталуы (Созақ, Жаңақорған, Желі және Ақмешіт қалалары басып алынды). 1842 ж. Сотников бастаған сібір әскері ауылын шабуылдады. 1843 ж. көтерілісшілер мен жазалаушы отрядтар арасында соғыстың басталуы (Бизанов

			полковниктің басшылығымен).
Исатай Тайманұлы Мен Махамбет Өтемісұлы	Барлық Қазақстан, 1837-1847 жж.	Себептер —	1843 ж. көтерілісшілер Қоқан хандығының Қуандария бекінісін талқандады. 1845 ж. бекіністі қалпына келтіруге барған Хиуа әскері өлтірілді. 1857 ж. 9 қаңтарында Арықбалық деген жердегі Фитинговтың жазалаушы отрядымен қақтығысты (көтерілісшілер әскері жеңілді). 1859 ж. қазақтар Хиуа хандығына қарай ығысты.
Кенесары Қасымұлы	Кіші жүз, 1783-1797 жж.	Себептері —	1785 ж. наурызда жазалаушы отряд старшындары Колпаков пен Понамаревтың басқаруымен көтерілісшілер Ембі өзеніне дейін қуылды. 1785 ж. маусымда Антоновский форпосты мен Сахарная бекінісіне шабуылдады. 1792 ж. жазында әскери қозғалыстар түгелдей Кіші жүз аумағын алып жатты. 1792 ж. күзде Іле қаласына сәтсіз шабуылдап жеңіліс тапты, содан кейін қозғалыс партизандық бағытқа ауысты. Игельстром реформасы хандық биліктің жойылуына мүмкіндік берді. 1797 ж. Айшуақ сұлтанның басқаруымен Хандық кеңес құрылды. 1797 ж. тамызда Кеңес мүшесі болады және көтерілістің аяқталуын жариялайды.
Есет Көтібарұлы	Оңтүстік Қазақстан, 1856-1857 жж.	Себептері —	1854 ж. ақпанда қазақтарға қарсы бағытталған барон Врангельдің отряды көтерілісшілерді баса алмады. 1855 ж. шілдеде Жантөре сұлтанның әскері талқандалды. 1858 ж. мамырда көтерілісшілер Созақ, Мерке, Шолаққорған және Жаңақорған мен Түркістанды қоршауға алды.
Жанқожа Нұрмұхаме дұлы	Батыс және Оңтүстік Қазақстан, 1855-1858 жж.	Себептері —	1833-1836 жж. көтерілістің басты алғышарттарының қалыптасуы. 1837 ж. 2 қазанда атаман Покатиловтың көтеріліс басшыларының бірін тұтқынға алудың сәтсіздігі. 1837 ж. 15 қазанында Балқы би Құдайбергенұлының аулын талқандауы. 1837 ж. 15 қазанында Исатай Тастөбе деген жерде жеңіліс тапты. 1838 ж. 12 шілдеде Ақбұлақ шайқасында көтеріліс әскері жеңілді, жетекшінің өзі қаза тапты. 1846 ж. қазанында көтеріліс басшыларының бірі өлтірілді.

9. М.Өтемісұлының «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңін тыңдап, тарихи кезеңдегі қазақ халқының отаршылдыққа қарсы халық-азаттық күресіне байланысты идеялар мен шындығын түсіндіріңіз.

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сакалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық, шөл көрмей,
Арып-ашып жол көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?

Махамбет Өтемісұлы.

№ 9 «Алаш» қозғалысы және ұлттық мемлекет идеясы.

1. Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында Алаш қозғалысына байланысты еңбектерді талдаңыз. (Ө.Бөкейханов, М.Шоқай, А.Байтұрсынұлы және т.б.).

2. 1897 жылғы Бүкіл ресейлік халық санағының мәліметін аяқтап, өз ойыңызды айтыңыз.

1897 жылғы Бүкіл ресейлік халық санағының мәліметтері бойынша өлкенің қазіргі шекарасы шебіндегі территориясында _____ адам тұрды, мұның _____ немесе 81,7% қазақтар болды. 1914 жылға қарай өлке халқының жалпы _____ мыңы немесе 65,1% қазақтар еді. Өлке халқының өзге жағдайлардан басқа, негізінен алғанда, әсіресе, столыпиндік аграрлық реформадан кейін Ресейден _____, _____ мен _____ облыстарына жаппай ағылып келген қоныс аударушылар есебінен көбейді. XX ғ. басында өлке халқы бұрынғыдан да көп ұлтты бола түсті.

3. SWOT талдау әдісі арқылы XX ғасырдағы Қазақстан экономикасының дамуын талдаңыз.

S – мықты жақтары
W – әлсіз тұстары
O – мүмкіндіктер
T – қауіп-қатерлер

4. Толықтырыңыз. XX ғ. басында ашылған өнеркәсіп орындары.

1. Кәсіпорындар: _____
2. Өнеркәсіп орындары: _____
3. Сыртқа шығару орындары: _____

5. 1905-1907 ж.ж. бірінші орыс революциясы. Кестені толтырыңыз.

XX ғ. басында марксистік үйірмелер қайда құрылды?	
Әрекеттері	

Осы үйірмелердің негізінде пайда болған ұйымдар мен топтар	
--	--

6. Сәйкестікті табыңыз.

1905-1907 ж.ж.	Спасск мыс қорыту зауытының жұмысшылар ереуілі
1905 жыл 15 қараша	Ж.Ақбаев бастаған Қарқаралыда демонстрация болды
1913-1918 ж.ж.	«Айқап» журналының жарыққа шыққан кездері
1911-1915ж.ж.	«Қазақ» газетінің жарыққа шыққан кездері
1912 жыл 12 мамыр	Бірінші орыс революциясы

7. Бұл петицияның қандай саяси маңызы болды? Жазыңыз.

1905 жылдың шілдесінде Қарқаралы қаласына жақын жердегі Қоянды (Ботов) жәрмеңкесінде қазақ халқының атынан император ІІ Николайға арналған петиция ұйымдастырылды. Оған Семей облысына қарасты Қарқаралы уезінен халық арасында кеңінен танымал беделді 42 қазақ қол қойды. Кейінірек Семей және Ақмола облыстарының басқа да уездеріндегі қазақтар қосылды. Петицияны жазуға белгілі саяси қайраткерлер Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Ж. Ақбаев, Т. Нұрекенов т.б. белсене атсалысты. Петициядағы маңызды мәселелердің бірі Ресей империясының заң шығарушы ең жоғары органы Мемлекеттік Думаға қазақ депутаттарын қатыстыру талаптары болды.

Қарқаралы петициясы.

1905 жылы Император ағзамға Қарқаралы - Семейлік қазақтардың тарапынан Омбыда әр түрлі мекемелер өкілдерінің жиналысында қырғыздырдың (қазақтардың) өкілдерін земствоның жиынына жібермеу жөніндегі жек көрінішті министр А.Т.Булышинның жобасына жақын шешім қабылданыпты: «Бұндай жағдай Дала өлкесінің басты тұрғындары (қазақтардың) жағдайын білмеудің салдары бізді қатты алаңдату. Қандай әділет бар. Қазақтарды құқықсыз, заңсыз топқа енгізген қайдан шыққан. Иә, біз мал шаруашылығымен айналысамыз, бірақ ол қаңғу емес қой. Мал шаруашылығымен айналысу неге біздің сайлау құқығымызды шек қоюға себепші болмақ? Қазақтар қоғамдық және мемлекеттік мақсатты орыс шаруаларынан кем түсінеді деп кім қорытынды жасай алады, тіпті басқа отырықшы “бұратаналармен” салыстырмай-ақ қояйық. Кім қазақтардың мүддесін қорғамақ, кім біздің мұқтаждығымызды дұрыс түсіндіреді?».

*Қазақ Мемлекеттік орталық мұрағаты,
64-қор, 1- тізім, 322-іс, 116-парақ.*

8. Қоныс аудару саясаты - қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәселелерді шиеленістірді, ара-жік ұлғайды. Төмендегі сұрақтарға ауызша жауап беріңіз.

- Қоныс аудару саясатының басталу себебі?
- Қоныс аудару саясатының кезеңдері?
- Қоныс аудару саясатының негізгі облыстары?
- Орыс, украин шаруаларына жер қалай берілді?
- Ұйғыр, дүнгендердің Қазақстанға қоныс аударуы?
- Қоныс аудару кезінде қанша халық келді?
- Қоныс аудару саясатын жүзеге асыру үшін қандай экспедициялар жұмыс істеді?
- Қоныс аудару саясатының зардаптары.

9. Төмендегі «Қазақ» газетінің фотосы мен өз білімінді қолдана отырып, басылымның маңыздылығына баға беріңіз.

«Қазақ» газеті. 1915 жыл 23 мамыр. - №129.

10. «Алаш» партиясының бағдарламасымен танысыңыз. Бағдарламада қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіру қалай көрініс тапқан? Түсіндіріңіз.

«Қазақ халқын отарлық езгіден азат ету» ұраны төңірегінде топтасқан ұлттық интеллигенцияның бағдарламасы.

- I. Мемлекеттік қалпы
- II. Жергілікті бостандық
- III. Негізгі құқық
- IV. Дін ісі
- V. Билік һәм сот
- VI. Ел қорғау
- VII. Салық
- VIII. Жұмысшылар
- IX. Ғылым-білім үйрету
- X. Жер мәселесі.

Ұлт зиялылары не себептен осы мәселелерді көтерді?

11. Фотомен жұмыс.

Сіздің ойыңызша бұл фото қай жерде және қашан түсірілген?

.....

.....

.....

Фотода көрсетілген тұлғалар кімдер және не мақсатта жиналғандығын түсіндіріңіз.

....

.....

.....

Сіз осы фото ішінде болғыңыз келеді ме?

.....

.....

.....

Бірінші жалпықазақ сиезінің делегаттары, 2-қатар оң жақтан 4-ші Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы Ө. Бөкейханов; 5-ші Алашорда үкіметінің мүшесі, қазақтан шыққан тұңғыш математик – профессор Ө. Еркеков; 1-қатар сол жақтан 4-ші ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Н. Нұрмаков. Орынбор, 1920 ж.

ҚР Кинофотоқұжаттар мен дыбыстық жазбалар орталық мемлекеттік архиві. Архив №2-117419.

12. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Алаш ұраны» өлеңін төмендегі QR кодты ұялы телефонмен сканерлеу арқылы тыңдап, «Алаш» қозғалысы және ұлттық мемлекет идеясына байланысты тарихи жағдайды талдаңыз. <https://www.youtube.com/watch?v=XcF00eNSfC0>

АЛАШ ҰРАНЫ

Алаш туы астында,
Біз алаштың баласы.
Күніміз туып көгерді,
Сарыарканың даласы.
Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған,
Қанымызға тоймаған,
Қолымызды байлаған,
Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған.
Жерімізді шимайлаған,
Өшті залым қарасы.
Жасасын, алаш, жасасын!
Алаш туы астында,
Қолдайтын алаш бабамыз.
"Туыскандық", "теңдік" деп,
Туын қолға ап шабамыз.
Берілгенде тілектер,
Жарылмай ма жүректер?!
Заң жасайтын орынға,
Жұртпен бірге барамыз!
Қатардан орын аламыз!
Жасасын, алаш, жасасын!
Алаш туы астында,

Куә болсын арымыз.
 Көркейтуге алашты,
 Құрбандық біздің жанымыз!
 Былай тұрсын малымыз,
 Алаш деген ел үшін
 Сарыарканың жері үшін,
 Бостандық берген ер үшін,
 Төгілсін біздің қанымыз!
 Аялмасын жанымыз!
 Жасасын, алаш, жасасын!
 Алаш туы астында,
 Өлсек бірге өлдік біз.
 Не жақсылық, не қайғы,
 Көрсек бірге көрдік біз!
 Ішкі жанжал таласты,
 Күншілдікпен қарасты,
 Мына жерге көмдік біз!
 Жасасын, алаш, жасасын!
 Алаш туы астында,
 Күн сөнгенше сөнбейміз.
 Енді ешкімнің алашты,
 Қорлығына бермейміз!
 Адамдықтың жолына,
 Бастаған ерлер соңында,
 Басқаға көңіл бөлмейміз,
 Қандай шайтан келсе де,
 Алдауына көнбейміз.
 Өлер жерден кеттік біз,
 Бұл заманға жеттік біз!
 Жасайды алаш, өлмейміз!
 Жасасын, алаш, жасасын!

1917 жыл

<https://abai.kz/post/38182> порталынан алынды.

13. Төмендегі дереккөзі мен өз білімінді қолдана отырып, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа баға беріңіз.

«...16 жылғы оқиғалар қазақ қоғамында империялық үстемдікке қарсы күресте екі көзқарастың, екі әдістің болғандығын көрсетіп берді»... «батырлар бастаған қол жасақтап, жауға қарсы көтеріліп, елдің еркіндігін білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғау еді. 16 жылғы оқиғалар, сонымен бірге қазақ қоғамында ұлттық бостандық үшін күрестің жолдары мен әдісіне қатысты жаңа көзқарастың қалыптасып қалғанын да көрсетіп берді. Ол әдістің негізгі белгісі ұлттық саяси тұтастық және негізгі мақсаттар үшін саналы, ұйымдасқан әрекетке өту екендігін халыққа жеткізуге тырысты».

Қойгелдиев, М. Алаш қозғалысы. - Алматы : Санат, 1995. - 368 б.

Қазақ зиялыларының ұлт-азаттық қозғалысқа қатысты ұстанымдары:

1
2

Ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи маңызы:

--

14. Кестеде берілген қазақ зиялыларының ұлттық мүддені сақтаудағы рөлін бағалаңыз.

	
Тарихи тұлғалар кімдер?	
Ұлттық мүддені сақтаудағы рөлі қандай?	

15. Берілген дереккөзбен танысып, ұлт зиялыларының қызметін анықтаңыз.

В.И.Ленинге жазылған хат

...Имперализмнің сан ғасырлық езгісінде болып келген халық ең алдымен осы езгіден азаттық алуды ойлайды. Қазақтардан неліктен өзін-өзі билеуге ұмтылатыны, Кеңес үкіметінің қазақтардың нені тілейтіні әзірше бізге айқын емес және күннен-күнге барған сайын бұлыңғыр болып барады...

Соған байланысты мыналар қажет етеді:

1. Халқы аралас аудандарда үкімет органдарының бәрінде езілген ұлттардың өкілдері кемінде 2/3 бөлігі болуға тиіс.
2. Қазақстанды біріктіретін, Орынбор қаласынан басқарылатын әскери округ құрылсын.
3. Қалалардағы гарнизондар міндетті түрде қазақтардан болсын.
4. Қазақ өлкесінің шегарасы жөнінде төменде аталғандарынан басқа ешқандай да өзгерістерге жол берілмеуі тиіс.

*Қазақ әскери-революциялық Комитеті мен БОАК мүшесі А.Байтұрсынов.
1920 жыл 7 мамыр, Мәскеу қаласы*

Ұлттық мемлекет құрудағы алаш қайраткерлері (Ә.Бөкейханов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Ә.Ермеков, А.Байтұрсынов, М.Сералин) қызметінің маңыздылығы неде?

1.
2.

Ұлт зиялыларының белсенді болуы қандай жағдайға алып келуі мүмкін?

1.
2.

№10. Қазақстан Қазан төңкерісі және кеңес үкіметінің орнауы кезеңінде

1. Дұрыс жауап таңдау тесті

№	Сауалдар	1916 ж. 25.06.	1913 ж.	1917 ж. 24.02.	1917 ж. 25.10.	1920 ж. 20.08.
1	Қазақ АССР құрылуы					

2	Бұратаналарды қара жұмысқа салу туралы патша жарлығы					
3	Қазан төңкерісінің жеңуі					
4	А.Байтұрсынов «Қазақ» газетін шығарған жылы					
5	Ресейдегі II революция нәтижесінде II Николайдың тақтан түсуі					

2. Ә.Бөкейханов кадет корпусынан неге шықты? Жауап беру үшін төмендегі үзінділермен танысыңыз. Алашордашылардың басқа өкілдерінің көзқарастары қандай болды? Түсіндіріңіз.

«Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұрдша көрші мұжыққа сатып, біз аз жылда сыпырылып, жаңаша шыға келеміз.

Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз алаш ұланды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық. Француз, орыс пәле өзге жұрттың тарихынан көрінеді, молла хукіметтен ақша алса, сатылып кетеді. Рухани іс аяқ асты болады. Жалавания алған моллалар үкіметке жетекшіл болып, ерін кетеді. Біздің қазақ-қырғыздың ісін көркейтетін болсақ, хукімет ісінен бөліп қойған оң болады. Оны орысша “отделение церкви от государства” дейді, кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды.

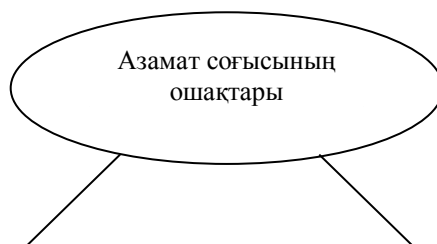
Осы үш жол айрылғалы биыл ашыққа шықты. Мен сонан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға тырыстым. Мұны мен июльдегі жалпы қазақ съезінде айтқан едім».

Ғалихан. “Қазақ” газеті, 1917, 23 желтоқсан, №256.

“Қазақ” - саяси партияға кірген кісі, кірген партиясының программасына мақұл болады. Одан шыға жайылам деген екен, партия программасынан айырылғандығы жағдайы қазақ һәм күзгі күнгі Сібір съездеріне мәлім еді. Орынборда болып өткен желтоқсанның 5-13-де соңғы жалпы қазақ-қырғыз съезінде Ғалихан топқа кадет партиясынан шыққандығын баян қылды. “Кадет партиясынан неге шықтым?” деп себептерін көрсетіп жазған мәнісі сол.

“Қазақ” 1917, №256. Кеңес Нұрпейісов.// Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995.

3. Сызбаны таратыңыз.

4. Қысқаша мәліметтер беріңіз

1. Қазақ АССР және Түркістан Республикасы.
2. Мұсылман бюросы және Түрккомиссия
3. Тұтас Түркістан идеясы

5. «Қазақ КСР-нің құрылуы – мемлекеттілікті қалпына келтірудегі алғашқы қадам». Сіз бұл пікірмен қаншалықты келісесіз? Өз жауабыңызды негіздеу үшін бірнеше дәлелдер келтіріңіз.

6. «XX ғасырдың 20-30-жылдары Қазақстанның білім беру жүйесіне оң өзгерістер енгізілді». Сіз бұл пікірмен қаншалықты келісесіз? Өз жауабыңызды негіздеу үшін бірнеше дәлелдер келтіріңіз.

7. Мәтінді және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, XX ғасырдың I жартысындағы Қазақстан мәдениетінің жетістіктері мен қайшылықтарын талдаңыз.

XX ғасырдың I жартысындағы Қазақстан мәдениеті

... Рухани мәдениет саласында түбегейлі жаңғыру көрініс тапты. Зайырлы мектеп қалыптасты, жалпыға бірдей бастауыш білім беру жүйесі енгізілді, қазақ техникумдары мен жоғары оқу орындары пайда болды. Шығармашылық зиялы қауым заманауи өнер жанрлары мен түрлерін жасады. Дінге қарсы күрес жүрді және атеистік насихат жағдайларында исламның қоғамның рухани өміріне ықпалы әлсіреді

Джандосова З.А., Қазақстан тарихы, 10 сынып

8. А.Байтұрсыновтың қоғамдық қызметін хронологиялық ретпен орналастырыңыз.

А. «Қазак» газетінің шығуын ұйымдастырып, бас редактор қызметін атқарды.

В. Ауылдық және болыстық мектептерде мұғалім болып, кейінірек Қарқаралыдағы екі сыныптық училищенің меңгерушісі болды.

С. Орынбордағы халық ағарту институтында, Ташкент және Алматыдағы педагогикалық институттарда қазақ тілі мен әдебиетінің оқытушы профессоры қызметін атқарды.

9. Алашорда автономиясы мен Қоқан автономиясының айырмашылықтары мен ортақ мақсаттарын және автономиялар идеяларының неліктен жүзеге аспай қалуының себептерін анықтап, тарихи маңызын жазыңыз.

<i>Алашорда автономиясы</i>		<i>Түркістан автономиясы</i>
Айырмашылықтары:	Ортақ мақсаттары:	Идеяларының жүзеге аспай қалуының себептері
1	1	1
2	2.	2
Тарихи маңызы:		

10. Берілген дереккөздегі статистикамен танысып, өз біліміңді қолданып, 1921-1922 жылғы ашаршылықтың себептері мен жою шараларына қатысты сұрақтарға жауап беріңіз.

Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылық

1921-1922 жылдардағы аштыққа ұшырағандардың саны		
1921 жыл: қараша – 1 558 927; желтоқсан – 1 572 291	1922 жыл: қаңтар – 1 554 197; ақпан – 1 625 387; наурыз – 1 719 234.	1922 жыл: сәуір – 2 286 486; мамыр – 2 093 403; маусым – 2 019 475.

ҚАКСР Еңбек және Қорғаныс кеңесінің есебі. Орынбор, 1922 жыл.

1921-22 жылдары Қазақстанда ашаршылықтың болуына қандай факторлар әсер етті?

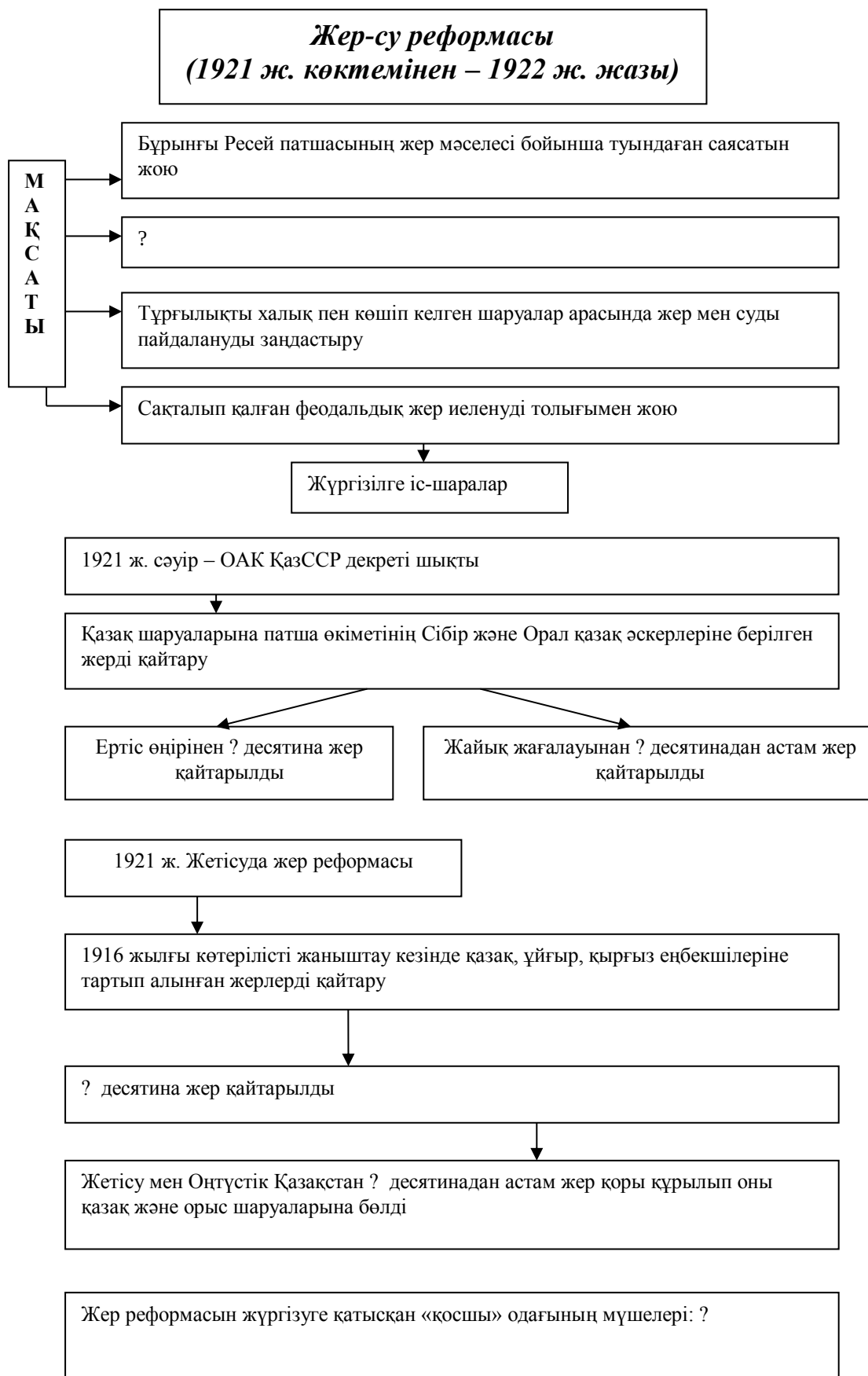
Ашаршылықты жою үшін қандай шаралар жүргізді?

11. Жаңа экономикалық саясаттың тиімді және тиімсіз тұстарын анықтап, нәтижелерін жазыңыз

<i>Тиімді тұсы</i>	<i>Тиімсіз тұсы</i>	<i>Саясаттың нәтижесі</i>

№11. Мемлекеттік құрылыстың кеңестік үлгісінің іске асырылуы

1. Кестені толықтырыңыз.

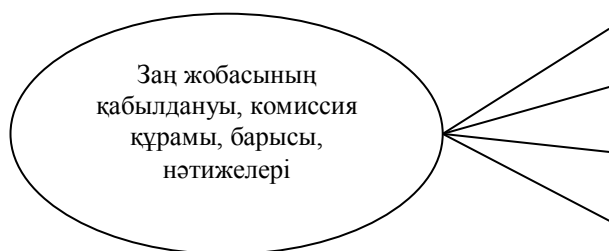

2. Кестені толтырыңыз.

XX ғ. 20 жж. аяқ кезіндегі мемлекеттің реттеу актілері өздерінің мақсаты жағынан жүзеге аспайтын, мән-мағынасы жағынан бүлдіруші актілер болатын. 1926-1927 ж.ж. шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу нәтижесі:

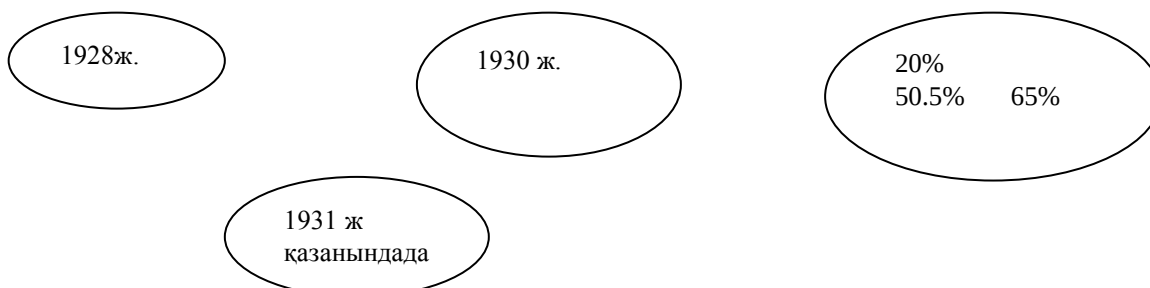
..... мың дес. шабындық жер		
..... мың дес. егістік жер		
Кедейлер	 %	Нәтижесі
Ауқаттылар	 %	
Орташалар	 %	
Ауқатты шаруалар	 %	

3. 1927-1928 ж.ж. ірі байлар шаруашылықтарын тәркілеу бойынша сызбаны толықтырып жазыңыз.

4. Сызбаны байланыстырыңыз.

Қазақстандағы 1928-1931 ж.ж. шаруашылықтың ұжымдастырылуы.

5. Толықтырыңыз. 1932 жылдың 7 тамызында қандай заң қабылданды, бұл заң бойынша айыпты деп танылғандарға қандай жаза қолданды және мұны кімдер шешті? Жауапты түсіндіріңіз.

_____ жылы әкімшіл-әміршіл үкімет ірі бай шаруашылығын тәркілеу туралы Декрет қабылдады. Заң жобасы бойынша _____ бай қожалық тәркіленуге тиіс еді, алайда қазақ өлкесінде бұл уақытта ірі байлар осыншама көп болмаған. Сондықтан тапсырған міндетті орындау үшін жергілікті органдар орташа шаруаларды да тәркілеуге кірісті.

Жемшөп азығының жоқтығы бір орынға жинастырылған мемлекеттік колхоз меншігіндегі малдың қырыла бастауына әкеп соқты. 1929 жылы ұжымдастыру науқаны басталғанда Қазақстанда _____ млн. бас малы болса, 1933 жылы _____ млн. ғана қалды. Мал басы саны _____ есе азайды. Шаруашылықтар күйзеліске, халық аштыққа ұшырады. Республика халқының саны _____ млн. адамнан _____ млн адамға кеміді. Халық саны қайта қалпына келтіру үшін елімізге әлі _____ жыл қажет болды.

Тәркілеу идеологиясы шаруаларға келгенде кең көлемдегі репрессиялық шараға айналып кетті.

6. Дерекпен жұмыс.

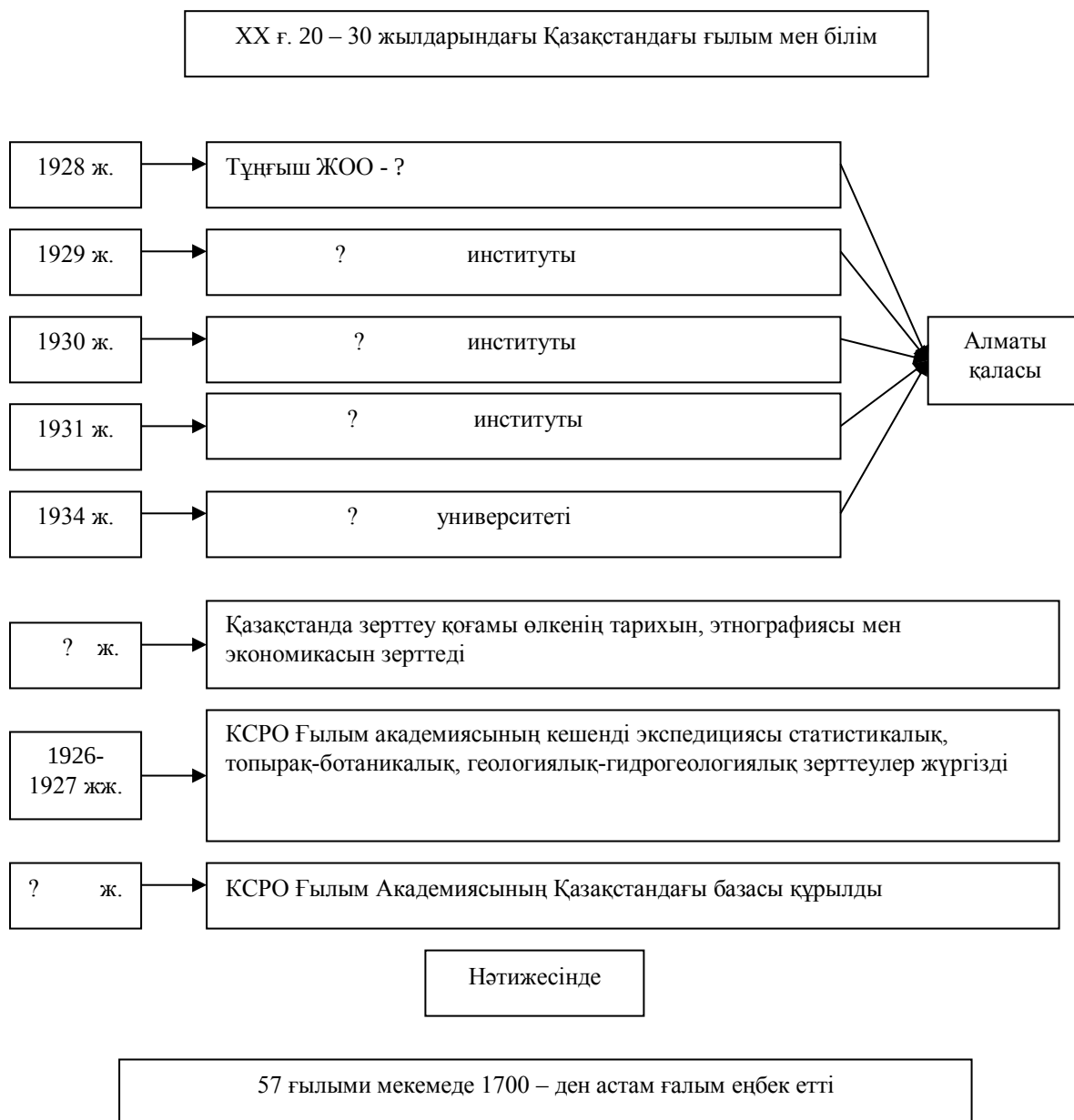
Ақмола округі бойынша астық дайындау мен ұжымдастыру науқанында орта шаруаға қатысты бұрмалаушылықтар орын алғаны анықталды. Орта шаруаларға тұтқында ұстау, ұрып-соғу, өз еркінен тыс ауыр жұмысқа салу, мал, дүние-мүлкін тәркілеу жазалары қолданылған. Салынған салық көлемінің ауырлығы соншалық, орта шаруа қолындағы бар дәулетінен айырылған. Оның үй-жайын тартып алған, колхоздан қуып, жер аударып жіберген.

1. Мұндай жазалау шаралары басқа округтерде де орын алды ма?
2. Ұжымдастырудың бұл әдісін орта шаруаларға қолдану қажет па еді?

7. Білгеніңізді ортаға салыңыз. БК(б)П-ның XIV съезі 1925 жылы желтоқсанда белгілеген елді индустриаландыру бағытын жүзеге асыру Қазақстанда бірсыпыра елеулі қиыншылықтарға кездесті. Олардың, ең бастысы, республиканың әлеуметтік-экономикалық мешеулігі еді. Тағы қандай қиыншылықтар болды?

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____

8. Сызбаны толтырыңыз!

9. Қазақстандағы индустрияландыру саясатының жетістіктері мен кемшіліктерін берілген бөлімдер бойынша талдаңыздар.

Қазақстандағы индустрияландырудың қиындықтары	1. 2.
Қазақстандағы индустрияландырудың жағымды жақтары	1. 2.
Қазақстандағы индустрияландырудың келеңсіз жақтары	1. 2.
Қазақстандағы индустрияландырудың нәтижелері	1. 2.

10. Төменде берілген дереккөз бен біліміңізді қолданып, күштеп ұжымдастыру науқанын тарихи фактілермен сипаттап, салдарына талдау жасаңыз.

РСФСР Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтан.
11 наурыз 1933 ж. № Т.Р.-07/0 Мәскеу, Кремль

И.В. Сталинге хат

Қазақ халқы 1931 жылдың екінші жартысынан бастап, туған жерінен тыс аймақтарға көше бастаған. Мұндай қоныс аударып, үдере көшу көктемге қарай күшейе түсті. Аштық, ауру-індет жайлаған көптеген қазақ ауылдары мен қоныс аударушылардың қырылуы көбейді, мұндай опат орталық биліктің жедел түрде көмек беруіне мұқтаж. ... Қазақстан халқының басына түскен мұндай ауыр жағдай көрші мемлекеттерде көрініс таппаған. Ашаршылыққа ұшыраған қоныс аударушылар өздерімен бірге Ташкент, Сібір т.б. өлкелерге ауру-індеттерді таратуда. Кеңес өкіметі тарапынан жасалынған кейбір іс-шаралар бұл мәселені шеше алмады. Орталық Атқару Комитетінің қабылдаған қаулысы негізінде бөлінген азық-түліктің басым бөлігі тиісті өлкелер мен аш адамдарға жетпейді. Бұл опаттың салдары болуына байланысты сізден осы хатқа назар аударып, мына сұмдық жағдайға араласуыңызды сұраймын. Ашаршылыққа ұшыраған халықтың өмірін сақтап қалу үшін көмек беруіңізді өтінемін.

«Қазақстан коммунисті», 1990, № 7, - Б.44–65.

Қазақстанда жаппай ұжымдастырудың қандай салдары болды?

1) _____

2) _____

3) _____

Осы хатты жазған тұлғаның тағдыры қалай болғандығын жазыңыз.

11. Төменде берілген суреттен тарихи оқиғаның себебін анықтап қорытынды жасаңыз.

1937 жылы ұлт зиялысы тұрпатының осындай болуы кеңес үкіметінің қандай саясатымен байланысты?

Ұлт зиялыларын қудалаудың себептері неле?

12. «Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық жазудың реформаторы» тақырыбында нақты деректер мен дәйектер келтіріп, 80-100 сөзден тұратын эссе жазыңыз.

жоғары болды: майданға және қорғаныс өнеркәсібіне оның әрбір бесінші тұрғыны жіберілді. Мобилизациялау пайызының мұнша жоғары болуына қандай есептер болды?

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____
- 5) _____

14. Кестені толтырыңыз. Отан қорғаушыларының ерліктері.

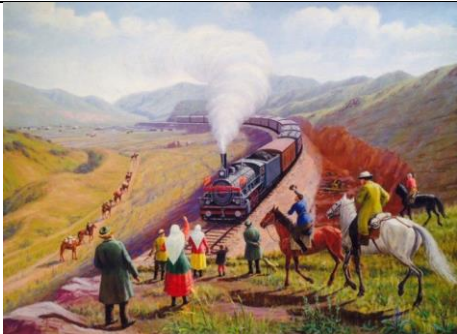
Б.Момышұлы	Т.Бигелдинов	М.Маметова
Ә.Молдағұлова	Р.Қошқарбаев	Қ.Қайсенов
И.Павлов	Л.Беда	С.Луганский

15. Берілген тұжырымдардың «ақиқат» не «жалған» екендігін ажыратыңыз.

№	Ақпараттар	«ақиқат»	«жалған»
1	Қазақстан еңбекшілері «Қорғаныс қорына» ерікті түрде жинаған қаражатынан 4,7 млрд сом ақша, 2,5 млн астам киім, 1600 вагон сыйлық жіберген.		
2	Қазақ балуаны Қажымұқан Мұңайтпасұлы өз қаржысына сүңгуір қайық жасатып, оған А.Имановтың есімін бергізеді.		
3	1942 жылы Қазақстан Одақта өндірілген қорғасынның 60 % - ын, мұнайдың 1 млн тоннаға жуығын берді.		
4	Соғыс жылдары майданға жақын аймақтардан 220 завод пен фабрика Қазақстанға эвакуациялады.		
5	1943 жылы Алматы жастарының қаржысына жасалған ұшақ батыр ұшқыш С.Луганскийге табыс етті.		
6	Майданды азық-түлікпен қамтамасыз етуде звено		

жетекшісі Шығанақ Берсиев күріш өндіруде ерен еңбек етті.		
---	--	--

16. Суреттер мен тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, XX ғасырдың 20-80 жылдары Қазақстан мәдениетінің даму ерекшеліктерін талдаңыз.

 «Еңлік-Кебек» қойылымы http://anatili.kazgazeta.kz/wp-content/uploads/EK.jpg сайтынан алынған	 Ә. Қастеев. «Түрксіб» https://www.oner.kz/content/uploads/2017/07/Turcib-1969-933x700.jpg сайтынан алынған
 К. Байсейітова. «Қыз Жібек» операсы https://dknews.kz/ru/eksklyuziv-dk/235693-kulyash-bayseitova-pervaya-opernaya-pevica-kazashka сайтынан алынған	 А. Қарсақбаевтың «Менің атым Қожа» көркем фильмі https://www.silkadv.com/en/content/kinoiskusstvo-kazahstana сайтынан алынған

13. Әміре Қашаубаевтың орындауындағы «Балхадиша» халық әнін төмендегі QR кодты ұялы телефонмен сканерлеу арқылы тыңдап, кеңестік кезеңдегі қазақ мәдениетін түсіндіріңіз.
https://www.youtube.com/watch?v=xm2o5Iz_zyU

№12. XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы кеңестік реформалардың қайшылықтары мен салдары

1. Кестені толтырыңыз.

XX ғ. 40-50-ші жж. қоғамдық идеология	Қоғамдық ғылымдарға қарсы шаралар (қаулылар): себебі, мәні
---------------------------------------	--

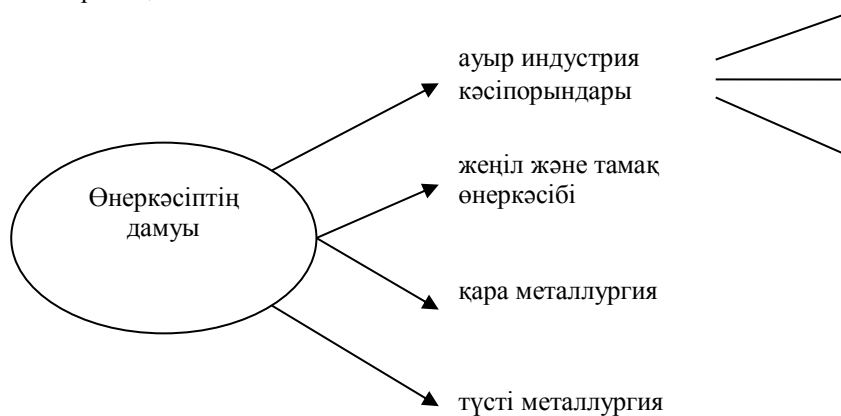
--	--

2. Кестені толтырыңыз.

1950-60 ж.ж. елдің саяси дамуындағы маңызды оқиғалар.

1947 жыл	
1949 жыл, 29-тамыз	
1956 жыл, ақпан	
1954 және 1956 жылдары КОКП Орталық Комитеті мен Кеңес үкіметінің шаралары	
1964 жыл қыркүйек Пленумы	
1965 Шаруашылық реформалар	

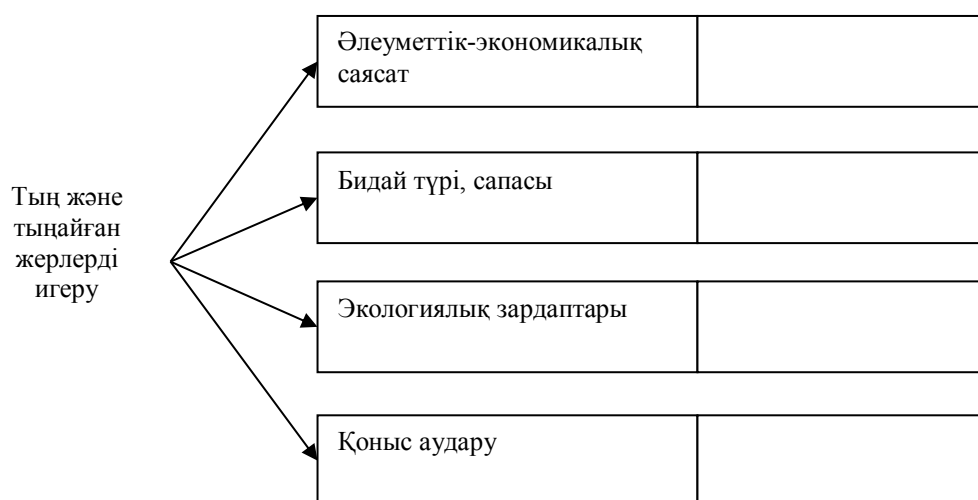
4. Сызбаны таратыңыз.

5. Кестені толықтырыңыз. XX ғ. 60-70 жж. республиканың экономикасы

Өнеркәсіптің дамуы	
1957 жыл шаруашылық реформасы	
1965 жыл шаруашылық реформасы	
Біртұтас транспорт жүйесінің жасалуы	
Жұмысшы табының өсуі	
Ауыл шаруашылығы	

6. Кестені толтырыңыз

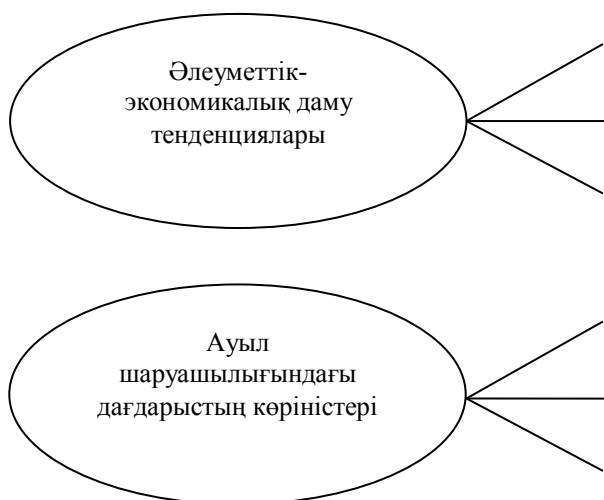

7. Кестені толтырыңыз.

XX ғ. 60- жж. экономикалық реформалардың 1970 ж. басындағы көрінісі.

Реформалардың негізгі мақсаты	Реформалардың сәтсіздікке ұшырауының себебі

8. Сызбаны таратыңыз.

9. Кестені толтырыңыз.

Тоқырау жылдары

Халықтың тұрмыс дәрежесі: тенденциясы мен қарама-қайшылықтары	Саяси өмір және ұлттық қатынас

10. Үндеуді толықтырыңыз.

КСРО-ның сыртқы саясаты. «Невада-Семей» қозғалысы.

Республика жұртшылығының 1989 жылы ақпандағы митингісінде тұңғыш кеңестік “Невада-Семей” қозғалысының бастамасы қаланды. Оны белгілі қоғам қайраткері, акын О.Сүлейменов басқарды. Бұл қозғалыс бүкіл Қазақстан халқы тарапынан күшті қолдау тапты. Елдің көптеген қалалары мен аймақтарында оның бөлімшелері құрылды. Қысқа мерзімнің ішінде бұл қозғалыс неғұрлым ықпалды қоғамдық қозғалыстардың біріне айналды. Оны ядролық қарусыздану жолында күресуші халықаралық жұртшылық та қолдады.

Бұл қозғалыстың Семей облысы Қарауыл ауылының жанында 1989 жылы 6 тамызда өткен митингісінде КСРО мен АҚШ халықтары мен Президенттеріне ядролық сынауға бірлесіп мораторий жариялау қажеттігі туралы үндеу қабылданды. Онда былай делінді:

1990 жылы Алматыда өткен халықаралық Конгрессте

1991 жылы 28 тамызда _____ жарлыққа қол қойылды.

11. Берілген деректерге мұқият қарап, оларды сұрақтарға жауап беру үшін көмек ретінде пайдаланыңыз.

А. Дереккөзі. Ұлы Отан соғысынан кейінгі Қазақстанның ауыл шаруашылығының жағдайы

<https://world-nan.kz/kz/blogs/uly-otan-sogysynan-keyiingi-qazaqstannyn-auyl-sharuashylygynyn-zhagdayiy>

Б Дереккөзі. Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін еліміздің экономикалық жағдайы өте қиын болды. Жау қолында болған қалалар мен селолардың тек қирандылары ғана жатты. Кеңес Одағы байлығының үштен бірі жойылып кетті. 1710 қала, 70 мыңнан астам деревнялар мен селолар, көптеген зауыттар мен фабрикалар, шахталар, мыңдаған шақырым теміржолдар және т.б. істен шығып қалды. Соңғы тарихи деректер бойынша, Кеңес Одағынан соғыста 30 млн-ға жуық адам қаза болды. Бұл елдеп адам ресурстарының тапшылығына алып келді. Осынау қиындықтарға қарамастан қысқа мерзім ішінде халық шаруашылығын қалпына келтіру керек болды. Қазақстан халқы халық шаруашылығын қайта қалпына келтіру ісіне белсене араласты. Ондаған қалалар мен аудандарға туысқандық көмек жасады. Мыңдаған қазақстандық жұмысшылар мен мамандар Ленинград пен Сталинградта, Брянск пен Донбаста, Солтүстік Кавказда, Украинада, Белоруссияда және Кеңес Одағының басқа да аудандарында аянбай еңбек етті.

<https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8814>

В дереккөзі. Семей сынақ полигоны ядролық жарылыстарды жүзеге асыруда көлемі жағынан да, саны жағынан да, технологиялық деңгейі жағынан да әлемдегі ең үлкен де озық сынақ орнының бірі болды. Алғашқы атом бомбасын сынау 1949 жылы өткізілсе, 1953 жылғы 12 тамызда термоядролық құрылғы сыналды, ал 1955 жылы 29 қарашада сутегі бомбасы жарылды. Жалпы, 1949 жыл мен 1989 жыл арасында 456 ядролық сынақ (616 жарылыс) жасалды. Семей сынақ полигонында ядролық қаруларды сынауды екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңі 1949–1962 жылдарда ядролық жарылыстарды ауада және жер үстінде жүргізу болса, екінші кезеңі 1962–1989 жылдарда жер астында (штольнялар мен ұңғымаларда) жүргізілді. Сынақты ауада, жер бетінде жасағанда қоршаған ортаның радиациялық ластануы көбірек 8 болады. Соны ескеріп, кейінгі жылдары жерасты жарылыстарына көбірек назар аударылды. Семей полигонында тек ядролық жарылыстар ғана сыналмай, химиялық жарылыс заттарын пайдалана отырып жүргізілетін жарылыстар да сыналды.

<https://egemen.kz/article/14539-poligon>

С дереккөзі. «Семей ядролық полигоны: суреттер сыр шертеді»

Беркінбаев О. Семей ядролық полигоны: суреттер сыр шертеді
<https://e-history.kz/kz/seo-materials/show/29248>

А) Дереккөздер мен өз біліміңді пайдалана отырып, Қазақстанның соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығының дамуын зерттейтін тарихшыға дереккөздің құндылығын бағалаңыз.

В) Дереккөздер мен өз біліміңді пайдалана отырып, соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан халқының халық шаруашылығын қайта қалпына келтіру ісіндегі рөліне баға беріңіз.

С) Берілген дереккөздер мен өз біліміңді қолданыңыз. «Семей полигонының экономикалық, әлеуметтік және демографиялық зардаптары ауқымды болды» Осы тұжырыммен қаншалықты келісесіз?

12. Дерекпен жұмыс. Кестені толтырыңыз.

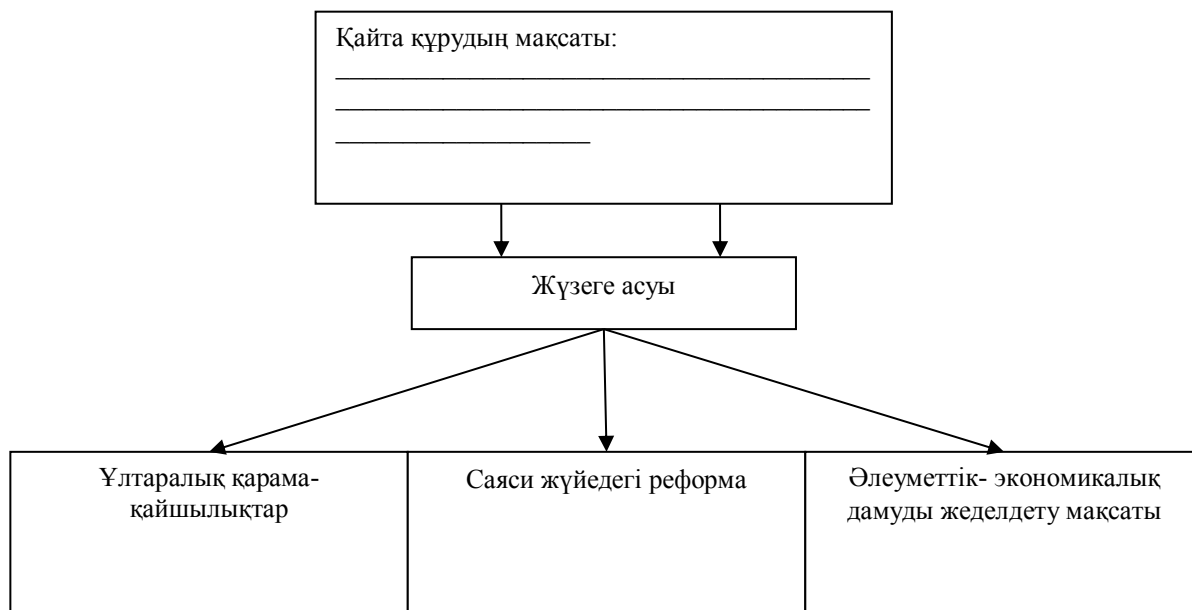
Қазақстандағы «Қайта құру» саясатының сипаты

М.С.Горбачев (1985-1991жж.) - елді басқарудағы реформаторлық бағыттың үстемдік алуы.

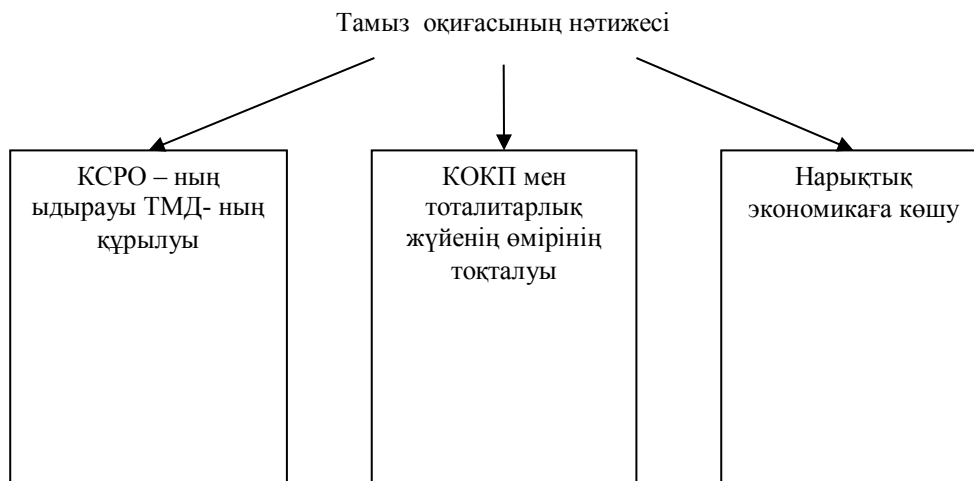
Жариялық	Саяси өмірдегі өзгерістер

13. 1986 жылғы «Желтоқсан ызғары» тақырыбында өз көзқарасыңызды жазыңыз.

14. Сызба конспектті толықтырыңыз.

15. Кестені толтырып, түсіндіріңіз. 1991 жылы 19 тамыздағы Мәскеуде өкімет билігін Төтенше жағдайлар жөніндегі Мемлекеттік Комитет басып алды.

16. Мұхтар Шахановтың 1989 жылы Халық депутаттарының Бүкілодақтық съездінде сөйлеген сөзін төмендегі QR кодты ұялы телефонмен сканерлеу арқылы тыңдап, 1986 ж. «Желтоқсан ызғары» тақырыбында өз көзқарасыңызды жазыңыз. https://www.youtube.com/watch?v=tx_ogWh0njc

№13. Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы және Қазақстан Республикасы мемлекеттік құрылысы

1. 1990 жылы 25 қазанда Қаз КСР мемлекеттік егемендігі жарияланып, Декларациясы қабылданды. Мұнда не туралы жазылған?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____
11. _____
12. _____
13. _____
14. _____
15. _____
16. _____
17. _____

2. Құжатпен жұмыс. 1991 жылы желтоқсан айындағы тарихи оқиғаларды жазыңыз.

3. Кестені толтырыңыз. Тәуелсіз Қазақстанның саяси партиялары және қоғамдық қозғалыстары.

Атауы	Құрылу уақыты, бағдарламалық принциптері

4. Сәйкестікті табыңыз.

1990 жыл 25 қазан	Қазақстан халықтарының форумы
1992 жыл 14 желтоқсан	Қазақ КСР-ның мемлекеттік егемендігі туралы Декларация
1991 жыл 29 тамыз	Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы
1992 жыл	ҚазКСР Президентінің Семей полигонын жабу туралы Жарлығы.
2003-2005 жж.	Қазақстандағы Ресей жылы
2004 жыл 19 қыркүйек	ҚР Президенті «Ауыл жылдары» деп жариялады
1997, 20 қазан	ҚР Парламентінің Мәжіліс депутаттарын сайлау
2004 жыл	Ақмола ел астанасы болып жарияланды
1992 жыл 2 қаңтар	ҚР ОБСЕ мүшесі болды

1992 жыл 4 маусым	Ұлттық валюта енгізілді
1993 жыл 15 қараша	Мемлекеттік рәміздер туралы заңдарға қол қойылды
2004 жыл 19 наурыз	«Қазақстан экономика, әлеуметтік және саяси модернизациялау жолында» атты ҚР Президентінің Жолдауы
1999 жыл	«Бәсекеге қабілетті Қазақстан, бәсекеге қабілетті экономика, бәсекеге қабілетті ұлт үшін» атты ҚР Президентінің Жолдауы
2000 жыл	Ұлттық тарих жылы
2005 жыл 18 ақпан	Мәдениетті қолдау жылы
1999 жыл	Ұрпақтар сабақтастығы жылы
2003 жыл	Ұлттық бірлік және жаппай саяси репрессия құрбандарын еске алу жылы
1997 жыл	Дүниежүзілік және дәстүрлі діндер лидерлерінің Астанадағы тұңғыш съезі
1992 жыл	ҚР Азиядағы өзара қарым-қатынас және сенім шараларына арналған Кеңесті ұйымдастыру бастамасы (СВМДА)

5. 1995 жылғы ҚР Конституциясы бойынша жазыңыз:

Тараулары:

Баптары:

Қай жылы және қандай жаңа толықтырулар мен өзгертулер енгізілген?

6. 1993 жылғы және 1995 жылғы Конституциялардың айырмашылығын жазыңыз:

7. Кестені толтырыңыз.

Қазақстан нарықтық экономикаға барар жолда

Нарықтық экономика	
--------------------	--

Көп укладты экономика	
Ұлттық валюта	
Кредиттік қаржы жүйесі	
ҚР Валютасы	
Ауылшаруашылық реформалары	
Өнеркәсіптің шикізаттық бағыты	
Инфрақұрылым	

8. Сызбаны таратыңыз.

9. Қазақстандағы жекешелендірудің негізгі кезеңдері бойынша кестені толтырыңыз.

1 кезең	
2 кезең	
3 кезең	
4 кезең	

10. Халықаралық көрме «ЭКСПО–2017» бойынша жазыңыз.

ЭКСПО көрмесін өткізу еліміз үшін қаншалықты маңызды болды?

4. Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында қабылданған тарихи құжаттарды талдаңыз.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ЗАҢЫ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік
әнұранының музыкалық редакциясы
туралы

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі **ҚАУЛЫ ЕТЕДІ:**

1. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік әнұранының музыкалық редакциясы бекітілсін /қоса тіркеліп отыр/.

2. Осы Заң 1992 жылғы 6 маусымнан бастап күшіне енгізілсін.

Қазақстан Республикасының
Президенті
Н. НАЗАРБАЕВ *Р. Назарбаев*

Алматы, 1992 жылғы 4 маусым.

№ ІЗ76-ХІІ

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРҒЫ КЕҢЕСІНІҢ
ҚАУЛЫСЫ**

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

"Қазақстан Республикасының Мемлекеттік
елтаңбасы туралы" Қазақстан Республикасының
Заңын күшіне енгізу туралы

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі **ҚАУЛЫ ЕТЕДІ:**

1. "Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасы туралы" Заң 1992 жылғы 6 маусымнан бастап күшіне енгізілсін.

2. 4-бап, "6" тармағының Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасын Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің сессиялары өткізілетін залдарға орналастыруға қатысты бөлігін қоспағанда, 1992 жылғы 1-шілдеден бастап күшіне енгізіледі.

3. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының "Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Мемлекеттік елтаңбасы туралы ережені бекіту туралы" 1981 жылғы 28 тамыздағы Жарлығының (Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Ведомостары 1981 ж., N 36, 608-бап) күші жойылды деп танылсын.

4. Қазақ КСР Мемлекеттік елтаңбасы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік музейіне мәңгі сақтап қояға берілсін.

5. Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинеті осы Заңның қолданылуын, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік ел-

- 2 -

таңбасын дайындап шығаруды және оның үлгі нұсқасын сақтауды қамтамасыз ететін болсын.

6. Бейгеге түскен Мемлекеттік елтаңба жобаларының бейсендірілген жинағын әзірлеп, басып шығару Қазақстан Республикасының жаңа мемлекеттік нысандарын әзірлеу жөніндегі жұмыс тобы мен Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігіне тапсырылсын.

Қазақстан Республикасы
Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы
С.ӨБДІЛДИН *С.Обдильдин*

Алматы, 1992 жылғы 4 маусым.

№ ІЗ75-ХІІ

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы *С.Обдильдин*

Алматы, 1992 жылғы 4 маусым.

№ ІЗ75-ХІІ

Қазақстан Республикасының
Ұлттық архиві

Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы құжаттар.

№14. Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси және рухани дамуы

1. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі Қазақстандық білім беру жүйесіне SWOT талдау жасаңыз.

S (күшті жақтары)	
W (әлсіз жақтары)	
O (мүмкіндіктер)	
T (қауіп-қатерлер)	

2. Кестені толтырыңыз.

Соғысқа дейінгі Қазақстандағы білімнің жағдайы	Соғыстан кейінгі Қазақстандағы білімнің жағдайы	Бүгінгі таңдағы Қазақстандағы білімнің дамуы

3. Тәуелсіз Қазақстандағы көші-қон саясатының ерекшеліктері туралы төмендегі сұрақтарға ауызша жауап беріңіз.

1. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы және отандастарымыздың елімізге оралудағы маңызы. Дүниежүзі қазақтары құрылтайын өткізу мен отандастарымыздың елге оралуының негізгі себептері мен алғышарттары қандай?

2. Қазақстан отандастардың елге жаппай қоныс аударуынан қандай жеңілдіктер мен артықшылықтар алды?

3. Қосымша деректерді пайдаланып, өздерің тұратын аймақтағы оралмандардың бейімделуі туралы айтып беріңдер.

4. Қазақстандағы қазіргі діни ахуалға SWOT талдау жасаңыз.

S Күшті/мықты жақтары	
W Әлсіз жақтары	
O Мүмкіндіктер	
T Қауіп-қатерлер	

5. Құжатпен жұмыс.

«Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық. Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сау-ал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы. Тәуелсіздікпен бірге халқымыз Мәңгілік Мұраттарына қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – Мәңгілік Елордамызды тұрғыздық. Қазақтың Мәңгілік Ғұмыры ұрпақтың Мәңгілік Болашағын баянды етуге арна-лады. Ендігі ұрпақ – Мәңгілік Қазақтың Перзенті. Ендеше, Қазақ Елінің Ұлттық Идеясы – Мәңгілік Ел!

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын. Бұл – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама. Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел біздің өз қолымызда. Ол үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек.

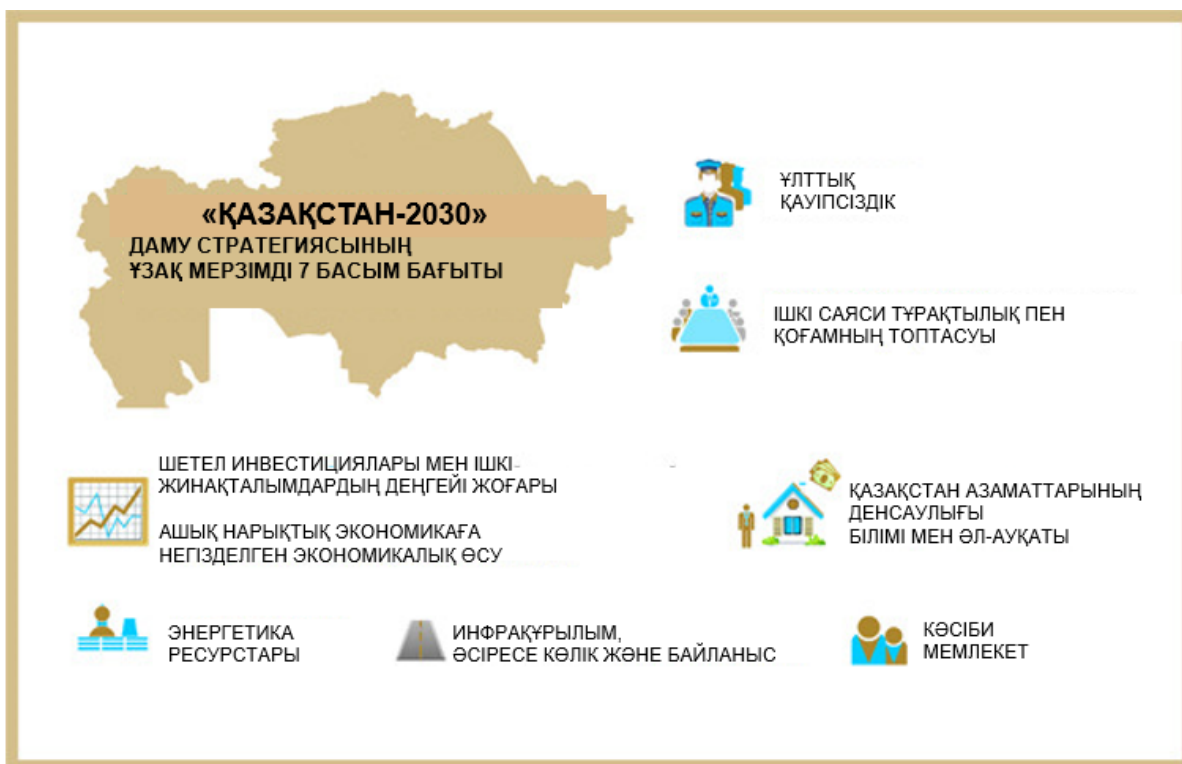
«Қазақстан–2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнымайық, сүйікті халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін, Елдігіміз Мәңгілік!».

«Қазақстан–2050» бағдарламасы.

Сұрақ: «Мәңгілік Ел»: идеясының біріктірушілік рөлі неде?

6. «Қазақстан – Мәңгілік ел!» тақырыбында 80–100 сөзден тұратын эссе жазыңдар. Тірек сөздер: Тәуелсіздік, ұлттық идея, автономия, мәңгілік ел, татулық, болашақ

7. Инфографиканы және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, тәуелсіз Қазақстан экономикасын дамытудағы ұзақмерзімді стратегиялардың рөлін түсіндіріңіз.

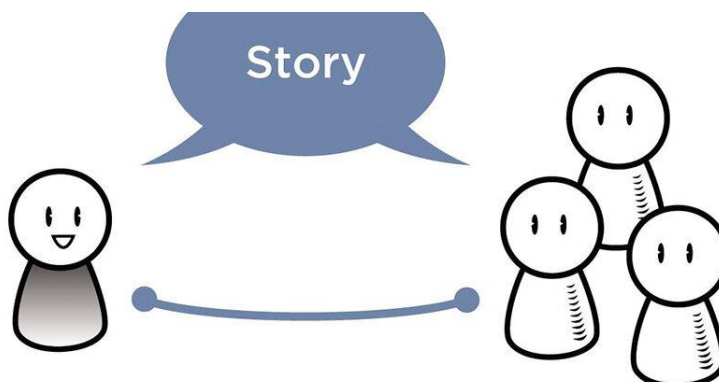
8. Мәтінді және тарихи білімдеріңізді пайдалана отырып, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан экономикасының даму ерекшеліктерін түсіндіріңіз.

Қазақстан Республикасы 1990 жылдары күрделі нарықтық өзгерістерді басынан кеше отыра, экономикалық дербестікке ие болды, әлемдік және аймақтық үдерістердің белсенді қатысушысы атанды. 2000 жылдары дағдарысқа дейінгі кезеңде оның дамуының оң факторлары байқала бастады: ДЖӨ өсімі, төмен деңгейдегі инфляция, тұрақты банк жүйесі, дамыған инфрақұрылым, инвестиция мен өмір сүру деңгейінің өсуі. Бұның бәрі оң тәжірибе мен туындаған мәселелерді шешуге ықпал етті.

Қазіргі экономикалық шындықтар мынадай, экономика саласындағы мемлекеттің интенсивті қызметі нарықтық реформалар мен жекешелендіруді жүргізу үшін емес, ғаламдық экономикалық және қаржы дағдарысының салдары жағдайында ұлттық экономиканы күшейтуге бағыттталып отыр. Екіншіден, дағдарыстан кейінгі экономикалық дамуға тиімді жағдайлардың барлығы дерлік қалыптасқан.

Аяған Б. Қазақстанның қазіргі заман тарихы (1991-2014): Ғылыми-танымдық басылым/ Б. Аяған, Ә. Ауанасова, А. Сүлейменов. – Алматы: Атамұра, 2014

9. Сторителлинг. Сторителлинг тәсілі арқылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі өзің куә болған тарихи оқиға туралы айтыңыз. Оқиғаның тарихи маңызын түсіндіріңіз.

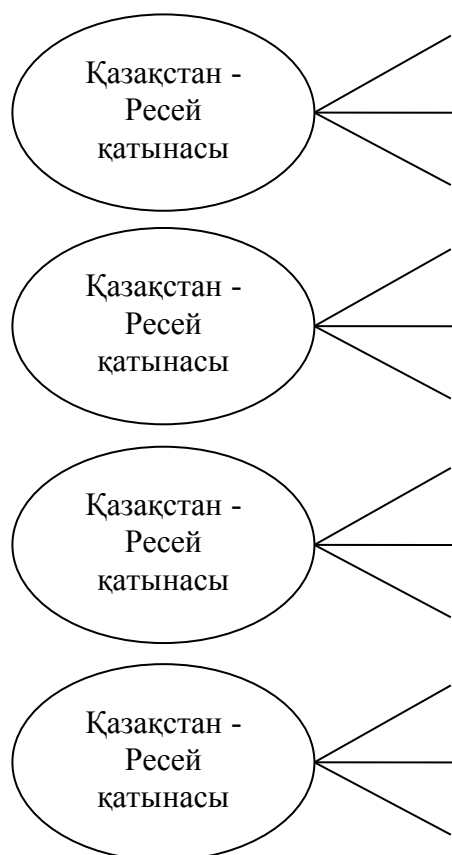

№15. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты

1. Сәйкестендіріңіз!

№ Сұрақтар	Қате жауаптар
1. Денонсация	1 Өз халқының, мемлекетінің мақсат мүддесін сезініп, біліп,оны іске асыруға тырысушылық
2. Жаңаша саяси ойлау	2 Бүкіл жер шарын қамтитын, әлемдік мәселелерді шешуге арналған ғылыми бағыт
3. Ассамблея ұғымы	3 Екі елдің жерін анық бөліп тұратын шекара
4. Ұлттық мүдде	4 Елдің ішкі, сыртқы саясатын белгілеп, жүргізгенде жалпыадамзаттық мұраттар мен қазыналарды жоғары қою
5. Глобальдылық	5 Келісілген екі жақты халықаралық шарттың бұзылғандығын мәлімдеу
6. Демаркация	6 Халықаралық ұйым мүшелерінің жалпы жиналысы
7 Интеграция	7. Халықаралық келісім
8. Пакт	8. Мемлекетаралық саяси экономикалық, әскери және т.б. одақтардың құрылуы
9.Ратификация	9. Мемлекеттер арасындағы жасалған шартты жоғарғы өкімет органдарының бекітуі

2. Сызбаны таратыңыз. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты.

3. Сәйкестендіріңіз.

1994 жылы сәуірде	Қазақстан мен Ресей арасында достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт жасалды.
1991 жылы 25 желтоқсанда	Қазақстан президентінің Қытай Халық Республикасына алғаш сапары болды, нәтижесінде сауда байланыс жолдары ашылды.
1992 жылы 25 мамырда	Қазақстан мен Қытай арасында шегара аумағын заңдастырып белгілеу (делимитация) жөніндегі келісімге қол қойылды.
1997 жылы	алғашқы Шанхай келісімі жүргізіліп, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы құрылды.

Қосымша В.
«Қазақстан тарихы» пәні бойынша білім алушылардың өзіндік жұмыс тақырыптары тізімі

1. Тас дәуіріндегі тілдің, рационалды білімнің дамуы, діни түсініктердің қайта құрылуы.
2. Жетісу аумағында Көлсай археологиялық мәдениетінің ашылуы.
3. Ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы жағдайында ежелгі Қазақстан аумағындағы энеолит және қола дәуірін зерттеудегі жаңа көзқарастар.
4. Сақтардың Ахеменидтер державасымен қарым-қатынасы.
5. Сақтардың грек-парсы соғыстарына қатысуы.
6. Сақтардың Александр Македонскийді жаулап алуына қарсы күресі.
7. Үйсіндердің көрші халықтармен және мемлекеттермен қарым-қатынасы.
8. Талас өзені бойындағы тарихи шайқас (751 ж.).
9. Түркілер арасында қожалардың этностық топтарының пайда болуы.
10. Қыпшақтардың тілі мен әдеби ескерткіштері
11. Түркі-ислам синтезінің қалыптасуындағы Қожа Ахмет Ясауи сопылық мектебінің рөлі.
12. Түркі мәдениетіндегі ауызша дәстүр.
13. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашқари, Ахмет Ясауи шығармаларының әлемдік маңызы.
14. Монғолдардың Орта Азия мен Қазақстанды басып алуы туралы ортағасырлық деректер мен зерттеулер.
15. Алтын Орда дәуірінің мәдени-өркениеттік мұрасы
16. Қазақ қоғамындағы билер институты.
17. XVII ғ - XVIII ғ.ғ. Қазақ мемлекетінің сыртқы саясаты мен дипломатиясы
18. Қазақ хандығының рухани өмірі мен идеологиясындағы Ахмет Ясауи кесенесі мен қасиетті Түркістан қаласының рөлі.
19. Қойбағар Қобаяковтың дипломатиялық миссиясы
20. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіруі
21. 1739-1741 жж. жоңғар-қазақ соғысы.
22. Қазақ халқының ұлт-азаттық күресіндегі қазақ батырларының рөлі.
23. Жәңгір ханның ағартушылық саясаты
24. XIX ғасырдың соңындағы Қазақстан халқының этнодемографиялық жағдайы.
25. XX ғ. басындағы Қазақстандағы көші-қон саясаты және столыпиндік жаңғырту
26. Қаратай мен Арынғазы сұлтандардың қозғалысы (1816-1821 ж.).
27. Старшын Жоламан Тіленшіұлының (1822-1824 ж.) наразылық қозғалысы..
28. Тарихи әдебиеттегі Кенесарыхан
29. Сұлтандар Қасым Абылайханұлы, Саржан Қасымұлы бастаған Сібір ведомствосы қазақтары жеріндегі қозғалыс.
30. Орыс географиялық қоғамының бөлімдері мен бөлімшелерінің (Орынбор, Семей, Түркістан бөлімдері) қызметінің маңызы.
31. Қазақ тіліндегі алғашқы мерзімді басылымдар. «Қазақ», «Вақыт», «Шуро», «Ақмулла» газеттерінің, «Айқап» журналының қазақ халқының ұлттық болмысын қалыптастырудағы рөлі.
32. А.Байтұрсынов, Ө.Бөкейханов, М.Дулатов және бүкілресейлік мұсылман қозғалысы.
33. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан мәдениетіндегі ағартушылық және реформаторлық бағыт.
34. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев және оның қазақ фольклоры мен шежіресін жинақтауға қосқан үлесі.
35. Түркістан (Қоқан) автономиясы үкіметі

36. Мұстафа Шоқай, оның қоғамдық-саяси қызметі
37. Мұсылман бюросы және Түрккомиссия: саяси билік үшін күрес.
- 38.1920-1930 жылдардағы Кеңестік жүйенің реформаларының қасіретті салдарларына байланысты тарихи зерттеулер.
- 39.1937-1938 жж. Қазақстандағы жаппай репрессиялау шаралары және оның салдары: ұлттық интеллигенцияның қиын тағдыры құжаттарда.
40. Фашистердің «Түркістан» легионын құру әрекеті. М.Шоқай және басқалар туралы бұрмаланған аңыз бен шынайы шындық.
41. Саяси сенімсіздік пен жекеленген халықтарды Қазақстанға еріксіз қоныс аудару
- 42.Тұңғыш қазақтың кәсіби тарихшысы Е.Б.Бекмахановтың К.Қасымұлы көтерілісін зерттеу жұмысының негізсіз айыпталуы.
- 43.1955, 1962 жылдарда шетелдік қазақтардың Қазақстанға оралуы.
- 44.Тоқырау жылдарындағы ғылым, әдебиет және өнер саласындағы жетістіктер мен олардың қайшылықты сипаты
- 45.Экологиялық дағдарыстар және Семей полигонындағы ядролық сынақтардың зардаптары
- 46.1979 ж. Целиноград оқиғасы.
47. Алаш қозғалысы қайраткерлерінің ресми ақталуы және оның жартыкештігі
48. Ауған соғысы және оған қазақстандықтардың қатысуы (1979-1989 жж.).
49. Д.А.Қонаевтың қызметі.
50. «Жастұлпар» және студенттік жастардың басқа да бейресми ұйымдары, алғашқы қазақ диссиденттері
- 51.XXI ғасырдағы экономиканың қазақстандық үлгісі.
- 52.Нұрлы Жол» бағдарламасы Қазақстанның тұрақты экономикалық тірегі
- 53.Қазақстан Республикасындағы саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар мен ұйымдар.
- 54.ҚР Білім және ғылым жүйелеріндегі реформалар.
- 55.Денсаулық сақтау ісінің нарықтық экономика жағдайына көшуі.
- 56.Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері.
57. Діни экстремизм мен терроризм қаупі және оған қарсы күрес.
- 58.Түркі әлемі интеграциясының бүгінгі бағыттары.
- 59.ҚР Адам құқықтары бойынша өкілдік институты(Омбудсмен).
- 60.Қазақстан және Солтүстікатлант альянсы (САКУ - НАТО).
- 61.Қауіпсіздіктің жаңа геосаяси мәселелері.
- 62.Қазақстан және ЕҚЫҰ
63. Тәуелсіз Қазақстанда халықтың ауызша тарих айту дәстүрінің, шежіренің, жазбаша тарихнаманың: жаңаша бағалануы.
64. Қазақстан аумағындағы этникалық үдерістер және қазақ халқының қалыптасуының кезеңдері.
- 65.Түркі халықтарының ойшылдарының еңбектерінің тәуелсіз Қазақстанда бағалануы (Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, М.Қашқари, Ж. Баласағұни, М.Х.Дулати, Қ.Жалари).

Қосымша Г.

«Қазақстан тарихы» пәнінен сабақта және сабақтан тыс уақытта көрсетуге болатын тарихи фильмдер тізімі

1. «Ахмет. Ұлт ұстазы» телехикаясы (2021 ж., Режиссеры – Мұрат Есжан).
2. «Бауыржан Момышұлы» телехикаясы (2013 ж., Режиссеры – Ақан Сатаев).
3. «Мұстафа Шоқай» фильмі (2008 ж., Режиссеры – Сатыбалды Нарымбетов).
4. «Аманат» фильмі (2016 ж., Режиссеры – Сатыбалды Нарымбетов).
5. «Батырлар» фильмі (2021 ж., Режиссеры – Асқар Ұзабаев).
6. «Ұлы Дала таңы» фильмі (2022 ж., Режиссеры – Ақан Сатаев).
7. «Батыр Баян» фильмі (1993 ж., Режиссеры – Сламбек Тәуекел).
8. «Сардар» фильмі (2003 ж., Режиссеры – Болат Қалымбетов).
9. «Путь лидера» фильмі (2016 ж., Режиссеры – Сергей Снежин).
10. «Қаныш. Қазына» телехикаясы (2023 ж., Режиссеры – Ерлан Нұрмұхамедов).
11. «Мағжан. Мен жастарға сенемін» телехикаясы (2022 ж., Режиссеры – Дархан Сәркенов).
12. «Міржақып. Оян, қазақ» телехикаясы (2023 ж., Режиссеры – Мұрат Есжан).
13. «Ән-аға» телехикаясы (2017 ж., Режиссері – Жасұлан Пошанов).
14. «Қорқыт» фильмі (2023 ж., Режиссеры – Қанағат Мұстафин).
15. «Дулати» фильмі (2019., Режиссеры – Бақытас Санитас).
16. «Домалақ ана» фильмі (2021 ., Режиссеры – Батырхан Дәуренбеков).
17. «Сарай сыры» фильмі (2021 ж., Режиссеры – Құралай Зейнеғабдыдина).
18. «Абай жолы» фильмі (202 ж., Режиссеры – Мұрат Есжан).
19. «Дина. Күй құдірет» фильмі (2022 ж., Режиссеры – Батырхан Дәуренбеков).
20. «Әлкей. Ғұлама ғұмыр» фильмі (2023 ж., Режиссеры – Жасұлан Пошанов).
21. «Бұлбұл» фильмі (2021 ж., Режиссеры – Санжар Омаров).
22. «Полигон» фильмі (2020 ж., Режиссеры – Ахат Ибраев).
23. «Жамбылдың жастық шағы» фильмі (2001 ж., Режиссерлері – Н.Есімғалиев, Б.Сүлейменов, С.Текеев, Қ.Мерғазиев).
24. «Мәншүк туралы дастан» фильмі (1969 ж., Режиссеры – Мәжит Бегалин).
25. «Құнанбай» фильмі (2015 ж., Режиссеры – Досхан Жолжақсынов).
26. «Жау жүрек мың бала» фильмі (2012 ж., Режиссеры – Ақан Сатаев).
27. «Қазақ хандығы. Алмас қылыш» фильмі (2016 ж., Режиссеры – Рүстем Әбдіраш).
28. «Томирис» фильмі (2019 ж., Режиссеры – Ақан Сатаев).
29. «Амангелді» фильмі (1938 ж., Режиссеры – Моисей Левин).
30. «Артымызда Мәскеу» (За нами Москва) фильмі (1967 ж., Режиссеры – Мажит Бегалин).
31. «Мергендер» (Снайперы) фильмі (1985 ж., Режиссеры – болотбек Шамшиев).
32. «Көшпенділер» фильмі (2005 ж., Режиссерлері – Сергей Бодров, Талғат Теменов, Иван Пассер).
33. «Қыз Жібек» фильмі (1970 ж., Режиссеры - Сұлтанмахмет Қожықов).
34. «Балуан Шолақ» фильмі (2019 ж., Режиссеры – Нұргелді Садығұлов).
35. «Біржан сал» фильмі (2009 ж., Режиссеры – Досхан Жолжақсынов).
36. «Шоқан Уалиханов» фильмі (1957 ж., Режиссеры – Мәжит Бегалин).
37. «Сұлтан Бейбарыс» фильмі (1989 ж., Режиссеры – Булат Мансуров).
38. «Қараш қараш оқиғасы» фильмі (1968 ж., Режиссеры – Болотбек Шамшиев).

39. «Абай әні» фильмі (1946 ж., Режиссерлері - Ефим Арон, Григорий Рошаль).
40. «Отырардың күйреуі» фильмі (1991 ж., Режиссеры – Ардақ Әмірқұлов).
41. «Атаманның ақыры» фильмі (1970 ж., Режиссеры – Шәкен Айманов).
42. «Қан мен тер» фильмі (1978 ж., Режиссерлері – Әзірбайжан Мәмбетов, Юрий Мاستюгин) және т.б.

Қосымша Д.

Тарихи фильм мазмұнын талдауға арналған жұмыс қағазы

Аты-жөні.....

Тобы.....

Фильмнің аты.....

Режиссеры.....

Кезеңі.....

Фильммен байланысты сұралатын сұрақтар

1. Сіздің ойыңызша фильмге неге мұндай атау берілген?
2. Фильмде алғашқы көрініс қалай басталады? Алғашқы көріністе кімдер және нелер бар?
3. Фильм қандай уақыт аралығын қамтиды?
4. Фильмде қандай қалалар және жерлер бар?
5. Кейіпкерлер қандай тілде сөйлеседі?
6. Өзіңіз білетін қандай тарихи сипаттамалар фильмде орын алады?
7. Фильмде қандай әйел кейіпкерлер бар?
8. Фильмде қандай еркек кейіпкерлер бар?
9. Фильмде ұнатқан кейіпкеріңізді сипаттаңыз?
10. Фильмде ұнатпаған кейіпкеріңізді сипаттаңыз? Не үшін ұнатпағаныңызды түсіндіріңіз?
11. Фильмде қай кейіпкердің орнында роль ойнағанды қалар едіңіз?
12. Сіздің ойыңызша фильмдегі кейіпкерлердің киімі мен бүгінгі киім үлгісі арасында ерекшелік бар ма? Бар болса, ерекшеліктерін атаңыз?
13. Фильмдегі ғимараттар мен бүгінгі ғимараттардың арасында ерекшелік бар ма? Бар болса, мұның себебі неде?
14. Фильмдегі байланыс құралдарын атаңыз? Бүгінгі байланыс құралдарынан ерекше болса, себебін көрсетіңіз?
15. Фильмде кейіпкерлер қалай байланысады?
16. Фильмде ең көп қайсы эпизодты ұнаттыңыз? Не үшін?
17. Фильмнен естіген, үйренген ұғымдар мен терминдерді атаңыз?
18. Фильмде байқаған жағымсыз мінез-құлықтарды атаңыз? (өтірік айту, құрметсіздік, ұсқынсыздық т.б.)
19. Фильмнен мейірімділік, әділет, еңбексүйгіштік, тазалық т.б. байланысты оқиғалар көрдіңіз бе?
20. Фильмнің соңы немен бітуі мүмкін болжам жасаңыз?
21. Фильм қалай аяқталғанын қалар едіңіз?
22. Фильмнен не үйрендіңіз?
23. Фильм несімен сізді ойландырды? Фильмнен кейін қандай нәрсе сізді келешек үшін ойландырады?

Қосымша Е.

Интернет сілтемелері және электронды қосымшалар

№	3Д видеотур иесі	3Д видеотур Сілтемесі
1	М.О.Әуезовтың әдеби-мемориалды музей үйі	https://3d-maps.kz/ru_place_286-literaturno-memorialnyy-dom-muzey-mo-aezova#iframe
2	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Әл-Фараби музейі	https://elibrary.kaznu.kz/ru/virtualnyj-tur-muzeya-al-farabi
3	Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейі	https://csmrk.kz/index.php/mnu-exposition/mnu-virtual-obzor
4	Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі	https://nmrk.kz/ru/halls/
5	ҚР Ә.Қастеев атындағы өнер музейі	https://3d.gmirk.kz/index.php/ru/
6	«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы	http://dp.azretsultan.kz/
7	Абайдың «Жидебай-Бөрілі» тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығы	https://abai-museum.kz/?page_id=2904
8	«Танбалы» музей-қорығы	https://tanbaly.kz/3d-tur-po-tanbaly
9	«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы	https://saraishyq.kz/kk/3d1
10	«Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы	https://www.ezhelgi-taraz.kz/karahan-daytbek/Karahan%20i%20Daytbek.html
11	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Архив, құжаттама және кітап ісі комитетінің «Орталық мемлекеттік архив» Республикалық мемлекеттік мекемесі	http://www.cga.kz/index.php?module=kazakhstanika
12	Мемлекет тарихы институты	https://history-state.kz/?SHOWALL_1=1
13	Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві	https://www.ulttykarhiv.kz/
14	Отырар – мемлекеттік археологиялық қорық музей	http://otrar.rightbytes.kz/
15	Qazaqstan Tarihy порталы	https://e-history.kz
16	Қазақстан тарихын тереңдей білгісі келетіндерге арналған сайт	http://www.tarih-begalinka.kz/
17	Bilimland платформасының Қазақстан тарихы бойынша білім беру ресурсы	https://bilimland.kz/kk/subject/qazaqstan-tarihy
18	Тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанынан шығарылатын электронды ғылыми басылым «Asian Journal «Steppe Panorama»	http://ajspiie.com/index.php/history
19	Қазақстан Республикасы Президентінің архиві	https://archive.president.kz/

Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С., Исаев М.С., Мырзабеков Е.Е.

Қазақстан тарихы
Жоғары оқу орнына арналған оқулық

Редактор: п.ғ.к., Т. Данияров
Техникалық редакторы: PhD А.Аманов

Формат: 70х100/16 (170х250),
Тығыздығы 90 гр./м²
Қағазы офсеттік. Көлемі 325 бет.
Тиражы 300 дана.